

Historia Ecclesiastica

Ročník XV.
2024
č. 1

Z obsahu

**AZ 1928-AS ROMÁNIAI VALLÁSÜGYI TÖRVÉNY HATÁSA AZ ERDÉLYI
REFORMÁTUS EGYHÁZRA**
LUKÁCS Olga

**EPIDÉMIE CHOLERY V UHORSKU V ROKOCH 1831 A 1873 SO ZRETELOM
NA PREŠOVSKÚ EPARCHIU**
Peter ŠTURÁK

**A MEGSZÁLLÁSTÓL A FELSZÁMOLÁSIG. RUSZINOK ÉS GÖRÖGKATOLIKUSOK
KÁRPÁTALJÁN A SZOVJET MEGSZÁLLÁST KÖVETŐ ÉVEKBEN (1944–1949)**
MOLNÁR D. Erzsébet - SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya

**ZVESTI STANISLAVOVSKÉ (1927 – 1938)
KATOLÍCKY ČASOPIS JEZUITOV NA SLOVENSKU V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ**
Ján DŽUJKO

VYDAVATELSTVO
PREŠOVSKÉJ
UNIVERZITY

HISTORIA ECCLESIASTICA

Časopis pre dejiny cirkví a náboženstiev v Strednej Európe
Journal on the history of Central European churches and religions
Zeitschrift für die Geschichte der Kirchen und der Religionen in Mitteleuropa
Közép-európai egyház- és vallástörténeti folyóirat
Czasopismo Historii Kościoła i Religii w Europie Środkowej

Ročník XV.

2024

číslo 1

Redakčná rada:

Dr. h. c. prof. PhDr. Peter Kónya, PhD. (*predseda*)

Mons. Dr. h. c. ThDr. Ján Babjak SJ, PhD.; Doc. PhDr. Miloslava Bodnárová, CSc.; Prof. Dr. Buzogány Dezső; Dr. Czenthe Miklós; Prof. Dr. Dienes Dénes; Doc. PhDr. Martin Javor, PhD.; Mons. Prof. ThDr. Viliam Judák, PhD.; Doc. Mgr. Annamária Kónyová, PhD.; PhDr. Eva Kowalská, DrSc.; Prof. ThDr. Jan Blahoslav Lášek; Doc. ThDr. Attila Lévai, PhD.; Prof. Dr. Lukács Olga, PhD.; Prof. RNDr. René Matlovič, PhD.; Dr. Pálfi József; Prof. Dr. Papp Klára, PhD.; Doc. Dr. Püski Levente; Prof. ThDr. Peter Šturák, PhD.; Univ. Prof. Dr. Dr.h.c. Dr. Karl Schwarz; Doc. Dr. Ugrai János; Prof. Dr. Wacław Wierzbienieć; Doc. Dr. Władysław Tabasz

Redakcia:

doc. PhDr. Martin Javor, PhD. (hlavný redaktor)

doc. PhDr. Jaroslav Coranič, PhD.; doc. Mgr. Annamária Kónyová, PhD.

doc. PaedDr. Patrik Derfiňák, PhD.; doc. Mgr. Monika Bizoňová, PhD.; Marek Sedlák

Preklad rezumé:

Ústav jazykových kompetencií CCKV PU a autori

Jazyková úprava:

Mgr. Lucia Šteflová, PhD.; Mgr. Klaudia Sokolová

Vydáva:

Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu
Prešovskej univerzity v Prešove vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity
17. novembra 15, 080 01 Prešov, IČO 17 070 775

Dátum vydania:

september 2024

Tlač:

Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu

Evid. číslo: EV 4273/11

ISSN 1338-4341

Táto publikácia vznikla vďaka podpore v rámci operačného programu Výskum a vývoj, pre projekt: Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu, kód projektu ITMS:26220120057, spolufinancovaný zo zdrojov Európskeho fondu regionálneho rozvoja

Časopis je registrovaný v textovej databáze ADT (Arcanum Digitális Tudománytár)
Časopis je registrovaný v databáze ERIH plus (European reference index for the humanities and social sciences)
Časopis je registrovaný v databáze EBSCO
Časopis je registrovaný v databáze SCOPUS

Obsah – Content – Inhalt – Tartalom – Spis treści

Štúdie – Articles – Studien – Tanulmányok – Artykuły	3
VZŤAH KAROLA I. Z ANJOU K CISTERCITSKÉMU KLÁŠTORU HEILIGENKREUZ	3
<i>Jakub PALKO</i>	
TEOLOGICKÉ ŠTÚDIÁ NA EVANJELICKOM KOLÉGIU V PREŠOVE.....	12
<i>Peter KÓNYA</i>	
SALÁNK KINCSEI – EGY KÁRPÁTALJAI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG TÁRGYI ÉS SZELLEMI ÉRTÉKEI.....	32
<i>KÉSZ Barnabás – KÉSZ Margit</i>	
BEREGSZÁSZI GÖRÖGKATOLIKUSOK A 18. SZÁZADBAN	52
<i>CSATÁRY György – DANCS György</i>	
EPIDÉMIE CHOLERY V UHORSKU V ROKOCH 1831 A 1873 SO ZRETELKOM NA PREŠOVSKŮ EPARCHIU.....	63
<i>Peter ŠTURÁK</i>	
PODIEL CIRKVI NA ZDRAVOTNEJ STAROSTLIVOSTI PERIFÉRIE VÝCHODNÉHO SLOVENSKA. RÍMSKOKATOLÍCKA NEMOCNICA DR. KÓSA-SCHOPPERA V ROŽŇAVE	77
<i>Peter KOVAL</i>	
ZVESTI STANISLAVOVSKÉ (1927 – 1938) KATOLÍCKY ČASOPIS JEZUITOV NA SLOVENSKU V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ	87
<i>Ján DŽUJKO</i>	
AZ 1928-AS ROMÁNIAI VALLÁSÜGYI TÖRVÉNY HATÁSA AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZRA.....	98
<i>LUKÁCS Olga</i>	
A MEGSZÁLLÁSTÓL A FELSZÁMOLÁSIG. RUSZINOK ÉS GÖRÖGKATOLIKUSOK KÁRPÁTALJÁN A SZOVJET MEGSZÁLLÁST KÖVETŐ ÉVEKBEN (1944–1949).....	105
<i>MOLNÁR D. Erzsébet – SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya</i>	
A BELMISSZIÓ HELYZETE A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR REFORMÁTUSOK KÖRÉBEN 1945–1952 KÖZÖTT	119
<i>TÖMÖSKÖZI, Ferenc – CSÜRÖS András Jakab</i>	
Archív – Archives – Archiv – Levéltár – Archivum	184
„SOTA“ V TANACHU A RABÍNSKÉ LITERATUŘE	139
<i>Marie ROUBALOVÁ – Patrik MATURKANIČ – Marian ŠURÁB – Roman KRÁLÍK</i>	

SPRAVEDLIVÉ MÍRY, VÁHY A OBJEMY PODLE TANACHU		
A RABÍNSKÉ TRADICE.....	159	
<i>Marie ROUBALOVÁ – Lubomír HLAD – Amantius AKIMJAK – Jozef KRUPA – Roman KRÁLIK</i>		
ÚMRTIA U PÁLFFYOVCOV Z ČERVENÉHO KAMEŇA V 17. STOROČÍ.		
EVA ZUZANA VON PUCHHEIM († 26. 9. 1639),		
MÁRIA MAGDALÉNA FUGGER († 6. 6. 1643),		
MIKULÁŠ IV. PÁLFFY († 6. 8. 1679)		
PRAMENE CIRKEVNEJ PROVENIENCIE AKO ZDROJE		
GENEALOGICKÉHO BÁDANIA O UHORSKEJ ARISTOKRACII.....		177
<i>Eva BENKOVÁ</i>		
A SZLOVÁKIAI UNGI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE HARANGJAI.....		184
<i>HEGEDŰS Gyöngyi</i>		
AZ UNG VÁRMEGYEI KORLÁTHELMEC KÖZSÉG		
LAKOSSÁGÁNAK ETNIKAI, VALLÁSI MEGOSZLÁSA		
A „HOSSZÚ” XIX. SZÁZADBAN		198
<i>BALLA Eszter – ZUBÁNICS László</i>		
INŠTRUKCIE REFORMOVANEJ CIRKVI K ŠÍRIACEJ		
SA CHOLEROVEJ EPIDÉMII		211
<i>Annamária KÖNYOVÁ</i>		
„MINDENKINEK HASZNÁLNI ÉS SZOLGÁLATOT TENNI” –		
OLVASMÁNYTÖRTÉNETI BETEKINTÉS		
INCZE JÁNOS KÖNYVTÁRÁBA.....		218
<i>BAK Ágnes</i>		
AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZI TESTÜLETEK SZEREPE		
A VASÁRNAP ÜGYÉBEN.....		232
<i>KOVÁCS Teofil</i>		
EGY ELFELEDETT FŐPAPI MŰGYŰJTEMÉNY NYOMÁBAN		
CSÁSZKA GYÖRGY ÉRSEK EGYKORI GYŰJTEMÉNYÉNEK		
TÖRTÉNETE.....		248
<i>LAKATOS Adél</i>		
A SZLOVÁKIAI REFORMÁTUS KERESZTYÉN EGYHÁZ LITURGIKUS		
EMLÉKANYAGÁNAK KUTATÁSA 2002–2024		288
<i>P. SZALAY Emőke</i>		
Recenzie, anotácie – Review – Kritik – Könyvszemle –		
Reconzje i omówienia.....		295
Kronika – Chronicle – Chronic – Krónika –Kronika.....		304

VZŤAH KAROLA I. Z ANJOU K CISTERCITSKÉMU KLÁŠTORU HEILIGENKREUZ¹

Jakub PALKO

The relationship of Charles I of Anjou to the Cistercian monastery of Heiligenkreuz

The present study examines the property and legal status of the Cistercian monastery of Heiligenkreuz, located in Austria, during the first half of the 14th century. The research builds upon the extensive works of Slovak, Hungarian, and Austrian historians, who have mapped the monastery's property holdings within the Kingdom of Hungary and the neighbouring Duchy of Austria up until the end of the 13th century. The aim of this study is to demonstrate the gradual expansion of the monastery's estates in the Kingdom of Hungary, particularly during the first half of the reign of King Charles I. This goal is achieved by analysing the original source material preserved in the monastic archives at Heiligenkreuz. In addition to the property holdings of Heiligenkreuz in Hungary, the study also examines the privileges granted to the monastery by King Charles I of Hungary, which significantly facilitated the monks' economic activities in this region.

Keywords: Heiligenkreuz, Kingdom of Hungary, Duchy of Austria, Charles I, donation.

Dejiny cistercitského kláštora Heiligenkreuz, ležiaceho vo Viedenskom lese len niekoľko kilometrov juhozápadne od Viedne, sú s Uhorským kráľovstvom úzko prepojené už od obdobia 12. storočia. Samotný kláštor bol fundovaný rakúskym markgrófom Leopoldom III. Babenberským v prvej polovici 30. rokov 12. storočia ako dcérsky kláštor burgundského Morimondy, kde pôsobil aj Leopoldov syn a neskorší freisingký biskup Oto (1138 – 1158).² Informáciu o fundovaní kláštora zachovali aj niektoré stredoveké rakúske letopisy, okrem iných napríklad aj *Annales Zwetlenses*, autor ktorých tvrdí, že bol kláštor založený presne 17.

¹ Výskum bol podporený prostredníctvom grantu Vzdelávacej nadácie Jána Husa na rok 2024 a štipendia Národného štipendijného programu. Preložená štúdia je pokračovaním výskumu autora týkajúceho sa majetkovému zázemiu rakúskeho cistercitského kláštora Heiligenkreuz v Uhorsku: PALKO, J. Possessions and Legal Status of the Cistercian Abbey of Heiligenkreuz until the End of 12th Century. In *Historia Nova 24*. Bratislava : Stimul, 2024, v tlači; PALKO, J. Arpádovské donácie cistercitskému kláštoru Heiligenkreuz. In *Historica – Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 54*, Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2024, v tlači.

² Sancta-Crux, Heiligenkreuz. In JANAUSCHEK, L. (ed.). *Originum Cisterciensium: In quo praemissis congregationum domiciliis adjectisque tabulis chronologico-genealogicis veterum abbatiarum a monachis habitatarum fundationes ad fidem antiquissimorum fontium primus descripsit*. Vol. I. Vindobonae : In Commissis apud Alfredum Hoelder, 1877, č. 88, s. 36 – 37.

apríla 1135.³ Podľa spomínanej listiny markgrófa Leopolda dostali mníši z Heiligenkreuzu aj pozemky v oblasti Sattelbachu juhozápadne od Viedne,⁴ pričom listina obsahuje aj konkrétnu metáciu udelenej oblasti.⁵ Už na prelome 12. a 13. storočia kláštor získal niekoľko izolovaných majetkov v Mošonskej župe v Uhorsku (v dnešnej rakúskej spolkovej krajine Burgenland), keď kráľ Imrich v roku 1203 previedol na konvent kláštora nemenovaný majetok na uhorsko-rakúskej hranici, ktorý predtým patril Pečenehom.⁶ Už za vlády uhorského kráľa Gejzu II. (1142 – 1162) bol fundovaný aj prvý cisterciacký kláštor v Uhorsku, Cikádor, ako dcérsky kláštor samotného Heiligenkreuzu.⁷

Cieľom štúdie je preskúmanie majetkového a právneho postavenia kláštorných majetkov Heiligenkreuzu v Uhorskom kráľovstve v prvej polovici 14. storočia, respektíve do konca vlády Karola I. z Anjou (do roku 1342). Rozsah kláštorných majetkov v Uhorsku a jeho plné etablovanie sa do štruktúry tamjších cirkevných i samostatne hospodáriacich inštitúcií neumožňuje obsiahnuť problematiku postavenia kláštora v Uhorskom kráľovstve komplexne.⁸ Táto štúdia sa teda zameriava výlučne na majetkové a privilegované akvizície plynúce kláštoru zo strany uhorského panovníka Karola I. z Anjou (1301/1307/1308 – 1342), prí-

³ „1135. *Domus sancte Crucis fundatur XV. Kal. Aprilis.*“ WATTENBACH, W. (ed.). *Annales Zwettlenses*. In *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Vol. IX. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1861, s. 679.

⁴ Fundačnú listinu Leopolda III. pozri: Heiligenkreuz, Stiftsarchiv (ďalej StiAH), fond (ďalej f.) HeiligenkreuzOCist, signatúra (ďalej sign.) 1133 – 1136.

⁵ „[...] *Ab eo loco, ubi confluent Sattelbach et Swechant, usque Murlingen. Ab inde, sicut dirigitur via, que dicitur Via molendini, usque ad Priuentan, et per eandem viam, que girat Priuentan, usque ad locum, qui dicitur Husruch. Et ab inde iterum per predictam viam usque in Sattelbach. Et ab hinc per directum usque ad verticem, qui vulgo dicitur Hoheche. Et ab hinc trans rivulum, qui vocatur Dorinbach, contra medietatem montis, qui dicitur Keizeruche. Et ab hinc per viam, que vadit ad silvam attinentem ad villam, que dicitur Sichendorf, ab hinc ad locum, ubi oritur rivulus, qui appellatur Marchbruch. Ab hinc per viam ducentem et iungentem se vie, que ducit ad Draschirch. Et ab hinc usque ad fontem, qui oritur in loco, qui vocatur Muochersdorf. Et ab hinc ad montem, cui vocabulum Ebenberch. Et ab hinc per viam descendentem in Sattelbach. Et per descensum eiusdem fluvioli ad locum, ubi coniungitur fluvio, qui appellatur Swechant. [...]*“ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1133 – 1136.

⁶ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1203/1; WEIS, J. N. (ed.). *Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde I*. Wien : Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1856, č. 27, s. 35 – 36; v regeste: FEJÉR, G. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II*. Budae: Typis typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829 s. 421.

⁷ K počiatkom cistercitov v Uhorsku pozri napríklad: VIDA, B. *Foundation Process of the Order of Cistercians in Hungary*. In *Kultúrne dejiny*, 2015, roč. 2, č. 6, s. 4 – 31. Vo všeobecnosti k vzťahom Heiligenkreuzu a Uhorska pred 14. storočím pozri: WATZL, H. N. OCist. *Der Plan einer Verlegung der Cisterce Heiligenkreuz vom Wienerwald nach Westungarn in den Jahren 1206 bis 1209*. In *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge*, 1958, roč. 34, s. 107 – 108; HERVAY, F. L. *A Ciszterci Rend története Magyarországon*. In LÉKAI, Lajos (ed.). *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Budapest : Szent István Társulat, 1991, s. 473 – 474.

⁸ Osobitnú pozornosť by si iste zasluhovalo napríklad podrobné zmapovanie majetkov Heiligenkreuzu v rámci stredovekej Bratislavy. Táto štúdia sa v tejto súvislosti zaoberá len tými vlastníckymi právami kláštora v Bratislave, v ktorých sa angažoval kráľ Karol I. K tejto problematike pozri: ŠEDIVÝ, J. *Zum Kulturtransfer der Heiligenkreuzer Zisterzienser im mittelalterlichen Pressburg*. In FELLER, C. – LUGER, D. (ed.). „*Semper ad fontes.*“ *Festschrift für Christian Lackner zum 60. Geburtstag. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 76*. Wien : Böhlau Verlag, 2020, s. 265 – 272.

padne zásahom cirkevných inštitúcií do týchto záležitostí (predovšetkým Rábska kapitula).

Prvýkrát sa pramene zmieňujú o zásahu kráľa Karola I. z Anjou do majetkových záležitostí Heiligenkreuzu dňa 22. júla 1314, keď sa tamojší mníši obrátili na ostrihomského arcibiskupa Tomáša so žiadosťou o potvrdenie donácie majetkov v lokalite *Brandanbe* (Parendorf neďaleko dediny Bruck an der Leitha vo vtedajšej Šopronskej župe) Karolom I. Opäť išlo o donáciu majetkov neďaleko Neusiedler-See, kde kláštor v tej dobe vlastnil pomerne rozsiahle majetkové komplexy (Winden am See, Königshof, Mönchhof). Arcibiskup Tomáš žiadosti mníchov počas svojho pobytu vo Viedni vyhovel, pričom však nie je jasné, kedy presne boli majetky Heiligenkreuzu zo strany Karola I. udelené.⁹

Prvé rozsiahlejšie privilégiá od Karola I. dostali mníši z Heiligenkreuzu až v druhej polovici septembra 1317, keď im udelil dôležité práva a slobody vzťahujúce sa na všetky kláštorne majetky vo vtedajšom Uhorskom kráľovstve.¹⁰ Predovšetkým išlo o už zmienené majetkové komplexy v dnešnom Burgenlande, ale spomínajú sa aj majetky ležiace v ďalších uhorských lokalitách, okrem iného napríklad aj v Bratislave (Prešporku).¹¹ Karol sa pri vydaní týchto privilégií odvolával na fakt, že Heiligenkreuz v tej dobe v Uhorsku vlastnil už rozsiahle majetky darované jeho predkami. Menovite spomína nešpecifikované majetky priamo v Bratislave (*in Posonio intra muros ipsius civitatis*), spomínaný Königshof na brehu rieky Litava (*altera, que Curia Regis appellatur circa aquam Lytha*),¹² ďalej uvádza lokalitu Neu-Aigen neďaleko Mönchhofu rovnako pri Neusiedler-See (*novum predium dicta et alio nomine Newneygen vocata iuxta lacum Fertheu existentes*)¹³ a nakoniec dedinu Winden am See (*villa Vynden vocata iuxta eundem lacum Fertheu sita*).¹⁴ Väčšina spomínaných majetkov bola v držbe konventu

⁹ „[...] *cum serenissimus dominus noster dominus Karolus dei gracia Hungarie rex illustris religiosis viris et deo devotis fratribus ordinis Cisterciensis in monasterio sancte Crucis de Austria iugiter deo famulantibus, quamdam possessionem in metis Hungarie et Austrie existentem Brandanbe vocatam, quam olim Siculi inhabitabant et colebant, cum omnibus utilitatibus suis et pertinentiis coram nobis contulerit iure perpetuo et irrevocabiliter possidendam et habendam, sicut in litteris eiusdem domini nostri regis plenius continetur, et abbas ac ceteri fratres dicti cenobii nos petant instanter, ut litteras nostras testimoniales super ipsa collatione per ipsum dominum nostrum regem eisdem facta concedere dignaremur, [...]*“ StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1314-VII-22.

¹⁰ StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1317-IX-17.

¹¹ Prvý doložený záznam o nadobudnutí majetkov v Bratislavskej župe pochádza ešte z čias kráľa Bela IV., ktorý pre Heiligenkreuz vydal donáciu ešte v polovici augusta 1246. Išlo o darovanie majetkov v siedmych dedinách v severnom Uhorsku, z toho šesť z nich ležalo v Nitrianskej župe a jedna v Bratislavskej župe. Znenie Belovej donácie poznáme len z confirmácie kráľa Štefana V. z konca júla 1270. Pozri: AT-StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1270-VII-29.

¹² Majetky v lokalite Königshof získal Heiligenkreuz ešte začiatkom 13. storočia od uhorského kráľa Imricha, ktorý majetky vymedzil prostredníctvom vtedajšieho mošonského župana Maurusa. Pozri: AT-StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1203/1; UCSH I, č. 27, s. 35 – 36.

¹³ Prvé dve časti dediny Mönchhof Heiligenkreuz získal v roku 1217 od uhorského kráľa Ondreja II. Pozri: AT-StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1217/1 a AT-StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1217/2. Následne boli majetky v Mönchhofe rozšírené aj za vlády Ladislava IV. Kumánskeho koncom júla 1278. Pozri: UCSH I, č. 232, s. 213 – 214.

¹⁴ Nie je jasné, kedy Heiligenkreuz získal prvé majetky v dedine Winden am See na severnom brehu jazera Neusiedler See. Prvá zmienka o riešení prevodu vlastníckych práv na kláštor pochádza z roku 1221, kedy Rábska kapitula riešila žiadosť akéhosi Comes Pota o osvedčenie

Heiligenkreuzu už takmer storočie, v prípade Königshofu išlo o viac než 110 rokov. Karol I. sa odvolával na dlhodobé vlastnícke práva na majetky v uvedených lokalitách, čomu mal zodpovedať aj rozsah udelenia nových či potvrdenia starých privilégií a výsad. Cieľom bolo zaiste aj posilnenie samostatnosti kláštora v hospodárskej oblasti a jeho celkový rozvoj. Spomínané majetky boli opätovne oslobodené od platenia akýchkoľvek kráľovských i iných daní, pri prevážaní a obchodovaní s produktami ich hospodárskych aktivít neboli povinní platiť žiadne mýto v rámci celého Uhorského kráľovstva, čo sa vzťahovalo na prepravu tovarov ako po cestách, tak aj po riekach.¹⁵ Pokiaľ ide o ďalšiu hospodársku činnosť kláštora, mnísi boli svoje tovary oprávnení ponúkať kdekoľvek v rámci Uhorska, pričom celý výťažok z obchodnej činnosti náležal potrebám mníchov a mal byť využitý na bežný chod kláštora.¹⁶ Karol zasiahol aj do jurisdikčných právomocí opáta a konventu kláštora, ktoré boli oproti predchádzajúcemu obdobiu vlády arpádovských kráľov v Uhorsku ešte posilnené. Kláštor získal od kráľa azylové právo na jeho majetkoch v rámci Uhorska, pričom Karol osobitne spomenul spomínané majetky ležiace v Bratislave. Právomoci predstavitelia kláštora získali aj pokiaľ išlo súdenie osôb v službách bratov kláštora a ďalších kolonistov žijúcich na majetkoch ležiacich na území Uhorska. Tieto právomoci sa týkali akýchkoľvek prehreškov okrem rozsudkov smrti. Takáto právomoc zostala v rukách sudcu, do pôsobiska ktorého obvinený patrila. Sudca však mohol rozhodovať len o samotnom rozsudku, už nie o tom, komu prepadne majetok odsúdeného. Ten automaticky náležal kláštoru. Už tradične kráľ majetky Heiligenkreuzu v Uhorsku zobral pod svoju zvláštnu ochranu.¹⁷ Toto privilegium kráľa Karola I. bolo do veľkej miery základom pre väčšinu jeho ďalších zásahov do právneho a majetkového postavenia Heiligenkreuzu v Uhorsku, pričom tento krok mal ohlas aj

prevodu jeho majetkov vo Windene na Heiligenkreuz. Kapitula vtedy Potoví vyhovela. Pozri: AT-StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1221/1.

¹⁵ „[...] *ab omni dacia et collecta steura contribucione, solucione, seu exaccione qualibet nomine regio exigenda, vel civitatum, seu quorumlibet exactorum aut exigere volentium libere sint et penitus exempte et absolute habeantur. Item volumus, quod dicti fratres monasterii sancte Crucis vina sua, blada, seu fruges, ceteraque Monasterio, ipsorum ac usibus eorundem necessaria libere et absque omni exaccione mutarum seu theloneorum ac tributorum ipsi in regno nostro Hungarie, vel alibi proveniencia per omnes partes regni nostri devehí faciant seu deduci, tam in terris quam in aquis.* [...]“ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1317-IX-7.

¹⁶ „[...] *Ceterum in omnibus civitatibus, foris, villis locisque universis per ambitum regni nostri constitutis per officiales seu servitores nostros aut aliorum quorumcumque, quocumque nomine censeantur de numero vel mensura rerum suarum nullo ingenio, nullaque occasione artati, deponendi, locandi, vendendi, ac alias utilitates de eisdem exercendi et ordinandi, liberam habeant perpetuo facultatem.* [...]“ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1317-IX-7.

¹⁷ „[...] *Preterea ex affluentia gracie regalis dictis fratribus duximus annuendum, quod nulla persona cuiuscumque dignitatis status aut condicionis existat, quemlibet ad domos ipsorum seu curias, aliasque possessiones quacumque de causa spe defensionis confugentem excipere, capere vel aliam quamcumque iniuriam inferre audeat vel presumat; et hoc precipue in Curia ipsorum fratrum Poseniensi volumus et precipimus firmiter observari. Item statuimus, quod si aliquis colonorum, vel hominum, aut Jobagionum dicti Monasterii et fratrum cuiuscumque cause vel nocumenti seu sedicionis pretexto morti adiudicaturus, iudex, ad quem huiusmodi persone iudicium pertinet, de sola eius persona habeat indicandi potestatem, rebus et bonis eiusdem universis ad manus dictorum fratrum plene devolutis, eo declarato et adiecto, quod omnes causas inferiores, factum mortis non contingentes ipsi fratres per se vel per officiales suos possint iudicare.* [...]“ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1317-IX-17.

za hranicami Uhorska, v susednom Rakúskom vojvodstve, pod ktoré primárne kláštor územne patril.

Silnú etablovanosť mníchov v Uhorsku a ich snahu o legitimizáciu vlastných majetkových komplexov v uhorsko-rakúskom pohraničí dokazuje aj prípad právneho aktu iniciovaného zástupcom kláštora, ktorý sa odohral ešte v polovici júla 1317. Pred Rábsku kapitulu bol vyslaný zástupca kláštora, akýsi brat Herth, so žiadosťou o potvrdenie donácie majetkov v lokalite Podersdorf am See na brehu Neusiedler-See neďaleko Mönchhofu (*Potersdorf, in hungarico Pothofolva vocate*),¹⁸ ktoré ešte v januári 1316 zbožnou donáciou na kláštor previedol akýsi magister Ondrej, syn magistra Juraja.¹⁹ Kapitula po predložení originálnej listiny zástupcovi kláštora Herthovi vyhovel a vydala konfirmačnú listinu obsahujúcu aj plné znenie donácie magistra Ondreja. S majetkami v lokalite Podersdorf am See súvisí aj ďalší Karolov krok v prospech Heiligenkreuzu. Pravdepodobne počas obliehania hradu Komárno (ktorý držal Matúš III. Čák Trenčiansky) koncom septembra 1317 sa za kráľom dostavil opát Ján a niekoľko ďalších zástupcov kláštora so žiadosťou o udelenie Podersdorfu do trvalého vlastníctva. Išlo pravdepodobne len o legitimizovanie už existujúceho stavu, pretože tieto majetky Heiligenkreuz vlastnil už viac než poldruha roka. Karol zástupcom kláštora vyhovel, pričom zdôraznil, že samotní mnísi za ním prišli s tvrdením, že tieto pozemky náležali do správy uhorského kráľa, nie rakúskeho vojvodu. Okrem samotných nehnuteľných majetkov im Karol udelil aj trvalé oprávnenie na užívanie výnosov z nich. Explicitne spomenul možnosť využívať poľnohospodársku pôdu, lúky a pasienky a tiež rybníky a právo rybolovu v nich.²⁰

V súvislosti s obliehaním Komárna vojskami Karola I. na prelome septembra a októbra 1317 je zaujímavá aj skutočnosť, že na tejto akcii sa zúčastnil aj vtedajší rakúsky vojvoda a rímsko-nemecký kráľ Fridrich III. Habsburský. Prepojenosť pohraničných dŕžav Heiligenkreuzu na rakúsku i uhorskú stranu dokazuje aj Fridrichova listina vydaná dňa 8. októbra 1318 rovnako „*v tábore pred Komárnom*“ (*Datum in castris ante Gumaren*).²¹ Dokazuje to, že na obliehaní Komárna a na bojoch Karola I. s Matúšom Čákom Trenčianskym sa s najväčšou pravdepodobnosťou zúčastnili aj Fridrichove ríšske jednotky. Pokiaľ ide o obsahovú časť predmetného dokumentu, jeho znenie je do veľkej miery zhodné s donačnou a privilegijnou listinou Karola I. z 30. septembra. Fridrich rovnako schválil všetky „*privilegiá, práva, slobody a milosti, udelené a potvrdené tomuto kláštoru* [Hei-

¹⁸ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1317-VII-17.

¹⁹ Pozri: StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1316-I-1.

²⁰ „[...] *quod viri religiosi, frater Johannes abbas et quidam fratres monasterii Sancte Crucis, ordinis cisterciensis de Austria Pataviensis dyocesis dilecti nobis et fideles ad nostre maiestatis accedentes presenciam quasdam terras Vogelndorf et Potesdorf nominatas, asserentes, ipsas nostre collacioni pertinere pro salute anime nostre a nobis predictae ecclesie Sancte Crucis dari et conferri humiliter pecierunt. [...] Nos igitur considerantes, quod regiam decet maiestatem, iustis petencium desideriis facilem prebere consensum in hiis precique, que divinis rebus, religionisque cultui videntur esse proficua, quibus nos eo magis debitores credimus, quo bona omnia de ipsius iargiflua benevolencia cognoscimus percepisse, petitioni eorumdem domini abbatis et fratrum suorum grato occurrentes assenso ex devocione, quam more aliorum. [...]*“ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1317-IX-30.

²¹ K tomu napríklad: LUKAČKA, J. Matúš Čák Trenčiansky. Bratislava : VEDA, 2016, s. 78 – 79.

ligenkreuzu] a konventu veľkým kniežatom, uhorským kráľom, pánom Karolom, [...]“ Rovnako sa obrátil na všetkých, aby bezpodmienečne dodržiavali všetky práva a slobody Heiligenkreuzu v hospodárskych záležitostiach, pričom explicitne spomenul opäť mešťanov a členov správy mesta Bratislavy.²² Karol následne svoju listinu zo septembra 1317 opätovne potvrdil na žiadosť nového heiligenkreuzského opáta Ota približne o rok neskôr, dňa 24. septembra 1318,²³ a následne aj pri osobnej Otovej návšteve 8. decembra 1323.²⁴

Ďalšie majetky v Uhorsku Heiligenkreuz od Karola získal v polovici septembra 1318, potom ako sa k nemu dostavil Konrád, zástupca z kláštorných majetkov v okolí Mönchhofu pri Neusiedler-See. Išlo o ďalšie podstatné rozšírenie majetkov kláštora na uhorsko-rakúskom pohraničí. Zástupca Heiligenkreuzu sa kráľovi sťažoval, že jeho vojská počas vojenského ťaženia v Mošonskej župe spôsobili na kláštorných majetkoch nemalé škody, preto ako náhradu žiadal zem *Zechun* patriacu k Mošonskému hradu.²⁵ Karol Konrádovej žiadosti vyhovel a predmetný majetok Heiligenkreuzu daroval do trvalého užívania. Išlo o vtedy už opustené usadlosti v bezprostrednom susedstve s kláštornými majetkami a udelená bola aj s poľnohospodárskou pôdou i okolitými lesmi a právami na všetky dôchodky z nich. Aby sa zabránilo možným sporom o jurisdikčné právo nad predmetnými majetkami a ľuďmi, ktorí na nich budú v budúcnosti žiť a hospodáriť tam, osobitne ešte donované majetky vyňal spod súdnej právomoci mošonských županov.²⁶ Už koncom septembra opát Oto vyvinul úsilie, aby bolo darovanie týchto majetkov potvrdené aj zo strany príslušnej regionálnej cirkevnej autority. Pred Rábsku kapitolu Oto spolu s konventom Heiligenkreuzu vyslal brata Kristiána so žiadosťou, aby bola Karolova donácia z polovice septembra 1318 potvrde-

²² „[...] *Omnia privilegia, iura, libertates et gracias ipsi suoque monasterio predicto, a magnifico principe domino Karolo, Ungarie rege, fratre nostro carissimo concessas, traditas et indultas, seu etiam confirmatas nostro, fratrumque nostrorum carissimorum ducum Austrie, auctoritate ac nomine approbamus. [...] Mandantes vobis universis et singulis firmiter et districte nostre gratie sub obtentu, ne quis ipsos, abbatem, conventum et monasterium Sancte Crucis in premissis molestet aliquatiter vel perturbet. Specialiter vero per vos, cives Posonienses, predicti Monasterii iura in omnibus suis conscriptis volumus articulis inviolabiliter conservari, sicut indignationem nostram fratrumque nostrorum ducum Austrie ac heredum nostrorum gravissimam volueritis evitare. [...]*“ StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1317-X-08.

²³ StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1318-IX-24.

²⁴ StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1318-XII-08.

²⁵ „[...] *vir Religiosus frater Corradus procurator domus seu curie Neunaigen dicte iuxta fluvium Fertow existentis, que est grangia ecclesie Sancte Crucis de austria Pathaviensis dyocesis, ordinis cysterciensis, ad nostre maiestatis accedens presentiam sua nobis querulosa propositione demonstravit, quod eadem domus seu grangia per exercitum et descensum nostrum, quem prope Musun habuimus et fecimus, dampna non modica perpessa extitisset, in quorum quidem dampnorum reconpensationem quandam terram castris nostri Musuniensis Zechun vocatam, nostre collationi pertinentem, ut dixerunt, a nobis eidem ecclesie dari et conferri humiliter supplicando postulavit. [...]*“ StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1318-IX-16.

²⁶ „[...] *in satisfactionem et reconpensationem dampnorum predictae domui per exercitum nostrum eidem irrogatorum eidem ecclesie sancte Crucis et domui Neunangn antedictae dedimus, donavimus eo iure, quo nostre Regie collationi pertinere dinoscitur, perpetuo possidendam, tenendam et habendam sine preiudicio iuris alieni, a iudicio et iurisdictione Comitum de Musunio pro tempore constitutorum ipsam terram penitus eximentes. [...]*“ StIAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1318-IX-16.

ná a konfirmovaná samotnou kapitulou, čo sa dňa 29. septembra 1318 aj stalo.²⁷ Opát Oto sa o niekoľko rokov neskôr vydal za kráľom Karolom aj osobne. Opätovne žiadal potvrdenie tejto donácie, čo kráľ začiatkom decembra roku 1323 aj vykonal. Konfirmáciu dosvedčilo až dvadsaťpäť vysokých uhorských cirkevných i svetských funkcionárov.²⁸

Onedlho nato došlo k ďalšiemu výraznejšiemu rozšíreniu majetkovej držby kláštora v Uhorsku. Dňa 14. mája 1324 vydala Rábska kapitula až tri rozhodnutia týkajúce sa potvrdeniu majetkových práv na niekoľko majetkov v okolí Mönchhofu, ktoré Heiligenkreuz už spravoval. Na žiadosť mošonského podžupana Šimona kapitula ustanovila svojho zástupcu, ktorý sa mal zaoberať oprávnenosťou nárokov Heiligenkreuzu na tieto majetky. Preskúmaním tejto záležitosti poverili rábskeho kapitulskeho kantora Mikuláša a šetrenia sa zúčastnili aj spomínaný podžupan Šimon a Valentínov syn Ján, ktorý bol v službách kráľa Karola I.²⁹ Na základe osobnej prehliadky týchto majetkov Rábska kapitula nakoniec vydala tri osobitné rozhodnutia, ktorými potvrdenie držbu Vogelndorfu (*Thunafolva*),³⁰ Csetönvölgy (*Chechunuelg*)³¹ a Podersdorf am See (*Pooth*).³²

Začiatkom apríla 1327 Karol I. vykonal ďalšie konfirmácie práv a privilégií, ktoré boli predtým Heiligenkreuzu udelené v súvislosti s jeho majetkami v Uhorsku. V rámci jedného rozsiahleho dokumentu konfirmačného charakteru boli prepísané a potvrdené dve listiny.³³ Prvá bola vydaná ešte 25. júla 1319 Dietrichom Hutstockom a jeho manželkou Gertrúdou. Išlo o zbožnú donáciu dvoch viníc ležiacich pri Bratislave v oblasti dnešných Vajnôr (*qui Weinarn vulgari nomine nuncupatur*). Vinice Dietrich predtým kúpil za 75 mariek viedenských denárov od akéhosi Henricha Scharera. Dietrich spolu s manželkou previedli vlastnícke práva na tieto vinice na heiligenkreuzský konvent a opáta Ota aj s trvalým právom na ich užívanie a nárokom na všetky výnosy z nich.³⁴ Druhú konfirmo-

²⁷ „[...] *Nos itaque petitioni predictorum domini abbatis et conventus per memoratum fratrem Christianum nobis directam iustam et iuri consonam secundum Regni consuetudinem fore attendentes, tenorem eiusdem privilegii domini nostri regis, non abراسi, non cancellati, nec in aliqua sui parte viciati, presentibus nostris privilegialibus litteris inseri et inscribi fecimus, nostrum eisdem sigillum apponendo.* [...]“ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1318-IX-29.

²⁸ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1323-XII-02.

²⁹ „[...] *ad instantem petitionem comitis Symonis castellani de Owar, nec non vicecomitis Musuniensis per litteras suas nobis factam, discretum virum magistrum Nicolaum cantorem ecclesie nostre, socium et concanonicum nostrum karissimum, coram quo ipse comes Symon et Johannes filius Valentini, homo excellentissimi domini nostri Karoli, dei gracia illustris Regis Hungarie,* [...]“ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1324-V-14/1.

³⁰ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1324-V-14/1.

³¹ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1324-V-14/2.

³² StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1324-V-14/3.

³³ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1327-IV-3.

³⁴ „[...] *quod prehabito amicorum nostrorum sano et salubri consilio et consensu pociorum duas vineas sitas prope Busonium in monte, qui Weinarn vulgari nomine nuncupatur, a Hainrico dicto Sachrer pro septuaginta quinque libris Wiennensium denariorum de nostris propriis rebus sive pecuniis comperauimus speciali, cuius supradicti montis et vinee magistri montis existunt D. abbas et conventus monasterii Sancte Crucis, tempore illo, quo libere facere potuimus, nulloque contradicente, nec aliquo obstaculo repugnante, pure ac liberaliter propter deum ob remedium animarum nostrarum ac omnium progenitorum nostrorum viris religiosus D. Ottoni venerabili Abbati Sancte Crucis monasterii prelibati Cisterciensis ordinis, Patavien-*

vanú listinu vydala Bratislavská kapitula len deň pred Karolovou konfirmáciou, dňa 2. apríla 1327. Okrem samotného obsahu je zaujímavým faktom aj to, že ide o preklad pôvodne nemecky napísaného testamentu rakúskeho ministeriála a niekdajšieho rakúskeho maršáliku Dietricha z Pillichsdorfu (*Pilichdorf*, lokalita ležiaca severovýchodne od Viedne) vydaného ešte v decembri 1326.³⁵ Vyslanci heiligenkreuzského opáta Ota Bratislavskú kapitulou žiadali, aby predložený Dietrichov testament preložili do latinského jazyka a zároveň potvrdili jeho obsah. Dietrich za súhlasu jeho príbuzných tesne pred smrťou odkázal Heiligenkreuzu rovnako dve vinice nachádzajúce sa v tesnej blízkosti Bratislavy so všetkými právami na výnosy z nich.³⁶ Bratislavská kapitula tento preklad vyhotovila, následne o deň neskôr vydal kráľ Karol I. spomínanú rozsiahlu konfirmačnú listinu obsahujúcu už preklad vyhotovený Bratislavskou kapitulou, potvrdil.³⁷

Záver

Cieľom štúdie bolo poukázať na rozrastajúcu sa majetkovú držbu cisterciáckeho kláštora Heiligenkreuz v Uhorskom kráľovstve v prvej polovici 14. storočia. Východiskom pre naplnenie stanoveného zámeru bolo preskúmanie archívneho fondu uloženého priamo v kláštore Heiligenkreuz v Rakúsku a na základe štúdia originálnych prameňov poukázať na celkové majetkové a právne postavenie kláštora v Uhorsku. Rozsiahle majetkové akvizície tu kláštor získaval postupne už od počiatku 13. storočia. Najvýznamnejšie z nich tvorili majetkové komplexy vo vtedajšej Mošonskej a Šopronskej župe, v okolí Neusiedler-See v dnešnom Burgenlande. Išlo predovšetkým o lokality Mönchhof, Königshof, Neu-Aigen, Winden am See a ďalšie. Počas vlády uhorského kráľa Karola I. došlo k niekoľkým ďalším majetkovým akvizíciám priamo v uvedených lokalitách. Okrem toho Heiligenkreuz získaval nové majetky aj v Bratislavskej župe, okrem iných napríklad aj priamo v Bratislave, pričom ale Karol I. na týchto akvizíciách participoval len čiastočne a v prevažnej miere išlo o zbožné donácie bratislavských mešťanov, respektíve šľachticov vlastníacich v Bratislave majetky. V najväčšej miere išlo o vinice, ktoré boli základom hospodárskych aktivít mníchov z Heiligenkreuzu na ich

sis dyocesis et conventui eiusdem loci in perpetuum assignavimus et assignamus, donavimus et donamus iusto proprietatis titulo perpetuo possidendas, [...].“ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1319-VII-25. K tomu tiež pozri: ŠEDIVÝ, J. Zum Kulturtransfer der Heiligenkreuzer Zisterzienser im mittelalterlichen Pressburg. In FELLER, C. – LUGER, D. (ed.). „Semper ad fontes.“ Festschrift für Christian Lackner zum 60. Geburtstag. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 76. Wien : Böhlau Verlag, 2020, s. 268 – 269.

³⁵ Pozri: StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1326-XII-21.

³⁶ „[...] *geschafft vnd geben han dem chloster vnd dem conuent datz dem Heyligem Chreutez in Osterrich grawes ordens ledichlichen vnd ewichlichen ze haben mein zwen weingarten, die mein rechtes chovfgut sint vnd ligent bei Presburch an der Hochnei, mit allem dem rechte vnd ich si her han pracht in nutz vnd in gewer vnd in gewalt vnuersprochenlichen vncz ovf disen tag, [...].“ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1326-XII-21.*

³⁷ „[...] *Nos siquidem predictas duas patentes litteras de verbo ad verbum presentibus insertas iuxta eorumdem fratrum Corradi et Ulrici, ordinis prenotati iustam, modestam et salubrem petitionem attendentes, quod in rebus divinis usibus deputatis sola immensitas est mensura et quod etiam elemosina dux nostre fragilitatis existat, quod nos excusat apud deum de peccatis propitium reddens creatorem et restituens gratie salvatoris, de consilio prelatorum et Baronum Regni nostri approbamus et auctoritate Regia presentisque privilegii patrocinio confirmamus, [...].“ StiAH, f. HeiligenkreuzOCist, sign. 1327-IV-3.*

majetkoch v Uhorskom kráľovstve. Okrem majetkových donácií a ich konfirmácií Karol vydal do konca 20. rokov 14. storočia pre kláštor aj viaceré privilegialne listiny týkajúce sa predovšetkým mýtnych a obchodných slobôd Heiligenkreuzu v Uhorsku, jeho právneho postavenia či jurisdikčných právomocí. Karol tak nadviazal na svojich predchodcov, uhorských kráľov z dynastie Arpádovcov (najmä na rozhodnutia Imricha, Ondreja II., Bela IV., Štefana V. a Ladislava IV. Kumánskeho), ktorí v predchádzajúcom storočí rovnako kláštoru udeľovali podobné výsady. Významnú úlohu v tomto období zohrávala aj Rábska kapitula, ktorá úzko participovala na vydávaní, respektíve konfirmovaní väčšiny donačných a privilegialných listín z prvej polovice 14. storočia. Najvýraznejšie Karol I. zasahoval do záležitostí Heiligenkreuzu v prvej polovici svojej vlády, respektíve do konca 20. rokov 13. storočia. Rozvoj majetkovej držby kláštora však pokračoval aj neskôr, za vlády Ľudovíta I. z Anjou a neskôr v 15. storočí.

TEOLOGICKÉ ŠTÚDIÁ NA EVANJELICKOM KOLÉGIU V PREŠOVE

Peter KÓNYA

Theological Studies at the Evangelical Collegium in Prešov

Prešov was the first centre of Evangelical theological and priestly education in the Kingdom of Hungary, and it remained the centre of this theological study intermittently for more than two centuries. This higher education was organized within the framework of the Evangelical Collegium, which had existed in the town since 1667. The acute need to provide for the study of Evangelical priests was one of the main reasons for the establishment of the Collegium. From the 17th century to the beginning of the 20th century, theological studies attracted students from many, often distant, counties in the Kingdom of Hungary, giving the institute the character of a university.

Keywords: *Prešov, Evangelical Collegium, theological studies, theology, education.*

Prešov bol prvým centrom evanjelického teologického, resp. kňazského vzdelávania v Uhorskom kráľovstve a strediskom tohto teologického štúdia ostal s prestávkami po viac ako dve storočia. Samozrejme, toto vysokoškolské štúdium bolo organizované v rámci evanjelického kolégia, existujúceho v meste od roku 1667. Bola to práve akútna potreba zabezpečenia štúdia evanjelických a. v. kňazov, ktorá vystupovala ako jeden z hlavných dôvodov založenia kolégia. Rovnako teologické štúdium od 17. do začiatku 20. storočia priťahovalo do mesta študentov z mnohých, často vzdialených uhorských stolíc a dávalo celému ústavu charakter vysokej školy.

Vznik kolégia a jeho pôsobenie v 17. storočí

Založenie prešovského kolégia vychádzalo z domácich spoločensko-politických pomerov, zároveň však veľmi úzko súviselo s vývinom medzinárodných vzťahov a zmenou pomeru síl v Európe po tridsaťročnej vojne. Po nástupe nového panovníka Leopolda I. sa najmä v Zadunajsku a Dolnom Uhorsku v krátkom čase prejavili dôsledky rekatolizačných opatrení jeho predchodcov v úzkej väzbe na výsledky činnosti ostrihomského arcibiskupa Petra Pázmánya a jeho nástupcov.¹ Nezastupiteľné miesto v úspešnej politike rekatolizácie mala už skôr založená Trnavská univerzita ako kultúrne a ideologické centrum jezuitov v krajine i stredisko výchovy schopného kňazského dorastu. Na východe prebrala tieto úlohy od polovice storočia ďalšia jezuitská akadémia v Košiciach.

Keďže podmienky pôsobenia oboch protestantských cirkví sa pritom postupne zhoršovali, nutným sa stalo založenie vlastného evanjelického teologického

¹ Napriek tomu, že ešte niekoľko desaťročí ostávala prevažná časť obyvateľstva Uhorska protestantská, už v prvej tretine storočia sa podarilo arcibiskupovi Petrovi Pázmányovi posilniť katolícku cirkev a vytvoriť základ pre úspešnú rekatolizáciu.

štúdiá v krajine. Takisto rastúca aktivita dvoch jezuitských vzdelávacích inštitúcií vyvolávala potrebu vybudovania vysokej evanjelickej školy, ktorá by im mohla byť dôstojnou protiváhou.

V druhej polovici 17. storočia, najmä v dôsledku napredujúcej rekatolizácie však už najlepšie podmienky pre vznik vyššej evanjelickej školy boli na východe krajiny, na území Horného Uhorska, resp. jeho dvoch najzápadnejších stolíc, na teritóriu súčasného východného Slovenska.² Napriek existencii jezuitských rezidencií v Košiciach a Humennom i pôsobeniu františkánov, pavlínov a ďalších katolíckych cirkevných rádov, protestantské cirkvi tu mali naďalej silné pozície, a to vo všetkých vrstvách obyvateľstva. Hornouhorské evanjelické stavy si veľmi dobre uvedomovali všetky tieto skutočnosti, keď sa r. 1665 rozhodli založiť evanjelické a. v. kolégium, ako jediné vyššie evanjelickú školu v krajine. Tento akt bol zároveň demonštráciou sily v období silnejúceho absolutizmu a napredujúcej rekatolizácie.

O otázke miesta stavby školy sa delegáti stavov radili v lete 1665³ a pre viaceré príčiny vybrali slobodné kráľovské mesto Prešov. Spomedzi šiestich hornouhorských slobodných kráľovských miest iba Prešov a Košice disponovali silným moderným opevnením. Avšak len v Prešove zároveň nepôsobila katolícka cirkev, čo by mohlo byť prameňom rôznych nepokojov medzi študentmi i mešťanmi.⁴ Vzhľadom na národnostné pomery v meste si študenti ľahko mohli osvojiť nemecký, maďarský aj slovenský jazyk. Mesto pritom myšlienku založenia kolégia všemožne podporovalo, pre jeho stavbu bolo pripravené poskytnúť dôstojné miesto a jeho predstavitelia boli ochotní prevziať nemalú časť nákladov na jeho budúcu prevádzku.⁵

Po ujasnení viacerých otázok, súvisiacich so vznikom ústavu potom zástupcovia hornouhorských grófov, barónov, magnátov, stolíc a slobodných kráľovských miest verejne proklamovali založenie Kolégia hornouhorských stavov na svojom zasadnutí v Košiciach 18. novembra 1665.⁶ Zároveň sa stavy obrátili s výzvou ku všetkým kresťanom s prosbou o pomoc pri stavbe školy.⁷

Evanjelickí zemanovia a mešťania sa v nasledujúcich mesiacoch ochotne zapojili do zbierky, pričom nelutovali peniaze ani naturálie, či nehnuteľnosti.⁸ Popri peniazoch boli súčasťou donácií i naturálie, ako obilie, víno, pivo, ktoré mali byť

² V slobodných kráľovských mestách (Košice, Prešov, Bardejov, Sabinov a Levoča), ktoré boli najsilnejšími baštami evanjelickej a. v. cirkvi.

³ ŠA Prešov, EKP, 101: Instruction für die Gesandten der Stadt Kesmark zur Beratung hinsichtlich der Stiftung des Eperieser Kollegiums A. 1665. Odpis prof. L. Frenyóá (1932).

⁴ V Košiciach boli už od začiatku storočia prítomní jezuiti a od r. 1647 pôsobila v meste katolícka farnosť aj reformovaný zbor.

⁵ ŠA Prešov, EKP, 101: Instruction für die Gesandten der Stadt Kesmark zur Beratung hinsichtlich der Stiftung des Eperieser Kollegiums A. 1665. Odpis prof. L. Frenyóá (1932).

⁶ ŠA Prešov, EKP, 101: Zakladajúca listina Prešovského evanjelického kolégia z 18. novembra 1665.

⁷ ŠA Prešov, EKP, 101.

⁸ EOL (Evangélikus Országos Levéltár) Budapest, V. 11: Kniha zbierky na stavbu kolégia z r. 1665.

poskytované každoročne profesorom, resp. študentom kolégia.⁹ Niektorí mešťania, ako farár Ján Sartorius a neskôr Nebest, darovali (či prepožičali) kolégiu dokonca vlastný dom, určený za byt profesorov. Mesto Prešov vyčlenilo pre svoju vysokú školu príjmy obcí Kojatice a Chmiňany a dva ďalšie šľachtické majetky. V nasledujúcich mesiacoch pokračovala zbierka v celej krajine i za hranicami. Okrem sedmohradských stavov nemalými čiastkami prispeli na kolégium nemecké mestá, niektoré evanjelické nemecké kniežatá, nizozemské stavy, ako i dánsky a švédsky kráľ, ktorý sám venoval čiastku 20 000 zlatých.¹⁰ Aj vďaka nim činila začiatkom roku 1666 celková vyzbieraná suma viac ako 50 000 zlatých.¹¹

Evanjelickí šľachtici a mešťania prispievali na kolégium tiež v nasledujúcich rokoch. Verejná zbierka protestantských stavov na stavbu Kolégia hornouhorských stavov v Prešove prebiehala aj za hranicami. Popri sedmohradskej šľachte a mestách, nizozemských stavov a severských panovníkoch sa do nej zapojili aj nemecké kniežatá.

Už prípravy na stavbu Kolégia hornouhorských stavov vzbudili obavy panovníckeho dvora i uhorskej katolíckej hierarchie z posilnenia opozície v krajine. Mnohí z jeho donátorov boli známymi svojim protihabsburským zmýšľaním a niektorí z nich sa onedlho zapojili do Wesselényiho sprisahania. Politickým cieľom hornouhorských stavov a ich zahraničných podporovateľov pri podpore stavby školy bola určite aj snaha posilniť protihabsburskú opozíciu v Uhorsku.

Leopold I. aj katolícka hierarchia sa od začiatku snažili prekaziť alebo aspoň skomplikovať postavenie školy. Ešte pred položením základného kameňa intervenoval v Prešove u mestskej rady ostrihomský arcibiskup prímás Juraj Szelepcsényi, aby upustila od stavby.¹² Rovnako panovník dvakrát nariadil prešovskému magistrátu zastaviť ďalšie práce na kolégiu.¹³

Kolégium hornouhorských evanjelických stavov v Prešove bolo slávnostne otvorené dňa 18. októbra 1667. Podľa jeho nového školského poriadku sa stalo desaťtriednym gymnázium s vyučovaním tzv. vyšších vied, ako filozofie a teológie v najvyšších triedach. Práve tieto triedy a vzdelanie, ktoré študentom poskytovali, lákali na kolégium chlapcov z celej krajiny i zo zahraničia a vyčleňovali ho tak z radu evanjelických stredných škôl. Počet študentov iba v týchto najvyšších triedach prevyšoval čoskoro po začatí výučby dvesto (r. 1668/69 už 258)¹⁴ a celkový počet žiakov školy musel byť ešte vyšší.

Keďže Samuel Pomarius bol bezprostredne po založení kolégia ešte v Magdeburgu, prvým, zastupujúcim rektorom sa stal Michal Pancratius, ktorý bol zároveň aj posledným rektorom starej mestskej humanistickej školy. Už onedlho, v októbri 1667 však zaujal jeho či skôr svoje vlastné miesto stavmi zvolený rektor Dr. Samuel Pomarius. Vtedy bol už slávnym nemeckým teológom, absolventom

⁹ EOL Budapest, V. 11.

¹⁰ KORABINSKY, J. M. *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg 1786, s. 154.

¹¹ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 9.

¹² HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 9.

¹³ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 9 – 11.

¹⁴ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 28.

niekoľkých univerzít. V čase prijatia pozvania do Prešova, v lete 1667,¹⁵ zastával úrad farára farnosti sv. Jakuba v Magdeburgu. Z ďalších známych osobností pôsobili v kolégiu od jeho založenia dvaja významní filozofi a teológovia, rovnako známi zo starého humanistického gymnázia, Izák Caban a Eliáš Ladiver. Okrem filozofických, teologických a pedagogických, príp. aj umeleckých diel ich preslávili teologické dišputy s košickým jezuitom Matejom Sámbarom v rokoch 1665 – 1666.¹⁶ Eliáš Ladiver bol popri tom autorom viacerých školských divadelných hier, ktoré boli prezentované na verejných divadelných predstaveniach pri výročných záverečných skúškach. Školské drámy Eleazar Constans a Papinianus Tetragonos, hrané po nemecky, po maďarsky a po slovensky boli veľmi populárne najmä kvôli svojmu silne protihabsburskému zameraniu.

Prvý školský poriadok nového kolégia vytvoril už r. 1667 profesor Eliáš Ladiver. V jeho zmysle bolo kolégium desaťtriednym gymnázium, v ktorom sa teológia vyučovala vo dvoch najvyšších triedach, a to v deviatej a desiatej, resp. v triede fyzikov a v triede metafyzikov a v triede poslucháčov teológie. V deviatej triede popri fyzike a metafyzike bola prednášaná takisto polemická teológia. Teológia sa vyučovala rovnako v desiatej triede, spolu s východnými jazykmi a hebrejčinou. Profesorom teológie mal byť pritom vždy rektor kolégia. Ročný plat rektora bol stanovený na 400 rýnskych zlatých (čo bolo viac ako mal prešovský richtár), 25 zlatých na drevo, 24 prešovských gbelov raže, 6 prešovských gbelov čistej pšenice, dva sudy vína, desať sudov piva a služobný byt. Profesorom teológie bol v čase schválenia študijného rektor Samuel Pomarius.

V prvých rokoch svojej existencie si získalo kolégium veľmi dobré meno doma i za hranicami. Štúdium teológie privádzalo do Prešova desiatky nových študentov, z ktorých viacerí pokračovali vo vzdelávaní sa na nemeckých univerzitách. Vedenie ústavu sa vážne zaoberalo dokonca myšlienkou možnosti jeho transformácie na evanjelickú univerzitu. Nepriaznivý obrat vnútropolitického vývinu však už v nasledujúcich mesiacoch prekazil tieto plány a prerušil existenciu aj samotného kolégia. Keď sa po potlačení Wesselényiho sprisahania v lete 1670 dostalo slobodné kráľovské mesto Prešov, ako jedno z centier uhorského protestantizmu i protihabsburskej opozície, do rúk vojska, dal panovník kolégium r. 1671 skonfiškovať. V nasledujúcom roku v jeseni sa mesto počas kuruckého vpádu dostalo síce opäť do rúk evanjelikov, už v januári 1673 ho znovu odňalo vojsko a výučbu mohlo obnoviť až po príchode Thökölyho kurucov v auguste 1682. Následne ho Leopold odňal až v januári 1687 a skonfiškované ostalo potom do začiatku roku 1705.

Po odňatí kolégia jeho profesori stratili možnosť vykonávať svoje povolanie a podobne ako rektor Samuel Pomarius, boli nútení Uhorsko opustiť. Izák Caban hľadal útočisko najprv v Nemecku, odkiaľ napokon po krátkom pobyte v Toruni, Gdaňsku a Tübingene odišiel do Sedmohradska. Tam prijal miesto rektora gymnázia v Sibini, kde bol zvolený za mestského farára. Do vlasti sa už nevrátil

¹⁵ ŠA Prešov, EKP, 101: Pomariov list z Wittenbergu z 15. VIII. 1667.

¹⁶ FABINY, T. Egy hányatott életű eperjesi tudós Ladiver Illés. In *Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby*. Eds. Kónya, Peter - Káša, Peter. Prešov 1995, s. 22 - 23.

a v tomto úrade pôsobil až do smrti r. 1707.¹⁷ Rovnako Eliáš Ladiver smeroval najprv do Nemecka, potom ako po krátkom pôsobení v Tisovci a Kežmarku odišiel do Torune a odtiaľ ďalej do Gdaňska, Kráľovca a dokonca až do Lešna v Poľsku. Nakoniec aj našiel exil v Sedmohradsku v Sibini, odkiaľ ho pozvali za rektora do Šegešváru. V novom úrade úspešne zreformoval tamojšie gymnázium a zotrval v meste až do svojho návratu do vlasti r. 1682.¹⁸ Podobne aj mnohí študenti kolégia museli odísť do exilu. Jeden z nich, nadaný študent teológie Ján Rezik, ukončil svoje štúdium v Toruni.¹⁹

Samozrejme, rovnako ako akékoľvek evanjelické vzdelávanie, počas tzv. tragického desaťročia prestalo existovať aj teologické štúdium na kolégiu. Obnovené bolo spolu s Kolégiom hornouhorských stavov po prechode Prešova do rúk Imricha Thökölyho v auguste 1682. Thököly ako absolvent kolégia venoval jeho povzneseniu veľkú pozornosť a výrazne rozšíril jeho vtedy už skromnú materiálnu bázu novými donáciami. Zároveň za jeho rektora povolal z exilu profesora, filozofa a teológa Eliáša Ladivera. Ladiver napriek vojnovým podmienkam, obliehaniam a obrovským problémom najmä s veľkým počtom študentov aj nedostatkom peňazí, obnovil kolégium v podobe z rokov 1667 – 1670, samozrejme, so štúdiom teológie. V tejto podobe vydržal ústav až do konca účinkovania Prešova v povstaní v lete 1685. Vďaka výhodnej kapitulácii pokračovalo vzdelávanie na kolégiu vrátane teológie ešte viac ako celý nasledujúci rok, až do januára 1687.

Potom ako v januári 1687 došlo k ďalšej konfiškácii kolégia, prestal ústav a s ním aj štúdium teológie na nasledujúcich osemnásť rokov pôsobiť. Jeho obnovenie umožnilo až povstanie Františka II. Rákócziho a začiatkom januára 1705 bolo tak po dlhšej prestávke obnovené Kolégium hornouhorských stavov. V ťažkej situácii po takmer dvadsaťročnej absencii evanjelického školstva v meste videli inšpektori kolégia jediného vhodného kandidáta na rektora v jeho bývalom študentovi a profesorovi Jánovi Rezikovi. Rezik už skôr opustil torunské gymnázium a vrátil sa do vlasti, kde pôsobil ako rektor kežmarského lýcea. Napriek nevôli Kežmarčanov prijal ponuku z Prešova a v marci 1705 nastúpil do úradu.²⁰ Nehľadiac na ťažké podmienky, bezprostredne po príchode sa pustil do budovania ústavu v tom duchu ako pred r. 1670. Postavenie kolégia sa zlepšilo po zvolení nového, evanjelického richtára v osobe Michala Rotha a väčšinovo protestantského magistrátu v máji 1705.²¹

Veľkým úspechom kolégia bolo získanie podpory švédskeho kráľa. Potom ako v lete 1705 vyslalo mesto s vedením školy zborového dozorcú Michala Meltzela spolu so šariško-zemplínskym dozorcom a inšpektorom kolégia Mikulášom Szirmayom do Poľska, kde sa zdržiaval kráľ Karol XII., dostali od švédskeho kráľa niekoľko miest pre svojich študentov na jeho univerzitách. Kráľ sa zaviazal vydr-

¹⁷ Jeho syn Ján (nar. v Prešove) bol zvolený za sibiňského richtára a grófa saského národa v Sedmohradsku. BINDER, P. Slowaken und Zipser in Siebenbürgen. In *Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby*. Eds. Kónya, Peter - Káša, Peter. Prešov 1995, s. 98.

¹⁸ FABINY, T. Egy hányatott életű eperjesi tudós Ladiver Illés..., s. 27.

¹⁹ Series Primariorum Professorum et Rectorum prout et eorundem collegarum schola, et Collegio Eperiessiensis Praepositorum. Arhív ev. a. v. cirkevného zboru v Prešove.

²⁰ Series Primariorum...

²¹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2539.

žiavať na univerzite v Greifswalde štyroch študentov teológie z Uhorska medzi kráľovskými alumnistami a štyroch študentov na univerzite na náklady švédskej kráľovskej pokladnice.²² Ružomerská synoda, ako kľúčová udalosť v ďalšom vývine uhorskej evanjelickej cirkvi (3. – 10. apríla 1707), rokovala aj o postavení a ďalšom pôsobení Kolégia hornouhorských stavov. Ústav zastupovali na synode viacerí delegáti vrátane zástupcov mesta a zboru. Synoda určila v systéme evanjelických škôl v Uhorsku zvláštne postavenie a všetkým štyrom superintendentom uložila, aby mu venovali osobitnú pozornosť. Vzhľadom na ťažkú situáciu ústavu nariadila organizovať krajské zbierky na jeho podporu.²³ S cieľom získať zahraničnú pomoc pre kolégium, rozhodla o vyslaní preddunajského superintendenta Daniela Krmana so Samuelom Pohorským ku švédskemu kráľovi a k ďalším evanjelickým panovníkom.²⁴

Pôsobenie Prešova na strane Františka II. Rákócziho a s ním aj krátku existenciu obnoveného kolégia a teologického vzdelávania ukončila fakticky morová epidémia v lete 1710, ktorej podľahlo viac ako 3 000 ľudí, čo bola v podstate väčšina obyvateľstva. Počas moru zahynul aj rektor kolégia Ján Rezik. Na jeho miesto bol síce ešte zvolený mladý Samuel Matthaeides, čerstvý absolvent univerzity v Greifswalde, no ústav sa už nedokázal spamätať zo škôd počas epidémie. Zakrátko po ústupe moru dorazilo totiž k mestu cisárske vojsko. Po príchode maršala Hugo Virmonda pred mestské hradby si mešťania proti vôli veliteľa zvolili výhodnú kapituláciu. V jej zmysle potom v nasledujúcich mesiacoch pokračovala výučba na kolégiu takmer bez zmien. K ďalšej zásadnej zmene došlo až po Satmárskom mieri, keď kráľovná Eleonóra Magdaléna v septembri 1711 prikázala evanjelikom okamžite odovzdať katolíckej cirkvi budovy starej mestskej školy, maďarského kostola a kolégia. Zároveň im presne vymedzila miesto na západnom predmestí, oproti malej bránke, kde si mohli z dreva postaviť kostol, školu a faru.²⁵

V roku 1711 sa uzavrela prvá etapa existencie prešovského evanjelického kolégia, trvajúca s niekoľkými prestávkami sotva tri desaťročia. Súčasťou vzdelávania v tomto ústave počas celého tohto obdobia boli aj teologické štúdiá, ktoré vyčleňovali kolégium z radu podobných školských inštitúcií a výrazne zvyšovali jeho význam v domácich aj medzinárodných reláciách. V tom období pôsobili v škole viacerí poprední evanjelickí a. v. teológovia, známi nielen v Uhorsku, ale aj za hranicami, ako Sameul Pomarius, Henrich Sappuhn, Eliáš Ladiver či Ján Rezik. Počas troch desaťročí vychovalo Kolégium hornouhorských stavov desiatky absolventov teologických tried, ktorí sa buď priamo uplatnili v kňazskej službe, alebo pokračovali ďalej v štúdiu na univerzitách v nemeckých krajinách. Prvým z nich bol prvý rektor Kolégia hornouhorských stavov Samuel Pomarius. Pochádzal zo Sliezska a študoval na univerzitách v Toruni, Frankfurte a Wittenbergu. Ako kňaz pôsobil vo viacerých nemeckých mestách. Významná bola jeho vedecká činnosť. Počas svojho života vydal približne päťdesiat, prevažne teolo-

²² HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 72.

²³ EOL Budapest, I. a 9. 20: Originale Synodi Rosenbergensis Evangelicae in Memoria serenissime Posteritati conservatur.

²⁴ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 79.

²⁵ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 79.

gických diel.²⁶ Ďalším významným teológom bol Ján Rezik, pochádzajúci z Nitrianskej stolice. Po konfiškácii ústavu Prešov opustil a útočisko našiel v Toruni, kde na akademickom gymnáziu získal miesto profesora. Popri rektorskom úrade sa dokázal naďalej venovať teológii ako vede a vydal takmer desiatku kníh s teologickou a cirkevnohistorickou tematikou.²⁷ Jednoznačne najznámejšou je jeho *Gymnasiologia*, dodnes poskytujúca cenné informácie o evanjelických stredných školách v 17. storočí.

18. storočie – bez teologického štúdia

V období po Satmárskom mieri, po ďalšom odovzdaní budovy kolégia Spoločnosti Ježišovej, prestalo Prešovské evanjelické kolégium ako vysoká škola na viac ako polstoročie existovať. Jeho dovtedajšie funkcie vo vzdelávaní a cirkvi iba veľmi pomaly a skutočne len čiastočne postupne prebrala drevená predmestská škola, postavená napriek odporu katolíckeho magistrátu, vojenského veliteľa a jezuitov až v priebehu roku 1715, a to na priamy zásah panovníka (v zmysle zákonných článkov snemu). V pôvodnej budove ústavu sa pritom opäť usídlili jezuiti ako vo svojej rezidencii²⁸ a opustili ju až o šesťdesiat rokov, po rozpustení Spoločnosti Ježišovej v roku 1773. Významným úspechom vedenia kolégia v týchto skromných podmienkach bolo obhájenie trojčlenného vedenia školy (s rektorom, konrektorom a subrektorom) a rozšírenie výučby v polovici storočia. V roku 1750 sa šľachtickým patrónom kolégia podarilo dostať povolenie nielen na stavbu novej školskej budovy, no takisto i na vyučovanie tzv. vyšších, gymnaziálnych predmetov.²⁹ V druhej polovici storočia sa na prešovskej evanjelickej škole prednášala aj matematika, teológia a filozofia, vďaka čomu získala charakter lýcea.³⁰ Samozrejme, neznamenalo to obnovenie teologického štúdia.

Desať rokov po dočasnom zrušení jezuitského rádu, v máji r. 1783 sa prešovským evanjelikom s výdatnou pomocou panovníka Jozefa II. podarilo za sumu 6 000 zlatých získať či skôr kúpiť naspäť budovu kolégia a vedľa stojaceho, kedysi maďarského evanjelického a. v. Chrámu sv. Trojice.

V roku 1785 začalo potom nové obdobie v dejinách prešovského evanjelického kolégia. Náboženská tolerancia, garantovaná Tolerančným patentom a ďalšími nariadeniami Jozefa II., vytvorila pritom priaznivú politickú klímu pre uplatnenie sa evanjelikov vo všetkých oblastiach spoločenského života. Prešovské evanjelické zbory sa vďaka kúpe kolégia a kostola dostali z predmestského provizória do vnútorného mesta, protestantskí mešťania (tvoriaci síce už nie väčšinu, no stále podstatnú časť obyvateľstva) zaujali opäť miesta v mestskom senáte a rôznych mestských úradoch, čím vznikli vhodné podmienky pre rýchly rozvoj takého vzdelávacieho ústavu, akým bolo evanjelické kolégium.

²⁶ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 335 – 337.

²⁷ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 339 – 340.

²⁸ Vzhľadom na masívnu deštrukciu, ktorú spôsobili rozhorčení študenti to bolo možné až v roku 1713.

²⁹ KORABINSKY, J. M. *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg 1786, s. 159.

³⁰ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy č. 2481: Visitatio canonica A. 1775.

Kľúčovým pre ďalší vývin prešovskej evanjelickej a. v. školy smerom k vysokoškolskej inštitúcii bol rok 1804. V tom roku zasadal v Nyíregyháze dištriktuálny konvent, ktorý schválil povýšenie kolégia na dištriktuálne kolégium, teda najvýznamnejší vzdelávací ústav v Potiskom dištrikte. Zároveň sa tak dištrikt podieľal na jeho financovaní. V tom istom roku 1804 schválil patronátny výbor kolégia nový študijný plán, zakotvujúci výučbu teológie v najvyššej gymnaziálnej triede, čím oficiálne ústav povýšil na vysokoškolskú úroveň a obnovil ho v duchu niekdajšieho kolégia, ako inštitúciu, ktorá spájala základnú, strednú a najnižší stupeň vysokej školy.³¹

V prvej polovici 19. storočia

V nasledujúcich štyroch desaťročiach po roku 1804 prešlo kolégium mnohými podstatnými zmenami, vďaka ktorým vyrástlo z jednoduchej mestskej školy na úplné gymnázium, disponujúce s vysokoškolskými, lyceálnymi triedami. Podľa študijných poriadkov z 18. storočia malo vtedy úplné gymnázium disponovať ôsmimi triedami.³² V zmysle nového študijného plánu, ktorý pochádza z 20. rokov 19. storočia, bol počet tried alebo ročníkov gymnázia zredukovaný na päť a v niektorých rokoch iba na štyri.³³ Nový študijný poriadok prijatý na kolégiu znamenal takisto zmenu v štruktúre gymnaziálnych tried, keď došlo k oddeleniu základných tried a vyššej dievčenskej triedy od gymnázia. Na základe toho je zrejmé, že v tých rokoch sa kolégium vyvíjalo ako stredná škola, resp. gymnázium, s právnickým a teologickým vzdelávaním v najvyšších triedach.

S rozvojom kolégia došlo v tomto období k výraznému vzostupu a skvalitneniu teologického štúdia, ktoré sa z vyššej gymnaziálnej triedy stalo samostatným vysokoškolským kurzom a po ňom akadémiou. Vzhľadom na to, že vo vyšších gymnaziálnych triedach rýchlym tempom rástol význam štúdia teológie, pomerne skoro došlo k jej transformácii na dvojročný teologický kurz. Podobne ako v 17. storočí, teológiu potom aj po premene na samostatný kurz naďalej prednášal rektor kolégia profesor Andrej Mayer a po ňom Ľudovít Anton Munyai.

Mimoriadne dôležité pre celé kolégium, ako aj pre vývin teologického kurzu malo zavedenie výučby práva, keď sa po vytvorení základiny na právnické vzdelávanie r. 1810 začalo v roku 1815 prednášať na kolégiu právo. Počet vysokoškolských kurzov sa tak zvýšil na dva, čo dávalo ústavu jednoznačne vysokoškolský charakter. Podobne ako právnický sa aj teologický kurz vydal cestou postupnej transformácie premeny z najvyšších gymnaziálnych či lyceálnych tried na vysokoškolský kurz, resp. teologickú akadémiu a napokon teologickú fakultu. Práve vďaka týmto dvom vysokoškolským kurzom získalo kolégium ešte pred polovicou 19. storočia popredné pozície v skladbe nielen evanjelických stredných či vyšších škôl v celom Uhorsku. Stalo sa tak zaujímavým nielen pre študentov zo vzdialenejších uhorských stolíc, ale aj z ďalších krajín habsburskej monarchie.

Prvý študijný poriadok, obsahujúci už pôvodný dvojročný teologický kurz, pochádza z roku 1806. Podľa neho bola triedou teológov prvá trieda, v ktorej pô-

³¹ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 133.

³² ŠA Prešov, EKP, č. 255: *Conspectus examinis anniversarii 1800 – 1819*.

³³ ŠA Prešov, EKP, č. 256: *Conspectus examinis anniversa 1820 – 1841*.

sobili traja profesori. Tí vyučovali teologické predmety, ako dogmatickú teológiu (*Theologia Dogmatica*), morálnu teológiu (*Theologia Moralis*), symbolickú teológiu (*Theologia Symbolica*), cirkevné dejiny, hermeneutiku, východné jazyky, hebrejské starožitnosti, lekcie Evanjelií a svätých epištol, praktickú filozofiu, právo a ekonomiku.

Rovnako aj v nasledujúcom študijnom poriadku z roku 1826 boli do teologického kurzu zaradené podobné predmety: dogmatická teológia, etika, cirkevné dejiny, symbolická teológia, pastoračná teológia, hebrejský jazyk, hebrejské starožitnosti, epištolárne perikopy, perikopy evanjelií, všeobecné vedecké encyklopedické a literárne dejiny, filozofická etika, homiletické praktiká v nemeckom a slovenskom jazyku.

S pokračujúcim rozvojom dištriktuálneho kolégia v priebehu celej prvej polovice storočia stúpala počet jeho profesorov aj študentov. Kým ešte v 20. rokoch vyučovalo v kolégiu celkom päť profesorov, už v druhej polovici 40. rokov (v roku 1847) ich už v ústave pôsobilo dvanásť. Pritom takmer všetci z nich boli absolventmi zahraničných, najmä nemeckých univerzít (vo Wittenbergu, Jene, Halle, Greifswalde, Drážďanoch, Göttingene, ale aj v Paríži, či vo Viedni) a všetci ovládali niekoľko jazykov.³⁴ Úrad rektora kolégia vykonával až do roku 1831 profesor teológie Andrej Meyer. Ten po 28 rokoch strávených na kolégiu odišiel do dôchodku a na jeho miesto nastúpil profesor filozofie Michal Greguss. Greguss však po troch rokoch Prešov opustil, keď prijal katedru na lýceu v Kežmarku. V roku 1833 funkciu rektora kolégia potom prevzal ďalší profesor teológie, Anton Ludo vít Munyai. Na začiatku 40. rokov, potom ako Munyai odišiel na odpočinok, bol rektorský úrad zmenený na trojročný a od roku 1842 na tzv. ambulatórny rektorát so striedaním sa rektorov po roku. Od roku 1842 až do polovice storočia stáli na čele Kolégia Potiského dištriktu striedavo dvaja neskorší akademici, profesor filozofie Andrej Vandrák a profesor matematiky a fyziky Fridrich Hazslinszky.

Počet študentov prešovského kolégia od začiatku 19. storočia prudko rástol a v 40. rokoch už prekračoval 400.³⁵ Študenti ústavu pritom už zďaleka nepochádzali iba z Prešova alebo z územia Šarišskej stolice.³⁶ Chlapci prichádzali na kolégium študovať z celého východu krajiny, vo väčšom počte najmä zo stolíc Zemplínskej, Gemerskej, Spišskej, Abovskej, Boršodskej, Sabolčskej, ale rovnako i z Liptovskej, Peštianskej, Turčianskej, Zvolenskej, Hontianskej, Báčskej a výnimkou neboli ani chlapci pôvodom zo vzdialených stolíc Temešskej, Torontálskej, Aradskej či Srijemskej. Okrem nich na kolégiu spravidla stále študoval aj istý počet cudzincov z iných krajín monarchie, najmä z Čiech a Moravy, Rakúska, Haliče a Sedmohradska. Pokým ešte na začiatku storočia kolégium navštevovali spravidla len žiaci evanjelického a. v. náboženstva, v priebehu 40. rokov tvorili už pomerne veľkú časť jeho študentov aj reformovaní, ortodoxní, židia, ba dokonca

³⁴ Okrem tradičnej maďarčiny, nemčiny a slovenčiny viacerí ovládali aj ďalšie jazyky, napr. francúzsky či španielsky. *ŠA Prešov, EKP, č. 266: Informationes de professoribus 1821 – 1852.*

³⁵ *ŠA Prešov, EKP, č. 255: Conspectus examinis anniversari 1800 – 1819, 256: Conspectus examinis anniversarii 1820 – 1847.*

³⁶ *ŠA Prešov, EKP, č. 246: Matricula Juventis studiosae in Collegio District. Evang.aug.Eperiensis 1831 – 1840.*

i rímskokatolíci.³⁷ Kým v školskom roku 1807/08 spomedzi 73 novoprijatých študentov pohádzalo 33 z Prešova a z územia Šarišskej stolice, v poslednom predrevolučnom školskom roku (1847/49) už zo 176 študentov, zapísaných na štúdium na kolégiu, bolo z Prešova a teritória Šarišskej stolice iba 37. Rovnako sa rýchlo menila aj konfesiónalna skladba študentov kolégia. V školskom roku 1807/08 bolo spomedzi 73 zapísaných študentov 69 evanjelikov a. v. a štyria reformovaní. O štyri desaťročia neskôr, v roku 1847/48, bolo už spomedzi 138 študentov evanjelikov iba 92, reformovaných 26, rímskokatolíkov 6, ortodoxných 5 a židov 9.³⁸

Na ubytovanie a stravovanie časti, najmä chudobnejších študentov, slúžilo kolegiálne alumneum, ktoré bolo po dočasnom zániku obnovené v roku 1767. Bohatší mimoprešovskí žiaci stále bývali a stravovali sa u profesorov alebo evanjelických mešťanov, ako to bolo obvyklé v 17. storočí. Od 40. rokov používala škola už vlastnú telocvičňu, ktorú dal postaviť z vlastných prostriedkov profesor Jozef Benczúr na mieste starej predmestskej školy. Keď v roku 1845 odkázal kolégiu významný šarišský evanjelický zeman Gabriel Bánó svoju zbierku prírodnín, vznikol tak základ neskorších školských zbierok, známych a cenených v celej krajine. V roku 1846 bola založená zbierka mincí, zveľaďovaná z darov dobrodincov a študentov.³⁹ Najvýznamnejšou bola však kolegiálna knižnica, ktorá mala na začiatku storočia asi tritisíc zväzkov. Jej fondy výrazne vzrástli v roku 1833, keď jej dozorca prešovského vidieckeho zboru Ján Szirmay venoval svoju knižnicu v počte 15-tisíc zväzkov a vytvoril základinu na plat knihovníka a nákup nových kníh.⁴⁰

Napriek tomu, že obdobie náboženskej tolerancie v závere 18. storočia definitívne ukončilo rekatolizáciu, kolégium bolo nútené počas celej prvej polovice 19. storočia znášať viaceré iné rušivé zásahy štátnej moci. Za vlády Františka I. na prelome storočí došlo k ďalšiemu obmedzeniu štúdia v zahraničí alebo ku snahám o zjednotenie začiatku školského roka a jeho posun z 1. septembra na 1. novembra.⁴¹ Veľké škody priniesli ústavu napoleonskej vojny, keď viac ako celé desaťročie využívala armáda budovu kolégia na sklady múky, sídla štábu aj kasárne.⁴²

V druhej štvrtine storočia vystriedalo v Uhorsku kabinetný absolutizmus Františka I. obdobie reforiem. Jeho významnou črtou bolo rozšírenie politického života na širšie vrstvy obyvateľstva a vznik moderného nacionalizmu. Aj v živote kolégia zaujali dôležité miesto študentské spoločnosti, organizované na národnostnom princípe. Niektoré z nich pritom prekročili rámec školy a zaujali popredné miesto v kultúrnom a spoločenskom živote mesta. Najstaršou študentskou spoločnosť na kolégiu bola slovenská spoločnosť založená v 20. rokoch ako „Ústav československý“. V nasledujúcich rokoch vznikol potom „Slovenský spolok“ a v roku 1832 „Spoločnosť homiletická slowenská“, pôsobiaca iba medzi

³⁷ ŠA Prešov, EKP, č. 246.

³⁸ ŠA Prešov, EKP, č. 246.

³⁹ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 180; ŠA Prešov, EKP 1034: Súpis prírastkov do zbierky mincí od r. 1846.

⁴⁰ ŠA EKP 1032.

⁴¹ Tak ako na katolíckych školách.

⁴² HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 151, 160, 344.

študentmi teológie a „Knihovna česko-slovenská.“⁴³ Spoločnosť po zákaze študentských spoločností bola v 40. rokoch obnovená, nedosiahla však významnejší vplyv a čoskoro zanikla.

Podstatne významnejšia bola Maďarská spoločnosť (Magyar Társaság), založená v roku 1828. Veľký podiel na jej vytvorení a budovaní knižnice mal jej prvý predseda, už spomínaný profesor filozofie a neskorší rektor Michal Greguss. Cieľom spoločnosti bolo vzdelávanie sa v maďarskej reči, poznanie maďarského jazyka a štúdium maďarskej literatúry.⁴⁴ Jej predsedom po odchode Gregussa mal byť vždy profesor maďarčiny. Po jej dočasnom zákaze (r. 1837) sa spoločnosť transformovala na súkromnú, čo jej umožnilo neprerušené pôsobenie do obnovenia r. 1839. V nasledujúcich rokoch zaznamenala dynamický rozvoj. Jej predstavitelia udržiavali kontakty s poprednými osobnosťami reformného hnutia a parlamentnej liberálnej opozície. Členmi spoločnosti ako študenti kolégia boli neskoršie významné postavy politického, literárneho a vedeckého života, ako František Pulszky, bratia Vachottovci, Július Sárossy, Koloman Lisznyai, Fridrich Kerényi, Ján Hunfalvy či Ludovít Hán. Maďarská spoločnosť bola nielen najpopulárnejšou medzi študentmi, ale pôsobili v nej zároveň viacerí členovia slovenskej alebo nemeckej spoločnosti. Nemecká spoločnosť, založená r. 1842,⁴⁵ si nezískala širšiu podporu a obmedzovala sa na rozvíjanie nemeckej reči a literatúry v pomerne úzkom kruhu jeho nositeľov.

Aj vďaka študentským spoločnostiam sa stalo Kolégium Potiského dištriktu evanjelickej a. v. cirkvi v Prešove v predrevolučnom období centrom progresívnych ideí doby a reformných snáh. Prešovské kolégium sa stalo prvou evanjelickou a. v. strednou školou, kde sa už od r. 1830 začala po maďarsky prednášať filozofia a história, a to z iniciatívy Michala Gregussa. Ku všeobecnému zavedeniu maďarského vyučovacieho jazyka na evanjelických stredných školách došlo však až r. 1841.⁴⁶ O jeho vysokej úrovni svedčí, že v roku 1816 bolo hodnotené ako druhá najvýznamnejšia evanjelická škola, za prešporským lýceom.⁴⁷ Vzhľadom na tento dynamický vývoj pred revolúciou opäť vedenie kolégia uvažovalo o možnostiach jeho transformácie na evanjelickú univerzitu. Tieto plány však opäť zmarili krajinské politické udalosti, ako bola revolúcia a oslobodzovacia vojna v rokoch 1848/49 a najmä nasledujúce obdobie neoabsolutizmu s početnými reštrikciami.

Za svoj masívny rozvoj v prvej polovici storočia vďačilo kolégium okrem iného aj teologickému štúdiu. V priebehu prvej polovice storočia, presnejšie od roku 1805, po ustálení a inštitucionalizovaní štúdia teológie, mal dvojročný teologický kurz celkovo 899 študentov, popri 894 študentoch filozofie a 1 466 poslucháčoch práva. Spomedzi absolventov teologického kurzu mnohí ďalej študovali na za-

⁴³ ŠA Prešov, EKP, č. 371: Pamětník Společnosti homiletické slowenské v Prešowě 1832.

⁴⁴ ŠA Prešov, EKP, č. 722: Az Eperjesi Magyar Társaság jegyzőkönyve 1840 – 1844.

⁴⁵ ŠA Prešov, EKP, č. 129: Gesetztafel des im Jahre 1842 am Eperieser Collegio entstandenen Deutschen Vereins.

⁴⁶ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 176, 179.

⁴⁷ Za nimi nasledovalo kežmarské a šopronské lýceum. HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 149.

hraničných univerzitách, v prvej polovici storočia spolu 185 študentov. Štúdium teológie v Prešove poskytovalo síce kvalifikáciu pre vykonávanie kňazského alebo učiteľského povolania, nie však úplné teologické vzdelanie. Mnohí jeho absolventi preto ďalej študovali na zahraničných univerzitách. Prešovskí študenti si dopĺňali vzdelanie na viac ako troch desiatkach univerzít v celej Európe, najviac z nich vo Viedni, v Jene, Tübingene, Halle, Berlíne, Greifswalde a Göttingene.⁴⁸

Spomedzi viacerých profesorov teológie, pôsobiacich na kolégiu v tomto období, boli najvýznamnejšími Anton Ľudovít Munyai a Andrej Mayer. Andrej Meyer pochádzal z Turčianskej stolice, študoval na univerzite v Greifswalde. Na čele kolégia stál v mimoriadne ťažkej situácii, keď bola budova počas niekoľkých rokov permanentne obsadená vojskom. V roku 1830 obhájil na univerzite v Jene doktorát z teológie.⁴⁹ Anton Ľudovít Munyai sa narodil v Nemcovciach, študoval v Prešove, Prešporke a na univerzite vo Wittenbergu. Po odchode Michala Gregussa zaujal miesto rektora prešovského kolégia. Bol autorom niekoľkých rozsiahlejších teologických a cirkevnohistorických diel, väčšina z ktorých ostala však v rukopise. V roku 1830 mu v Helberstadte vyšla kniha *Historia Ecclesiae Evangelicae in Hungaria* a v roku 1833 *Synopsis Jurium et Gravaminum Ecclesiae Evangelicae in Hungaria*.

V druhej polovici 19. storočia (1850 – 1918)

V druhej polovici 19. storočia prežívalo Kolégium Potiského dištriktu Uhorskej ev. a. v. cirkvi obdobie svojho najväčšieho, no zároveň aj posledného rozkvetu. Celé obdobie sa však začalo vážnymi problémami, ktoré počas niekoľkých rokov doslova ohrozovali samotnú existenciu ústavu. Revolúciu v Pešti 15. marca 1848 a významné demokratizačné procesy v krajine prijala väčšina študentov a profesorov kolégia, pretože ústav sa už dávnejšie stal strediskom reformných snáh a demokratických síl. Po vypuknutí ozbrojeného konfliktu s Viedňou nebolo už možné udržať riadny chod školy a koncom mája 1848 musela byť výučba prerušená. Ešte na jar vznikla na kolégiu jednotka národnej gardy pod vedením profesora Jozefa Benczúra. Pred obsadením Prešova cisárskym vojskom niektorí z nich odišli s uhorskou armádou, ostatní sa museli prispôbiť novej situácii. Ani v nasledujúcich mesiacoch nemohla prebiehať riadna výučba a počas menších vojenských stretnutí došlo aj k poškodeniu budovy školy. V lete 1848 ju obsadilo intervenčné ruské vojsko a premenilo na nemocnicu. Ruské jednotky odtiahli na jar nasledujúceho roku a spôsobili budove i zariadeniu viaceré škody.

Po porážke revolúcie v auguste 1849 a počas Bachovho absolutizmu bola viackrát ohrozená existencia kolégia. Kvôli nedávnej otvorenej podpore ústavu uhorskej vláde a aktívnej účasti profesorov a študentov v oslobodzovacej vojne mu rakúska vláda neposkytla nijakú pomoc a v nasledujúcich rokoch podnikla viacero krokov na jeho poškodenie, resp. likvidáciu. Samozrejme, takmer dvojročné vynechanie výučby a poškodenie budovy rakúskym a ruským vojskom mali negatívne následky na finančnú situáciu kolégia. Chýbali peniaze na najnutnejšie

⁴⁸ DUROVICS, A. – KÓNYA, P. *Az Eperjesi Kollégium felsőfokú hallgatói. Születési és végzetési adatok a Prešovského kolégia 1667 – 1850.* Budapest 2015, s. 141.

⁴⁹ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története.* Kassa 1896, s. 344.

opravy aj na platy profesorov, ktoré neboli vyplácané od roku 1848. Katastrofou pre kolegiálnu pokladnicu bolo zrušenie uhorských bankoviek a spálenie cených papierov Národnej banky. Viacerí donátori museli buď emigrovať, alebo boli odsúdení na konfiškácie či väzenie. Ťažko zasiahol do situácie školy aj známy „Entwurf der Organisation der österreichischen Gymnasien und Realschulen“ ministra Thuna.⁵⁰ V jeho zmysle sa kolégium muselo transformovať na osemtriedne gymnázium s minimálne jedným učiteľom v každej triede. Až do roku 1855, keď vláda priznala ústavu „právo verejnosti“, fungoval v provizóriu, počas ktorého v ňom museli byť vykonané niektoré nutné zmeny. Napriek finančným ťažkostiam sa podarilo udržať kurz teológie, rozšírený na tri roky.⁵¹

Samozrejme, tieto negatívne skutočnosti neostali bez vplyvu na život študentov a profesorov kolégia. Bezprostredne po revolúcii, v školskom roku 1851/52 študovalo na kolégiu v Prešove 290 študentov, čo bola iba polovica ich počtu pred revolúciou.⁵² Pritom došlo takisto k zmenám v skladbe študujúcej mládeže, keď zo 141 novoprijatých študentov takmer polovica (62) pochádzala z Prešova alebo územia Šarišskej stolice. Kolégium si pritom naďalej udržalo svoj multi-konfesionálny charakter. Popri 73 evanjelikoch a. v. študovalo vtedy v jeho ústavoch 40 rímskokatolíkov, 15 reformovaných a 12 židov.⁵³ V tom istom školskom roku pôsobilo na kolégiu spolu dvanásť profesorov.

V období neoabsolutizmu ostávala najväčším problémom kolégia jeho materiálna situácia. Keďže stále nedostávalo žiadnu materiálnu podporu, muselo najnutnejšie prevádzkové, príp. rozvojové výdavky hradiť z rôznych zdrojov: z rozpočtu Potiského dištriktu evanjelickej a. v. cirkvi, zo zahraničnej pomoci, z peňazí základín, ako bola najmä nadácia Gustáva Adolfa, z výnosov verejných zbierok alebo z iných školských aktivít.⁵⁴ Tieto ťažkosti kolégia pretrvávali až do začiatku 60. rokov. Situáciu kolégia výrazne skomplikoval nový cisársky protestantský patent, ktorý vystriedal už spomínaný „Entwurf“ a zakázal väčšinu zahraničných zbierok a darov. Vedenie ústavu poslalo vtedy svojho vyslanca Karola Lintnera na zahraničnú cestu, najmä do Nemecka, kde prosil finančnú podporu na pomoc kolégiu. Dôležitou súčasťou pomoci ústavu bola aj iniciatíva Ludvíta Kossutha, ktorý sa obrátil na britských protestantov s prosbou o poskytnutie podpory kolégiu v záujme jeho prežitia.⁵⁵

Podstatné zmeny v ďalšom vývine kolégia prinieslo obdobie dualizmu po roku 1867. V nasledujúcich rokoch vyrástlo kolégium na poprednú vedeckú a vzdelávaciu inštitúciu v krajine, ktorá združovala štyri stredo- a vysokoškolské ústavy. Prvým a najstarším bolo úplné osemročné gymnázium, ktoré napriek reformám z polovice storočia ostávalo naďalej bez podstatnejších zmien. Rovnako bez prerušenia pokračoval vo svojej vzdelávacej činnosti aj trojročný teologický ústav.

⁵⁰ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 189.

⁵¹ MAYER, E. *Hazslinszky Frigyes emlékezetére. Az Eperjesi á.h. Evangélikus Kollégium 1896/97-ik évi Értesítője*. Eperjes 1896, s. 10.

⁵² HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 191

⁵³ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 191.

⁵⁴ ŠA Prešov, EKP, 266: *Informationes des Professoribus 1853/54*.

⁵⁵ ŠA Prešov, EKP, 249.

Obnovená právnická akadémia, rozšírená r. 1878 na štvorročný kurz teológie, bola už skutočnou vysokou školou. Vtedy už do zväzku kolégia patrilo takisto jediný evanjelický a. v. chlapčenský učiteľský ústav, ktorý bol r. 1873 spolu s cvičnou školou presťahovaný z Nyíregyházy.

Ďalším významným letopočtom v dejinách prešovského kolégia sa stal rok 1884. V tom roku dostalo gymnázium štátnu podporu a teologický ústav bol transformovaný na štvorročnú teologickú akadémiu. Tieto sľubné zmeny umožnili zabezpečenie štátneho hradenia nákladov celého ústavu, ako aj modernizáciu výučbových priestorov, metód a vyučovacieho procesu. Mimoriadne rušivo zasiahol do života kolégia posledný požiar mesta r. 1887, ktorý mu priniesol veľké škody. Tie sa však pomerne rýchlo podarilo odstrániť vďaka štátnej pomoci, ako aj viacerým verejným zbierkam doma i v zahraničí.⁵⁶ Pozitívnym dôsledkom požiaru bola veľkorysá prestavba starej budovy kolégia podľa projektu staviteľa Karola Benkóa do dnešnej podoby.

Tento dynamický rozvoj kolégia a všetkých jeho ústavov pokračoval aj v nasledujúcich rokoch, až do prvej svetovej vojny. V školskom roku 1892/93 malo kolégium 457 študentov, pričom iba polovica z tohto počtu, 215 bola evanjelického a. v. náboženstva a spomedzi ďalších konfesíí študovalo v kolegiálnych ústavoch 144 židov, 61 rímskokatolíkov, 20 reformovaných a 17 gréckokatolíkov.⁵⁷ Z týchto študentov 191 pochádzalo z Prešova alebo Šarišskej stolice, pričom zväčša navštevovali gymnázium (151). Ďalší študenti prichádzali takmer zo všetkých stolíc Uhorska, ako aj zo Sedmohradska, no rovnako zo zahraničia (z Haliče, Rakúska a Nemecka).⁵⁸ Profesorský zbor kolégia v tomto období pozostával z 33 profesorov a siedmich pomocných učiteľov. Z týchto vyučujúcich siedmi pôsobili na teologickej a dvanásť na právnickej akadémii, traja na učiteľskom ústave a 21 na kolegiálnom gymnáziu.⁵⁹ Úrad rektora alebo riaditeľa kolégia bol aj v tomto období obsadzovaný voľbou na obdobie jedného roka. Keďže v priebehu 70. rokov bolo kolégium rozšírené o ďalšie štyri triedy úplného gymnázia a v 80. rokoch prešiel viacerými reformami, moc rektora značne poklesla. Na čele dvoch akademií stáli dekanı a učiteľský ústav aj gymnázium ako stredné školy, viedol riaditeľ. Správu kolégia malo od r. 1892 v rukách ako najvyšší riadiaci orgán trojčlenné riaditeľstvo.⁶⁰

V tomto období bolo Kolégium Potiského dištriktu významnou vzdelávacou inštitúciou, združujúcou dve stredoškolské a dve vysokoškolské inštitúcie. Pri tom sa stále tiesnilo v starej, resp. prestavanej budove na námestí. V iných budovách sa už dávnejšie nachádzalo alumneum a kolegiálny konvikt. Z ďalších kolegiálnych inštitúcií bola najvýznamnejšou knižnica. Kolegiálna knižnica vďaka

⁵⁶ Vo Veľkej Británii organizoval zbierku niekdajší prešovský rabín a profesor kolégia, vtedy profesor v Cambridgei Šalomon Marek Schiller-Szinessy.

⁵⁷ *Az eperjesi ágostai hitvallás evangélikus kerületi Collegium Értesítője az 1892/93. iskolai évről.* Eperjes 1893.

⁵⁸ *Az eperjesi ágostai hitvallás evangélikus kerületi Collegium Értesítője az 1892/93. iskolai évről.* Eperjes 1893.

⁵⁹ *Az eperjesi ágostai hitvallás evangélikus kerületi Collegium Értesítője az 1892/93. iskolai évről.* Eperjes 1893.

⁶⁰ *A Tiszai á. h. E. v. Egyházkerületi Collegium Értesítője az 1895-96 iskolai évről.* Eperjes 1896.

priebežnému rozširovaniu fondov disponovala v 90. rokoch už 350 000 zväzkami kníh. Rovnako dôležitým bolo takisto školské múzeum, ktoré pozostávalo zo zbierky mincí a zbierky prírodnín. Kolegiálna numizmatická zbierka mala vtedy 6 000 kusov historických mincí a zbierku prírodnín tvorilo zasa 11 470 kusov živočíchov, 10 500 rastlín a 4 840 kusov minerálov.⁶¹ Tvorcom kolegiálnej prírodovednej zbierky bol viacnásobný rektor a člen-korešpondent Uhorskej akadémie vied Fridrich Hazsliszky.

V posledných dvoch decéniách storočia dokázalo kolégium vďaka podpore, priznanej v roku 1884, vyriešiť všetky svoje finančné problémy. Na jeho prevádzkovaní sa pritom naďalej podieľali Potiský dištrikt evanjelickej a. v. cirkvi, obidva prešovské evanjelické a. v. zbory, mesto Prešov a rôzne uhorské aj zahraničné spolky, jednoty či združenia. Staré kolegiálne základiny boli v druhej polovici 19. storočia rozšírené o desiatky nových položiek. Z nich sa financovali štipendiá alebo prevádzka alumnea, či knižnice a v tomto období predstavovali už niekoľkotisícové sumy.⁶²

Dynamický všestranný rozvoj Kolégia Potiského dištriktu pokračoval rovnako aj na začiatku 20. storočia. Už dlhší čas vo všetkých kolegiálnych ústavov permanentne rástol počet študentov a tak už na prahu nového storočia prestali postačovať priestory starej budovy. Vedenie sa preto rozhodlo v roku 1911 postaviť novú, modernú budovu najväčšieho ústavu, kolegiálneho gymnázia. V tomto období pôsobilo na celom kolégiu celkovo 43 profesorov, z nich 22 na dvoch akadémiách, teda jeho vysokoškolských ústavoch. Na sklonku 19. a začiatku 20. storočia patrili medzi najvýznamnejšie osobnosti kolégia členovia-korešpondenti Uhorskej akadémie vied Andrej Vandrák a Fridrich Hazslinszky, cirkevní historici Jozef Hörk a Ján Gömöry či právnik Šimon Horowitz. Po založení nových univerzít v Debrecíne, Prešporku a Segedíne krátko pred prvou svetovou vojnou, sa vedenie kolégia opäť snažilo o transformáciu dvoch vysokoškolských ústavov, teologickej a právnickej akadémie na neúplnú evanjelickú univerzitu. To sa však už do začiatku vojny nepodarilo a po viacerých významných štátoprávnych a spoločensko-politických zmenách po vojne to už nebolo ani mysliteľné.

Po prvej svetovej vojne a rozdelení Uhorska došlo k zásadnému negatívnemu obratu v dejinách kolégia, no najmä jeho vysokoškolských ústavov. Nebolo totiž ďalej v záujme novej štátnej moci ani Slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi ďalšie prevádzkovanie prešovského kolégia v tej podobe, akú malo na začiatku storočia. Obidve akadémie v priebehu niekoľkých mesiacov prestali pôsobiť a ich profesori zväčša odišli do Maďarska, presnejšie do Šopronu a Miškovca. V roku 1919 zanikli obidva vysokoškolské ústavy a prešovské kolégium prestalo byť po 240 rokoch vysokou školou uhorských evanjelikov. Evanjelický chlapčenský učiteľský ústav pôsobil s ťažkosťami ešte niekoľko rokov – až do r. 1923 a v nasledujúcom období z niekdajšieho kolégia ostalo už len osemtriedne gymnázium až do poštátnenia v roku 1946.⁶³

⁶¹ HÖRK, J. *Az á. h. Ev. Ker. Collegium története*. Kassa 1896, s. 418.

⁶² ŠA Prešov, EKP, 937: Alapok könyve 1750 – 1900.

⁶³ Najprv ako slovensko-maďarské, od r. 1926 ako slovenské gymnázium.

Priebeh a úroveň teologického vzdelávania na Kolégiu Potiského dištriktu ev. a. v. cirkvi v Prešove od polovice storočia umožňujú pomerne podrobne rekonštruovať údaje vo výročných správach kolégia. V školskom roku 1854/1855 existovali na kolégiu tri teologické triedy. Profesormi teológie vtedy boli: Michal Hlavacsek (dištriktuálny profesor, riaditeľ teologického štúdia, profesor exegézy a praktickej teológie), Štefan Linberger (riadny profesor teológie, filozofie a histórie), Ján Thilisch (mimoriadny profesor cirkevného práva a jazykov) a Andrej Vandrák (dočasný profesor praktickej filozofie). Teologický kurz v tom čase navštevovalo štrnásť študentov, z ktorých sa deväť hlásili k nemeckej, traja ku slovenskej a rovnako traja k maďarskej národnosti. Obsah teologického kurzu pozostával z predmetov, ako penzum filozofie, pedagogika a metodika, dejiny filozofie, hebrejský jazyk, cvičenia z perikop Novej zmluvy, latinské cvičenia, kresťanská morálka, vysvetľovanie Starej zmluvy, novozákonná exegéza, homiletika, homiletické cvičenia, staroszákonná exegéza, kresťanská dogmatika a symbolika a iné.⁶⁴

Na konci nasledujúceho desaťročia, v školskom roku 1869/1870 ešte stále pozostával teologický kurz z troch tried. Spomedzi profesorov na ňom pôsobili: dekan teológie a profesor perikop, exegézy, pastorácie, liturgiky a slovenskej homiletiky Michal Hlavacsek, riadny profesor teologickej encyklopédie, cirkevného práva a cirkevných dejín Ján Thillisch, riadny profesor hebrejského jazyka a dogmatiky Viliam Max a člen-korešpondent Uhorskej akadémie vied, profesor filozofických vied Andrej Vandrák. Trojročný teologický kurz mal v tom období už 26 poslucháčov, z ktorých 12 pochádzalo zo Spišskej, ôsmi z Gemerskej, dvaja z Liptovskej a po jednom z Novohradskej, Nitrianskej a Turčianskej stolice.⁶⁵

O dva roky neskôr, v školskom roku 1871/1872 na stále trojročnom kolegiálnom teologickom kurze prednášali profesori: dekan teológie Viliam Max, Ján Thillis a Andrej Vandrák. Je zaujímavé, že počet študentov oproti predchádzajúcim rokom poklesol na dvanásť, z ktorých prišlo do Prešova študovať šesť zo Spišskej, traja z Gemerskej dvaja z Liptovskej a jeden zo Šarišskej stolice (presnejšie priamo z Prešova).⁶⁶

V školskom roku 1879/1880 sa na kolégiu teológia vyučovala už tradične vo forme trojročného kurzu v štruktúre Ústavu náboženstva. Na tomto (teologickom) ústave vtedy prednášali: Anton Bancsó, Jozef Hörk a Ján Tillis. Ústav navštevovalo celkom šesťnásť študentov, spomedzi ktorých pochádzali siedmi z Gemerskej, piati zo Spišskej a po jednom študentovi zo Šarišskej, Abovskej a dokonca i Aradskej a Tolnianskej stolice. Na ústave pôsobilo niekoľko mládežníckych študentských organizácií, ako boli napr. Samovzdelávací a svojpomocný spolok, Čitateľský kruh, Liturgicum, Katecheticum a Spolok poslucháčov ústavu teológie. Súčasťou kolegiálneho ústavu náboženstva bola v tom čase aj teologická knižnica. Disponovala vtedy 1 390 knihami, pri ročnom prírastku 247 nových zväzkov.⁶⁷

⁶⁴ *Az Eperjesi evang. kerületi Collegium 1854/5-iki Értésítője.* Eperjes 1855.

⁶⁵ *Az Eperjesi evang. kerületi Collegium 1869/70. tanévi Értésítvénye.* Eperjes 1870.

⁶⁶ *Az Eperjesi evang. kerületi Collegium 1871/72. tanévi Értésítvénye.* Eperjes 1872, s. 2-35.

⁶⁷ *Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értésítője az 1879/80-ik isk. évről.* Eperjes 1880, s. 44-50.

Po rozsiahlej reforme štúdia z r. 1884, sa od školského roku 1884/1885 ústav stal štvorročnou vysokou školou, akadémiou vedenou dekanom. V kolegiálnom teologickom ústave vtedy vyučovali profesori: Jozef Hörk, Ondrej Mayer, Dr. Matej Szlávik a dekan Jozef Tillis. Počet študentov teológie sa zvýšil na 19, spomedzi ktorých boli šiesti z Gemerskej, piati zo Spišskej, po dvaja zo Šarišskej a Liptovskej a po jednom zo Zvolenskej, Abovskej, Oravskej a Sabolčskej stolice.⁶⁸

Na konci 80. rokov, v školskom roku 1889/1890 vo vtedy už päťročnom ústave pôsobili profesori: Jozef Hörk, dekan a verejný a riadny profesor praktických teologických vied, Gustáv Csengey, verejný riadny profesor starozákonných a historických vied, Ondrej Mayer, verejný a riadny profesor novozákonných exegetických vied, Dr. Matej Szlávik, verejný profesor systematickej teológie a Árpád Lakner, lekár, pomocný profesor a hlavný mestský lekár. Počet poslucháčov teológie v tomto období naďalej rástol a v roku 1889 dosiahol už 26. Spomedzi zapísaných študentov boli deväti z Gemerskej, traja z Novohradskej, po dvaja zo Spišskej, Sabolčskej, Báč-Bodrožskej a Liptovskej a po jednom z Užskej, Zvolenskej, Boršodskej, Békešskej a Šarišskej stolice.⁶⁹

V posledných desaťročiach storočia sa postupne zvyšoval aj počet vyučovacích predmetov teologickej akadémie. Niektoré z nich trvali celý rok, ďalšie jeden semester, resp. polrok. Medzi predmety trvajúce celý rok patrili: novozákonný grécky jazyk, hebrejský jazyk, latinský jazyk, nemecký jazyk, biblická čeština, dejiny filozofie, všeobecné dejiny, novozákonná exegéza, starozákonná exegéza, cirkevné právo, náboženstvo, novšie a najnovšie dejiny dogiem, praktické vysvetľovanie textov a cirkevný spev. Podobne celoročnými seminármi vtedy boli: seminár zo systematickej teológie, novozákonný exegetický seminár, homiletický, katechetický a liturgický seminár. K jednosemestrálnym vyučovacím predmetom patrili: encyklopédia, úvod do Starého zákona, život Ježiša, homiletika, liturgika, dejiny náboženstva, novozákonná biblická teológia, pastorácia, verejné zdravotníctvo a seminár z cirkevných dejín.⁷⁰

V teologickom ústave kolégia pôsobilo na konci storočia viacero teologických združení či spolkov, ako Teologický svojpomocný spolok, Teologický čitateľský spolok, Teologický spolok a v jeho rámci pôsobiaci čestný súd. Teologická knižnica mala vtedy vo svojich fondoch 2 362 zväzkov a 21 zošitov, resp. brožúr.⁷¹

V posledných rokoch 19. storočia, v školskom roku 1898/1899 ostával teologický ústav kolégia štvorročný. Na teológii pôsobili vtedy ôsmi profesori: dekan Gustáv Csengey, Ondrej Mayer, Dr. Matej Szlávik, spirituál Ludovít Draskóczy ml., spirituál Ludovít Liptai, profesor právnickej akadémie Dr. Karol Mikler, lekár Dr. Imrich Horovitz a vedúci cirkevnej piesne a liturgie Ernest Szánik.⁷²

Na konci storočia pritom opäť poklesol počet študentov teológie, a to na 22. Z nich piati pochádzali z Gemerskej, štyria zo Zvolenskej, traja z Liptovskej, dvaja z Nitrianskej, po jednom zo Spišskej, Mošonskej, Šopronskej, Vašskej, Békešskej,

⁶⁸ *Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1884/85-ik isk. évről.* Eperjes 1885, s. 23-28.

⁶⁹ *Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1889/89-ik isk. évről.* Eperjes 1890, s. 18-21.

⁷⁰ *Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1889/89-ik isk. évről.* Eperjes 1890, s. 18-21.

⁷¹ *Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1889/89. iskolai évről.* Eperjes 1890, s. 18-21.

⁷² *Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1898 – 99. iskolai évről.* Eperjes 1899, s. 20-29.

Novohradskej, Tekovskej a Trenčianskej stolice. K dovtedy pôsobiacim teologickým organizáciám pribudol Teologický mládežnícky vnútromisijský spolok. Najvýznamnejšou inštitúciou ústavu bola teologická knižnica, v ktorej vtedy opatrovali 3 040 zväzkov a 243 zošitov (brožúr). Študenti teológie pochádzajúci z väčšej vzdialenosti boli ubytovaní na teologickom internáte.⁷³

Na prahu 20. storočia vďaka ďalšej reforme vzdelávania na kolégiu vznikla v roku 1906 Teologická akadémia Kolégia Potiského dištriktu. Novozaložená teologická akadémia, podobne ako predtým teologický ústav, disponovala štyrmi triedami alebo ročníkmi. Na konci prvého desaťročia, v školskom roku 1908/1909 vyučovalo na akadémii dvanásť profesorov: dekan Ondrej Mayer, Gustáv Csengey, Ján Deák, verejný a riadny profesor staro- a novozákonnej exegézy, Ľudovít Draskóczy, verejný a mimoriadny profesor, Ján Liptay, Vojtech Obál, verejný a mimoriadny profesor teologických vied, Dr. Matej Szilávik, Ernest Szánik, Dr. Eduard Hebelt, profesor právnickej akadémie, Dr. Imrich Horovitz, Martin Szemere, profesor ekonómie a Karol Ritzl, riaditeľ sabinovskej štátnej záhradníckej školy.⁷⁴

V rokoch pred prvou svetovou vojnou sa naďalej zvyšoval počet študentov, ktorý v tomto školskom roku už dosahoval 39. Z týchto poslucháčov teológie pochádzali jedenásti zo Spišskej, po štyria z Gemerskej a Šarišskej, po traja z Vašskej a Zvolenskej, po dvaja z Brašovskej, Báčsko-Bodrožskej, Liptovskej a Peštianskej a po jednom z Torontálskej, Hajdúskej, Sabolčskej, Hontianskej, Vesprímskej a Abovskej stolice. Ďalší študent teológie prišiel z Rakúska, teda z cudziny. Súčasťou teologickej akadémie bol takisto Evanjelický teologický internát a, samozrejme, Teologická knižnica.⁷⁵

V poslednom roku pred vypuknutím prvej svetovej vojny, v školskom roku 1913/1914 vyučovalo na kolegiálnej teologickej akadémii jedenásť profesorov. Boli nimi: dekan Ondrej Mayer, Gustáv Csengey, Dr. Ján Deák, Ľudovít Draskóczy, Dr. Vojtech Obál, Dr. Matej Szilávik, Ľudovít Liptai, Ernest Szánik, Dr. Imrich Horovitz, Martin Szemere, ako aj Dr. Ján Juhász, cisársky a kráľovský plukovník lekár. Počet študentov teológov vzrástol na 55, čo bol dovtedy najvyšší stav poslucháčov teológie. Spolu s nimi študovali na akadémii aj dvaja kňazskí čakatelia, ďalší dvaja poslucháči, študujúci vtedy na zahraničných univerzitách a ako mimoriadny študent jeden piaristický profesor. Z 55 poslucháčov zapísaných na štúdium pochádzali deväti z Gemerskej, ôsmi zo Šarišskej, šiesti zo Spišskej, piati zo Sabolčskej, štyria z Peštianskej, po traja z Abovskej, Báč-Bodrožskej a Zvolenskej, po dvaja z Novohradskej a Békešskej a po jednom zo Satmárskej, Fogarašskej, Turčianskej, Liptovskej, Huňadskej, Boršodskej, Sriemskej a Berežskej stolice. Jeden študent prišiel do Prešova študovať teológiu dokonca až z Chorvátska. Skladba vyučovacích predmetov sa v tomto období rozšírila o špeciálne predmety, ako napr. záhradníctvo a ďalšie praktické aj regionálne predmety.⁷⁶

⁷³ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1898 – 99. iskolai évről. Eperjes 1899, s. 20-29.

⁷⁴ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1908 – 1909. iskolai évről. Eperjes 1909, s. 21-43.

⁷⁵ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1908 – 1909. iskolai évről. Eperjes 1909, s. 21-43.

⁷⁶ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1913 – 1914. iskolai évről. Eperjes 1914, s. 47-87.

Aj v tomto období vyvíjalo na teologickej akadémii činnosť viacero spolkov a študentských združení. Takými to boli najmä Teologický akademický spolok a zbor, pozostávajúci z čestného súdu, svojpomocného spolku a spevokolu. Popri ňom pôsobil na akadémii takisto Vnútromisijný spolok teologickej akadémie.⁷⁷

Počas rokov prvej svetovej vojny utrpelo celé prešovské kolégium značné škody a výnimkou nebola ani teologická akadémia. Dokumentujú to takisto údaje z posledného akademického roku akadémie. V poslednom vojnovom roku, 1917/1918 poklesol počet študentov teológie na 39. Podobne ako z iných kolegiálnych ústavov, boli aj mnohí z poslucháčov teológie mobilizovaní a nasadení do bojov prvej svetovej vojny. Dvaja z nich pritom padli. Takisto klesol vo vojnových rokoch aj počet profesorov a v poslednom akademickom roku vyučovali už na teologickej akadémii iba deväti. V dôsledku vojnových udalostí sa objavili v živote akadémie aj celého kolégia mnohé nové skutočnosti. Jednou z nich sa stal aj vojenský domov, zriadený v jednej veľkej učebni so šiestimi oknami, ktorý navštívilo spolu 26 204 vojakov.⁷⁸

Z osobností, pôsobiacich na teologickom kurze, resp. akadémii v druhej polovici 19. storočia si zmienku jednoznačne zaslúžia dvaja, Jozef Hörk a Andrej Vandrák. Jozef Hörk, známy najmä svojimi dodnes neprekonanými cirkevnohistorickými dielami pochádzal z Gemersko-Malohontskej stolice. Viackrát bol zvolený za rektora. Svoje vedecké práce uverejňoval v mnohých teologických, cirkevnohistorických a historických vedeckých časopisoch. Vydal približne dve desiatky kníh, z ktorých sú najvýznamnejšie a dodnes používané dejiny Evanjelického dištriktuálneho prešovského kolégia a rovnako i dejiny Šarišsko-Zemplínskeho evanjelického a. v. seniorátu.⁷⁹

K najvýznamnejším osobnostiam nielen teológie, ale celého prešovského kolégia v prvej i druhej polovici storočia patrili akademik Andrej Vandrák. Vyučoval najprv maďarský jazyk a po Michalovi Gregussovi prevzal vedenie Maďarskej spoločnosti. Po jeho odchode sa začal venovať filozofii a neskôr prednášal filozofiu, logiku, estetiku, etiku a psychológiu. Niekoľkokrát vykonával úrad rektora kolégia. Zaoberal sa aj vedeckým výskumom, najmä v oblasti filozofie. Z niekoľkých desiatok svojich diel vydal tlačou: *Enchiridion antropologiae psychicae, Philosophiai ethica elemei, Elemi logika, Tiszta logika, Lélektan, Bölcseleti jogtan*.⁸⁰

V roku 1919 sa uzavreli viac ako dve a pol storočia trvajúce dejiny štúdia evanjelickej teológie na prešovskom evanjelickom kolégia. Po tom, ako teologická akadémia stratila podporu Slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi, bola jej činnosť ukončená a jej profesori odišli do Maďarska, kde na teologickej akadémii v Šoproni pokračovali vo vyučovaní teológie. Neskôr sa akadémia presunula do Budapešti a v súčasnosti sa Evanjelická teologická univerzita hlási k odkazu a tradícii prešovskej teologickej akadémie.

⁷⁷ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értésítője az 1913 – 1914. iskolai évről. Eperjes 1914, s. 47-87.

⁷⁸ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értésítője az 1917 – 1918. iskolai évről. Eperjes 1918, s. 12-35.

⁷⁹ HÖRK, J. Az á. h. Ev. Ker. Collegium története. Kassa 1896, s. 359 – 363.

⁸⁰ DUPKALA, R. – KÓNYA, P. *Antológia z diel profesorov Prešovského evanjelického kolégia I. Filozofia*. Prešov 1999, s. 167 – 169.

Evanjelické teologické štúdiá boli tak štvrttisícročné súčasťou dejín Prešova, jeho školského a kultúrneho vývinu. Snaha o zriadenie týchto štúdií bola jedným z hlavných dôvodov založenia Kolégia evanjelických stavov pred viac ako 350 rokmi a existovali s prestávkami až do roku 1919. Prešovská evanjelická teologická akadémia, teologický ústav, kurz či fakulta v rôznych podobách vychovali stovky absolventov, ktorí pôsobili na rôznych miestach Uhorska aj v zahraničí ako kňazi, seniori, biskupi či profesori teológie. Prešovské kolégium sa aj vďaka nim zaradilo medzi významné európske centrá evanjelického teologického vzdelávania, medzi Wittenberg, Halle, Gdaňsk, Toruň, no takisto Viedeň či Prešporok.

SALÁNK KINCSEI – EGY KÁRPÁTALJAI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG TÁRGYI ÉS SZELLEMI ÉRTÉKEI

KÉSZ Barnabás¹ – KÉSZ Margit²

The Treasures of Salánk – the Material and Spiritual Values of a Transcarpathian Reformed Parish

Over the centuries, significant material and spiritual values have accumulated in church-communities. As a result of the lack of liturgical restrictions on liturgical objects, the Reformed congregations hide a stock of artefacts of inestimable value and quantity (including objects from everyday life), a significant part of which is not even known to the members of the local communities. These objects are used less and less during ceremonies, or are no longer in churches, as they have been placed in museums and archives for more professional and safer preservation. In the 21st century, the role of churches has changed. The clenodiums, which often represent a serious applied art value, are seen less and less as devotional objects and more as objects of art, segments of material (and at the same time spiritual) education. During the local history and ethnographic research of our place of residence, the village of Salánk, and in recent years, while organizing the Transcarpathian material of the Museum of the Reformed College of Debrecen, we began to assess the values of the Reformed Church of Salánk in more detail. We based our work on comparing the literature, archival sources and museum material with our personal experiences and research. One of the sources of our study is the list of material possessions of the local church that can be found in the 1808–1809 national survey published by the Theological and College Archives of the Transbiscan Reformed Church District in 2001. Another important source of ours is the first volume of the Hungarian Reformed Churches Property Collection, which describes the 1995–1999 census of the movable and immovable property of the churches of the Máramaros–Ugocsa Diocese, including the Salánk parish. We aimed to draw attention to how important and relevant this work would be for other parishes by documenting the assets of the local church through a random sample-like investigation. We do not consider the research to be complete. The question arises, what is left of the church assets since the last census? And what role can these treasures play in preserving and strengthening the identity of the given communities?

Keywords: *Salánk, reformed church, material literacy, intellectual heritage, tableware and tablecloths, records, censuses, material and spiritual values.*

Salánk Kárpátalja Beregszászi járásában (Tiszaújlaki kistérség) található, mintegy háromezer fős település. Magyar többségű, vegyes (református és görögkatolikus) felekezetű lakossága mindig is híres volt szorgosságáról, nyakasságáról, hagyománytiszteletéről, a magyarságához való ragaszkodásáról. Az erős identitástudat annál figyelemreméltóbb, hogy ez az ugocsai falu, lakosságának származását és etnikai összetételét tekintve, sohasem volt teljesen színmagyar településnek mondható. E „konzervatizmus” és kirtartás feltételezhető okai között

¹ PhD, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének docense, a Debreceni Református Kollégium Múzeumának munkatársa, barnabas@kmf.uz.ua

² PhD, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológiai Tanszékének docense, kesz.margit@kmf.uz.ua

szerepet játszhattak többek között az állandó küzdelem a nyelvért és a hitért a nyelvhatáron fekvő községben, a számos rendszerváltás, az elzártság, az „erős gyökerek”, a hagyományokra és a mezővárosi múltra való támaszkodás.

Az írásos források által 1332-től említett település a Magyar Királyságon belül Ugocsa vármegyéhez tartozott, és a 20. század politikai viharainak köszönhetően került Csehszlovákia, a Szovjetunió, majd Ukrajna kötelékébe. Egy helyi mondás szerint az itteni lakosok úgy lehettek a 20. században öt államalakulat polgárai, hogy közben ki sem tették a lábukat a falujukból. Salánk lakosságának etnikai arculatára – bár a falu elszigeteltsége miatt talán az átlagosnál kisebb mértékben – kihatással voltak a vallási és társadalmi mozgalmak, háborús dúlások, járványok, spontán és tervezett betelepülések és elvándorlások. A gazdag múlttal rendelkező Salánkkal kapcsolatos legjelentősebb történelmi esemény a Rákóczi-szabadságharc volt. Egy 1703. évi kimutatás szerint 26 salánki férfi vett részt a szabadságharcban, közülük hárman a híres palotások között szolgáltak.³ A módos település élelmiszerral és pénzzel is áldozott a szabadság ügyének. Salánkon, Károlyi Sándor anyósának Barkóczyné Koháry Juditnak a vadászkastélyában zajlott le 1711 februárjában Rákóczi utolsó tanácskozása (az itteniek szóhasználatával a nagyságos fejedelem utolsó országgyűlése). A falu lakossága máig „kuruc szellemű”, hűen őrzi II. Rákóczi Ferenc és a vele itt tartózkodó Mikes Kelemen emlékét.

A helyi lakosság etnikai, vallási, társadalmi formálódását elsősorban Szabó István *Ugocsa megye* című monográfiájában követhetjük nyomon.⁴ Fényes Elek Magyarország statisztikájáról és geográfiájáról írt munkájában 1451 salánki lakost említ: „*Salánk, magyar falu, Ugocsa vármegyében, 14 romai, 450 g. kath., 987 ref. Lak., ref. és g. kath. Anyatemplommal. Határa minden megyebeli faluk közt legnagyobb és termékeny, erdeje igen nagy, szőlőhegye van, s a Borsova mentiben fekvő rétjei kétszer kaszálhatók. F. u. ¼ részben gr. Károlyi nemzetség, s egy uradalom innen veszi nevezetét. Út. P. Tisza-Ujlak.*”⁵

Helytörténeti és néprajzi vonatkozású anyagot is tartalmaz Horkay Lajos egykori salánki református lelkész *Beszélő kövek. A salánki református egyház története és Salánk múltja* c. kismonográfiája, mely 1936-ban jelent meg Rozsnyón, 2011-ben pedig Nagyszőlősön utószóval ellátva újra kiadták.⁶ Hasonlóképpen sok használható anyagot találhatunk Salánkkal kapcsolatban Lajos Mihály és György Horváth László *A Hömlöc lábánál* című könyvében is.⁷

³ CSATÁRY, Gy. *Levéltári kalászatok (tanulmányok, szöveggözelemények)*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 1993, p. 43.

⁴ SZABÓ, I. *Ugocsa megye*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937.

⁵ FÉNYES, E. *Magyarország geographiai szótára (Kárpátalja)*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1998, p. 85.

⁶ HORKAY, L. *Beszélő kövek. A salánki református egyház története és Salánk múltja*. Rozsnyó: Salánki Református Egyház, 1936; KÉSZ, B. *Beszélő kövek – egy ugozsai református közösség krónikája*. In *Vallási néprajz 18. In memoriam Szigeti Jenő*. Szerk. Bihari Nagy Éva – Sápó Szilvia. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2024, pp. 135–148.

⁷ GYÖRGY HORVÁTH, L. – LAJOS, M. *A Hömlöc lábánál. Salánk, Feketepatak és Verböc történetéből*. Falumonográfia. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 1998.

Salánk reformációja

A 16. század derekán Salánkot is elérte a reformáció szele. Az 1395 és 1405 között, gótikus stílusban épült római katolikus templomot a reformátusok 1540 és 1550 között vették birtokukba (a pontos dátumot nem ismerjük). A salánki református egyházat támogatták a Gutkeled nemzetségből származó birtokosok is, mivel maguk is protestánsokká lettek. Ezt bizonyítják a különböző, Salánk népe nevére kiállított adománylevelek, melyek között még Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől származót is találhatunk. A református templom katedrálja alatt ma is látható egy kőkoporsó, mely az 1608. december 24-én meghalt Kun Gáspár földi maradványait rejtje, tetején a Rozsályi Kunok faragott címere: három csillag és három sárkányfog. Ez volt egyébként az Atyaiak és a Gacsályiak, sőt a fejedelmi Báthori család címere is. S ez a címer díszítette Salánk pecsétjét is, mivel a település akkoriban még *oppidum*, mezőváros volt.⁸

A másik, görög katolikus gyülekezet a 18. század elején alakult meg mint filiális szórvány, 1702-től vált anyaegyházzá. A helyi lakosok köznyelvében egészen a 20. századig a reformátusokat „magyaroknak”, a ruszin gyökerekkel rendelkező görögkatolikusokat pedig „oroszoknak” nevezték.

A salánki református egyházközség a tiszántúli egyházkerületen belül a reformációtól kezdve 1821-ig a beregi egyházmegyéhez tartozott. A renitensnek és independensnek tartott beregi egyházmegye, amelynek egyházai elsőként tértek át a helvét-kálvini irányzatra, különleges helyet foglalt el a református tractusok között: területileg a Tiszáninnenhez tartozott (a reformáció előtt is az egri püspökség része volt), 1557 óta mégis a tiszántúli református egyházkerület egyházmegyéi között foglalt helyet.

1821-től Salánk az ugocsai egyházmegyéhez került, amelyet akkor vontak össze a máramarosi egyházmegyével. Jelenleg Salánk a Máramaros–Ugocsai egyházmegyével együtt az 1923-tól fennálló Kárpátaljai Református Egyházkerülethez tartozik.

Az 1808-1809. évi egyházlátogatás jegyzőkönyve

A református egyház kormányzásának fontos eszközei voltak az egyházlátogatások (*canonica visitatio*), melyek során megvizsgálták a lelkipásztor pénzbeli és természetbeli jövedelmeit, az egyház ingó és ingatlan vagyonát (épületek, földek, klenódiumok). Az esperesek, ritkábban püspökök által végzett egyházlátogatások során jegyzőkönyvek készültek, amelyek fontos egyháztörténeti forrásoknak számítanak. A korábbi (1738-tól kezdődő), töredékes összeírásokat nem számítva az 1808–1809-es egyházlátogatás iratanyaga az első teljes irat-együttes, amely alapján képet alkothatunk egy egyházközség (esetünkben Salánk) anyagi javairól és általános helyzetéről.

A Salánki Reformáta Nemes Ekklezsia' Földbéli Örökségeinek, és egyéb Javainak Conscriptiója (1809. január 2-án állították össze, s 2001-ben Szabadi István szerkesztésében jelent meg nyomtatásban⁹) mindenekelőtt az egyháznak a Hely-

⁸ DESCHMANN, A. *Kárpátalja műemlékei*. Budapest: Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, 1990, pp. 161–162.

⁹ SZABADI, I. „Mellyet még az régi atyáink is birtanak”. *Bereg, Ugocsa és Közép-Szolnok refor-*

ségben benn lévő Örökségeit sorolja fel. Ide tartozik a *Parochialis Telek* a rajta lévő épületekkel, kiskerttel és egy kevés *Tengeri-földdel*. Ezt követi az *Oskola-Telek, melyen az Oskola-Rector lakik, a Czinterem, vagy Templom Kerítése*, valamint az *Ekklezsia Kortsma-Háza, mellyben az Orosz Ekklezsia harmados*.¹⁰ Az összeírás részletesen megnevezi e telkek határát képző szomszédos gazdák telkeit, valamint egy ma is fellelhető patakocska medrét.¹¹

Az eklézsia *Helységen kívül lévő Örökségeihez* négy szántóföld tartozott ekkoriban. A felsorolás megadja e parcellák használati módját (szántó, szőlő, kenderföld vagy kaszáló), méreteit (negyed *vékás*, két *vékás* vagy négy *vékás* szántó, három vagy tíz *boglya termő* kaszáló), az elhelyezkedésük helyét, vagyis helyrajzi beazonosíthatóságukat (*Szalva-mező, Nagy-út mezeje, Borzsova-mező, Hegy, Előhegy*stb.), illetve az égtájak szerinti szomszédok neveit.¹²

Az összeírás hasonló módon, külön kimutatja az *Oskola-Rector*, vagyis a tanító *Extravillaniumaitis*. Emellett megtudhatjuk, hogy a kiváltságai alapján a református egyház kétharmados haszonvételi joggal bírt a *Szalva-Erdőből*, míg a görögkatolikus felekezetnek egyharmad jutott. Ugyanilyen arányban fizette a két felekezet az *Ekklezsziák Ládáiból* évente a *Királyi Dézsmát* is. A forrás érdekes bepillantást nyújt az egyház gazdálkodásába: „*Pénze az Ekklezsziának vagyon mintegy 800 R(hénes) forint. De mivel Ujj Esztendőtől fogva Szent György Napkor Bort árúttat, Bora pedig magának nem terem: a' Pénz rendszerint a' Borokba adódik, azután pedig sokszor, a' hitelbe ivóknál kinn áll.*”¹³

A református templom építéséről és korai történetéről a forrás nem sok információval szolgál, ellenben megemlíti az 1789. évi tűzvészt és a templom újjáépítését: „*Temploma Kőből vagyon építve az Ekklezsziának, melly is igen régi lévén, annak építtetésére senki nem emlékezik. Ez, minekutánna az 1789-dik Esztendőben Májusnak 10- dikénn támadott szörnyű Tűz által, a' mellette volt Fa Toronynyal, az Oskolai minden Épületekkel, és nyóltzvannég Házakkal s Epületjeikkel edgyütt porrá tétetett vólna, s az Harangok is elolvadtak vólna: az Ekklezsziának tagjai sok Kegyes Jóltévőknek Segedelmekből, az Ekklezsia' tagjainak is Adakozásokból, és a' Helységet s az Ekklezsziát illető rendes Jövedelemből, a' Templomnak Falait megújították, tetejét, Menyezetjét, a' Karokkal. Székekkel, s egyéb Részeivel edgyütt, Isten' Segedelve által megépítették, és az Építést elvégezték 1789-dik Esztendőben. Ugyanazon alkalmatossággal, s azon Fundusból. Tornyot is Kőből építtettek, azt a' templomnak napnyúgoti végéhez ragasztván, s annak Sűgárját*

mátus egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, 2001, pp. 125–130.

¹⁰ Itt a görögkatolikus felekezetről van szó. A korabeli egyházak általi italmérést mai szemmel furcsa tevékenységnek tekinthetjük.

¹¹ SZABADI, I. „*Mellyet még az régi atyáink is birtanak*”, pp. 125–126.

¹² Uo. 126–127. A lajstromban olyan, részben ma is használatos, részben már elfeledett dűlőnevekkel találkozunk, mint *Gálok Kertje, Ló-kert, Rév, Szanyiszló, Dinnye-földek, Lázak, Kakas-Láz, Pap Lázza, Fok, Nyakas, Malom-lapos, Csókás, Korpás, Borjú-déllő* stb. A földrajzi nevek mellett a személynevek is érdekes családtörténeti adalékok, mert összevethetjük őket a települést lakó mai családok neveivel.

¹³ Uo. 128.

*Fából építettvén; mellynek Zsindelyezetjére, kívül Napnyúgot felől Bádogból illyen Írást vertek: AN(N)O 1794.*¹⁴

A tűzvészben elolvadt harangok helyett két új harangot öntettek és helyeztek el a toronyban: „A' Nagyobbik Harang négy mázsa, és mintegy 88 font. Két sor Liliomok vagynak körül ezen Harangnak felső részén. A' két sor Liliomok közti ez az Írás vagyon: ISTEN DITSÖSSEGERE SALANKI REEOR(MATA) EKKLE(SIA) ÖNTETETE. ANNO 1792. Az edgyik oldalánn pedig, edgy pár Fenyő-Fa forma látszik. és egy Virág.”

A kisebbik, mintegy 180 fontos harangon a következő írás volt olvasható: „VENITE LAUDATE ET GLORIFICATE DEUM. ANNO DOMINI 1789. Az Írásonnfelyül, ezenn is Liliomok vagynak.”¹⁵E harangok azóta elenyésztek, ezért leírásuk különösen értékes az utókor számára.¹⁶

A felújított templom, torony és az új harangok felszentelésére 1798 őszén került sor Kömlei Zsigmond esperes és Kátai István helyi tiszteletes közreműködésével.

A vizsgált forrás megőrizte az utókornak a szószék feletti koronán olvasható felirat szövegét: „Ezék: 3:17. Embernek Fia, Órállóul adtalak Izrael Házának, intsd meg őket az Én Nevemben. 1798.” Az északi oldal felőli karra pedig a következő írás került: „2 Mós. 28: 36. SZENTSÉG A' JEHOVÁNAK. Nehém. 13: 14. Emlékezzél meg mi rólunk mi Istenünk, és ne engedjed, hogy eltöröltessenek a' mi Jótéteményeink, mellyeket tselekedtünk a' mi Istenünk Házával, s a' t(öbbi) 1789. Eszt: 10. Maj. Vólt siralomnak napja, mellyen ez Isten Háza, fa Tornya, Harangjai, Paroch(ialis) Épületei, 84 Házakkal porrá tétetett. Fel építettett, sok Jóltévők, és a' Salánki R(e)ff(orma)ta N(emes) Ekklesia költségével. Építés alatt Pred(ikátor) T(iszteletes) Kátai István, Osk(ola) R(ektor) B. I. Kúrátorok Barta János, Barta Mihály, Nagy Miklós, Sípos János, László István, Gál Móses, Bányi Istv(án) Nagy And(rás) Kósa János. Egyházf. n. b. e. Deríts And. Fia Istv(án) Kelemen Mih(ály) Fő Bíró Getse Miklós, Fő Esk(üdt) Létai Mihály.MDCCXCVIII.27.Aug.”¹⁷

Az összeírás szerint az úrasztalát *enyves fekete vászonnal* takarták le. Ezen áll a keresztelő *czín* (ón)pohár és *czín* tál, beterítve két selyem *keszkenővel*. Az egyiknek szélein ez az írás volt olvasható: „DENTS JÁNOS ÉS FELESÉGE VAS KATA' KISDEDEK SZÁMÁRA VETTE SALÁNKON 1801. 9. MAY.” A másik kendő Getse Miklósnénak Nyíri Borbálának volt az ajándéka, e klenódium az 1805. évhez köthető.

A jegyzőkönyv további részében az úrvacsorai edények és eszközök felsorolása következik:

„Egy nagy, és más Kissebb, Czín Tányérok.”¹⁸

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 128–129.

¹⁶ Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején 207 salánki lakos jelentkezett az ugoasai nemzetőrségbe, két harangot pedig felajánlottak ágyúöntés céljából. (Bővebben lásd: CSATÁRY, Gy. *Szabadságharc a végeken. Anno 1848–1849.* Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1999.

¹⁷ SZABADI, I. „*Melleyet még az régi atyáink is birtanak*”, p.129.

¹⁸ E jegy nélkül említett tárgyakat nehéz beazonosítani és egybevetni a későbbi ónedényekkel.

Egy füles ezüst Pohár, arannyal megfuttatva. A' Fenekére alól ez az Írás vagyon metszve: Ilosvay Abraham. Varadv Maria. Komlosy Anna. A(NNO) D(OMINI) 1711.¹⁹

Egy kis ezüst Kalánotska is vagyon ezek mellett.

Három Czín Kannák. A' Kisebbik. néhai Tiszt(eletes) Keresztúri András Predikátor'Ajándéka 1779-dik Esztendő' tájjánn. Kettején pedig ezen Írás vagyon: SALÁNKI REFORMÁTA ECCL(ESI)AESIA SZÁMÁRA KÉSZITETETTE KÉSZ PÁL NAGYSZEBENBEN EZT A KANNÁT. ANNO 1726. DIE 9. NOVE(MBRIS). (A kisebbik kanna további sorsáról nincs információnk. A másik két ikerkanna viszont P. Szalay Emőke kutatásainak köszönhetően napjainkig nyomon követhető.²⁰)

Egy tíz itézszőld Butykos. A mintegy 5 literes zöldmázás cserépkanna vagy boroskorsó kinézetére és alkotójára a fennmaradt analógiák alapján következtethetünk. Így például a Tiszántúli Református Egyházkerület Múzeumának gyűjteményében megtekinthető egy Zán János nevű salánki fazekasmester által 1819-ben készített és a mátészalkai gyülekezetben használt két, szinte teljesen egyforma úrasztali kanna. Emellett P. Szalay Emőke feltételezése szerint Zán János készíthette a Kresz Mária által közölt mándoki úrasztali korsót is.²¹ A felirata alapján szintén Zán János munkája volt használatban a kisari református gyülekezetben.²² Nincs kizárva, hogy Zán János alkotása a nagyszőlősi megyei helytörténeti múzeum gyűjteményében kiállított, felirat nélküli, ám stílusában az előző négyre hasonlító, 19. századi, nagyméretű, zöldmázás butykoskorsóis.²³

Egy nagy Kés. a' Sákramentomi Kenyérnek felszedelésére.

Egy kotzkásann szótt Krakkai Abrosz.

Más Sávós Abrosz.

Egy Tsipkés szélű s közepű Gyólts Abrosz.

Egy nyomtatott szélű Gyólts Keszkenő.

Egy Patyolat Keszkenő, ezüst Virágokkal a' szegeleteinn kivarrva: ezen Betűkkel: I. A. V.M. (Melly Betűk kétség nélkül ezt tészik: Ilosvay Ábrahám. Várady Mária.) Más Patyolat, arany' Virágokkal a' szegeleteinn kivarrva.

Más Pamut Keszkenő, kék Selyem és aranyos Virágokkal a' szegeleteinn kivarrva; ezen Betűkkel: T.N. H.I. M.S. G.R. A.R. M.T. 1774.

¹⁹ A pohárról még szó lesz a továbbiakban.

²⁰ P. SZALAY, E. *Ónedények a kárpátaljai református gyülekezetekben*. Debrecen: Országos Református Gyűjteményi Tanács, 2004, p. 140.

²¹ P. SZALAY, E. *Adatok a Felső-Tiszavidék fazekasságához*. In *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére*. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen: Ethnica Kiadás, 1999, p. 348; *Az úrasztali borosedények jelentősége a népi kerámia kutatásában*. In *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Szerk. Tóth Arnold. Miskolc: Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 2012, p. 217; „...Mindennémű edényeket, akár...cserép legyenek... elfogadjuk...” XVIII–XX. századi cserépedények a felvidéki, kárpátaljai, tiszáninneni és tiszántúli református egyházközségekben. Magyar Református Egyház Javainak Tára. XLV. Budapest: Országos Református Gyűjteményi Tanács, 2019, p. 92–93.

²² Uo.

²³ KÉSZ, B. *A salánki népi kerámia rekonstruálása*. In *Együtt. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata* 2024/2, p. 87.

Más nagyobb Patyolat Keszkenő, ugyan kék selyem s aranyos Virágokkal a' szegleteinn és közepinn kivarrrva. A' szélein körül, hol arany, hol ezüst Fonalakkal ki varrott ezen Írás olvastatik: ÉN SZÖNYI ÉVA MAGAM SELYMÉVEL VARROT-TAM A SALÁNKI ECCLÉSIÁ(NA)K ISTEN DICSÖSSÉGÉRE. ANNO DOMINI 1740. D(IE) 6. MAR(TH) (Ez a Szőnyi Éva, volt Salánki akkori Predikátorné, Tiszt(eletes) Sós Jánosné.)²⁴

Egy Slajer, tsipkézett szélű Keszkenő, kék, veress, és sárga selyem Virágokkal a' széleinn s két szegeleteinn kivarrrva. Kósa Ilona' Ajándéka 1804-dikben.

Egy veress szélű Keszkenő; mellyben szokták a' Kenyeret a' Templomba, s a' Betegekhez vinni.

Más egy ótskagyólts Keszkenő.”²⁵

Az 1809. január 2-án összeállított jegyzőkönyvön Medgyessi László lelképész-tornak, valamint Kacsó Lajos és Molnár Albert bizottsági tagoknak az aláírása szerepel. A 19. század elejének állapotát tükröző forrást érdemes összevetni a későbbi összeírásokkal. Csak így állapíthatjuk meg, milyen mértékben vészelték át a szóban forgó klenódiумok a történelem viharait, illetve melyeket pusztította el közülük az idő vasfoga.

A Magyar református egyházak javainak tára

A rendszerváltást követően Kárpátalján is lehetővé vált a református közösségek állapotának újabb felmérése, amelyet követően – anyaországi programoknak és támogatásoknak köszönhetően – megújultak a régió református templomai, de új színezetet kapott az egyházi közösségek élete is. 1995 és 1999 között egy munkacsoport (tagjai Molnár Ambrus ny. esperes, Felhősné Csizsár Sarolta muzeológus, a Beregi Múzeum igazgatója, P. Szalay Emőke muzeológus, a Déri Múzeum osztályvezetője, Küllős Imre mérnök, abszolvált teológus és mások voltak) fáradtságos munkával feljárták és összeírták a kárpátaljai gyülekezetek templomait, egyéb ingatlanait, harangjait, műkincseit, úrasztali felszerelési tárgyait, textíliáit, valamint könyv- és levéltári anyagát. E műtárgyvédelmi szempontokat is figyelembe vevő, szakszerű összeírás alapján született meg a P. Szalay Emőke és Küllős Imre szerkesztette *Magyar református egyházak javainak tára* című kiadványsorozat első kötete, mely ismerteti a Máramaros–Ugocsi Egyházmegye 29 gyülekezetének, többek között a salánki eklézsia történetét, az egyházközség jelenlegi épületeit is,²⁶ fotókat közöl a templomról és annak belsejéről.²⁷ A szerzők megemlítik többek között a négy fiatornyos torony tetejének díszítését (kakas, félhold és csillag), a templom falán látható ukrán nyelvű műemléktáblát, a fal mellett 1936-ban állított kő osszáriumot, a fehérre festett, aranyozással díszített, barokkosan faragott, koronás szószéket és Mózeszékét, valamint a Rákóczi-emléktáblát és a szószék alatt fekvő, címeres és felírtos sírkövet. Utóbbi az 1608-ban

²⁴ Ez utóbbi három, úrihímmzéssel díszített textília leírását és fotóját az 1991. évi összeírásnál közöljük.

²⁵ SZABADI, I. „Mellyet még az régi atyáink is birtanak”, pp.129–130.

²⁶ P. SZALAY, E. – KÜLLŐS, I. *Magyar Református Egyházak Javainak Tára I. Máramaros–Ugocsa Egyházmegye*. Budapest: Országos Református Gyűjteményi Tanács, 1999, pp. 188–189.

²⁷ P. SZALAY, E. – KÜLLŐS, I. *Magyar Református Egyházak Javainak Tára I*, p. 323.

elhunyt Rozsályi Kun Gáspár helyi földbirtokos szarkofágja, amit a sárkányfogas családi címer is bizonyít.

Úrasztali felszerelési tárgyak

Úrvaszoraosztáskor a díszes terítőkkal, abroszokkal megterített úrasztalára kerülnek a különböző formájú, korú és anyagú kannák, borospoharak és kenyér-osztó tányérok, melyek változatossága a megkötések hiányából adódott. A drága ezüstkannák ritkaságszámba mennek, a legáltalánosabbak a „szegények ezüstjének” nevezett ónkannák. Ezek a 17–18. századból kerültek a vidékre Kassáról, Pozsonyból és más felvidéki központokból, de találunk Ulmban, Bécsben és Nagyszebenben készült edényeket is.²⁸ A P. Szalay Emőke által leírt és Küllös Imre fotózott úrasztali edények leírását a terjedelmi korlátok miatt némileg rövidítve közöljük.²⁹

1. Kehelypár

Ezüst, vésettdíszítéssel. Tagolt domborútalpú, rövid szárányűrű és korong alakú nádusz, kuppája alul kidomborodik, majd behúzott, enyhén kihajló oldalal. A talpán vésett szalagdísz, kuppáján leveles virágosság, virágos medalionban felirat: „*Készítették Isten dicsőségére a salánki ev. ref. Egyházszenesnötagjai 1939.*“ Dianafejes jegy és CW MJ. Készült: 1930-as évek. Talpátm.:11cm.szájátm.:11cm.m.:26,6cm.N. szám: 2104, 2105 (**1. kép**)³⁰

2. Kehely

Sárgaréz, domború díszítéssel, vésett felirattal. Homorúan felívelt alpafelül domború, vastag szárán körte alakú nádusz, tulipán kehely kuppával. Felirata: „*ZÁN Pál vette 1856 Salánkiref. egyháznak.*“ Leveles-virágos dísszel. Jelzés nélkül. Kész.:1850-esévek.Talpátm.: 14,5cm. Szájátm.: 10,1 cm. m.: 28,5 cm. N. szám: 2110 (**2. kép**)

3. Kehelypár

Sárgaréz, felirattal. Peremes, domború talpú, kúpos, hosszú szárú, sima tulipán kehely kuppával. Felirata: „*IME POHÁR AMAZ UJTESTAMENTOM Am. kir.40. Honvéd hadoszt. refor. híveinek urvaszorai kelyhe Harctér 1917.*“ Talpátm.: 9,5 cm. szájátm.: 6,4 cm.m.:20,4 cm. N. szám: 2107 (**3. kép**)

4. Kupa

Ezüst, aranyozva, domborított, öntött, vésett díszítéssel. Kis peremes, gyöngysordíszes talp felett enyhén szűkülő oldalú edény domború, tagolt fedéllel, két farkú sellő ujj támasszal, hasonlóan díszített öntött füllel. Díszítése: S alakban hajlószalagdíszben szárnyasangyalfejés virágdísz. Fedelén hasonló. Alján felirat: „*Ilosvay Abraham Varadi Maria Komlosy Anna AD1711.* „Jeggyel és hitelesítő

²⁸ P. SZALAY, E. Úrasztali borosedények a Kárpátaljai Református Egyházkerület gyülekezeteiben. In *Kultúrákutató Kárpátalján. Néprajzi, kulturális antropológiai konferencia tanulmánykötete*. Szerk. Geszti Zsófia és mások. Budapest: Jankó János Néprajzi Egyesület – Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2005, p. 145. E maradandó boros edények mellett ebben a funkcióban törekény anyagú edényeket, kerámiákat is találunk.

²⁹ P. SZALAY, E. – KÜLLÖS, I. *Magyar Református Egyházak Javainak Tára I*, pp. 189–193.

³⁰ A tanulmányban közölt fotók forrása a Debreceni Református Kollégium Múzeuma gyűjteményének fénykép- és negatívbazisa.

jellel ellátva. Rosenberg III. 1925. 4730. Kész.: Ulm, 17. sz. Talpátm.:10,1 cm. szá-
játm.:8,2 cm.m.:14,4 cm. N. szám: 2182–85,2189,2133 (4. kép)

5. Kanna

Ezüstözött fém, domború díszítéssel, vésett felirattal. Kis talp felett kiöblösödő, függőleges oldalú teste kettős gyűrűvel behúzott. Széles nyaka a szája alatt gyű-
rűvel, domború sávval díszített, kiöntőcsőrös. Kúpos fedelén toboz alakúfogó,
füle négyszögletes. Díszítés: az öblén és anyakán domború viráginda. A kiöntő
csőr alatt felirat: „*Isten dicsőségére László József presbyter községi bíró és felesége
László Eszter. Salánk 1930.*” Jelzés nélkül. Talpátm.: 9 cm. szájátm.: 9,1 cm.m.: 32
cm. N. szám: 2106 (5. kép)

6. Tál

Alpakka, domború és gilusált, vésett felirattal. Keskeny felálló peremén tojás és
gyöngysordisz, széles öblében meander vonal és gyöngyös minta között gilusált
sávok. Közepén felirat: „*Ajándékozta Molnár Ferencné szül. Sipos Erzsébet 1890.*”
Jelzése: Berndorfalpaccasilber és jegyek. Kész.: 19. sz. vége. Átm.:38 cm. N. szám:
2188,2134 (6. kép)

7. Tál

Sárgaréz, domború díszítéssel, vésett felirattal. Domború pereme széles, gyűrű
választja el a zöböl résztől. A peremen számócákkal, virágokkal, gyümölcsökkel.
Felirata: „*Isten dicsőségére A salánki református anyák 1923.*” Átm.: 31 cm. N. szám:
2111(7. kép)

8. Tál

Fém, öntött és vésett díszítéssel. Kör alakú peremén meander vonal, oldalán vé-
sett reneszánsz díszítmény, alján nagy domború rozetta. Füle öntött, kagyló és
virágdíszel. L.J. HERRENL jelzéssel. Kész.: 19. sz. vége. Átm.: 37 cm. N. szám:
2109 (8. kép)

9. Kanna

Ón, öntött részekkel, vésett felirattal. Perem es domború talpú, henger es testén
két gyűrű, tagolt, enyhén domború fedéllel, rajta korongos fogó. Ujjtámasza leve-
les, gyöngysoros, szalagfüle végén címerpajzs. Testén pontozott sávok és felirat:
„*SALÁNKI REFORMATA ECCLESIA SZÁMÁRA KÉSZÍTETEM ÉN KÉSZPÁL
NAGYSZEBENBEN EZT AKANNÁT ANNODIE 9 NOV 1726.*” Füle virágdí-
szes. Jelzés nélkül. Készült:1726.Talpátm.:16 cm.szájátm.:10,5 cm.m.:34 cm. N.
szám: 2100,2099³¹ (9. kép)

10. Kanna

Ón, díszítés nélkül. Kisdomború talpú, felfelé szűkülő testű, sima oldalú, kiöntő
csőrös, domború, korongos fogóval, ujjtámasza letört, füle rövid. Jelzés nélkül.
Készült: Pozsony, 18. sz.Talpátm.:15,3 cm.szájátm.:11,3 cm.m.:26 cm. N. szám:
2102³² (10. kép)

³¹ P. SZALAY, E. *Ónedények a kárpátaljai református gyülekezetekben*, p.140. Itt két egyforma
kanna szerepel mint *Boroskanna 1* (I. jegyzék 19. sz.) és *Boroskanna 2* (I. jegyzék 20. sz.). Az
elsőnek a fotóját, valamint a második fülének ábrázolását is megtaláljuk a kiadványban. (Uo.
181.) A kannapár benne van az 1809-es összeírásban is.

³² Uo. 141. – II. jegyzék 95. sz. A kiadványban megtaláljuk a keresztelőkanna fotóját is. (Uo. 212.)

11. Óntál

Őn, díszítés nélkül. Peremes szélű, keskeny karimájú, lapos öböllel. Hátán három rózsás jegy. Készült: 18. sz. vége, 19. sz. eleje. Átm.: 25,7 cm. N. szám: 2186. A tárgy *Kenyérosztó tál 2.* (II. jegyzék 73. sz.) néven szerepel P. Szalay Emőke *Őn edények a kárpátaljai református gyülekezetekben* c. kiadványában is. Itt azt is olvashatjuk, hogy a tál Johann Josef Hickman bécsi műhelyében készült.³³ (**11. kép**)

12. Tál

Őn, vésett felirattal. Peremes szélű, keskeny karimájú, egyenes aljú tál, a szélén „MIS” vésett betűk és karcolt „1743”. Beütött feloldatlan jeggyel. Kész.: 18. sz. első fele. Átm.: 28,5 cm. N. szám: 2187 A tárgy *Kenyérosztó tányér 1.* (II. jegyzék 66. sz.) néven szerepel P. Szalay Emőke *Őn edények a kárpátaljai református gyülekezetekben* c. kiadványában is, itt a tányér jelzésének fotóját is megtaláljuk.³⁴ (**12. kép**)

13. Keresztelő kancsó

Sárgaréz, ezüstözve, vésett felirattal. Peremes talpú, csaknem gömb testű, vállán domború gyűrűk, nyaka hosszú, széles, kiöntőcsőrrel, domború fogóval ellátott, a hullámos szalagfűlöhöz rögzített fedéllel. Felirat a nyakán: „*Salánki ref. Egyháznak 1923.*” Talpátm.: 8,3cm. szájátm.: 4,4 cm. m.: 20,2 cm. N. szám: 2108 (**13. kép**)
Úrasztali terítők és más templomi kézimunkák

A Csiszár Sarolta által leírt és Küllös Imre által fotózott textíliák közül a legrégebbiek a 18. századi, arany és ezüst fémszállal kivart úri hímzések terítők.³⁵

1. Terítő

Fehér batiszt, körben aranyos fémszínórral szegett. Arany fémszállal, laposöltéssel és száröltéssel hímzett. Négy sarkában csigavonalba hajló leveles ág, az ág végén tulipán belsejű törökös virágmintával. Két szemközti sarkában nyomtatott nagybetűkkel egy-egy monogram: „I.A.V.M.” Kész.: 1711 körül. M.: 72 x 72 cm. N. szám: 2112–2115 (**14. kép**)

2. Terítő

Fehér, finom gyolcs. Négy sarkában világoskék selyem szállal, ezüst fémszállal, laposöltéssel varrott, egymást keresztező szárú bokros gránátalmás mintával. Közepén négy összeforgatott tulipánnal. Szélén nyomtatott nagy betűkkel, laposöltéssel felirat olvasható: „*ÉN SZŐNYI ÉVA MAGAM SELYMÉVEL VARROTTAM A SALÁNKI ECCLÉSIÁNAK ISTEN DICSŐSÉGÉRE. ANNO DOMINI 1740. D6 MAR.*” M.: 93x91cm. N. szám: 2117,2118 (**15. kép**)

3. Terítő

Fehér, vékony vászon. Négy sarkában és oldalvonalainak a közepén arany fémszállal, laposöltéssel hímzett törökös szerkezetű tulipános mintával. A bokor ágai keresztezik egymást, a tulipánok nyitott belsejében ovális alak, kör-

³³ Uo. 141. A tányér jelzésének fotóját is láthatjuk. (Uo. 226.)

³⁴ Uo. 141, 225. A szerző szerint figyelmet érdemel, hogy a két nagyszabenyi kanna megrendelésre készült, de megtalálunk mellette pozsonyi kancsót is. Ez pedig azt támasztja alá, hogy az addig itt szinte egyeduralgkodó eperjesi és kassai központok termékeihez képest ezek a kisebb méretű edények nagyobb számban kerültek a vidékre.

³⁵ Közülük három az 1809-es jegyzőkönyvben is szerepel.

ben pettyekkel. Az oldal vonalak közepén a minta a bokormintából kiemelt kis motívum, álló tulipán, rövid szárral. Kész.:1750 körül. M.: 85x78 cm. N. szám: 2113,2114 (**16. kép**)

4. Terítő

Fehér batiszt. Négy sarkában sötétkék selyemszállal és ezüst fémszállal „török paprika” motívumos, ágas bokor mintával. Az U alakú indás szárhoz kis kacsokkal, hat fogazott szélű, pettyezett belsejű minta kapcsolódik. Az inda kis csigavonalból és levélből induló száron áll, amelynek a két vége egymás fölé hajlik, mindkét végén még egy-egy pettyezett belsejű kis motívummal. A rövidebb száron lévő motívum az inda üres belsejét tölti ki. Elején vegytintával nyomtatva évszám és hat monogram olvasható: „1774.M.S.,G.R.,A.R.,M.T.,T.N.,H.J.”. M.: 71x69 cm. N. szám: 2168–2169 (**17. kép**).

A 19.században egyre nagyobb számban maradnak fenn a kézimunkák, majd a század derekától a népi szövött textíliák.³⁶ Érezhető a gazdasági gyarapodás, a hívek egyre több tárgyat adományoznak az egyháznak.

5. Terítő

Fehér damaszt, kockás damaszt szövéses mintával. Két végén szabad rojtos, végén három piros csík. Szélén ekrüszínű selyemmel felirat: „*BÁRJA AMRUS NÉVETE AZ 1846-dik ESZTENDŐBEN*”. M.: 208x125 cm. N. szám: 2125

6. Abrosz

Fehér pamut, damaszt szövéssel, két végén egy-egy rózsaszín csíkkal, a két végén rojttal. Kész.: 1840-es évek vége. M.: 141 x 134 cm.

7. Abrosz

Fehér pamut, damaszt szövéssel, két végén szabad rojttal, a rojt fölött három rózsaszín csíkkal. Kész.: 1840-es évek vége. M.: 128 x 128 cm.

8. Abrosz

Fehér pamut, damaszt szövés. Két végén rojttal és egy-egy rózsaszín csíkkal. (Tolcott) Kész.: 1840-es évek vége. M.:143 x 127 cm.

9. Abrosz

Fehér pamut, damaszt szövéssel, körben halványpiros csíkkal, két végén rojttal. Kész.: 1840-es évek vége. Méretek:146 x146 cm.

10. Terítő

Fehér tüll. Körben cakkos széllel, szélén körben tüll hímzéses beszövéses apróvirágmintás csíkkal. Elején piros hímző fonállal felirat: „*ZUBRECZKI MÁTYÁSNE AJÁLÁSA 1847.dik ÉVBEN FT.*” M.:165x149 cm. N. szám: 2113

11. Terítő

Fehér tüll. Fehérrel hímzett, beszövéses technikával nagy virágminták, melyek közepeszáll összehúzással farkasfogazott és körlyukazott. Közepét átlósan, kacsokaringósan indázó párhuzamos sor minta díszíti. Kész.:1850 körül. M.: 162 x 153 cm. N. szám: 2120–2121

12. Terítő

Fehér gyolcs, cakkos szélű madeira hímzéses, körben szőlőfürtös mintával. Négy sarkában szálösszehúzással és madeira hímzéssel babérkoszorú, benne tömött

³⁶ Nem véletlenül, hisz a vidék a népi szövésnek egyik igen fontos területe volt.

laposöltéssel, fehér hímzőfonallal felirat: „SZENT VALLÁSUNK VIRÁGZÁSÁRA, A SALÁNKI REF. EGYHÁZNAK, KÉSZÍTETTE TAR PIROSKA 1863., ISTEN DICSŐSÉGÉRE”. M.: 142 x 138 cm. N. szám: 2123

13. Terítő

Fehér horgolt csipke. Egyik végén piros színű vastag hímző fonallal, láncöltéssel felirat: „KÉSZ JÁNOSNÉ GECSE JULIÁNNA VETTE 1883 év”. M.:329 x201cm.

14. Abrosz

Sárga damaszt, fehér damaszt mintával. Kész.: 1890-es évek vége. M.:150 x149 cm.

A 20. század első felében még a népi szöttesek dominálnak, később más technikák is megjelennek.

15. Terítő

Olajzöld szövet. Anyag rátételés gépi hímzéssel nagy fehér kontúrös, sárga virágos mintával. Körben hosszú, befűzött rojtjal. Kész.: 1900-as évek eleje. M.:212 x162 cm.

16. Terítő

Fehér horgolt csipke. Egyik sarkában ciklámen színű hímzőfonallal felirat: „Ö.B.-né GECSE JULIÁNNA 1903”. M.: 230x218 cm.

17. Abrosz

Fehér vászon, tiszta pamutból szőtt. Két szélből, középen csipkével összedolgozott, két végén kötött csipkés rojt, fölötte piros fejtövel szedett szegfűs sorminta. Középen száröltéssel virágkoszorú, közepén ágon álló madár. A szélén felirat: „BISIESZTER”. Kész.: 20. sz. eleje. M.: 168 x 113 cm. N. szám: 2126

18. Abrosz

Fehér vászon, tiszta pamutból. Két végén kötött csipkés rojt. Két szélből középen csipkével összedolgozott. Két végén széles szedett piros csík, leveles labdarózsából és rózsabimbóból összeállítva. A szélén piros pamuttal keresztöltéssel felirat: „BISILIDI”. Kész.: 20. sz. eleje. M.: 169 x 120 cm. N. szám: 2127

19. Terítő

Fehér plüss (garnitúra része volt). Négy sarkában tömött laposöltéssel szőlős és búzakalászos mintával. Közepén kehely és felirat: „F NAGY BÁLINT ÉS NEJE SIPOS ERZSÉBET AJÁNDÉKA.1912”. M.:182x172 cm.

20. Terítő

Fehér gyolcs, cakkos széllal, madeirás virágokkal és pettyekkel. Közepén két monogram és évszám fehér laposöltéssel: „E.G.,R.Z.1929.M.:77x73 cm.

21. Abrosz

Fehér pamutosvászon, két szélből. Körben madeirás bolticsipkével szegett. Két végén világoskékkel, rózsaszínnel és sárgával számolt laposöltéssel színes kockás minta. Közepén koszorúban sárgával világoskékkel és rózsaszínnel virágminta, közepén rózsaszínnel kehely. Két szélén felirat: „KÉSZÍTETTE ÖZVEGY DENC S JÓZSEFNÉ 1928”. M.:182 x139 cm.

22. Abrosz

Fehér pamutosvászon. Két szélből közepén összedolgozott. Körben hosszú csipkés rojttal szegélyezett. Két szélén végig piros és kék gyöngyfonallal, keresztöltéssel indás lóhereleveles mintasor. Két végén statikus mintákból, kétféle rózsából összeállított sorminta. Közepén koszorúba szerkesztett leveles szegfű. A koszorúban felirat: „1929. AZ ISTEN DICSŐSÉGÉRE, DICSŐSÉG TISZTESSÉG, HÁ-LADÁS, A SZENTEK URÁNAK LÉGYEN ÖRÖK MAGASZTALÁS. LŐRINC ERZSI AJÁNDÉKOZTA.” Kész.:1929.M.:197x150 cm. N. szám: 2124

22. Abrosz

Fehér pamutosvászon, két szélből összedolgozott. Körben madeirás szegéssel. Körben bordó, téglaszín és világoskékgyöngyfonallal laposöltéssel hímzett csokrosmintával. Közepén virág csokrocskákból koszorú. Elején felirat: „KÉSZ GIZELLA AJÁNDÉKOZTA EMLÉKÜL 1931.” M.:185x143 cm.

24. Abrosz

Fehér pamutosvászon, két szélből összedolgozott. Körben madeirahímzéses csipkével szegett. Körben bordó, olajzöld és világoskék színezéssel, laposöltéssel és száröltéssel leveles, virágos csíkba rendezett mintával. Fölötte a négy sarkában virágág. Közepén bokrétás levélkoszorú. Szélén felirat: „EMLÉKÜL 1936.GECSE JULISKA”. M.:164x132 cm. N. szám: 2174

25. Abrosz

Fehér vászon, tiszta pamutból, két szélből össze dolgozott. Két végén kék hímzőfonallal vagdalásos technikával hímzettcsillagos mintával. Közepén száröltéssel és laposöltéssel felirat: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE A SALÁNKI REF.EGYHÁZNAK 1938.ÉV.IFJ. BÁNYAI FERENCZNÉ, Sz. DENCS ÁGNES”. M.:179x118 cm. N. szám: 2167

26. Abrosz

Fehér vászon, tiszta pamutból, két szélből összedolgozott. Körben széles, kék víz-cseppmintás horgolt csipkével szegett. Ugyancsak körben összefüggő, sötétkék hímzőfonallal hímzett, indás vagdalásos mintával. Mindkét végén közepén évszámos monogram: „J.J.1940”. M.: 190 x 137 cm. N. szám: 2128

27. Abrosz

Fehér vászon, tiszta pamutból, két szélből összedolgozott. Végei rojtosak. Két végén csíkban kockás damasztiszta minta, fölötte bordó színnel, szedett tölcsevirágos mintával. Kész.: 1940-es évek. M.:165x119 cm.

28. Abrosz

Fehér pamutosvászon, kétszélből csipkével összedolgozott. Végein rojt, fölötte piros pamut, szedett geometrikus mintasor. Kész.: 1940-es évek. M.: 164x123 cm.

29. Abrosz

Fehér pamutosvászon, két szélből összedolgozott. Kétvégén hosszú befűzött rojtos, fölötte keresztöltéssel indás virágminta. Egyik végén készítője monogramja: „B.E.”Kész.: 1940-es évek. M.: 166 x 122 cm. N. szám: 2171

30. Abrosz

Fehér pamutosvászon, két szélből, közepén bolti szegőpánttal összedolgozott. Egész földje pirossal rácsozott, a két végén széles szedett szegfűmintás csíkkal.

Kész.: 1950-es évek közepe. Mér.: 178 x 148 cm. N. szám: 2170

31. Abrosz

Fehérvászon, tiszta pamutból, körben madeirahímzés és csipkeszegéssel. Két szélből összedolgozott, azsúrozással az egész földje kockázott. Kész.: 1950-es évek vége Mér.: 141 x 130 cm.

32. Kendő (kenyérkendő)

Fehér pamutosvászon, két szélből összevarrt, csíkos félabrosz. Kész.: 1950-es évek vége. M.:109x85 cm.

33-35. Terítő (3darab)

Fehér horgolt csipke. Kész.:1950–1960között.

Garnitúrák

36. Garnitúra (padtakaró). Bordó bársony. Kész.:1930-asévek

37. Garnitúra (padtakaró). Fehér varrott csipke. Kész.: 1930-as évek

38. Garnitúra (padtakaró). Fehér recsecsipke. Kész.:1950körül

39–50. Garnitúra (12 darabból)

Bordó plüss, a Rákóczi szabadságharc 250.év fordulójára készítette a gyülekezet. A karzat terítőn szöveg olv.: „*RÁKÓCZI FEJEDELEM SALÁNKI ORSZÁG-GYŰLÉSÉNEK ÉS ITTARTÓZKODÁSÁNAK EMLÉKÉRE 1711. február 18.*” Kész.:1961.

Legújabbak

51–53.Három abrosz Fehér damaszt, ipari termékek. Készültek: 1990-es évek

A textiliákat tanulmányozva meggyőződhetünk arról, hogy az ünnepélyes, egyházi célra készített (aranyszállal hímzett, bársony anyagú stb.) terítők mellett olyanokat is találunk, amelyek anyaga (vászon, csipke stb.), technikája (szőtt, hímzett minták), mérete azonos a hétköznapi életben használt népi szőttesekekkel. Hasonló a helyzet a minták, motívumok terén is: a vallásos szimbólumok (kehely) mellett a profán életben alkalmazott virágmintákkal (gránátalma, szegfű, tulipán stb.), levélkoszorúkkal, madarakkal találkozhatunk. Jellemző az úrasztali terítőkön a készítő vagy adományozók nevének, monogramjának feltüntetése az évszámok és egyéb feliratok mellett. A kutatók megfigyelték, hogy a kárpátaljai református egyház iparművészeti terítőinek és garnitúráinak színvonalát illetően a 20. század közepétől kezdődően komoly visszaesés tapasztalható. E minőségi romlás okait az egyházak szűkülő anyagi lehetőségeivel magyarázzák.³⁷

Végül az említett összeírásban a református templom Küllös Imre által leírt harangjai³⁸ következnek:

³⁷ FELHŐSNÉ CSISZÁR, S. Iparművészeti terítők és garnitúrák a kárpátaljai református templomokban. In: „*Madarak voltunk...*” *Kárpátaljai néprajzi írásk.* Szerk. P. Panykó Mária. Budapest – Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, 1999, p. 134.

³⁸ A kárpátaljai református templomok harangjairól Küllös Imre dolgozatában azt olvashatjuk, hogy a 20. század első felében a kárpátaljai harangok túlnyomó többségét Egy Ferenc kisgejőci műhelyében öntötték. (KÜLLŐS, I. A kárpátaljai református templomok harangjai. In: „*Madarak voltunk...*”, p. 142.)

1. Bronz harang domború díszítéssel; felirata: „A REF EGYHÁZ SZÁMÁRA ÖNTETTE ÁPRIL 9. K ELÉGETT HARANGOK HELYETT ÖNTÖTTE WALSER FERENC BUDAPESTEN 1893.” „2064” Kész.:1893.N. szám: 2090
2. Bronz harang öntött díszítéssel; gyöngysoros és füzérsávós díszítései között két felirattal: „ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN 1922” és „ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN 1922 JÖJJETEK EL ÖRVENDEZ-ZÜNK, AZ URNAK XCV ZSOLT I: HÁBORUBAN ELVITT HARANGJA HELYETT A SALÁNKI REF EGYHÁZ 1922.” Kész.: 1922. N. szám: 2091³⁹

Az összeírás végén megjegyzést olvashatunk arról, hogy a gyülekezet könyvtára megsemmisült, irattárában pedig csupán néhány 19–20. századi jegyzőkönyv maradt meg. Nekünk viszont Lajos Mihály egykori lelkész jóvoltából az 1990-es években még volt szerencsénk látni az egyház könyveit (köztük számos német nyelvű kiadványt), az iratok között pedig felleltük és publikáltuk Bethlen Gábor egyik oklevelének a másolatát (eredetije a leleszi konvent iratanyagában keresendő), amelyben igazságot tesz a Nagyerdő miatt pereskedő salánkiak és beregiek között.⁴⁰

Az ezredforduló után

Mint Szabadi István írja, a Beregi egyházmegye (de ez elmondható a Máramaros–Ugocsbai egyházmegyéről is) az egyháztörténészek által legkevésbé kutatott tractusok közé tartozik, iratanyagának nagy része az emberi hanyagság és a Trianon utáni politikai fordulatoknak köszönhetően megsemmisült vagy hozzáférhetetlenné vált.⁴¹ Az egyházmegyei levéltár sorsa az ezredforduló után vett kedvező fordulatot. Sárospatak református levéltára ugyanis Beregre vonatkozó levéltári anyagot ajánlott fel a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának. Így került elő a beregi egyházmegye két legkorábbi, elveszettnek hitt jegyzőkönyve is, pontosabban azok másolati példányai. Az első az 1593–1631, a második pedig az 1646–1753 közötti időszak végzéseit tartalmazza. Az első jegyzőkönyv eredetijét Salánkon őrizték a helyi református közösség talán legfontosabb szellemi értékeként. Miután 2004-től a salánki származású Kész Géza közreműködésével létrejött a Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára és Múzeuma, a jegyzőkönyvet ez a gyűjtemény őrzi. 2011-ben a „Rákóczi 300” rendezvénysorozat keretében az értékes iratot Salánkon egy időszaki tárlaton is megtekinthették, emellett pedig Lőrinczné Fábíán Éva tiszteletes-asszonynak köszönhetően Magyarországon restaurálták. Komoly segítséget nyújtott a Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára és Múzeuma létrehozásában a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, amely 2002-ben kiadta a salánki

³⁹ A kárpátaljai református gyülekezetek harangjairól Hegedűs Gyöngyi tollából is olvashatunk egy tanulmányt. Ebből ugyancsak kitűnik, hogy a vizsgált területen minden harmadik harang kisgejőci, s a 20. századi harangok döntő többsége Egrý Ferenc műhelyében készült. (HEGEDŰS, Gy.Felvidéki, kárpátaljai református gyülekezetek harangjai. In *Kultúrákutató Kárpátalján*, p. 156.)

⁴⁰ KÉSZ, B. Bethlen Gábor ismeretlen levele a salánkiak és a beregiek pereskedéséről. In *Kárpáti Panoráma*. Szerk. Zubánics László. IV.évf. (1995), p. 11.

⁴¹ SZABADI, I. *A beregi református egyházmegye jegyzőkönyvei 1593–1753*. I. kötet. Debrecen: Editiones Arhivi Districtus Reformatorum Transtibiscani XII., 2002, pp. 5–9.

jegyzőkönyvnek a salánki példánnyal is egybevetett eredeti szövegét betűhív átírásban és annak magyar fordítását is.⁴²

A Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltárának és Múzeumának gyűjteményébe került megőrzésre más kárpátaljai egyházközségek klenódiumaival, irataival egyetemben a salánki református egyházközség tárgyi értékeinek nagy része is. Itt láthatunk kiállítva többek között egy 1743-ban, illetve egy Bécsben a 18. század végén készült ón kenyérosztó tálat, az 1856-ban Zán Pál által vett réz kelyhet, az 1917-es harctéri réz kehelypár egyikét (ennek „ikertestvére” eltűnt),⁴³ néhány terítőt, Horkay Lajos egykori salánki lelkipásztor cseréppipáját (az 1920-as években készült, Kész Etelka felajánlása), Lajos Mihály esperesi palástját és süvegét (titokban készítették az USA-ban 1961-ben).⁴⁴ Az intézményben található iratok és tárgyak a salánki gyülekezetnél maradt klenódiumokkal együtt alapul szolgálhatnak ahhoz, hogy a jövőben egy összehasonlító vizsgálatot végezzünk annak felmérésére, mi maradt meg mára a salánki református egyházközség tárgyi és szellemi értékeiből a korábbi összeírásokhoz képest.⁴⁵

Mindezek alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: Amint azt P. Szalay Emőke megjegyzi, a református egyházban nem volt erre vonatkozóan semmilyen kötelező előírás, a templomokban olyan edényeket és terítőket találunk, amelyek korukban mindennapi használati tárgyak, a profán élet megszokott eszközei voltak. De míg a világi életben az idő múlásával ezek legnagyobb részt elpusztultak, addig egyházi használatban megmaradtak. Így napjainkban is ékes tanújelei a hagyományos helyi nép- és iparművészet fejlettségének. A két ismertettett összeírás mellett saját recens kutatásaink is arról győztek meg minket, hogy egyetértsünk P. Szalay Emőkével, aki szerint a történetileg szegény régióknak számító Kárpátalja településein az átlagnál több klenódium maradt fenn – több, mint sok gazdagabb térségben (például Délvidéken). A kutatás során érdekes volt összevetni, hogy az 1809-es összeírásban szereplő tárgyak közül melyek maradtak meg 1995-re. Magától adódik a következő feladat: felmérni, mi őrződött meg napjainkban az 1995-es összeíráshoz képest. Véleményünk szerint hasznos lenne más településeken is elvégezni ezeket a felméréseket, hisz mindegyik közösségnek megvannak a maga tárgyi és szellemi értékei. A helyi közösségek fennmaradása érdekében fontos megőrizni ezeket az értékeket az utókornak. Rá kell ébreszteni a települések lakosait arra, hogy milyen kincsek vannak a birtokukban – akár odahaza őrzik ezeket a templomban vagy a parókián, akár múzeumi vagy levéltári megőrzésre adták át őket.

⁴² Uo.

⁴³ Valamennyi tárgy szerepel P. Szalay Emőke összeírásában.

⁴⁴ SZILVÁSI, E. A Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára és Múzeuma. In *Református múzeumok a Kárpát-medencében*. Szerk. P. Szalay Emőke és Veress Dániel. Debrecen – Budapest: Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma, 2024, pp. 52–57.

⁴⁵ A tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé a salánki református közösség egyéb értékeinek ismertetését. Ide tartoznak többek között a hagyományos betlehemes játék, az énekdiktálás, a református temető jellegzetes fejfái stb. (Lásd: KÉSZ, B. A salánki lakosság etnikai és vallási arculatának tükröződése a település temetőkultúrájában. In *Néprajzi látóhatár*, XXI. évf. (2012) 1. szám, pp. 5–45.)

Poklady Salánku – materiálne a duchovné hodnoty v jednej podkarpatskej farnosti reformovanej cirkvi

V priebehu storočí sa v cirkevných spoločenstvách nahromadili významné materiálne a duchovné hodnoty. V reformovaných zboroch – dôsledkom chýbajúcich liturgických predpisov obradného poriadku sa skrýva neoceniteľne hodnotná a bohatá zbierka artefaktov (vrátane predmetov patriacich ku každodennému životu), ktorú v značnej miere nepoznajú ani členovia miestnej komunity. Tie predmety sú čoraz menej používané v obradoch. Možno už ani nie sú v kostoloch, nie sú pod kontrolou miestnych cirkevných komunit, lebo pre odbornú a bezpečnejšiu ochranu ich umiestnili v múzeách a archívoch. V 21. storočí sa funkcia cirkví zmenila. Často vážnu umeleckopriemyselnú hodnotu predstavujúce klenódiá sú čoraz menej považované ako náboženské predmety, pritom viacej ako predmety umenia, segmenty materiálneho (a aj duchovného) vzdelávania. Pri historickom a národopisnom výskume našej obce Salánk, neskoršie pri triedení podkarpatskej časti zbierky Múzea Debrecínskeho Reformovaného Kolégia sme začali podrobnejšie skúmať hodnoty reformovanej cirkvi v Salánku. V našej práci sme vychádzali z porovnávaní odbornej literatúry, archívnych prameňov a múzejného materiálu s našimi osobnými skúsenosťami, výskumami. Hlavným prameňom našej štúdie je súpis majetku miestneho kostola z celoštátneho súpisu 1808–1809, ktorý vydal Archív Kolégia a obvodu Potiskej reformovanej cirkvi (Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár) v roku 2001. Druhým dôležitým prameňom je prvý zväzok série Súpis hodnôt maďarskej reformovanej cirkvi (Magyar református egyházak javainak tára), ktorý popisuje nehnuteľnosti a iné hodnoty cirkevnej župy Maramureş a Ugoče, medzitým aj farnosti Salánk z 1995–1999. Náhodným výberovým výskumom, v priebehu ktorého sme z dokumentov a hodnoty miestnej cirkevnej komunity – sme chceli upozorniť na skutočnosť, aká dôležitá a aktuálna by bola táto práca aj v ostatných farnostiach. Vzniká otázka: čo zostalo z cirkevných hodnôt od posledného súpisu? Akú rolu hrajú tie poklady v zachovávaní a upevňovaní identity daných komunit?

KÉPEK:

(A képek forráshelyeit a szövegben találjuk)

1. Az 1. kehelypár egyik tagja,
2. A 2. kehely,
3. A 3. kehelypár,
4. A 4. kupa,
5. Az 5. kanna,
6. A 6. tál

- 9. A 7. tál,
- 8. A 8. tál,
- 9. A 9. kanna,
- 10. A 10. kanna,
- 11. A 11. tál,
- 12. A 12. tál,
- 13. A 13. keresztelő kancsó

14.

15.

16.

17.

14. Az 1. úrihímzéses terítő,
15. Az 2. úrihímzéses terítő,
16. A 3. úrihímzéses terítő,
17. A 4. úrihímzéses terítő

BEREGSZÁSZI GÖRÖGKATOLIKUSOK A 18. SZÁZADBAN

CSATÁRY György¹ – DANCS György²

The Greek Catholic people of Berehove in the 18th century

The topicality of the history of the Greek Catholic parish in Berehove lies in its unknown nature, which we compiled in this study using the available sources and literature. We can state that there have been many volumes and studies on the history of the episcopate, but there is a great lack of writings on the history of the ecclesias in Transcarpathia, which is why our research can be called a substitute for the lack of information. With the help of our research, we tried to trace the organization of the Greek Catholic faithful of the town of Berehove into a church community during the 18th century. In the materials of the State Archives of the Transcarpathian Region, we can find the petition supported by the faithful of the town for the establishment of a church community, which was later followed by financial support from the Episcopate of Mukachevo and the Dominion of Chynadiyev. From both an ecclesiastical and a social point of view, the struggle of almost a hundred years, the faith and selfless work of a church community that has been able to sustain itself and even to build itself, is instructive. With the help of our data, we brought valuable urban history sources into the scientific circulation regarding the Ruthenian population settling in Berehove, pointing out the financial difficulties and sometimes personal issues that at times held back the growth, in addition to the successes. Using the 18th century censuses, we have sketched a certain picture of the community in question, which held on to its faith in a town where the Ruthenians were a minority. Their excellent priests, sometimes facing hardship, were able to increase the number of believers and the wealth of their church, which was essential for its survival. Their names and the details of their activities are included in this article, but their biographies need further research.

Keywords: Berehove, Greek Catholic, ecclesia, filia, census, episcopate, Mukachevo-Chynadiyev Dominion, patron.

Beregszász mint egykori Rákóczi-birtok a szabadságharc után a Szepesi Kamara tulajdonába került, ami azt is jelentette, hogy nagyobb adóösszeget kellett fizetnie.³ Továbbá a városban elszállásolt császári katonaságot is el kellett látnia.⁴ A határőr- és harmincadállomásnak nyilvánított városban erősítették a császári jelenlétet. Beregszász, a vármegyei székváros a vizsgált kor adatai szerint egy átlagos méretű mezőváros volt. Az 1715. évi országos összeírás szerint mintegy 135 adófizető telke⁵ volt, természetesen ennél jóval többen laktak

¹ Docens, tanszékvezető, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék; csatary.gyorgy@kmf.org.ua

² Adjunktus, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék; dancs.gyorgy@kmf.org.ua

³ Az adóelosztásról, beszolgáltatásokról, adócsökkentési kérelmekről ebben az időszakban lásd: DAZO, (Derzsavnij Arhiv Zakarpatskoji Oblasty) F.10, op.1, od.zb.407, 489, 505, 566.

⁴ DAZO, F.10, op.1, od.zb.394. ark.1.

⁵ Az 1715. évi összeírás beregszászi adatai: Forrás: https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-1715_-evi-orzagos-osszeiras/adatlap/186?search=Beregszasz (Letöltve: 2024. július 31)

a városban. Beregszászban ekkor hat utcát számláltak.⁶ A város viszonylagos nyugalmat mutatott a 17. századhoz képest, de ettől függetlenül a különböző válságok nem kerültek el. Például nagy károkat okozott a lakóházakban az 1739. évi tűzvész, az életekben pedig az 1739. évi tifuszbajárvány és az 1742-től terjedő vérhas, amely megtizedelte a lakosságot. 1749-től a városlakók emelt összeget fizettek az utak és a hidak használatáért, az 1742. évi pestisjárvány halálos áldozatainak a száma több mint 300 főt tett ki.⁷ A megfogyatkozott városlakók helyére svábokat telepítettek be, ami nagymértékben megváltoztatta a város nemzetiségi-vallási összetételét.

A pozitív jelenségek közül kiemelendő, hogy az első vármegyeháza, amely már megfelelt a korabeli követelményeknek, 1779-ben épült fel a mai helyén.⁸ Ami a vallási összetételt illeti az általunk vizsgált században, az 1786. évi népszázeírás szerint 72 római katolikus, 30 görögkatolikus és 218 református házaspár élt a városban.⁹ Beregszászban a 18. század folyamán évi 5-6 országos vásárt tartottak. Az új úrbér bevezetése 1774-ben elégedetlenséget váltott ki a városlakókból, mivel figyelmen kívül hagyták az előjoguk szerinti vásárjogukat.¹⁰

A katolikus egyház felekezeti tanodákat szervezett, amelyeket a papok felügyeltek. A vármegye kérésére sem adtak működési engedélyt más tanodáknak. Az iskolákban 1781-től vezették be a német nyelvet, de a tanodák fejlődéséről csak 1802-től beszélhetünk, ugyanis ettől az évtől foglalkoztattak rektort és preceptort (nevelő tanítót). Az 1810-es évekig mintegy 50 tanuló képzését biztosították.¹¹

A város úrbéri viszonyai 1725-ben a Szepesi Kamara, 1730-ban és 1761-ben pedig a Schönborn grófok által változott. Ugyanis 1726-tól az uralkodó a várost a Munkács-Szentmiklósi Domínium tartozékaként gróf Schönborn-Buchheim Lothár Ferencnek adományozta.¹² A grófi család képviselői több mint egy évszázadon keresztül birtokolták Beregszászt, folyamatosan ellehetetlenítve a város középkori előjogainak gyakorlását.¹³ A Mária Terézia idején lefektetett úrbéri kötelezettségek a század vége felé enyhültek, de Beregszász, Munkács, Vári, Nagyberég és Beregújfalu évtizedekig perben állt a domíniummal az úrbéri vi-

⁶ Utcánkénti adatok: Árok-41, Félszer- 28, Akasztó-12, Kis-14, Ardó-23, Újváros-17 adófizetőről tesz említést. Forrás: https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/imgview/az-1715_evi-orszagos-osszeiras/408/4 (Letöltve: 2024. július 31)

⁷ LEHOCZKY, T. *Beregvármegye, III.* 107; Uo., II. 167. A tűzvész után új városházát kezdtek építeni, amihez az uradalom meszet biztosított.

⁸ DAZO, F.10, op.1, od.zb.1214. ark.1-7.

⁹ A lélekszám a század végén 422 római katolikust, 169 görögkatolikust és 1098 reformátust mutatott Beregszászban. 1803-ban összesen 375 ház volt a városban, nyolc kivételével mind fából és vályogból készült. CSATÁRY, G. *Beregszász a 18-19. Században*. Nyíregyháza : Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv, 2006, 99-105.

¹⁰ LEHOCZKY, T. *Beregvármegye, II.* 94.

¹¹ Uo. III. 148.

¹² LEHOCZKY, T. *Beregvármegye, III.* 107.

¹³ Középkori előjogokra lásd: МІСЬКОВ, І. – БАРБІЛЬ, О. Початки міського самоврядування у Верхньому Потиссі (XIII ст.) Давнина і сучасність. Сaрpaтa – Kаpпaтa. Випуск 33. Ужгород, 2005. c.170-173.

szonyok szigorúsága miatt.¹⁴ A perek sarkalati pontjai egyértelműen a város előjogainak visszaszerzésére irányultak,¹⁵ a peres ügyek sokaságával nézett szembe a város.¹⁶

A Rákóczi-szabadságharc utáni időszakban a görög katolikus egyház erősödését figyelhetjük meg a régióban. A munkácsi püspök-vikárius a Rómával egyesült egyház kiépítését támogatva újabb és újabb parókiákat hozott létre Bereg vármegyében is. Ezt segítették elő a nehézségek ellenére a császári és az egri püspök erőfeszítései is.¹⁷

A 18. század elején a görög katolikus közösséggel bővült Beregszász, melynek a történeti háttérét kíséreljük meg a hiányos adatok ellenére vázolni. Ezekben az években neveztek ki papot a városba, miután itt telekhez is hozzájutott, így ha lassan is, de elkezdődött kiépülni az egyházi felekezet. A városban, ekkor csekély számban éltek a görög katolikus parókiát óhajtó ruszinok, de az 1720-as évek elején már érezhetővé vált jelenlétük. Bár a későbbi sematizmusokban szereplő adatok szerint a beregszászi parókiát ősi parókia (*parochia antiqua*) jelzővel illették. Ami arra utal, hogy a beregszászi egyházközséget a 18. század előtt állították fel.¹⁸ Ennek bizonyítására egyelőre nem rendelkezünk forrásokkal, de nem zárható ki, hogy lehetett igény a város ruszin ajkú lakosai részéről a görög hitre. Már Lehoczky Tivadar (1830–1915) megállapította, hogy a ruszinok a város szegényebb munkás részét képezték, ezért sem tudtak sokáig önálló hitközséget alapítani. A lelkesítés létrehozására a kedvező körülmény a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc után alakult ki. A városi ruszinság lassú, de fokozatos gyarapodásának köszönhetően vált lehetővé, hogy a mezőváros ruszinjai egy hitközség megalapításáért folyamodjanak. A kérvényt, amelyet 1723-ban fogalmaztak meg az egri érseknek, a joghatóságilag illetékes egyházi méltóságnak címezték. Ezúttal nem csupán Beregszásznak, de a közeli Jánosi község számára is kérelmezték egy lelkesítés létrehozását. Az érsek „alázatos szolgálói” által aláírt levélben megemlíti, hogy a parókiát saját költségükre hozták létre „*Capellam pro Divinis peragendis in oppido memorato Beregszász erigere nostris sumptibus...*”¹⁹ A válasz 1723. december 7-ei dátummal érkezett meg, amelyben az egri érsek megemlíti a beregszászi hívek hűségét és kitartását a hit mellett, és támogatásáról biztosította az új parókia létrehozását. Megjegyzendő, hogy ez a döntés, teljes egészében beleilleszkedett a korabeli államhatalmi konstrukcióba. A császári politika ebben az időben a ruszin egyházak terjedését és erősödését kiemelten támogat-

¹⁴ Uo., od.zb.1806. ark.1–24.

¹⁵ DAZO, F.721, op.4, od.zb.8. ark.1–13; F.10, op.1, od.zb.692, ark. 1–10, 1669, ark. 1–16, 1703, ark. 1–8, 1704, ark. 1–16, ark. 1, 1806, ark. 1–24.

¹⁶ A le nem zárt ügyek tárgyalásai állandósultak, például a Beregszász által fizetett tized ügyében 37 éven át (1775–1812) pereskedtek. Lásd: DAZO, F.721, op.4, Uo. od.zb.1149, ark.1–120.

¹⁷ A munkácsi püspökség viszonyaira lásd legújabban: Vavrinc Ženuch, A Munkácsi Eparchia 1775-ben készített sematizmusa. In. *Collectanea Athanasiana II. Textus /Fontes vol. 10.* Nyíregyháza, 2022. 57–62 old.

¹⁸ „Bereghszász. Opp. Parochia antiqua Ecclesia Annunc. B. M. V. Liberæ Collationis Episcopalis.” Forrás: *Schematismus venerabilis CLERI graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis.* Budae, 1821. 13 old.; Lásd még: Marosi, 2014. 70 old.

¹⁹ DAZO, F.151, op.1, od.zb. 355, ark.5. (Bizánczy György püspök éppen ebben az évben állította fel a Máramarosi Vikáriátust, aminek kapcsolata lehet a beregszászi engedéllyel.)

ta. Evvel kapcsolatban ismeretesek I. Lipót (1640–1705), VI. Károly (1685–1740) német-római császárok és Mária Terézia (1717–1780) dekrétumai-privilegiumai, a magyarországi ruszinok számára.²⁰ A munkácsi püspökség iratai szerint egy fél éven belül megkapták az óhajtott telkeket Beregszászban, aminek alapján a továbbiakban építközhetek.²¹ Nem véletlen tehát, ha az egri érsek és a munkácsi görögkatolikus püspök is messzemenően – többek között anyagi eszközökkel is – támogatta az újonnan alakuló parókiát. Beregszász lakosai is számos alkalommal vettek fel hitelt magától a görög katolikus püspöktől. Erről tanúskodik Némethi Mihály 1725. november 6-ai elismervénye, amelyben kinyilatkoztatja, hogy 30 magyar forintot kölcsönzött a püspöktől földzalog fejében. Az összeget a következő évi szüret alkalmával tervezte megtéríteni.²² A folyamodvány jóváhagyása után alig két évvel több városi telekre támasztottak igényt.

Beregszászt és környékét, a volt Rákóczi-birtokokat ezekben az években Csathó Ádám Ungváron székelő prefektus irányította, az ő hozzájárulásával a város ruszin lakói 1725-ben már a lelkész számára kérelmeztek telket Beregszászban. Ez meg is történt, és a lelkész egy méreteiben szerény telket kapott a város legészakibb részén, az ún. Kiskassa nevű földrészen, azaz a település külterületén. A város első lelkésze, amelyről tudomásunk van, Kriocska Leontin volt. Papi tevékenységéről keveset tudunk, de az ismert tény, hogy 1726-ban papi hivatását Beregszászban töltötte be,²³ és hogy 1713-ban Felsőverecskén teljesített szolgálatot.²⁴ Bizonytalan számunkra az is, hogy meddig szolgált. A kapott telek utca felőli részét maga a lelkézi lak foglalta el, a hátsó részében pedig a kántor számára alakítottak ki egy fából épült, egyszobás szerény lakást. Ezt a házat a hívek náddal fedték be és gondozták a továbbiakban is. A következő nagy terv, amely mutatja a gyülekezet anyagi-szellemi erejét, egy templom építése volt. A szerény, fából épült kis templomot Szűz Mária tiszteletére szentelték fel. Rövidesen ennek a tornyába két nyolcvanfontos (44 kilogrammos) harangot helyeztek el. A misekegyelhet ónból öntötték. A pap szerény körülmények között élhetett, mivel a kincstár vagy más alapítvány alig támogatta. Szerény jövedelme azonban biztosítva volt, vagyis minden gazdától ágybérül egy-egy pozsonyi mérő búzát kapott és stólául az egyházi tevékenységért cserébe kevéske díjban részesült, keresztlésért és temetésért 1-3 máriást²⁵ kapott.

A következő telekszerzésre – egy levéltári jegyzőkönyv adatai szerint – négy évvel később, 1729. október 21-én került sor. Ugyanis Deák István ekkor bocsátotta az „orosz egyház” rendelkezésére a telkét: „amely Pusztája Kis-Kassa végen az orosz Parochia szomszédságában, és a Városföldje mellett aztat atta, és val-

²⁰ A teljesség igénye nélkül lásd: DAZO, F.151, op.1, od.zb. 248, ark.1-4; od.zb. 309, ark.1-2; od.zb. 354, ark.1-7; 769, ark.1-4. Ezen levéltári egységek a jelzett uralkodók okleveleinek a másolatát tartalmazzák. Az oklevelek tartalmát illetően I. Lipót 1690. évi privilegiumához igazodtak.

²¹ DAZO, F.151, op.1, od.zb. 387, ark.1.

²² DAZO, F.151, op.1, od.zb. 400, ark.1-2

²³ BENDÁSZ, I. *Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből*. Ungvár, 1999, 162 o.

²⁴ MAROSI, A. – MAROSI, I. *A történeti Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye papi névtára*. Beregszász, 2023. 466 old. Nem ismeretes, meddig szolgált a városban.

²⁵ Máriás (Mariengroschen) a 16–19. század során vert szász pénzérme.

lotta Méltóságos püspök Bizanczy Genadius György Uramnak eő nagyságának, ötven magyar forintokon...”²⁶ Forrásaink alapján továbbra is kimutatható a görögkatolikus püspök támogatása Bereg vármegyére²⁷ és a beregszászi parókiára vonatkozóan.²⁸ Az adakozási hajlamnak történelmi alapjai voltak, mert ha megvizsgáljuk a társadalompolitikai előzményeket, valószínű lehetőségként kezelhetjük, hogy a császár a Rákóczi-szabadságharc után a magyar befolyás ellensúlyozására látta el privilégiumokkal a magyarországi ruszinokat és más nemzetiségek képviselőit is.²⁹

A parókia kezdeti működésének nehézségei ellenére leszögezhetjük, hogy az itt tevékenykedő papok a nélkülözések között is tiszteletre méltó munkát végeztek. Meg tudták tartani a gyülekezetet, ami a körülményekhez képest nagy erőfeszítéseket követelt mind anyagi, mind hitbéli szempontból. Ezért is fontos megemlékezni egyházépítő tevékenységükről. A gyülekezet második ismert lelkészéről, Korniczky János Mihályról³⁰ valamivel többet tudunk. Ő a Szepeesi Kamarától adományozott papi telken lakott, amely nem rendelkezett külső földterületekkel. Anyagi helyzetének javítása céljából a városi gazdaktól az ágybéren kívül még napszámmal is jutalmazták.³¹ Sikeres működésének következtében 1731-ben már a parókia földjére vehetett fel kölcsönt a munkácsi görögkatolikus püspöktől,³² aki ilyen formában is támogatta a városban lakó híveket. Vizsgálódásunk szempontjából fontos, hogy 1731-től a szentmihályi domínium révén lényegében a Schönbornok kapták meg a császártól a beregszászi görög templom kegyúri jogait.³³ Mindezek ellenére a bevételekkel továbbra is gondban voltak, ezért a lelkési hely megüresedése alkalmával nem volt jelentkező ezt a hivatást gyakorolni, így a szegénységben élő gyülekezet olykor pap nélkül maradt. Bizonyára ez a tény is befolyásolta, hogy 1765 körül az egyházközséget a szomszédos Jánosihoz csatolták. Ebben az időben a munkácsi püspök-vikárius anyagi lehetőségei is korlátozottak voltak, szerény jövedelemből éltek. Pirigyi István egyháztörténész hangsúlyozta is, hogy fizetésükről a királyné gondoskodott, földbirtokuk nem volt. „Csupán két bizonytalan forrás állt a rendelkezésükre:

²⁶ DAZO, F.151, op.1, od. zb. 452. ark.1.; Lásd: Uo. od.zb.447, ark 1-2.

²⁷ DAZO, F.151, op.1, od. zb. 398. ark.1-2.

²⁸ DAZO, F.151, op.1, od. zb. 400 ark.1-2.

²⁹ DAZO, F.151, op.1, od. zb. 248. ark.1-4; Uo. od. zb.309, ark. 1-2; Uo. od. zb.653, ark. 1-2;

³⁰ Született 1695-ben Ungvár-Ceholnyán, 1726-1752 között volt Beregszász papja. Nős, feleségének neve ismeretlen, Egyetlen fiúgyermekük János szintén papi pályán működött, 1771-ben szentelte fel Bradács János munkácsi püspök, 1800-ban hunyt el. Forrás: MAROSI, A. – MAROSI, I. *A történelmi Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye papi névtára*. Beregszász, 2023. 441 old.

³¹ LEHOCZKY, T. *A bereg megyei görögsertartású katolikus lelkészségek története a XIX. század végéig*. Munkács, 1904, 93 old.

³² DAZO, F.151, op.1, od. zb. 485. ark.1-2.

³³ DAZO, F.10, op.1, od.zb.527. ark.1-3. A kegyúri jogokat az addigi munkácsi uradalom helyett, 1814-től átvette a Schönborn család. 1821-től az egyházközség a püspök által szabadon adományozható státuszba került. Forrás: MAROSI, I. *Görögkatolikus magyarok Kárpátalján. Községek és templomok*. Nagybégány–Beregszász : Szent Miklós Egyesület, 2014. 70–71 old.

a katedratikum, vagyis az a csekély összeg, melyet a papok vagy egyházközségek a püspöknek évente befizettek, valamint a papszentelések után járó illeték.”³⁴

A parókiák létének körülményeire és az egyházközségek történetére nézve nélkülözhetetlen források az összeírások, amelyek alapján követhetjük a parókia anyagiakban és hitében való gyarapodásának hullámzó körülményeit.³⁵ Nagy jelentőséggel bírt az első, 1741. évi püspök által vezényelt összeírás, amely az összes parókiát számba vette. Ezekből tájékozódhatunk a beregszászi állapotokról is. E szerint a beregszászi plébános Kórniczky János. A templom faszerkezete jó állapotban volt. A templom felszereltsége szerény, kevés pl. a köntös, a stóla, a fogantyú, az ónszerleg, a tányér stb. Megtudhatjuk, hogy az egyházközség saját költségén építette a plébániát, hogy a hívek javítási kötelezettséggel tartoznak. Rögzítették, hogy gyümölcsöskerttel rendelkeznek, amely zöldségek termesztésére is alkalmas, de a plébániához nem tartoztak külön földterületek. Továbbá részletesen adatolva vannak azok a jövedelmek, amelyekben a pap részesült: a keresztelés, a házassági áldás, a kisebb és nagyobb temetések, a házak megáldása, az áldozók évente, a stóla. A szőlőt a plébános saját erőből művelte. A pap kapott minden hívótól egy-egy fél köből búzát 7 és fél köből 60 dénárért. Ami az élelmet és a ruházatot illeti, maga volt kénytelen azokat beszerezni.³⁶

Nem telt el sok idő a következő állapotjelentésig a munkácsi egyházmegyében. 1747. február 10-én rendelte el Mária Terézia királynő, amit egy éven belül elvégeztek a püspök vezetésével, a Helytartótanács lelképásztori bizottsága által megadott szempontok szerint. A regnáló püspök, Olsavszky Mihály Mánuel (1697-1767) volt, akit a történész szakma is jeles püspöknek ismer el.³⁷ Bereg vármegyében – így Beregszászban is – Hodermanszky Elek archidiakonus és Tarnóczy József esküdt és ügyész írta össze az ekléziákat. Az 1747-es összeírás jelentőségét már Ember Győző (1909-1993) történész és levéltáros megfogalmazta, gondolataival egyet kell értenünk: „Célja ezeknek az összeírásoknak az volt, hogy a lelkészpénztár vezetősége, a helytartótanácsnak e feladattal megbízott bizottsága, illetve annak fölöttes hatóságai, a helytartótanács, a kancellária és végső fokon az uralkodó, pontosan és tisztán láthassa a magyarországi katolikus lelkészségek, templomok, papok és kántortanítók anyagi helyzetét, és

³⁴ Dr. PIRIGYI, I. *A görögkatolikus magyarság története*. Budapest, 1991. 39 old. Uo. Egy 1737. évi hivatalos kimutatás szerint a püspöknek egész évi jövedelme mindössze 1045 forint és 66 krajcár volt, ezért rendkívül szűkös körülmények között élt. Blazsovszky püspök kérésére az uralkodó 1738-tól évi 1000 forint segélyt utalt ki a lelkészpénztárból a munkácsi püspöknek. Ez az összeg állandóan emelkedett és a székhely Ungvárra való áthelyezése idején elérte a 10000 forintot.

³⁵ Először Olsavszky Simon püspök-vikárius próbálta felmérni a görögkatolikus parókiákat 1737-ben, került sor, de halála megakadályozta a munka befejezésében. Az összeírás csak a munkácsi domínium 21 településére terjedt ki, de ebben nem szerepelt Beregszász. Az összeírásokra lásd: MAROSI, I. *Görögkatolikus magyarok Kárpátalján. Közösségek és templomok*. Nagybány-Beregszász, 2014, 17-18 old.

³⁶ Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez Az egri egyházmegye területén szolgáló görögkatolikus papok 1741. évi javadalom-összeírása közreadják: Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter – Simon Katalin Nyíregyháza 2014. 527-528. (Ebben az évben a kegyúri jogokat a domínium gyakorolja)

³⁷ HODINKA, A. *A munkácsi görög katolikus püspökség története*. Budapest, 1909, 597-598; Udvari István, Ruszinok a XVIII. században. Nyíregyháza, 1994. 177-186.

ennek alapján a pénztár rendelkezésére álló összeget a legégetőbb szükségletek fedezésére fordíthassa.”³⁸ A felmérés, többek között magába foglalta a beregszászi templom állapotát, felszerelését, jövedelmét, az anyaegyházhoz tartozó filiákat vagy más településeken lévő leányegyházakat, a hívő családok számát, azok nagyságát, valamint a papok és a kántorok jövedelmét. Bereg vármegyében ekkor 92 parókiát írtak össze.³⁹ Rögzítették, hogy javításra szorult a beregszászi fatemplom. Abban az évben tíz család tartozott az egyházközséghez, de a filiáinak száma jelentős volt.⁴⁰ Kegyura 1747-ben is a munkácsi uradalom. 1821-től pedig az egyházközség a püspök által szabadon adományozható státuszba került.⁴¹ Az összeírás szerint a lelkésznek volt egy kényelmes háza, melynek javítását ő maga végezte. Volt egy kis kertje az igényeinek fedezésére. Nem volt rétje és szántója, egy szekér széna 12 forintot ért, földjeit nyugdíjként használja, két szőlője közül egy műveletlen, borjövédeme 16 forint. Szabad kapcsolata van a híveivel, akik szántanak és kaszálnak is neki, de a termények begyűjtéséről és elszállításáról maga gondoskodott. A kimutatásban szereplő jövedelmek összege 56 forint 39 dinárt mutatott. A stóla-jövedelem 61 forint 21 dinárt tett ki. A kántor a hívóktól fél köből rozst kapott és a temetésekből is volt jövedelme.⁴² Az adatok magukért beszélnek, jövedelem terén szűkösek voltak a lehetőségek, ezért is fordultak több alkalommal a működő püspökök az uralkodóhoz az eklézsiák megsegítése érdekében. A további összeírások rámutatnak az eklézsiák fejlődésére és módot adnak azok összehasonlítására. A Munkácsi Egyházmegye felállítása utáni összeírásban, 1780-ban még Javorszky idején 96 görögkatolikust tartottak számon a városban.⁴³ Gyarapodás szempontjából fontos, hogy 1792-ben 203 görögkatolikus volt Beregszászban, 1847-re pedig ez a szám megduplázódik.⁴⁴

Hasonlóan szűkszavú, de a lényeges adatokat felsorakoztató az 1752. évi vizitáció anyaga. Itt az összeíró kiemeli, hogy Korniczky Mihályt, a munkácsi uradalom papját Bizánczy püspök hívta meg és szentelte fel erre a plébániára. Megállapítják, hogy a plébánia épülete üres és a pap a saját ingatlanában lakik. A néhai püspök által az egyháznak hagyott termőkertet használják. A hívek 11. köből gabonát és egynapi munkát biztosítottak évente. Gyónásra alkalmas 37 hí-

³⁸ EMBER, G. A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1747. évi összeírása. In *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1944–46*. Budapest, 1947. 95 old. Továbbá lásd: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez Az 1747. évi javadalom-összeírás*. Közreadják: Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter. Nyíregyháza, 2015, 11.

³⁹ Lásd: BOTLIK, J. *Hármas kereszt alatt. Görögkatolikusok Kárpátján az ungvári uniótól napjainkig*. Budapest, 1997, 32.

⁴⁰ Filiái 1747–1947 között a következő falvak voltak: Makkosjánosi, Beregszászvérgardó, Tiszacsoma, Mezővári, Macsola, Búcsú, Nagymuzsaly, Borzsova, Cséke, Beregsurány, Márokpapi, Csaroda, Mezőgecse, Hete, Badaló, Halábor, Asztély, Gulács, Tarpa, Tivadar, Fejércse, Tákos.

⁴¹ MAROSI, I. *Görögkatolikus magyarok Kárpátján. Közösségek és templomok*. Nagybégány–Beregszász, 2014, 70.

⁴² Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez... Nyíregyháza, 2015. 498–499.

⁴³ LEHOCZKY, T. Adalékok, 71.

⁴⁴ 1915-ben pedig 868 görögkatolikus élt a városban. A görögkatolikus egyház hivatalos felszámolása előtti utolsó számláláskor 3237 görögkatolikus híve volt az egyházközségnek. Forrás: Marosi, 2014. 71.

vőt számláltak. Az ardói filiában fizettek 5 köből gabonát. Itt gyónásra alkalmas 12 fő volt. A kántor a plébánosok által emelt házban lakott. A hívek panaszkodtak a lelkész ellen, mert sokakat elidegenített ridegsége. Maga a templom zsindegyel fedett, torony nélküli, azonban a tető javításra szorult. Az ellenőrzés során említést tettek két Szűz Mária és a Megváltó képéről valamint egy fakoporsóról és egy fémserlegről továbbá egy selyemfátyolról és egy gyapjúkendőről. Beírásra került, hogy hiányoztak a szertartások könyvei. Szűz Mária angyali üdvözetének szentelve, áldották meg a két harangot. A fent említett értékeken kívül más vagyont nem találtak.⁴⁵

Jávorszky András⁴⁶ papsága (1772-1780) alatt azonban a paplak konyhája és pincéje lepusztult, a rendelkezésére álló jövedelméből nem tudta annak fenntartását biztosítani. Ennek következtében 1765 körül a hitközség pap nélkül maradt, és Jánosihoz csatolták. A kántor jövedelme, aki tanított is, még szerényebb volt.⁴⁷

A munkácsi püspökség kanonizációja 1771-ben történt meg, miután rendezték a parókiák viszonyait. A Munkácsi Egyházmegye felállítását követően az egyházközség anyakönyvét 1772-től kezdték írni.

A beregszászi egyházközség anyagi állapota továbbra is változó volt. Például az 1772. évi felmérés alapján tudjuk, hogy ekkor a paplak és pincéje pusztulófélben volt.⁴⁸ Ennek ellenére a lelkész hívei kérésére maradt Beregszászban. Jávorszkyknak később sikerült megszerveznie a jövedelmét, mivel „jövedelmül kapott stólán kívül minden gazdától ágybér fejében egy-egy pozsonyi mérő rozst, míg a kézi napszám 3 frt. 7 kr-ra s így össze évi jövedelme felment 23 frt. 38 kr-ra.”⁴⁹ Gáll András kántor ugyanazon a parochiális telken élt, mint a pap, de háza inkább egy viskóra hasonlított. Gáll a kántori kötelezettség ellátása mellett még tanított is. Jövedelme szerény volt, ami évente 4 frt. 51 kr-t jelentett. Ilyen körülmények között a pap hű maradt a 82 tagot számláló gyülekezetéhez, akik közül 14-en nem is áldoztak. Ettől függetlenül bevonta őket az egyházi közösség munkájába. Az újonnan plébánossá kinevezett Zámbováczy Mihály⁵⁰ a helyzetre való tekintettel többször fordult segélyért az uradalomhoz, ami többször sikerrel végződött. Tény, hogy a római katolikus Schönborn család tulajdonába lévő Munkácsi Domínium jövedelméből több alkalommal folyósított támogatást.

⁴⁵ Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750–1752. évi egyházlátogatásainak iratai közreadják: Véghseő Tamás, Terdik Szilveszter, Simon Katalin, Majchrics Tiborné, Földvári Katalin, Lágler Éva. Nyíregyháza, 2015. 672 old.; Botlik József, Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig. Budapest, 1997. 33.

⁴⁶ 1772. április 19-én szentelte pappá Bradács János munkácsi püspök. 1772-1780 között Beregszászban szolgált. Ungtölgyesen hunyt el 1805. február 15-én. Felesége: Anna. Forrás: MAROSI, A. – MAROSI, I. *A történeti Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye papi névtára*. Beregszász, 2023. 387 old.

⁴⁷ LEHOCZKY, T. *A beregmegei...* 93.

⁴⁸ A lelkész jövedelme ekkor: a kertből származó jövedelem évente 3 frt. 38 krajcár; a dióból 1 forint, tűzfája 36 krajcárt tett ki; stóla járuléka 11 frt; keresztelésért 17 kr; avatásért 3 kr; esketésért 51 kr; temetésért 24-51 kr; házszentelésért 34 kr.

⁴⁹ LEHOCZKY, T. *A beregmegei...* 93.

⁵⁰ Az Ung vármegyei Palágykomorócon született. Teológiai tanulmányait Munkácon folytatta 1777. január 8-án szentelte pappá Bacsinzky András munkácsi püspök. 1781-1795 között szolgált Beregszászon. Továbbá lásd: LEHOCZKY, T. *Bereg vármegye*, 1881. II. kötet. 39.

Ezt bizonyítják a rendelkezésre álló levéltári iratok...⁵¹ Zámboreszky kérvényét azonban 1787-ben elutasították, s ez meggátolta, hogy telkét kibővítsse, lakóházát megjavítsa, illetve hogy új földterületeket szerezzen.

A segélyeket illetően érdemes megjegyezni, hogy Mária Terézia 1773. március 1. május 6. között szinódust hívott össze a régió püspökeivel és tanácsadóival. Ez alkalommal szóba került a papság és a parókiák nehéz anyagi helyzete. A papság arra kérte az uralkodónót, hogy segítse elő a lelkészlakások építését, rendelkezzen a parókiális földek kiméréséről, határozza meg, hogy a híveknek mennyire kell támogatniuk a papjaikat. Kérték továbbá, hogy a rászoruló papok kapjanak támogatást, hogy hasson a földbirtokosokra és a vármegyékre iskolaépítés céljából. Ezen szinódus határozatának köszönhetően a segélyek, amelyet a püspökökön keresztül a parókiák kaptak, elkezdtek működni, de koránt sem elégítette ki az igényeket.⁵² Az anyagiak kialakításáért fáradozó Zámboreszky kétségbeesésében 1794. március 24-én úgy reagált, hogy elhagyta a beregszászi parókiát és a nagyobb jövedelemmel kecsegtető szentmiklósi lelkészséget választotta. Ez után az eset után a beregszászi hitközség tagjai a Schönbornoknak panaszolták el gondjukat nevezetesen, hogy mentse meg a gyülekezetet, mert lelkész hiányában és nagy nyomorúságában szétoszlik. Kérték, hogy legalább olyan támogatásban részesítse a beregszászi görög gyülekezetet, mint a munkácsit. A gróf megtagadta a segítséget, így továbbra is pap nélkül maradt a gyülekezet. A helyzetet nehezítette, hogy az anyaegyházhoz ekkor nem tartozott más fiókközség. A parókia helyzetének a javulását szolgálta, hogy Zámboreszky a század végén visszatért a gyülekezethez és 1795-ig szolgálta azt.

A legközelebbi hatósági intézkedés, amely a görög eklézsiákat érintette 1797-ben következett be, amikor a Helytartótanács Bereg vármegyét vette rendezés alá. Ezúttal úgy döntöttek, hogy Beregszászban a kis létszámú gyülekezet miatt csupán káplánság legyen, amely megfelelően ellátja majd a ruszin lakosság lelki igényeit. A vármegyei kiküldött bizottság részéről volt ugyan javaslat anyaegyház szervezésére is megfelelő létszámú fiókközségekkel, de ez a javaslat nem talált támogatásra.⁵³ Ezért is következhetett be, hogy az ebben az évben végrehajtott összeírás szerint a parókia még mindig náddal fedett és omladozó volt.⁵⁴ A sematizmusok adatai szerint a templom titulusa az Isten-szülő örömhírvétele (Gyümölcsoltó Boldogasszony, március 25).⁵⁵ 1792-ben a Munkácsi Esperességhez tartozott, ekkor már 203 görögkatolikus volt Beregszászban.⁵⁶ A 19. század

⁵¹ DAZO, F.151, op.1, od. zb. 656,1935,1947. (A támogatások jegyében viselhetette a Schönborn család a kegyúri jogokat.)

⁵² BOTLIK, J. *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig.* Budapest, 1997, 40.

⁵³ A fiókközségeknek ajánlották: Csoma 173, Mezővári 22, Macsola 17, Ardó 24, Gecse 13, Surány 1, Márokpapi 48, Borzsova 4, Muzsaj 4, Heteny 1, Asztély 6, Badaló 3, Kígyós 2 görögkatolikus lakossal. Ebben az időben a beregszászi gk. vallásuk száma 197-re tehető.

⁵⁴ LEHOCZKY, T. *A beregmegei...*, 94.

⁵⁵ MAROSI, I. *Görögkatolikus magyarok Kárpátalján. Közösségek és templomok.* Nagybecskény-Beregszász, 2014, 70-71.

⁵⁶ BENDÁSZ I. - KOI I. *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. évi katalógusa.* Nyíregyháza, 1994, 47.

elejére az egyházközség tovább erősödött. 1806-ban 25 diákja és egy kántortartója volt a közösségnek. A prédikáció nyelve a magyar és a ruszin volt.⁵⁷ A hitoktatás bevezetéséről is ebben az évben született határozat és a Beregszászi Esperesi Kerület névadó egyházközségévé vált. Beregszászi esperességet és egyben a papi szolgálatot Szabó Pál töltötte be.⁵⁸ A görög katolikusok száma a városban: 195, ebből gyónásra képes 156, gyónásra képtelen 39, gk. jobbágyok 28, házas 13, házatlan 12, görögkatolikuson kívül római kat. és reformátusok élnek, a házastársak száma 1805-ben tiszta gk. 37, római kat. 5, evangélikus 0, református 2. A városban három pap volt: református, római katolikus és görögök katolikus. A prédikációs nyelve: ruszin-magyar, a házasságkötések száma 1805-ben 2, születések 3, halálozások 3.⁵⁹

Összességében elmondhatjuk, hogy a számok nem csupán a gyarapodásról-fejlődésről szólnak. A beregszászi parókia megalakulása óta hosszú küzdelmes történetet mondhat magáénak. Ennek ellenére a hitükben megerősödött hívek kitartóan, istenhűségüknek köszönhetően rászolgáltak a gyülekezet körülményeinek javulására ami a 19. század elején következett be. Történt mindez részben olyan parókusok idején, mint Szidor Tódor⁶⁰ és Szabó Pál,⁶¹ akik lelkiismeretes munkájukkal valóságos küzdelmet folytattak a gyülekezet fenntartásáért. Nekik is köszönhető, hogy az Árok utcában (ma T. Sevcsenko) a görögök nagy telket vásároltak és itt felépíthettek egy új paplakot és mellette, a déli oldalon egy minden követelménynek megfelelő templomot. A munkálatok szervezésében jelentős szerepet vállalt Zloczky János parókus.⁶² A nagy munkálatokat igénylő kőtemplom 1825-re lett kész, ami a mai napig szolgálja a gyülekezetet.⁶³

⁵⁷ Ugyanott, 2014, 70.

⁵⁸ Szabó Pál – Az Ung vm. Mátyócon született 1782. június 6-án Teológiai tanulmányait Nagyszombaton folytatta. 1806. február 22-én szentete pappá Bacsinszky András munkácsi püspök. 1806-1808 között Beregszász papja volt. Maszáralfván hunyt el 1826. április 19-én. Felesége Kutka Anna. Forrás: Marosi Anita-Marosi István, *A történeti Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye papi névtára*. Beregszász, 2023, 796.

⁵⁹ A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. Szerk. UDVARI, I. *Az 1806. évi egyházmegyei összeírás községsoros adatai a forrás sorrendjében*. Bereg vármegye beregszászi esperesi kerület. Nyíregyháza, 1990, 92.

⁶⁰ Szidor Tódor (Ferenc) – Édesapja Szidor Gergely György pap Salánkon (Ugocsa vm.) Teológiai tanulmányait Ungváron folytatta 1790-1792 között. A Beregszászi Esperesi Kerület esperese volt 1795-1805 között. 811.

⁶¹ Szabó Pál – Az Ung vm. Mátyócon született 1782. június 6-án Teológiai tanulmányait Nagyszombaton folytatta. 1806. február 22-én szentelte pappá Bacsinszky András munkácsi püspök. 1806-1808 között Beregszász papja volt. Maszáralfván hunyt el 1826 április 19-én. Felesége Kutka Anna. 796.

⁶² Zloczky János görögkatolikus papi családból származott. 1766-ban született az Ugocsa vármegyei Alsókaraszlón. Teológiai tanulmányait Lembergben folytatta. 1792-ben szentelte pappá Bacsinszky András munkácsi püspök. 1792-1796 között Tiszabökény (Ugocsa vm.), 1796-1804 között Nagyszőlős, 1804-1811 között Kökényesd (Ugocsa vm.) 1811-35 között Beregszász papja. A Szőlősi Esperesi Kerület esperese (1796-1804), a Turterebesi Esperesi Kerület esperese (1804-1811), a Beregszászi Esperesi Kerület Esperese (1811-1835) Beregszászban hunyt el 1835. március 12-én. Forrás: BENDÁSZ, I. *Részletek a Munkácsi GörögKatolikus Egyházmegye történetéből*. Ungvár, 1999, 162–163.

⁶³ MAROSI, I. *Görögkatolikus magyarok Kárpátalján. Közösségek és templomok*. Nagybégány–Beregszász, Szent Miklós Egyesület, 2014, 70–71.

Gréckokatolíci v Berehove v 18. storočí

Aktuálnosť dejín gréckokatolíckej farnosti v Berehove spočíva v ich neznámosti, ktorú sme v tejto štúdii spracovali na základe dostupných zdrojov a literatúry. Môžeme konštatovať, že o dejinách eparchie bolo vydaných veľa kníh a štúdií, ale veľmi chýbajú práce o dejinách farností na Zakarpatsku. Preto náš výskum môžeme považovať za náhradu za nedostatok informácií. Pomocou nášho výskumu sme sa pokúsili sledovať organizáciu gréckokatolíckych veriacich v meste Berehove v cirkevnom spoločenstve v priebehu 18. storočia. V materiáloch Štátneho archívu Zakarpatskej oblasti nachádzame žiadosť o vytvorenie cirkevného spoločenstva, podporovaného veriacimi mesta, ktoré neskôr finančne podporilo Mukačevské biskupstvo a Čynadijevska eparchia. Z cirkevného i sociálneho hľadiska je poučný takmer storočný boj, viera a nezištná práca cirkevného spoločenstva, ktoré sa dokázalo udržať a dokonca vybudovať. Pomocou našich údajov sme do vedeckého sveta uviedli cenné mestské historické zdroje, týkajúce sa rusínskeho obyvateľstva usadeného v Berehove, pričom sme poukázali na finančné ťažkosti a niekedy aj na osobné problémy, ktoré častokrát okrem úspechov brzdili rast. Na základe súpisov z 18. storočia sme načrtli určitý obraz daného spoločenstva, ktoré si udržalo svoju vieru v meste, kde boli Rusíni v menšine. Ich vynikajúci kňazi, ktorí niekedy čelili ťažkostiam, dokázali zvýšiť počet veriacich a bohatstvo svojej cirkvi, čo bolo nevyhnutné pre jej prežitie. Ich mená a podrobnosti o ich činnosti sú uvedené v tomto článku, ale ich životopisy si vyžadujú ďalší výskum.

EPIDÉMIE CHOLERY V UHORSKU V ROKOCH 1831 A 1873 SO ZRETEĽOM NA PREŠOVSKÚ EPARCHIU¹

Peter ŠTURÁK

Cholera epidemics in Hungary in 1831 and 1873 with regard to the Eparchy of Prešov
The cholera epidemic in 19th-century in the Kingdom of Hungary was one of the most devastating phenomena, causing many negative effects on the life of society as a whole. In this study, I examine this phenomenon from several perspectives. In the first part, I highlight the spread of cholera, its course, and its consequences, presenting the various measures taken by the secular authorities to prevent it. In the next two sections, I focus on the episcopates of the two bishops of Prešov, Gregor Tarkovič and Jozef Gaganec, as the epidemic affected the Eparchy of Prešov during their respective tenures. In the case of Tarkovič, the cholera epidemic of 1831 is examined, with an emphasis on the many measures he took to support his priests and the faithful. His successor, Bishop Gaganec, had to deal with several waves of the epidemic, which severely impacted the eparchy entrusted to him. Using selected parishes from the Spiš-Gemer Archdeaconry as examples, I provide an insight into the 1873 epidemic by analysing data from the parish registers, including: the total number of faithful, the absolute number of deaths, the number of deaths from cholera, the sex of the deceased, as well as the first and last recorded cholera deaths.

Keywords: Cholera, Eparchy of Prešov, Parishes, Bishops Tarkovič and Gaganec.

Epidémia cholery v Uhorsku

Spomedzi všetkých epidémií, ktoré v 19. storočí zasiahli Uhorsko, najničivejšia bola epidémia cholery.² Do Európy prenikla pravdepodobne z oblasti Indie už v roku 1830. Najprv sa dostala do Ruska, odtiaľ sa rýchlo rozšírila do severských štátov, do Nemecka a do strednej Európy.³ Rýchle šírenie cholery, ktoré spôsobili pravdepodobne časté vojny v tomto období, donútili panovníkov i miestne úrady k zavádzaniu rôznych opatrení v daných krajinách. Hlavným cieľom bolo zabrániť prenikaniu a rozširovaniu epidémie a čo najviac obmedziť negatívne vplyvy choroby.⁴ Vzplanutie cholery v Rusku vyvolalo v Uhorsku veľké

¹ Táto štúdia vychádza v rámci projektu APVV č. 20-0613 *Epidémie na území Slovenska v 17 – 19. storočí* pod vedením prof. P. Kónyu.

² Choleru možno definovať ako akútne, prudko infekčné ochorenie, šíriace sa prevažne endemicky, klinicky sa prejavujúce ako akútny zápal sliznice žalúdka a čriev s celkovou intoxikáciou organizmu. Pôvodcom nákazy je baktéria *Vibrio cholerae*, v súčasnej dobe biotyp El Tor. Zaujímavosťou je, že tento biotyp môže prežívať v stolici a v čistej vode až 3 týždne, v morskej vode 10 až 13 dní, v rôznych potravinách a na predmetoch až niekoľko týždňov, napr. v lade až 6 týždňov. DZIAKOVÁ, J. *Prvá epidémia cholery v Európe a je priblíženie na príklade vybraných uhorských stolíc*. Rigorózna práca. Prešovská univerzita, FF, 2022, 126 s.

³ GOLIAN, J. Masový vrah – cholera v Uhorsku v roku 1831. In KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava: Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 174.

⁴ DZIAKOVÁ, J. *Prvá epidémia cholery v Európe a je priblíženie na príklade vybraných uhorských stolíc*. Rigorózna práca. Prešovská univerzita, FF, 2022, 126 s.

obavy. Vrchní predstavitelia krajiny si boli vedomí nebezpečenstva, aké v sebe táto zákerná infekčná choroba ukrýva. Z tohto dôvodu sa snažili vykonať opatrenia, ktoré by zabránili vstupu epidémie do Uhorska. Dekrétom *Úpravy o preventívnych opatreniach* zo dňa 2. novembra 1830 nariadil cisár František I. okamžité uzavretie štátnych hraníc a vojenské stráženie všetkých ciest a chodníkov vedúcich cez pohraničné územia s Uhorskom.⁵

Po objavení prvých príznakov vymenovala Uhorská miestodržiteľská rada 20 krajinských proticholeroých komisárov. Ich úlohou bolo zavádzať proticholerové opatrenia, kontrolovať ich dodržiavanie a informovať štátne orgány o priebehu cholery a o spôsobe jej liečby v župách a v kráľovských mestách, nad ktorými mali títo komisári dozor. Zo sídel krajinských komisárov sa do žúp posielali obežníky, ktoré upozorňovali lokálne úrady na prípravu konkrétnych proticholeroých opatrení a zároveň ich vyzývali k tomu, aby si čo najskôr a vo vlastnej kompetencii vytvorili osobitné proticholerové komisie. Dôležitá úloha v komisiách mala pripadnúť predovšetkým župným lekárom. Okrem toho sa mali župy navzájom informovať o vykonávaných proticholeroých opatreniach. Zakázané boli všetky spoločenské podujatia, zatvorené boli aj školy, krčmy, obchody, hostince, kostoly a pod.⁶

Napriek týmto opatreniam cholera v júni 1831 zachvátila severovýchod Uhorska vrátane východoslovenských žúp a vyžiadala si životy desiatok tisíc ľudí.⁷ Prvý prípad cholery v Uhorsku zaznamenali 13. júna 1831 v Ugočskej župe, posledný 22. februára 1832 v Zemplínskej župe.⁸

Cholera mala v predmetnom období veľmi rýchly priebeh. Pri nej človek stratil hnačkou pomerne rýchlo veľa tekutín, až liter za hodinu, ktoré málokedy dokáže tak rýchlo doplniť. O osude pacientov bolo zvyčajne rozhodnuté v priebehu 24 hodín. Nie zriedka sa stávalo, že ľudia v dôsledku tohto vysoko infekčného ochorenia zomierali už po siedmich, desiatich alebo dvanástich hodinách. Nakazení málokedy prežívali dlhšie než dva dni od vypuknutia choroby. Najviac postihnutý bol predovšetkým vidiek a príslušníci chudobnejších vrstiev obyvateľstva, žijúci v zlých hygienických podmienkach. Neznalosť, respektíve nedodržiavanie základných hygienických návykov, ako umývanie rúk, každodenná výmena bielizne, dezinfekcia, preváranie, dezinfekcia zdrojov pitnej vody a iné, malo pre nich fatálne dôsledky. Cholera sa totiž prenášala prostredníctvom výkalov, v ktorých sa kumulovali choroboplodné zárodky. Z tohto dôvodu sa ľudia nedodržiavajúci základné hygienické zásady veľmi ľahko nakazili. Prvými obeť-

⁵ GOLIAN, J. Masový vrah – cholera v Uhorsku v roku 1831. In: KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava: Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 175 – 176.

⁶ GOLIAN, J. Masový vrah – cholera v Uhorsku v roku 1831. In: KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava: Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 177 – 178.

⁷ GOLIAN, J. Masový vrah – cholera v Uhorsku v roku 1831. In: KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava: Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 174.

⁸ GOLIAN, J. Masový vrah – cholera v Uhorsku v roku 1831. In: KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava: Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 174.

mi cholery sa stávali najmä slabší, podvyživení jedinci, malé deti a starí ľudia. Zlé živý, príliš mladý či naopak prestarnutý organizmus totiž obvyčajne ľahšie podľahne chorobám.⁹ Priamym dôsledkom vysokého podielu úmrtnosti na cholery bol negatívny populačný vývoj, ktorý sa v skúmaných sídlach (ale tiež na celom území Uhorska) prejavil v rámci prirodzeného úbytku veriaceho obyvateľstva v najbližšom roku po ústupe epidémie (1832) a v nízkej miere ročného prírastku v priebehu 30. rokov 19. storočia (badateľný v historických schematizmoch).¹⁰

Epidémia cholery v roku 1831: jej priebeh, opatrenia na jej zamedzenie a dôsledky v čase episkopátu biskupa Gregora Tarkoviča (1818 – 1841)

V priebehu trvania cholerovej epidémie vydal prešovský gréckokatolícky biskup Gregor Tarkovič¹¹ viaceré inštrukcie a nariadenia, ktorých cieľom bolo zmierniť negatívne dopady cholery na veriacich a kňazov eparchie, ktorú ako biskup spravoval.¹²

Okrem vlastných opatrení, vzťahujúcich sa na cirkevné záležitosti (obmedzovanie konania púti a odpustov v čase cholery, úpravy v liturgickom slávení božských liturgií, večerní pohrebov atď.), oboznamoval správcov farností i veriaci ľud Prešovskej eparchie prostredníctvom úradnej korešpondencie s vicearchidiaconmi, dekanmi a igumenmi monastierov so štátnymi a stoličnými proticholerynými opatreniami, spôsobmi liečby i liekmi, odporúčanými v boji proti tomuto zákernému infekčnému ochoreniu.

⁹ GOLIAN, J. Masový vrah – cholera v Uhorsku v roku 1831. In KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava : Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 175.

¹⁰ LÍŠKA, A. Cholerová epidémia z roku 1831 vo vybraných mestách a mestečkách na Spiši v percepčii matričných záznamov rímskokatolíckej cirkvi. In *Historia Ecclesiastica*, XIV, 2023, 2. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2023, s. 61.

¹¹ Gregor Tarkovič (1818 – 1841) sa narodil 20. novembra 1754 v Pasike v Berehovej župe. Jeho otec bol kantorom a starý otec gréckokatolíckym kňazom. Bol veľmi nadaný, ale aj nevedne usilovný. Po gymnaziálnych štúdiách v Užhorode, študoval filozofiu vo Veľkom Varadíne. Za kňaza bol vysvätený biskupom Andrejom Bačinským 1. januára 1779 na Černej hore pri Mukačeve. Ako vzdelaný kňaz začína pôsobiť ako profesor teológie v Užhorode. V roku 1793 bol menovaný za farára do Hajdudorogu a následne v roku 1797 sa stáva farárom v Užhorode, kde úspešne pôsobil do roku 1803. V tomto roku odchádza do Budapešti, kde je menovaný za cenzora slovanských kníh. Ovládal naspamäť mnohé diela Otcov z patológie, ako aj rozhodnutia cirkevných koncilov. V roku 1813 sa stal košickým vikárom. Za biskupa bol vysvätený 17. júna 1821 v monastieri v Krásnom Brode. Pred ním stála veľmi zložitá úloha – zorganizovať novovzniknutú eparchiu. S veľkým elánom sa dal do práce. Opravoval rezidenciu, zriaďoval biskupskú kanceláriu, knižnicu a archív. Vo svojich obežníkoch povzbudzoval kňazov, aby si statočne plnili svoje povinnosti. Nakoľko biskupstvo vo svojich počiatkoch nemalo prostriedky na založenie vlastnej teologickej školy a seminára, pričínal sa veľkou mierou o založenie a zveľaďovanie biskupskej knižnice, ktorá sa stala zdrojom pre vedomostno-teologický rast kňazov. Posledné roky biskup Gregor Tarkovič, vyčerpaný mnohými úsiliami, ktoré súviseli s organizáciou novovzniknutého biskupstva prežíval v utiahnutosti od verejného života a riadenie eparchie zveril vo veľkej miere do rúk svojich tajomníkov. Sám sa oddal svojej veľkej záľube, a to štúdiu. Zomrel 16. januára 1841 a je pochovaný v krypte prešovskej katedrály.

¹² Táto časť štúdie je spracovaná na základe monografie Dr. Antona Líšku *Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov, 2012, 164 s., ktorý ju spracoval prioritne na základe archívneho výskumu.

Prvý list v súvislosti s choleroou zaslal biskup Gregor Tarkovič na dekanáty Prešovskej eparchie 15. januára 1831. V liste adresovanom vicearchidiakonom Šarišskej, Spišskej a Zemplínskej župy, informoval o opatreniach Uhorskej miestodržiteľskej rady, zavádzaných na hraniciach s Haličou a Sedmohradskom (Transylvániou), reagujúc na správy o výskyte cholery v blízkosti haličských hraníc. V zmysle týchto opatrení boli vymenovaní dvaja kráľovskí komisári, poverení zavádzaním ochranných opatrení na ohrozených úsekoch uhorských hraníc.¹³

Vzhľadom k tomu, že choleroový vírus bol natoľko smrtiaci, že osoba ním nakazená zomrela v priebehu niekoľkých hodín až dní v mučivých bolestiach, nabádal biskup Gregor Tarkovič kňazov k tomu, aby svojich veriacich pripravovali na večný život. „Každý duchovný pastier má preto svojich veriacich povzbudzovať k spytovaniu svedomia, svätej spovedi a častému prijímaniu svätého prijímania, pri terajšom zdraví, aby keď dorazí hanebná choroba, boli pripravení na ceste do večnosti predstúpiť pred tvár nášho Otca s čistým svedomím.“¹⁴ V poradí druhý obežník, pojednávajúci o tom, ako sa majú veriaci správať a aké liečebné metódy a postupy využívať v prípade, že sa v ich farnosti alebo príbytku objaví cholera, zaslal biskup Gregor Tarkovič do všetkých 17 dekanátov Prešovskej eparchie 11. septembra 1831. Išlo o obežník č. 23086, zostavený poprednými uhorskými lekármi a chirurgami, ktorý biskupovi Tarkovičovi zaslala 23. augusta 1831 Uhorská miestodržiteľská rada. V rámci prevencie pred choleroou obežník odporúčal udržiavať čistotu tela, oblečenia, postelí, príbytkov a ulíc, pravidelne vetrať a predymovať príbytky a dezinfikovať ich výparmi z octu.¹⁵

V dôsledku cholery v Prešovskej eparchii zomrelo 15 kňazov. Presný počet obetí cholerovej epidémie z radov gréckokatolíckych veriacich nie je známy, nakoľko sa o ich úmrtnosti nezachovali kompletne záznamy. Zo zachovalých záznamov však možno určiť aspoň priemerný percentuálny podiel úmrtnosti, ktorý bol v Prešovskom gréckokatolíckom biskupstve 5,21 %. Na základe tohto údaju je možné odhadnúť celkový počet obetí cholery z radov gréckokatolíckych veriacich na cca 9 000.¹⁶

Celkovo od 13. júna 1831, kedy zaznamenali prvý prípad cholery v Ugočskej župe, po posledný 22. februára 1832 v Zemplínskej župe sa v dôsledku tohto vysoko infekčného ochorenia v Uhorsku nakazilo celkovo 536 517 osôb. Z nich sa 298 876 ľudí vyliečilo a 237 641 zomrelo. Percentuálny podiel obetí cholery dosiahol počas epidémie v roku 1831 v uhorských župách 2,58 %.¹⁷

¹³ LÍŠKA, A. *Choleroová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov : Prešovská univerzita, Gréckokatolícka teologická fakulta, 2012, s. 52.

¹⁴ LÍŠKA, A. *Choleroová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov : Prešovská univerzita, Gréckokatolícka teologická fakulta, 2012, s. 58 – 59.

¹⁵ LÍŠKA, A. *Choleroová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov : Prešovská univerzita, Gréckokatolícka teologická fakulta, 2012, s. 61 – 62.

¹⁶ CORANIČ, J. *Z dejín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku*. České Budějovice : Sdružení sv. Jána Nepomuckého při Biskupství českobudějovickém, 2014, s. 116.

¹⁷ GOLIAN, J. Masový vrah – cholera v Uhorsku v roku 1831. In KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ludstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava : Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 175.

Epidémia cholery v roku 1873 v čase episkopátu Jozefa Gaganca (1843 – 1876)

V čase episkopátu v poradí druhého prešovského biskupa Jozefa Gaganca¹⁸ vypukli viaceré vlny epidémie cholery. Totiž uplynulo len pätnásť rokov od prvej epidémie cholery (rok 1831) a tá sa opäť rýchlo rozšírila po celom svete. Územie Uhorska zasiahla koncom 40. rokov 19. storočia v čase veľmi komplikovanej celospoločenskej situácie. Bolo to už v čase episkopátu biskupa Jozefa Gaganca, ktorý viedol Prešovskú eparchiu v rokoch 1843 – 1876. Bolo to obdobie veľkej neúrody, ďalej to boli revolučné udalosti, ktorí decimovali celé územie Uhorska. Na tomto území sa nákaza šírila hlavne v lete v roku 1849, kde v niektorých oblastiach spôsobila až 25 % všetkých úmrtí, Prešovskú eparchiu nevyvímajúc.¹⁹

Ďalšia epidémia cholery sa v habsburskej monarchii objavila už o šesť rokov neskôr. V polovici 50. rokov nákaza pomerne nečakane zastihla aj hornouhorské župy. Epidémia si skutočne nevyberala a podľa dostupných informácií v jednotlivých lokalitách vieme, že napríklad na Horehroní spôsobila každé štvrté úmrtie. Celkovo v Uhorsku zomrelo viac ako pol milióna obyvateľov. Približne o desať rokov neskôr, v roku 1866 postihla epidémia hornouhorsku spoločnosť znova. Jej vzplanutie súviselo s ďalším vojnovým konfliktom, s rakúsko-pruskou vojnou. Choleru roznášala predovšetkým pruská armáda. Počet obetí v Uhorsku sa odhaduje približne na 30-tisíc, aj táto vlna cholery neustála v jednom regióne, ale mala pandemický charakter.²⁰

Po necelej dekáde sa cholera na naše územie zase vrátila. Jej razancia a počet obetí boli zvyraznené tým, že v roku 1873 nepustošila hornouhorsku oblasť sama. V tomto roku postihli rodiny našich predkov veľmi agresívne epidémie

¹⁸ Jozef Gaganec sa narodil v roku 1793 vo Vyšnom Tvarožci pri Bardejove. Študoval v Bardejove, Sátoraljaiújheli a Levoči, kde ukončil gymnázium, filozofiu vo Veľkom Varadíne a teológiu v Trnave. Biskup Samuel Vulkán ho 8. marca 1817 vo Veľkom Varadíne vysvätil za kňaza. Pôsobil najprv v Ruských Peklanoch, potom vo Vizslo a Gébelyikeresztúre. V roku 1835 bol menovaný za prešovského kanonika a po smrti biskupa Tarkoviča bol zvolený za kapitulárneho vikára. Následne 23. februára 1842 pápež Gregor XVI. potvrdil dekrétom ustanovenie Jozefa Gaganca za prešovského biskupa. Vysvätil ho mukačevský biskup Bazil Popovič 25. júna 1843. V roku 1845 zaviedol vylepšený spôsob hospodárenia s finančnými prostriedkami farnosti a údržby cirkevných budov. Dal prebudovať biskupskú rezidenciu a katedrálu prispôbil potrebám východného obradu. V roku 1848 zvolal do Prešova eparchiálnu radu, na ktorej sa rozoberalo 28 otázok ďalšieho formovania cirkevného života eparchie. Prekypoval veľkou láskou k svojmu národu a cirkvi a dokázal k tomu nadchnúť aj svojho spolupracovníka kanonika Alexandra Duchnoviča, veľkého národného buditeľa Rusínov. Bol obhajcom obradovej čistoty a podporovateľom tradícií východného byzantského obradu. To všetko utváralo kvalitatívny znak jeho osobnosti.

Zásluhy biskupa Gaganca na politickom, kultúrnom a náboženskom rozvoji ocenil aj cisár, ktorý mu udelil rád Františka Jozefa. V roku 1868 ho pápež Pius IX. menoval asistentom pápežského trónu. Zomrel po krátkej chorobe 22. decembra 1875 a zanechal po sebe pamiatku dobrého pastiera svojho ľudu.

¹⁹ Porov. GOLIAN, J. Cholera – pandémie, ktorej došli sily. In KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava : Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 187.

²⁰ GOLIAN, J. Cholera – pandémie, ktorej došli sily. In KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava : Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 187.

detských chorôb. Na začiatku roka vypukla „epidémia kašľa“, ktorý sa šíril hlavne v zimných mesiacoch. Táto epidémia sa často nesprávne pripisuje čiernemu kašľu. Spôsobila to však neznáma choroba, ktorou sa infikovali hlavne mladšie deti. Krátko nato sa v krajine objavila rýchlo postupujúca nákaza pravých kiahní. Infekcia zapríčiňovala veľké počty úmrtí aj napriek tomu, že prvé účinné očkovacie pokusy voči nej jestvovali už od začiatku 19. storočia. Jednako mohutne zabíjala predovšetkým detskú populáciu.²¹

Do tejto situácie prišla do Uhorska v letných mesiacoch v poradí už piata epidémia cholery. Nevedno, či bol jej priebeh podcenený, alebo sa zdecimované obyvateľstvo už nedokázalo efektívnejšie chrániť, je však jasné, že mala najsmrteľnejšie následky zo všetkých doterajších epidémií cholery. V celom Uhorsku pochovala približne 300-tisíc obetí, na dnešnom území Slovenska asi 70-tisíc. Táto najsilnejšia vlna cholery na našom území, predstavovala epidemiologickú derniéru tohto ochorenia. Na prelome 80. a 90. rokov 19. storočia sa síce cholera vrátila opäť do Uhorska, ale masívne sa nerozšírila. Výraznejšie postihla najmä Budapešť a niektoré ďalšie regióny dnešného Maďarska.²²

Na konci episkopátu už spomínaného biskupa Jozefa Gaganca mala epidémia cholery pokračovanie v roku 1873. Môžeme hovoriť už o určitej derniére tejto epidémie, ktorej sa budem v tejto časti štúdie venovať podrobnejšie.

V tom čase Prešovská eparchia podľa údajov Schématizmu z roku 1873 bola delená na 5 arcidekanátov, 18 dekanátov, 187 farností, 1 228 filiálok a mala spolu 159 220 veriacich.²³

V tejto časti svojej štúdie zameriam pozornosť na epidémiu cholery cez určitú „vzorku“ na Spišsko-gemerský archidekanát, ktorý pozostával z troch celkov: Spišský inf., Spišsky sup. a Granenský dištrikt. V prvom menovanom bolo 8 farností s 97 filiálkami s počtom veriacich 11 864, v druhom 9 farností s 44 filiálkami s 14 198 veriacimi a v treťom 3 farností s 102 filiálkami a 4 082 veriacimi. Spolu bolo v arcidekanáte 30 144 veriacich.²⁴ Postavenie arcidekana zastával Dr. Alexander Rojkovič.²⁵

Priebeh epidémie cholery a počet zomrelých v jednotlivých vybraných farnostiach dokumentujeme na základe informácií získaných v matrikách daných

²¹ GOLIAN, J. Cholera – pandémia, ktorej došli sily. In: KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava : Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 187 – 8.

²² GOLIAN, J. Cholera – pandémia, ktorej došli sily. In: KOVÁR, B. – ZAJAC, O. – BENEDIKOVÁ, L. (eds.). *Epidémia v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava : Edícia Civilizácia. Svetové dejiny Premedia, 2020, s. 188.

²³ *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum diocesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53*. Eperiesisini 1873, s. 143.

²⁴ *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum diocesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53*. Eperiesisini 1873, s. 162. Porov. CORANIČ, J. *Z dejín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku*. České Budějovice : Sdružení sv. Jana Nepomuckého při Biskupství českobudějovickom, 2014, s. 143.

²⁵ *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum diocesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53*. Eperiesisini 1873, s. 107.

farnosti. Bohužiaľ v niektorých prípadoch absentujú údaje, nakoľko sa nám matricy z tohto roku nezachovali.

Farnosti Dolný Spiš:

DISTRICTUS SGEPUSIENSIS INFER

Decanus:

Georgius Hodobay. Parochus Toriszskensis
Scholarum Districtualium Inspector

Vice-Decannus:

Antonius Valkóvszky. Parochus Poracsensis

Nótárius Districtualis:

Georgias Tóth. Parochus Kojssoviensis²⁶

Helcmanovce

Parochus: Dionysius Kovaliczky

Počet veriacich: 1 923²⁷

Matrika nie je dostupná online.²⁸

Kojšov

Parochus: Georgias Tóth

Počet veriacich: 1 215²⁹

Počet zomrelých v roku 1873 spolu: 45

Počet zomrelých na cholery spolu: 9

z toho 4 muži a 5 žien.

Prvý zaznamenaný prípad cholery: 8. január 1873³⁰

Posledný zaznamenaný prípad cholery: 5. október 1873³¹

²⁶ *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 108.

²⁷ **Helcmanovce.** *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 108 – 109.

²⁸ **Helcmanovce.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online. Kronika úmrtí iba do roku 1858. In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRK7-ZVN?i=391&wc=9P3Y-L2Q%3A107654201%2C109321301%2C109321302%2C109321303&cc=1554443>

²⁹ **Kojšov.** *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 109.

³⁰ **Prvý prípad cholery Kojšov 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRK7-Z6K?i=392&wc=9P3Y-L2Q%3A107654201%2C109321301%2C109510401%2C109510402&cc=1554443>

³¹ **Posledný prípad cholery Kojšov 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRK7-Z6K?i=392&wc=9P3Y-L2Q%3A107654201%2C109321301%2C109510401%2C109510402&cc=1554443>

Oľšavica:

Parochus: Eduardus Rojkovits

Počet veriacich: 1 080³²

Matrika nie je dostupná online.³³

Poráč:

Parochus: Antonius Valkóvszky

Počet veriacich: 1 894³⁴

Matrika nie je dostupná online.³⁵

Nižné Repaše:

Parochus: Joannes Krisko

Počet veriacich: 737³⁶

Matrika nie je dostupná online.³⁷

Nižné Slovinky:

Parochus: Gabriel Tizedy

Počet veriacich: 2 005³⁸

Matrika nie je dostupná online.³⁹

Torysky:

Parochus: Georgius Hodobay

Počet veriacich: 1 471⁴⁰

Počet zomrelých v roku 1873 spolu: 124

Počet zomrelých na cholera spolu: 54

³² **Oľšavica.** *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiessiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 110 – 111.

³³ **Oľšavica.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online.

³⁴ **Poráč.** *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiessiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 111 – 112.

³⁵ **Poráč.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online.

³⁶ **Nižné Repaše.** *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiessiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 112.

³⁷ **Nižné Repaše.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online.

³⁸ **Nižné Slovinky.** *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiessiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 112 – 113.

³⁹ **Nižné Slovinky.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online. Kronika úmrtí iba do roku 1868. Úmrtia 1797-1868.

⁴⁰ **Torysky.** *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiessiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 113 – 114.

z toho 30 mužov a 24 žien.⁴¹

Prvý zaznamenaný prípad cholery: 25. júl 1873⁴²

Posledný zaznamenaný prípad cholery: 9. september 1873⁴³

Závadka:

Parochus: Joannes Csiszarik

Počet veriacich: 1 210⁴⁴

Počet zomrelých v roku 1873 spolu: 128

Počet zomrelých na cholery spolu: 72

z toho 35 mužov a 37 žien.⁴⁵

Prvý zaznamenaný prípad cholery: 2. jún 1873⁴⁶

Posledný zaznamenaný prípad cholery: 3. november 1873⁴⁷

DISTRICTUS CRANENSIS

Vice-Archi-Diaconus:

Michael Danielovits

Nolnriits Districtuulis:

Gabriel Soltész Administrator Vernarlensis⁴⁸

Šumiac:

Parochus: Michael Danielovits

⁴¹ **Torysky. Matrika zomrelých začiatok 1873.** In: Familysearch. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R79-V8Q?i=496&wc=9P35_ZNB%3A107654201%2C113294202%2C113294203%2C113294204&cc=1554443

⁴² **Prvý prípad cholery Torysky 1873.** In: Familysearch. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R79-V8Q?i=496&wc=9P35_ZNB%3A107654201%2C113294202%2C113294203%2C113294204&cc=1554443

⁴³ **Posledný prípad cholery Torysky 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R79-V8Q?i=496&wc=9P35-ZNB%3A107654201%2C113294202%2C113294203%2C113294204&cc=1554443>

⁴⁴ **Závadka. Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum diocesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.** Eperiesini 1873, s. 114 – 115.

⁴⁵ **Závadka. Matrika zomrelých začiatok 1873.** In: Familysearch <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R7H-8MX?i=496&wc=9P3Y-C6N%3A107654201%2C118406701%2C118406702%2C118407301&cc=1554443>

⁴⁶ **Prvý prípad cholery Závadka 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR7H-8BV?i=497&wc=9P3Y-C6N%3A107654201%2C118406701%2C118406702%2C118407301&cc=1554443>

⁴⁷ **Posledný prípad cholery Závadka 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR7H-8R7?i=504&wc=9P3Y-C6N%3A107654201%2C118406701%2C118406702%2C118407301&cc=1554443>

⁴⁸ *Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum diocesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesini 1873, s. 116.

Počet veriacich: 1 916⁴⁹

Matrika nie je dostupná online.⁵⁰

Telgárt:

Parochus: Michael jun. Andrejkovits

Počet veriacich: 1 546⁵¹

Matrika nie je dostupná online.⁵²

Vernár:

Parochus Administrator: Gabriel Soltész

Počet veriacich: 622⁵³

Matrika nie je dostupná online.⁵⁴

DISTRICTUS SCEPUSIENSIS SUPER

Decanus:

Joannes Vizloczky

Vice-Decanus:

Michael Andrejkovits. Parochus Kremnpnanchesis

Notar int District uttlis:

Stephanus Chanath. Nagy Lipnikensis Parorochus

Scholae N. Lipnikensis et Folyvarkensis Disprector⁵⁵

Hodermark:

Parochus: Joannes Takáts

Počet veriacich: 944⁵⁶

⁴⁹ **Šumiac.** *Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiessiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 116 – 117.

⁵⁰ **Šumiac.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online. Úmrtia 1775-1827.

⁵¹ **Telgárt.** *Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiessiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 117– 118.

⁵² **Telgárt.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online. Úmrtia 1818-1863.

⁵³ **Vernár.** *Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiessiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 118 – 119.

⁵⁴ **Vernár.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online.

⁵⁵ *Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiessiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 120.

⁵⁶ **Hodermark.** *Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiessiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 120 – 122.

Matrika nie je dostupná online.⁵⁷

Jakubany:

Parochus: Joannes Chanath

Počet veriacich: 2 701⁵⁸

Počet zomrelých v roku 1873 spolu: 281

Počet zomrelých na cholery spolu: 134

z toho 71 mužov a 63 žien.⁵⁹

Prvý zaznamenaný prípad cholery: 19. júl 1873⁶⁰

Posledný zaznamenaný prípad cholery: 19. september 1873⁶¹

Jarabina:

Parochus: Nicolaus Mihalics

Počet veriacich: 1 645⁶²

Matrika nie je dostupná online.⁶³

Kamienka:

Parochus: Antonius Jankura

Počet veriacich: 2 163⁶⁴

Matrika nie je dostupná online.⁶⁵

Kremná:

Parochus: Michael Andrejkovits

⁵⁷ **Hodermark.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online. Úmrtia 1880-1908.

⁵⁸ **Jakubany.** *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum diocesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 122 – 123.

⁵⁹ **Jakubany.** *Matrika zomrelých začiatok 1873.* In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQB-8BR?i=267&wc=9P3G-BZX%3A107654201%2C118466002%2C118466003&cc=1554443>

⁶⁰ **Prvý prípad cholery Jakubany 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRQB-DW7?i=281&wc=9P3G-BZX%3A107654201%2C118466002%2C118466003&cc=1554443>

⁶¹ **Posledný prípad cholery Jakubany 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQB-854?i=300&wc=9P3G-BZX%3A107654201%2C118466002%2C118466003&cc=1554443>

⁶² **Jarabina.** *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum diocesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 123 – 124.

⁶³ **Jarabina.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online. Úmrtia 1880-1908.

⁶⁴ **Kamienka.** *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum diocesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 124 – 125.

⁶⁵ **Kamienka.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online. Úmrtia 1787-1867.

Počet veriacich: 671⁶⁶
Matrika nie je dostupná online.⁶⁷

Malý Lipník:

Parochus: Stephanus Chanath

Počet veriacich: 1 936⁶⁸
Matrika nie je dostupná online.⁶⁹

Litmanova:

Parochus: Joannes Viszloczky

Počet veriacich: 1 865⁷⁰
Matrika nie je dostupná online.⁷¹

Osturňa:

Parochus: Josephus Dudinszky

Počet veriacich: 1 896⁷²
Počet zomrelých v roku 1873 spolu: 96⁷³
počet zomrelých na cholery spolu: 58
z toho 28 mužov a 30 žien.⁷⁴
Prvý zaznamenaný prípad cholery: 28. júl 1873⁷⁵
Posledný zaznamenaný prípad cholery: 17. október 1873⁷⁶

⁶⁶ **Kremná.** *Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 125 – 126.

⁶⁷ **Kremná.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online.

⁶⁸ **Malý Lipník.** *Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 126 – 127.

⁶⁹ **Malý Lipník.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online.

⁷⁰ **Litmanova.** *Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 127.

⁷¹ **Litmanova.** Matrika z roku 1873 nie je dostupná online.

⁷² **Osturňa.** *Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.* Eperiesisini 1873, s. 128.

⁷³ **Osturňa. Matrika zomrelých 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR74-9XCR?i=121&wc=9P3Y-SPN%3A107654201%2C109075401%2C112380002%2C112380003&cc=1554443>

⁷⁴ **Osturňa. Matrika zomrelých začiatok 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R74-9XSH?i=109&wc=9P3Y-SPN%3A107654201%2C109075401%2C112380002%2C112380003&cc=1554443>

⁷⁵ **Prvý prípad cholery Osturňa 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R74-96TT?i=120&wc=9P3Y-SPN%3A107654201%2C109075401%2C112380002%2C112380003&cc=1554443>

⁷⁶ **Posledný prípad cholery Osturňa 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R74-96TT?i=120&wc=9P3Y-SPN%3A107654201%2C109075401%2C112380002%2C112380003&cc=1554443>

Sulín:

Parochus: Joannes Sztavrovsky

Počet veriacich: 1 244⁷⁷

Počet zomrelých v roku 1873 spolu: 108

Počet zomrelých na cholery spolu: 78

z toho 43 mužov a 35 žien.⁷⁸

Prvý zaznamenaný prípad cholery: 27. február 1873⁷⁹

Posledný zaznamenaný prípad cholery: 25. október⁸⁰

Záver

Prešovské gréckokatolícke biskupstvo už od svojho vzniku v roku 1818 muselo prekonávať mnohé ťažkosti. Tie najprv súviseli s potrebou materiálneho zabezpečenia biskupstva, nakoľko finančná čiastka, ktorá bola určená preň na základe výnosov z majetkov, ktoré zabezpečil cisár František I. bola nedostačujúca.⁸¹ Pred prvým prešovským biskupom Gregorom Tarkovičom stála veľmi zložitá úloha – zorganizovať novovzniknutú eparchiu. S veľkým elánom sa dal do práce. Opravoval rezidenciu, zriadil biskupskú kanceláriu, knižnicu a archív. Vo svojich obožníkoch povzbudzoval kňazov, aby si statočne plnili svoje povinnosti. V čase jeho episkopátu vypukla v roku 1831 epidémia cholery, ktorá vo veľkej miere bolestne zasiahla jeho eparchiu. V priebehu trvania cholerovej epidémie vydal viaceré inštrukcie a nariadenia, ktorých cieľom bolo zmierniť negatívne dopady cholery na veriacich a kňazov eparchie, ktorú ako biskup spravoval. Okrem vlastných opatrení, vzťahujúcich sa na cirkevné záležitosti (obmedzovanie konania púti a odpustov v čase cholery, úpravy v liturgickom slávení božských liturgií, večerní pohrebov atď.), oboznamoval správcov farností i veriaci ľud Prešovskej eparchie prostredníctvom úradnej korešpondencie s vicearchidiakonmi, dekanmi a igumenmi monastierov so štátnymi a stoličnými proticholeryovými opatreniami, spôsobmi liečby i liekmi, odporúčanými v boji proti tomuto zákernému infekčnému ochoreniu.

V priebehu trvania cholerovej epidémie v roku 1831 vzniklo viacero dokumentov, na základe ktorých je možné určiť počty obetí tohto vysoko infekčného ochorenia v Prešovskej eparchii, a síce cirkevných matrik, kroník a výkazov o obetiach cholery v jednotlivých dekanátoch, prípadne farnostiach Prešovskej

⁷⁷ **Sulín Schematizmus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dicesis Eperiesiensis pro anno 1873, ab erecta sede episcopali anno 53.** Eperiesisini 1873, s. 129.

⁷⁸ **Sulín. Matrika zomrelých začiatok 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33HY-6S5S-S5M?i=335&wc=9PQ8-FM3%3A107654201%2C118466001%2C119269801%2C1161152758&cc=1554443>

⁷⁹ **Prvý prípad cholery Sulín 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33HY-6S5S-S5M?i=335&wc=9PQ8-FM3%3A107654201%2C118466001%2C119269801%2C1161152758&cc=1554443>

⁸⁰ **Posledný prípad cholery Sulín 1873.** In: Familysearch. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33HY-6S5S-WG3?i=338&wc=9PQ8-FM3%3A107654201%2C118466001%2C119269801%2C1161152758&cc=1554443>

⁸¹ ŠTURÁK, P.: *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1945 – 1989*. Prešov: Petra, n. o., 2018, s. 184.

eparchie.⁸² Pri hodnotení miery výpovednej hodnoty gréckokatolíckych matrík z roku 1831 je potrebné brať do úvahy fakt, že zapisovanie malo viacero nedostatkov ako napríklad uvádzanie nepresnej príčiny úmrtia, ďalej ide o absenciu údajov o obetiach cholery z filiálnych obcí alebo celkovo v absencii samotných matrík niektorých farností.⁸³

Pri dokumentovaní epidémie cholery v čase episkopátu v poradí druhého prešovského biskupa Jozefa Gaganca je potrebné zdôrazniť, že vypukli viaceré vlny epidémie cholery. Predmetom druhej časti našej štúdie je predstavenie už len samotnej derniéry tejto epidémie z roku 1873, a to na príklade farnosti Spišsko-gemerského arcidekanátu. Z tohto obdobia už neboli vedené výkazy o obetiach cholery v jednotlivých dekanátoch ako tomu bolo pri epidémii cholery za episkopátu biskupa Gregora Tarkoviča v roku 1831. Zdrojom informácií boli pre nás údaje z matrík gréckokatolíckych farností prešovského biskupstva, ktoré sme spracovali ujednotenom spôsobe, kde sme pri jednotlivých farnostiach uviedli: meno farára, ďalej celkový počet veriacich. Následne podľa údajov matriky zomrelých celkový počet úmrtí v danej farnosti v roku 1873, potom počet úmrtí na cholera s vedením prvého zaznamenaného prípadu úmrtia, ako aj posledného záznamu obeť tejto epidémie.

⁸² LÍŠKA, A. *Výpočet obetí cholerovej epidémie z roku 1831 vo farnostiach a dekanátoch Prešovskej eparchie*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013, s. 7.

⁸³ Porov. *Výpočet obetí cholerovej epidémie z roku 1831 vo farnostiach a dekanátoch Prešovskej eparchie*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013, s. 7 – 8.

**PODIEL CIRKVI NA ZDRAVOTNEJ STAROSTLIVOSTI
PERIFÉRIE VÝCHODNÉHO SLOVENSKA.
RÍMSKOKATOLÍCKA NEMOCNICA DR. KÓSA-SCHOPPERA
V ROŽŇAVE¹**

Peter KOVAL

*The share of the church in providing health care to the periphery (Eastern Slovakia).
Roman Catholic Hospital of Dr. Kósa-Schopper in Rožňava*

Throughout the history of human society, the Church has engaged not only in the population's spiritual life, but also, and rather notably, in its health and social care. In particular, some church orders founded various healthcare facilities or charities throughout Europe. Dr. Kósa-Schopper Hospital in Rožňava was a non-state hospital under the administration of the Roman Catholic Church – Rožňava Bishopric, and was one of the regional healthcare facilities in the interwar period. Even though the financial problems persisting throughout the period caused complications and brought constant fear of its closure, thanks to the unyielding work of the chapter house representatives, it was possible to keep the hospital running smoothly. Gradually, by building new care units and by increasing the bed capacity, its services even slightly improved. Despite the post-war and global economic crisis, the Roman Catholic Church ensured the provision of basic, yet high-quality health care in the periphery of Czechoslovakia.

Keywords: *History of healthcare, Rožňava, Dr. Kósa-Schopper hospital, Rome-catholic church.*

Zdravotnícke zariadenia hrajú jednu z najdôležitejších úloh vo vývoji zdravotníctva v krajine či jej konkrétnom regióne alebo meste. Podobne ako pri ostatných dôležitých, resp. strategických inštitúciách, sa aj pri nemocniciach ich kvalita (prípadne kvantita) odvíja od hospodárskeho a spoločenského statusu daného geografického priestoru. Samotný vývin môžu vo výraznej miere ovplyvniť aj ďalšie faktory, v prípade zdravotníctva napr. vojenské konflikty či epidémie.

Existujúce nemocnice na území novovytvorenej Československej republiky, čo do úrovne a hlavne vybavenosti, zaostávali za predstavami moderných zdravotníckych inštitúcií. Hlavne ich lôžková kapacita bola nedostatočná. Zvlášť odľahlé periférne regióny s tým mali problém, a tak sa prioritou nových vládnych garnitúr musela stať úprava starých či postavenie nových reprezentatívnych nemocníc. Na Slovensku sa to však dialo len veľmi pomaly. K najväčším stavbám vybudovaným relatívne krátko po vzniku ČSR bola Štátna nemocnica v Košiciach. Otvorená bola v roku 1924.

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu APVV-19-0058 Multietnicita a multikonfesionalita a ich vplyv na spoločenský, politický a kultúrny vývoj okrajových oblastí v prvej polovici 20. storočia (na príklade východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi).

Liečebné ústavy boli rozdelené do dvoch základných kategórií. Prvou boli nemocnice s právom verejnosti, povinné poskytnúť chorým lekársku pomoc a ošetrovanie, hospitalizovať pacienta bez ohľadu na jeho národnosť, majetkové pomery, náboženstvo, štátnu príslušnosť. Jedinou výnimkou, kedy mohli odmietnuť pacienta, bola situácia naplnenia lôžkovej kapacity nemocnice. Verejné nemocnice mohli byť štátne i neštátne. Druhou kategóriou boli neverejné súkromné nemocnice.²

Cirkev patrila k sociálnej skupine, ktorej v dejinnom vývoji ľudskej spoločnosti prischla aj úloha starostlivosti o chorých. Hlavne rehoľné spoločenstvá zakladali rôzne liečebné i charitatívne inštitúcie.³ Nemocnica Dr. Kósa-Schoppera v Rožňave bola verejnou neštátnou nemocnicou v správe rímskokatolíckej cirkvi – biskupstva.

Rožňava, ako jedno z centier regiónu Gemer, patrila v stredoveku medzi banské mestá. Ťažilo sa tu zlato, striebro, neskôr meď, ortuť aj železo. Charakter banského mesta sa postupne strácal a mesto sa premenilo na obchodno-remeselnícke. Ján Matej Korabinský v práci *Historisch-Geographisches und Produkten Lexikon de Koningreichs Ungarn* z roku 1786 písal o jej obyvateľoch ako o prevažne malých remeselníkoch, medzi ktorými je veľmi veľa zemepánov bez pôdy. Banský charakter mesta ovplyvnil zdravotníctvo v stupni chorobnosti, zaznamenávajúc vyšší výskyt baníckych chorôb a zvýšenú úrazovosť. Na vývoj zdravotníctva Rožňavy malo vplyv aj zriadenie biskupstva v meste v roku 1776. Od toho roku tu ordinoval jeden lekár, o. i. osobný lekár biskupa. Mesto Rožňava malo až do začiatku 19. stor. priemerne 3000 – 4000 obyvateľov a narušili ho len niektoré morové epidémie (roku 1644 zomrela pätina, roku 1645 polovica a roku 1710 až dve tretiny obyvateľstva). V meste prebývali (vlastnili či prenajímali si byt) tiež župní lekári, hoci Rožňava nebola sídlom župy.⁴

Pred veľkou morovou epidémiou (v r. 1710) vznikla v Rožňave nemocnica, pripomínajúca skôr chudobinec a starobinec („nálezinca“). Hospodársky dozor nad ňou mala mestská rada, chirurg sa len príležitostne staral o chorých obyvateľov. Po požiari v roku 1710, ktorý zasiahol aj špitál, dal Juraj II. Andrásy (pán Krásnej hôrky) postaviť novú nemocnicu (1713 – 1719) – mestský špitál, zaopatrac aj jeho prevádzku s 12 lôžkami. Od roku 1837 bol premenovaný na rímskokatolícky špitál a zdravotnícke služby poskytoval len pre katolíkov.⁵

Testamentom pani Alojzie Mihalovitsovej (vdova po lekárovi Dr. Károlyovi Kósovi)⁶ z 30. júna 1848 sa získal finančný základ (24 000 zlatých) na založenie novej zdravotníckej inštitúcie. Želala si aj na základe iniciatívy svojho manžela

² FALISOVÁ, A. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku v medzivojnovom období*. Bratislava : Veda, 1999, s. 121-122.

³ Na Slovensku v medzivojnovom období to bola napr. rehoľa milosrdných bratov a rehoľa sv. Alžbety. Pozri FALISOVÁ, A. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku...*, s. 124.

⁴ DUKA ZÓLYOMI, N. Vývin verejného zdravotníctva mesta Rožňavy. In *Vlastivedný časopis*. ISSN 0139-6668, 1978, roč. 27, č. 2, s. 82-83.

⁵ V budove prvej rožňavskej nemocnice v súčasnosti sídli Krajský pamiatkový úrad Košice, pracovisko Rožňava.

⁶ MUDr. Karol Kósa (1796 – 1847), pôvodcom z Komárna, sa stal v roku 1825 osobným lekárom biskupa Františka Lajcsáka a po smrti lekára Gustáva Marikovského župným fyzikusom.

postaviť v Rožňave nemocnicu a sirotinec. Tie mali byť výlučne v správe rímskokatolíckej cirkvi. K počiatočnému kapitálu neskôr prispel rožňavský biskup György (Juraj) Schopper a podľa projektu viedenského architekta Franza Neumanna bola postavená nová budova nemocnice v neogotickom slohu.⁷

Dr. Kósa-Schopperovská r. k. nemocnica s právom verejnosti, ako znel jej oficiálny názov, bola otvorená ako súkromný liečebný ústav 1. júla 1887. Právo verejnosti získala v roku 1901.⁸ Majiteľom ústavu bola rímskokatolícka cirkev v Rožňave. Zároveň v jej držbe boli aj nemocničné budovy. Disponovanie s týmto majetkom patrilo výlučne rožňavskej sídelnej kapitule (biskupovi). Nemocnica bola nadačnou.⁹

Stavba objektov nemocnice trvala od júna roku 1881 do júna 1887 (celkový náklad bol 225 000 zlatých). Zdravotný ústav tvoril komplex dvoch budov, spojených kaplnkou, slúžiacou na bohoslužobné účely pre pacientov, personál nemocnice a aj pre širokú verejnosť. Vo východnej časti pavilónu bolo chirurgické oddelenie a byty lekárov, v západnej časti interné a gynekologické oddelenie, v podzemí kuchyňa i práčovňa. K dispozícii boli ešte dva domy určené pre byty riaditeľa a zamestnancov. Veľkým pozitívom bolo napojenie budov nemocnice na mestský vodovod aj kanalizáciu, čo v niektorých ostatných nemocniciach na periférnych oblastiach Slovenska nepoznali.¹⁰ Na konci medzivojnového obdobia v roku 1938 už areál nemocnice tvorili tri budovy. Hlavná, zahŕňajúca lôžkovú časť, byty lekárov, kaplnku a kuchyňu. Hospodárska budova mala navyše prístavbu, kde sa nachádzala márnica a byty pre sluhov. Administratívna budova bola rozostavaná.¹¹

Dozor a správa nemocnice bol v kompetencii nemocničného výboru, tvoreného členmi rožňavskej sídelnej kapituly (tí boli vo funkcii doživotne, čím sa zabezpečil akýkoľvek vplyv nad chodom nemocnice). Vo výbore boli aj riaditeľ (zároveň primár jedného z oddelení), starosta mesta Rožňava, fyzikus (úradný lekár) mesta Rožňava, dvaja členovia výboru mesta (jeden z nich musel byť rímskokatolíkom) volení výborom, rožňavský rímskokatolícky profesor teológie (zvolený nemocničným výborom na šesť rokov) a kurátor nemocnice. Predsedom výboru bol veľprepošť sídelnej kapituly. Kontrolou povereným členom bol rožňavský rímskokatolícky kanonik-farár, ktorý zároveň spravoval aj základinu nemocnice a zastupoval predsedu. Výborové stretnutia sa konali raz za štvrtrok. V kome-

⁷ Archív Rímskokatolíckej cirkvi, Biskupstva Rožňava (ďalej A – RKC BRV), fond Foundationes (Základiny). Zakladajúce listiny r.-kat. nemocnice v Rožňave (1848, 1869, 1900, 1926). Opravené stanovy rožňavskej Dr. Kósa-Schopperovskej r. k. nemocnice s právom verejnosti.

⁸ Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), fond Expozitúra Ministerstva verejného zdravotníctva a telesnej výchovy (ďalej EMVZ), k. č. 9. Rožňava – ř. k. nemoc. Dra Kósa-Schoppera, revise – stížnosti.

⁹ A – RKC BRV, fond Foundationes..., Opravené stanovy rožňavskej Dr. Kósa-Schopperovskej r. k. nemocnice s právom verejnosti.

¹⁰ Napr. Mestská nemocnica v Bardejove pozri KOVAL, P. Mestská (Krajinská) verejná nemocnica v Bardejove v 20. a 30. rokoch 20. storočia. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2021, roč. 21, č. 1, s. 20-35.

¹¹ Štátny archív v Košiciach, pracovisko Rožňava (ďalej ŠA KE-RV), fond Okresný úrad Rožňava (ďalej OÚ-RV) 1924 – 1938, k. č. 167. Zprávy o zdravotníckej situácii, o nemocnici a o infekčných chorobách. Kataster liečebných ústavov

tencii výboru boli o. i. aj starostlivosť o zostavenie rozpočtu, o jeho schválenie, kontrola pokladne, kontrola stravy, schvaľovanie zmlúv na stravu, dodávku materiálu, dozeranie nad stavom budov a samotného kurátora. Výkonnými úradníkmi nemocnice boli riaditeľ, sekundárni a pomocní lekári, kurátor a kancelársky zamestnanec. Kapitula mala rozhodovacie právo pri ich výbere. Riaditeľa nemocnice menoval na návrh sídelnej kapituly biskup. Úrad riaditeľa bol stály. Musel byť rímskokatolíckeho vierovyznania a mohol vykonávať súkromnú prax, pokiaľ to nezasahovalo do výkonu nemocničnej služby. Sekundára a pomocného lekára menovala na návrh riaditeľa kapitula na tri roky. Mali byť podľa možnosti tiež rímskokatolíckeho vierovyznania, no nemohli vykonávať súkromnú prax. Viedli nemocničnú hlavnú knihu, operačný denník a chorobopis každého chorého. Kurátorom nemocnice bol kňaz, vykonávajúci v kaplnke bohoslužby, duševné zaošetrovania pri chorých pacientoch a zároveň sa staral o rozpočet, viedol finančný denník. Menovala ho, rovnako ako v prípade riaditeľa a lekára, rožňavská kapitula. Kancelár nemocnice bola výpomocná administratívna sila, v zmysle pomoci v kancelárskej agende kurátora. Menovaný bol na návrh riaditeľa, no funkcia nemusela byť obsadená.¹² Personál nemocnice tvorili, okrem lekárskeho personálu, aj ošetrovatelia a služobníctvo. Ošetrojúci personál v zastúpení rádoými sestrami bol zároveň poverený varením v kuchyni i praním. V prípade potreby však mohli byť zamestnané aj svetské ošetrovatelky. Služobníctvo tvorili pomocníci pri bežných domácich prácach, starali sa o udržiavanie čistoty v úradných miestnostiach, bežnú starostlivosť o záhradu, o mŕtvych pacientov, pomoc pri pohreboch či vykonávali iné potrebné hospodárske práce. Ich počet v nemocnici závisel od každoročného rozpočtu.

V januári 1923 zomrel riaditeľ nemocnice MUDr. Josef Ruber. Vedením nemocnice bol poverený MUDr. Ludovít Hász až do času zvolenia, resp. výberu nového.¹³ V októbri toho istého roku bol za riaditeľa nemocnice vymenovaný MUDr. Vilém Vadaš. Biskupstvo v Rožňave si vyberalo spomedzi štyroch kandidátov. Okrem spomenutého boli medzi uchádzačmi o tento post aj MUDr. Pavol Homer, MUDr. Jozef Henezs a MUDr. Augustín Kubiss.¹⁴ MUDr. Vadaš bol navrhnutý ministrom zdravotníctva Československej republiky a zároveň odporúčaný aj rožňavskou kapitulou.¹⁵ V roku 1930 bol riaditeľom rožňavskej nemocnice MUDr. Alfonz Mráz.¹⁶ Ten pôsobil v nemocnici do polovice 30. rokov, kedy zmenil pôsobisko, pretože bol vybraný za primára do krajinskej nemocnice vo Zvolene.¹⁷ Na uvoľnené miesto riaditeľa sa opätovne vyberal najvhodnejší

¹² A – RKC BRV, fond Foundationes..., Opravené stanovy rožňavskej Dr. Kósa-Schopperovskej r. k. nemocnice s právom verejnosti.

¹³ SNA, fond EMVZ, k. č. 9. Rožňava – ř. k. nemoc. Dra Kossa-Schoppera, revise – stížnosti.

¹⁴ A – RKC BRV, fond Nosocomium (Rímsko-katolícka nemocnica založená z fundácie Karola Kósa a Juraja Schoppera) 1867-1869-1882 - základiny, 1906-. ACTA FUNDATIONEM MIHALOVITS. Základina A. Mihálovitsovej – nemocnica 1873 – 1888. Uchádzači na pozíciu riaditeľa – primára nemocnice Dr. Kósa-Schoppera, 1923.

¹⁵ A – RKC BRV, fond Nosocomium..., List rožňavského kapitulskeho vikára Dr. Viliamovi Vadašovi z 3. októbra 1923

¹⁶ *Zdravotnícka ročenka Československa*. 1930, roč. 3, s. 509.

¹⁷ A – RKC BRV, fond Nosocomium..., List vládného radcu Dr. Jána Obraciana rožňavskému bis-

kandidát. Výber uchádzačov na odborné miesta prebiehal tak, že v prvom rade boli navrhnutí len plne odborne kvalifikovaní. Museli mať vyhovujúcu, rozumej rímskokatolícku, konfesiu, byť národnostne spoľahliví a mať odporúčania od cirkevných predstaviteľov, ale aj od civilných úradníkov. V rámci toho prebiehal súčasnou terminológiou povedané tzv. lobing. V októbri 1936 boli uchádzači na nového riaditeľa a primára v Dr. Kósa-Schopperovská r. k. nemocnici MUDr. Vojtech Jaross (sekundárny lekár v nemocnici v Trnave), MUDr. Dezider Czmór (sekundárny lekár v rožňavskej nemocnici), MUDr. František Bender (sekundárny lekár v Palúdzke) a MUDr. Teodor Švorc (sekundár v R. Sobote). Víťazom sa stal MUDr. Jaross, mal viacero pozitívnych odporúčaní. Farár zo Žakaroviec o ňom písal ako o šikovnom lekárovi. Okresný náčelník z Lučenca ho charakterizoval ako obratného chirurga, lekára – ľudomila. Nakoniec možno najviac zavážilo odporúčanie košického biskupa Jozefa Čárskeho. Ten o MUDr. Jarossovi napísal: „*Môj protežant je zasnúbený s dcérou riaditeľa smaltovne vo Filakove, má groš a keby prišla do Rožňavy, mohla by i hmotne kat. ustanovizne podporiť. ... dcéra zámožného majiteľa filakovskej smaltovne, ktorá je tiež zbožnou osobou a ktorá bude môcť byť mecénkou chudobnej rožňavskej cirkevnej obce.*“¹⁸ Výber odborníka v zmysle riadiacich záležitostí i v zmysle lekárskej praxe bol pre výberovú komisiu zárukou zabezpečenia kvalitnej zdravotnej starostlivosti v regióne, no zjavne sa zároveň prihliadalo aj na prospech v cirkevnej oblasti, v rozvoji cirkevnej obce. Funkciu riaditeľa rožňavskej nemocnice zastával MUDr. Vojtech Jaross od roku 1937.¹⁹

Pre vedenie nemocnice a hlavne rožňavské biskupstvo bolo pri výbere uchádzačov na obsadenie miest lekárov rozhodujúce tiež hľadisko vierovyznania uchádzača. Chceli zachovávať kresťanský charakter inštitúcie. Ešte v roku 1921 sa rozhodovali medzi dvomi uchádzačmi na pozíciu sekundárneho lekára. Vybraný bol MUDr. Štefan Hudiczius, príslušník reformovanej kresťanskej cirkvi, na rozdiel od izraelitu MUDr. Maximiliána Neufelda.²⁰

Popri riaditeľoch pôsobili v nemocnici sekundárni či pomocní lekári. Kým na konci dvadsiatych rokov to bol len MUDr. Mikuláš Bereczky, tak v polovici a na konci tridsiatych rokov už boli až traja: MUDr. Ondrej Demeter, MUDr. Arnošt Birnbaum, MUDr. Ludevít Haas.²¹

Ošetrovateľský personál tvorili rehoľné sestry rádu „Božského spasiteľa“. V roku 1923 ich bolo deväť. Sestra predstavená bola štátnou príslušníčkou ČSR, no sedem sestier pochádzalo z Maďarska, jedna z Juhoslávie. Z revíznej administratívnej správy z júna 1923 je zreteľné, že vedenie nemocnice deklarovalo snahu

kupovi z 10. júna 1936.

¹⁸ A – RKC BRV, fond Nosocomium..., List košického biskupa Jozefa Čárskeho rožňavskému biskupovi z 26. októbra 1936 a List okresného náčelníka v Lučenci rožňavskému biskupovi z 11. januára 1936.

¹⁹ Funkciu zastával od roku 1937. ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 167. Zprávy o zdravotníckej situácii, o nemocnici a o infekčných chorobách. Kataster liečebných ústavov

²⁰ A – RKC BRV, fond Nosocomium..., List veľprepošta Štefana Podrazckeho diecéznemu úradu z 21. októbra 1921.

²¹ Pre štatistické údaje o lekároch v nemocnici pozri napr. *Zdravotnícku ročenku Československú* vydávanú za podpory Ministerstva zdravotníctva a telesnej výchovy v rokoch 1928 – 1938.

doplniť či nahradiť ošetrovatelky štátnymi príslušníkmi ČSR, ktoré by ovládali slovenský jazyk.²² Do akej miery to bolo pre vedenie či samotnú nemocnicu podstatné, je otázne. Faktom je, že rožňavská nemocnica sa nachádzala v regióne s početnou maďarskou menšinou a v prvej polovici 20. storočia sa tam maďarčina používala na bežnú komunikáciu, v úradnom styku a aj v nemocnici. V nevýhode boli občania, v tomto prípade hospitalizovaní pacienti, neovládajúci maďarský jazyk. Dostali sa do prostredia, kde sa komunikovalo takmer výlučne pre nich v nezrozumiteľnej reči. Pre nemocnicu bolo výhodou mať na jednotlivých oddeleniach aj personál ovládajúci štátny jazyk preto, aby sa pred kompetentnými štátnymi orgánmi ukázala ako inštitúcia lojálna voči Československej republike. Na druhej strane to však pre vedenie nemocnice nebolo prioritnou záležitosťou, o čom svedčí aj fakt, že aj päť rokov po vzniku Československa v nemocnici stále prevládali nápisy v maďarčine, nenachádzal sa tam štátny znak ČSR a ani fotografia prezidenta republiky.²³ Počet ošetrovateľského personálu sa rokmi navyšoval. V roku 1925 ich bolo 12, v roku 1930 už 14 a v roku 1937 sa počet navýšil na 19, no len jedna sestra bola diplomovaná.²⁴

Lôžková kapacita rožňavskej nemocnice narastala len postupne. Kým v dvadsiatych rokoch to bolo 103 postelí, tak na konci medzivojnového obdobia nemocnica disponovala už 130 lôžkami.²⁵ Povinnosť vyplývajúca z práva verejnosti určovala, že sa v nemocnici liečili všetky choroby. Podľa typov boli pacienti pridelovaní na jednotlivé oddelenia. Najväčšiu lôžkovú kapacitu malo chirurgické (48 lôžok), ďalej bolo v nemocnici zriadené aj interné (67 lôžok) a ženské-pôrodné oddelenie (15 lôžok).²⁶

Počet prijatých pacientov v jednotlivých rokoch medzivojnového obdobia rovnako mierne narastal, čo bol v podstate trend každej jednej verejnej nemocnice na Slovensku. V roku 1918 to bolo napr. 799 prijatých pacientov (24 916 ošetrovacích dní). Ďalšie dva roky počet hospitalizovaných klesal. V roku 1919 ich bolo 715 (21 340 ošetrovacích dní) a v roku 1920 bolo do nemocnice prijatých „iba“ 568 pacientov (21 454 ošetrovacích dní). Rok 1921 znamenal nárast na 745 pacientov (24 795 ošetrovacích dní) a nasledujúci rok 1922 opätovný pokles (693 pacientov pri 22 447 ošetrovacích dňoch).²⁷ Rok 1923 znamenal postupný nárast počtu z 908 (24 395) v uvedenom roku, cez 943 pacientov (27 685 dní) v roku 1924 až na 963 (27 156 dní) v roku 1925.²⁸ Na konci dvadsiatych rokov sa počet

²² SNA, fond EMVZ, k. č. 9. Rožňava – ř. k. nemoc. Dra Kossa-Schoppera, revise – stížnosti.

²³ SNA, fond EMVZ, k. č. 9. Rožňava – ř. k. nemoc. Dra Kossa-Schoppera, revise – stížnosti; ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 77, 1929, Ročná zdravotná správa rožňavského okresu za rok 1928. Zpráva o zmene chorých v Dr. Kóša-Schopperovskej nemocnici s právom verejnosti v Rožňave za rok 1928 z 8. marca 1929.

²⁴ ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 64, 1926, Štatistika nemocnice za roky 1921 – 1925.

²⁵ *Zdravotnícka ročenka Československa*. 1928-1938, roč. 1 – 11.

²⁶ V niektorých obdobiach sa ešte vyseletovali oddelenia pre pohlavné ochorenia či pre chromysofnych pacientov. ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 167, 1924 – 1938, Zprávy o zdravotníckej situácii, o nemocnici a o infekčných chorobách. Zdravotné a zdravotne-sociálne pomery v okrese rožňavskom za rok 1936.

²⁷ SNA, fond EMVZ, k. č. 9. Rožňava – ř. k. nemoc. Dra Kossa-Schoppera, revise – stížnosti.

²⁸ ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 64, 1926, Štatistika nemocnice za roky 1921 – 1925.

prijatých pacientov už oproti roku 1918 takmer zdvojnásobil na 1 388 hospitalizovaných.²⁹ Na začiatku tridsiatych rokov bolo v nemocnici hospitalizovaných 1 720 chorých (32 838 ošetrovacích dní).³⁰

Pacienti boli prijímaní do nemocnice a ošetrovaní bez ohľadu na vierovyznanie alebo majetok. To nemocnici koniec-koncov prikazovalo tzv. právo verejnosti. Do nemocnice prijatých chorých nemocnica vybavila bielizňou, liekmi a stravou. Ku každému hospitalizovanému sa mala dostať „rozumná, pečlivá a nežná opatera“. Zároveň si však každý pacient mohol priplatiť za osobitnú izbu a lepšiu stravu. Na vyššej triede mohli byť ošetrovaní solventní pacienti, ktorí museli zabezpečiť platbu liečebných trov na 15 dní dopredu.³¹

Na konci 20. rokov boli v nemocnici najviac liečené infekčné choroby, napr. v roku 1928 to bol hlavne syfilis (66 prípadov), TBC s najväčšou úmrtnosťou (50 prípadov), iné venerické ochorenia (41 prípadov), brušný týfus (12 prípadov), zápal pľúc či osýpky.³² Aj preto na začiatku 30. rokov vyvstala potreba výstavby nového infekčného pavilónu v Rožňave. Vedenie nemocnice sa obrátilo so svojou požiadavkou na Okresný výbor argumentujúc v prvom rade strategickou úlohou danej nemocnice. Tá zabezpečovala zdravotnú starostlivosť pre okresy Rožňava, Revúca a čiastočne i Tornaľa. Izolačné izby pre pacientov nakazených infekčnými chorobami boli priam nutnosťou každého kvalitného zdravotníckeho zariadenia. Samozrejmosťou bol aj vyškolený odborný personál. V menších mestečkách či obciach takéto izby absentovali, a tak bolo akútnou potrebou vybavenie takýchto priestorov v rámci rímskokatolíckej nemocnice Dr. Kósa-Schoppera. V uvedenom období však samotná nemocnica nemohla tento problém vyriešiť vo vlastnej réžii. Nemala na to vyčlenené finančné prostriedky a pomôcť nedokázala v tejto veci ani cirkevná obec. V prípade väčšieho rozšírenia infekčnej nákazy a potreby hospitalizovať väčšie množstvo pacientov nemohli umiestniť pacientov na jednotlivé lôžka tak, aby neohrozovali ostatných do nemocnice prijatých chorých. Z vlastnej iniciatívy si kompetentní dali vypracovať rozpočet a stavebný plán nového pavilónu v rámci areálu na vlastnom pozemku. Stavebné náklady odhadovali na cca 600 000 Kč a nákup potrebného zariadenia na 300 000 Kč. Počítalo sa s jednoposchodovou budovou, kde by na prvom poschodí bolo do 30 postelí pre tbc pacientov a na prízemí v rovnakom počte lôžka pre ostatné infekčné prípady. Navrhovali, aby časť nákladov na seba zobrali aj susediace okresy, ich príslušné orgány. Počítali s vybavením úveru a každoročnými splátkami. Boli si vedomí nielen počiatočných nákladov, ale aj výdavkov spojených s celoročným udržiavaním novostavby.³³ Okresný výbor v Rožňave na to reagoval pozitívne, rozhodol

²⁹ ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 77, 1929, Ročná zdravotná správa rožňavského okresu za rok 1928. Zpráva o zmene chorých v Dr. Kósa-Schopperovskej nemocnici s právom verejnosti v Rožňave za rok 1928 z 8. marca 1929.

³⁰ SNA, f. KÚ, k. č. 932, 1931/13 – Subvencie. Žiadosť o podporu adresovaná na Krajský úrad v Bratislave z 16. novembra 1931.

³¹ A – RKC BRV, fond Fundationes..., Opravené stanovy rožňavskej Dr. Kósa-Schopperovskej r. k. nemocnice s právom verejnosti.

³² ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 77, 1929, Ročná zdravotná správa rožňavského okresu za rok 1928. Výkaz chorôb prepustených a zomrelých ošetrovancov z 8. marca 1929.

³³ ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 122, 1935, Plány stavby infekčného pavilónu nemocnice v Rožňa-

sa podporiť túto myšlienku a spolupodieľať sa na splácaní. Splácanie menšej časti úveru si mali rozdeliť revúcky a tornaľský okres.³⁴ Okresný úrad v Rožňave na seba chcel zobrať záväzok splatiť sumu vo výške 300 000 Kč za podmienky, že celkový úver nepresiahne sumu 600 000 Kč. Problémom však bolo, že ostatné dva okresy si v dôsledku finančnej insolventnosti nemohli dovoliť splácať úver v takom rozsahu, ako si vedenie nemocnice predstavovalo. Okresný úrad v Revúcej bol ochotný sa podieľať len splatením pôžičky do 150 000 Kč a Okresný úrad v Tornali sa nechcel angažovať vôbec. Vedenie rožňavskej nemocnice a okresný výbor hľadali riešenie aj v štátnych dotáciách či aspoň v zárukách, ktoré by pomohli schváleniu úveru filiálky Zemskej banky v Bratislave.³⁵ Ešte v decembri 1935 apeloval okresný zdravotný komisár a okresný lekár MUDr. Konštantín Fábry na kompetentné orgány a odporúčal výstavbu infekčného pavilónu v rámci fungovania rímskokatolíckej nemocnice v Rožňave. Hlavnou výhodou by bol odborný personál, ktorý by podľa aktuálnych potrieb mohol byť aj presúvaný v rámci jednotlivých oddelení a nedošlo by tým k zbytočným finančným stratám pri zamestnávaní nevyužitého personálu.³⁶ Nový pavilón bol nakoniec postavený v nemocničnom parku a daný do užívania v roku 1938.³⁷

Nemocnica Dr. Kóša-Schoppera v Rožňave aj napriek strategickej polohe nebola moderným nemocničným zariadením a zápasila aj s nedostatkom inventárneho vybavenia. Ešte v 30. rokoch nemala vybavenú pracovňu. Každoročný rozpočet nemocnice pokryl bežné výdavky a na väčšie investície, napr. na rekonštrukčné práce či novostavby, peniaze nemocnica nemala. Počet hospitalizovaných pacientov každým rokom narastal, a tak vedenie nemocnice myslelo aj na skvalitnenie služieb či zlepšenie pracovných podmienok pre vlastných zamestnancov. Fakt, že na začiatku 30. rokov sa v ústavnom zariadení pranie realizovalo výlučne ručne a počet ročne prijatých pacientov bol v uvedenom období okolo 1 700, nebol dobrým obrazom nielen pre kvalitu zdravotníckych služieb v regióne, ale aj na Slovensku. Riaditeľ nemocnice sa preto obracal so žiadosťami o finančnú pomoc predovšetkým na Krajský úrad v Bratislave.³⁸ Na konci tridsiatych rokov nemocnica v Rožňave nemala k dispozícii ani sanitné vozidlo. Pacienti sa prepravovali na nákladných autách alebo na vozoch.³⁹

ve. List R. K: nemocnice Dr. Kóša-Schoppera v Rožňave adresovaný Okresnému výboru v Rožňave z 9. júna 1934.

³⁴ ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 122, 1935, Plány stavby infekčného pavilónu nemocnice v Rožňave. Uznesenie č. 133/1934 prijaté na schôdzi Okresného výboru v Rožňave 25. júna 1934

³⁵ ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 122, 1935, Plány stavby infekčného pavilónu nemocnice v Rožňave. List R. K: nemocnice Dr. Kóša-Schoppera v Rožňave adresovaný Okresnému výboru v Rožňave z 9. októbra 1935.

³⁶ ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 122, 1935, Plány stavby infekčného pavilónu nemocnice v Rožňave. Správa zo zasadnutia Okresného výboru v Rožňave z 14. decembra 1935.

³⁷ POTOČNÁ, E. – NOWAK, K. *Rožňava, mesto s výhľadom...* Rožňava : Mestský úrad Rožňava, 2009, s. 63.

³⁸ SNA, f. KÚ, k. č. 932, 1931/13 – Subvencie. Žiadosť o podporu adresovaná na Krajský úrad v Bratislave z 16. novembra 1931.

³⁹ ŠA KE-RV, fond OÚ-RV, k. č. 167, 1924 – 1938, Zprávy o zdravotníckej situácii, o nemocnici a o infekčných chorobách. Zdravotné a zdravotne-sociálne pomery v okrese rožňavskom za rok 1936.

Najkritickejším obdobím pre chod nemocnice bolo obdobie konca prvej svetovej vojny. Lekári, ošetrovateľský personál, pomocní zamestnanci, ale koniec-koncov aj ostatné obyvateľstvo mesta bolo konfrontované s novou spoločensko-politickou situáciou. Rožňava, ako aj iné mestá ležiace v pohraničných oblastiach, žila obavami z nového štátneho usporiadania, aj keď sa zmeny v meste a regióne presadzovali pomerne pomaly. Postoje miestnych ľudí však boli individuálne. Jedni privítali nové štátne zriadenie, podporili príchod československej armády, druhí zas po prvotnom sklamaní, prejavili radosť nad vznikom Maďarskej republiky rád a príchodom maďarskej Červenej armády.⁴⁰ Príchod československých vojakov a úradníkov kriticky ohodnotili miestni cirkevníci – františkáni. V ich kronike sa k začiatku roka 1919 uvádza: „... 25. januára prichádzajú do mesta Česi, v meste a okolí sa rozširuje šarlach a medzi deťmi úplavica. ... jedni sa správajú horšie ako druhí. V kláštore obsadili (Česi) štyri miestnosti – dve na prízemí a dve na poschodí, v ktorých sa ubytovalo 25 ľudí. ...Náš seminár sa úplne premenil na kasáreň... prízemie je úplne zničené – zničili 70 posteľových slamníkov, 64 matracov, železné posteľe, 32 pulpítov... za obeť padli aj skrine a stoly, ktoré slúžili ako palivové drevo...“⁴¹

Udalosti prvej svetovej vojny spôsobili vystupňovanie drahoty, v dôsledku čoho sa rožňavská nemocnica v čase vzniku Československej republiky dostala až do takej finančnej krízy, že bola odkázaná na finančnú pomoc, aby mohla pokračovať vo svojej humanitárnej práci. Nemocnici dlhovali na liečebnom aj príslušníci Maďarskej republiky, liečení v nej ešte počas vojny. Komplikovaná situácia po jej skončení a vzniku nástupníckych štátov, znásobená politickými udalosťami v Maďarsku, znásobovala obavy vedenia nemocnice, že dlh za zahraničných pacientov nevyvomôžu. Veľprepošť rožňavskej kapituly Štefan Podraczky sa neúnavne snažil vymôcť peniaze a v marci 1919 sa sťažoval Ministrovi vnútra Maďarskej republiky rád na finančné pomery v nemocnici. Žiadal o finančnú podporu 25 000 – 30 000 Kč ako kompenzáciu za spomínanú dlžobu.⁴² V septembri 1919 písal správca a riaditeľ na Ministerstvo pre správu Slovenska, že nemocničné „úvery sú už celkom vyčerpané a ďalšie vedenie nemocnice bez hmotných prostriedkov je už úplne nemožné“.⁴³ Vyrovnanie dlhov žiadalo do 20. septembra 1919, inak by museli nemocnicu zatvoriť. Vo februári 1920 rožňavský biskup Ludovít Balás napísal ministrovi Šrobárovi, že práve štátny prevrat v roku 1918 spôsobil ochromenie „života“ nemocnice. Nemocnica zápasila s nedostatkom hmotných a finanč-

⁴⁰ LÖRINČÍKOVÁ, S. Vývoj Rožňavskej diecézy po vzniku Československej republiky. In *Cirkvi a periférie Československa v prvej polovici 20. storočia*. Peter Švorc – Peter Kovaľ. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, 2024, s. 49-50.

⁴¹ PODRACZKY, István. *A rozsnyói egyházmegye sz. Lászlórol címzett papnevelő intézetének történelme. I. zošit. 1814 – .* Rožňava, 1888, s. 100. Citované podľa LÖRINČÍKOVÁ, S. Vývoj Rožňavskej diecézy po vzniku Československej republiky. In *Cirkvi a periférie Československa v prvej polovici 20. storočia*. Peter Švorc – Peter Kovaľ. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, 2024, s. 51-52.

⁴² A – RKC BRV, fond Nosocomium..., List veľprepošťa Štefan Podraczkého Ministrovi vnútra Maďarskej ľudovej republiky z 22. marca 1919.

⁴³ SNA, fond EMVZ, k. č. 9. Rožňava – ř. k. nemoc. Koša Schopper rim. kat. nemocnica. Financovanie 1919 – 1922. List riaditeľa nemocnice MUDr. Josefa Rubera Ministrovi Šrobárovi z 1. septembra 1919.

ných prostriedkov. V uvedenom roku podľa slov biskupa bol len štát nemocnici dlžný 70 000 Kč a boli tu ďalší dlžníci (obce, verejné pokladnice), v dôsledku čoho sa nemocnica dostala na pokraj bankrotu. Nemohla vyplácať za stravu či platy úradníkom. Z biskupovho listu bola zreteľná až akási vyhrážka, keď napísal, že pokiaľ sa dlh štátu nevyrovná, tak „*nemocnicu našu v najkratšom čase zastavíme, všetkých chorých vyosadíme a zodpovednosť za to, že jeden široký kraj bez najelementárnejšej podmienky kultúry a potreby, bez jednej zodpovednej verejnej nemocnice zaobísť je prinútený, pred spoločenstvom na vysokú vládu odstránime.*“⁴⁴

Treba poznamenať, že nepríjemnosti s tzv. nedobytným liečebným neboli problémom len nemocnice v Rožňave, ale často hnali tieto nevyplatené finančné položky k bankrotu tiež ďalšie periférne nemocnice. Ministerstvo verejného zdravotníctva sa snažilo i v prípade rožňavskej nemocnice splácať svoje dlhy. No aj v tomto prípade nebolo ochotné uhradiť ošetrovné za všetkých pacientov, ale len za československých štátnych občanov, prijatých do nemocnice po 28. októbri 1918. Ošetrovné z času existencie Rakúsko-Uhorska sa malo vymáhať od nástupníckeho štátu diplomatickou cestou. K 21. decembru 1920 bola vyplatená nemocnici záloha 30 000 Kč, čím sa vyčerpali dlhy vo výške 225 113,70 Kč. V júni 1921 Ministerstvo verejného zdravotníctva v prehľade záloh uviedlo, že nemocnici vyplatilo už sumu 291 000 Kč.⁴⁵

Nemocnica Dr. Kósa-Schoppera v Rožňave patrila v medzivojnovom období medzi regionálne liečebné zariadenia. Finančné problémy, pretrvávajúce počas celého obdobia, spôsobovali komplikácie a neustále obavy o zatvorenie tejto inštitúcie. Rožňavská nemocnica bola od svojho založenia v správe rímskokatolíckeho biskupstva a vďaka neoblomnej práci predstaviteľov kapituly sa podarilo udržať nemocnicu v riadnom chode a postupne, postavením nových pavilónov, zvýšením lôžkovej kapacity, aj mierne skvalitniť jej služby. Zvláštnu pozornosť si v tomto smere zaslужujú hlavne rožňavský biskup Ľudovít Balás či veľprepošť rožňavskej kapituly Štefan Podraczky. Cirkev tak ostala verná svojmu poslaniu a aj v neľahkom období povojnovej i svetovej hospodárskej krízy sa výrazným podielom zaslúžila o zabezpečenie kvalitnej zdravotníckej starostlivosti na periférnom území Československej republiky.

⁴⁴ A – RKC BRV, fond Nosocomium..., List biskupa Ľudovíta Balása ministrovi Vavrovi Šrobárov z 3. februára 1920.

⁴⁵ SNA, fond EMVZ, k. č. 9. Rožňava – ř. k. nemoc. Koša Schopper rim. kat. nemocnica. Financovanie 1919 – 1922.

**ZVESTI STANISLAVOVSKÉ (1927 – 1938)
KATOLÍCKY ČASOPIS JEZUITOV NA SLOVENSKU
V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ¹**

Ján DŽUJKO

Zvesti Stanislavovské (1927 – 1939) Catholic Magazine of Jesuits in Slovakia in the Interwar Period

The most numerous group of Roman Catholic periodicals written in Slovak consisted of newspapers and magazines, which were published by various religious orders for their members and collaborators. The Society of Jesus was no exception. The first Jesuits arrived in the town of Ružomberok on 5th August 1922, on the feast of Our Lady of the Snows. Two days later, Andrej Hlinka officially introduced them to the Piarist monastery. The Jesuits devoted themselves zealously to apostolic activity: they preached in the church, introduced reverence for the Divine Heart of Jesus, and carried out missions in the villages. In 1924 they established a dormitory for boys who were to prepare for their future vocation as Jesuits. In 1927 the dormitory was named Stanislavov, and an association of benefactors was established to support it. That was the Stanislavovsky family. It was for the members of this association that the Jesuits started publishing the magazine Zvesti Stanislavovské. They began to be published on 13th November, 1927 in Ružomberok. They were published by the Stanislavovsky family. They were printed irregularly four times a year on 26-160 pages at Tláciarni Lev Printing Office. Róbert Dúbravec became their first responsible editor. Content-wise, the periodical was mainly devoted to the happenings in the dormitory and the activities of their inmates. There were also contributions regarding the work of the Jesuits in Slovakia in the past, as well as articles regarding their missionary activity in the world. The magazine also contained biographies of saints and poems. The periodical also promoted religious press and literature. Zvesti Stanislavovské was published even after 1939.

Keywords: Zvesti Stanislavovské, Stanislavov, Jesuits, Slovakia, The town of Ružomberok, The interwar period.

Po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie v roku 1918 vznikli nové provincie Spoločnosti Ježišovej: Rakúska, Maďarská, Česko-slovenská a Chorvátska. Česko-slovenská provincia vznikla 8. decembra 1919 na základe dekrétu generálneho predstaveného Wlodimira Ledóčovského. Prvým provinciálom sa stal Leopold Škarek. Na Slovensku sa rozhodlo pôsobiť 13 pátrov, 8 školastikov a 17 bratov. Po ustálení povojnových pomerov i presunov jednotlivých jezuitov medzi novovzniknutými štátmi v strednej Európe sa úradným pomenovaním rehole na Slovensku od roku 1920 stal názov Spoločnosť Ježišova.²

¹ Príspevok vznikol v rámci projektu APVV-19-0058 Multietnicita a multikonfesionalita a ich vplyv na spoločenský, politický a kultúrny vývoj okrajových oblastí v prvej polovici 20. storočia (na príklade východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi).

² KRAPKA, E. – MIKULA, V. *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*. Cambridge : Dobrá kniha, 1990, s. 327 – 329.

Dorast slovenských jezuitov po roku 1919 naznačoval, že Spoločnosť Ježišova mala na Slovensku perspektívu. V roku 1931 bola utvorená Slovenská viceprovincia Spoločnosti Ježišovej formálne závislá od Česko-slovenskej provincie. Patrili do nej rezidencie v Bratislave a Trnave, dom noviciátu v Ružomberku a internát, malý seminár Spoločnosti Ježišovej Stanislavov a rezidencia v Košiciach. Všetkých členov na Slovensku bolo 84 a prvým viceprovinciálom bol vymenovaný 2. februára 1931 rektor ružomerského noviciátu Rudolf Mikuš.³

Po tom, čo prví jezuiti prišli do Ružomberka 5. augusta 1922, sa tu v septembri 1924 zriadil v ružomerskom dome internát pre chlapcov, pripravujúcich sa na ďalšie formovanie v rámci rehole. Po odchode prvého prefekta internátu Jozefa Weissa Nägela⁴ sa jeho nástupcom stal Jozef Jurek.⁵ Ten priniesol do ružomerského domu nový elán a impulz a ako nadaný kazateľ a organizátor sa stal iniciátorom myšlienky založiť výchovný ústav Spoločnosti Ježišovej so široko koncipovaným programom. Vedenie celého domu prevzal Koloman Grieger.⁶ Internát dostal meno Stanislavov, ktoré patrične oslávil 13. novembra 1927. Následne vznikla Stanislavovská rodina, ktorá združovala dobrodincov pre dorast

³ KRAPKA, E. – MIKULA, V. *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*. Cambridge : Dobrá kniha, 1990, s. 329.

Mikuš Rudolf (1884 – 1972) katolícky kňaz, organizátor náboženského života, trpiteľ za vieru. Ako šestnásťročný vstúpil do Spoločnosti Ježišovej. Noviciát si vykonal v Trnave a po ďalších štúdiách ho za kňaza vysvätili v roku 1915. V roku 1922 sa stal predstaveným domu v Ružomberku a v roku 1924 rektorom domu v Trnave. Bol iniciátorom založenia internátu pre chlapcov, u ktorých bola nádej, že po piatom ročníku gymnázia vstúpia do Spoločnosti Ježišovej. V roku 1931 sa zriadila slovenská viceprovincia a Jozef Mikuš sa stal jej prvým viceprovinciálom. Bližšie: PAŠTEKA, J a kol. 2000. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava : Lúč, 2000, s. 932 – 933.

⁴ Weiss Nägel Jozef (1905 – 1979) katolícky kňaz, profesor, cirkevný historik. Po absolvovaní gymnázia v Banskej Bystrici ako aj ďalších štúdiách ho za kňaza vysvätili v Innsbrucku v roku 1932. Od roku 1938 bol riaditeľom jezuitského gymnázia v Bratislave. V rokoch 1944 – 1950 bol farárom v tamojšom Kostole Najsvätejšej Trojice, odkiaľ bol z politických dôvodov preložený za farára do Hontianskych Nemiec. V roku 1933 a v rokoch 1945 – 1947 redigoval časopis Stanislavovské zvesti. V rokoch 1945 – 1947 redakčne viedol aj periodikum Pútnik cyrilometodejský. Svoje príspevky publikoval v slovenských náboženských časopisoch a je tiež autorom zbierky mariánskej poézie, ako aj ďalších publikácií. Bližšie: PAŠTEKA, J a kol. 2000. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava : Lúč, 2000, s. 624.

⁵ Jurek Jozef (1891 – 1928) katolícky kňaz, vychovávateľ, kazateľ, náboženský spisovateľ. V roku 1910 vstúpil do Spoločnosti Ježišovej. Študoval filozofiu a teológiu v Innsbrucku. Za kňaza bol vysvätený v roku 1921. Pôsobil ako slovenský kazateľ v Bratislave. Založil a bol predsedom Mariánskej kongregácie slovenských študentov. Okrem toho založil Združenie Božského Srdca Ježišovho. V roku 1927 založil v Ružomberku ústav na výchovu rehoľného dorastu Stanislavov. Jeho podporovatelia z mesta i blízkeho okolia boli v tzv. Stanislavovskej rodine. Svoje príspevky publikoval vo viacerých náboženských periodikách. Bol tiež autorom viacerých kníh a pozoruhodná je aj jeho básnická tvorba. Bližšie: PAŠTEKA, J. a kol. 2000. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava : Lúč, 2000, s. 616 – 617.

⁶ Griegel Koloman (1893 – 1963) katolícky kňaz, náboženský spisovateľ, redaktor, prekladateľ, trpiteľ za vieru. Po maturite na jezuitskom gymnáziu v Satmári vstúpil v roku 1913 do Spoločnosti Ježišovej. Po ďalších štúdiách ho za kňaza vysvätili v roku 1922 v Trnave. V rokoch 1930 – 1933 bol predstaveným rezidencie v Bratislave, v rokoch 1933 – 1937 v Trnave a v rokoch 1937 – 1940 opäť v Bratislave a v rokoch 1940 – 1947 v Ružomberku. Bol autorom a prekladateľom viacerých publikácií. Známý sa stal monografiou o apoštolovi mládeže Svätý Ján Berchmans, SJ, vzor mládeže. Bližšie: PAŠTEKA, J. a kol. 2000. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava : Lúč, 2000, s. 419.

Spoločnosti Ježišovej na Slovensku.⁷ Práve pre členov Stanislavovskej rodiny sa začal vydávať vlastný časopis, čím sa rozšíril najpočetnejší okruh rímskokatolíckych periodík, a to tlač vydávaná rozličnými rehoľami adresovaná svojim členom, spolupracovníkom a podporovateľom.⁸

Zvesti stanislavovské začali vychádzať 13. novembra 1927 v Ružomberku.⁹ Vydávala ich Stanislavovská komisia (rodina). Tlačili sa nepravidelne štyrikrát ročne na 26 – 160 stranách v Tlačiarňi Lev.¹⁰ Ich prvým zodpovedným redaktorom sa stal Róbert Dúbravec. Časopis vychádzal pre čitateľov zdarma, avšak napriek tomu redakcia prosila o finančnú podporu potrebnú pre vydávanie periodika.¹¹

Postupne sa v časopise sformulovali pravidelné rubriky: Kde študujú naši?, Mladí priatelia misií (M. P. M), Noví členovia Stanislavovskej rodiny, Stanislavovská rodina, Z cudziny, Z denníka internátu, Z denníka „Stanislavova“, Z denníka trnavského „Stanislavova“, Z našich domov, Z našich domov na Slovensku.

V úvodnom čísle sa vo svojom príspevku čitateľom prihovril biskup Ján Vojtaššák,¹² ktorý poukázal na to, že periodikum im má priblížiť význam stanislavovskej akcie a vysvetliť im čo to je a aký má význam Stanislavov, aby lepšie veriaci pochopili význam prosby „príd' kráľovstvo tvoje“.¹³ Čitateľom v prvom čísle tiež redakcia vysvetlila, kto sú to jezuiti, aby lepšie pochopili poslanie ústavu, ktorý vychovával dorast Spoločnosti Ježišovej. Za jezuitu sa považoval klerik, kňaz alebo brat, ktorý patril do Spoločnosti Ježišovej. Ale najlepšie to vystihovali samotné stanovy rádu jezuitov. V nich bol načrtnutý ideál, za ktorý žil a zomieral každý jezuita. Prvá bola zásadou zakladateľa Rádu sv. Ignáca „Všetko na väčšiu česť a slávu Božiu!“. Druhá bola skrytá v troch písmenách IHS – Jezuiti, Spoločnosť Ježišova. Treťou bola samotná oddanosť Kristovej Cirkvi: Pracovať za Cirkev, slúžiť Cirkvi, rozširovať Cirkev. Za česť a slávu Božiu mali jezuiti bojovať ako

⁷ KRAPKA, E. – MIKULA, V. *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*. Cambridge : Dobrá kniha, 1990, s. 348.

⁸ SERAFÍNOVÁ, D. – GAZDA, I. *Dejiny slovenskej katolíckej žurnalistiky. Vývoj slovenskej katolíckej žurnalistiky od predchodcov po súčasnosť a jej predstaviteľia*. Bratislava : Vydavateľstvo UK, 2016, s. 53.

⁹ V januári 1932 si časopis zmenil názov na Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku a v januári 1934 si opäť upravil názov na Stanislavovské zvesti na Slovensku. Venované priateľom a dobrodincom.

¹⁰ KIPSOVÁ, M. a kol. *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938*. Martin : Matica slovenská, 1968, s. 548 – 549.

¹¹ Odkazy. In *Zvesti stanislavovské*. 1927, roč. I, č. 1, s. 24; „Zvesti Stanisl.“ sú zdarma... In *Zvesti stanislavovské*. 1927, č. 2, s. 56.

¹² Vojtaššák Ján (1877 – 1965) katolícky kňaz, spišský biskup. Po gymnaziálnych štúdiách v Trstenej a Ružomberku, ako aj po ďalších štúdiách ho vysvätili za kňaza v roku 1901. Pre hlásenie sa k slovenskej národnej identite bol často prekladaný na rozličné fary. Jeho prvým pôsobiskom ako kaplána bola Horná Zubrica. Od roku 1911 bol farárom vo Veličnej a zároveň od roku 1919 vykonával úrad riaditeľa biskupskej kancelárie v Spišskej Kapitule a stal aj rektorom spišského kňazského seminára. V roku 1920 ho vymenovali a v roku 1921 vysvätili za spišského biskupa ako jedného z prvých troch slovenských biskupov. Blížšie: PAŠTEKA, J. a kol. 2000. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava : Lúč, 2000, s. 1474 – 1475.

¹³ VOJTAŠŠÁK, J. „Stanislavov“. In *Zvesti stanislavovské*. 1927, č. 1, s. 1 – 2.

sv. Michal, horlíť za Kristovo kráľovstvo ako Pavol a pracovať pre Cirkev ako sv. Ignác a František Xaverský.¹⁴

Pri príležitosti pomenovania internátu v Ružomberku 13. novembra 1927 na Stanislavovo periodikum podrobnejšie informovalo čitateľov o význame tohto internátu – Stanislavova i o Stanislavovskej rodine. Na stránkach časopisu bolo publikovaných niekoľko príhovorov významných cirkevných predstaviteľov a politikov, ktorí poukázali na jeho význam. Biskup Ján Vojtaššák zdôraznil, že chudobní jezuiti v Ružomberku sa podujali pripravovať skupinku žiakov v duchu Spoločnosti Ježišovej a vychovať tak pre veriacich nových misionárov. V tomto ich úsilí ich podporovali dobrodinci, ktorí pochopili správnosť tejto myšlienky v meste, ktoré bolo známe svojím hlbokým katolíckym charakterom tak ako aj jeho okolie. Malo sa tak stať centrom, z ktorého mali vychádzať noví misionári.¹⁵ Andrej Hlinka¹⁶ zdôraznil, že sa mladí adepti mali stať bojovníkmi za pravdu Kristovu ako sv. Stanislav a odolávať všetkým pokušeniam, ktoré im tento svet a diabol pripravoval.¹⁷ Karol Mederly¹⁸ ako Ružomberčan bol hrdý na to, že sa mesto stalo strediskom náboženského a kultúrneho diania. Pripomenul, že vďaka Andrejovi Hlinkovi jezuiti prišli do Ružomberka, ako aj na skutočnosť, že v minulosti potom, čo mnoho mešťanov podľahlo tlaku reformácie, práve jezuiti priviedli týchto veriacich späť do lona katolíckej cirkvi. Pozitívne vnímal aj to, že pomenovanie „Stanislavov“ bolo podľa vzoru sv. Stanislava, ktorý bol tiež jezuitom – Poliakom a teda Slovanom. Slováci tiež museli prispieť k tomu, aby priviedli Slovanov do katolíckej cirkvi a pripravovať tak mládež k povolaniu najvznešenejšiemu, a to povolaniu kňazskému – misionárskemu. Vďaka tomuto pomenovaniu podľa tohto svätca sa stal Stanislavov nositeľom kresťanskej solidarity, hradom katolicizmu, charakterom národného ducha a spojivom slavianskej vzájomnosti v duchu unionizmu. Slávnosť pri príležitosti tohto pomenovania tak podľa neho presahovala rámec mesta a stávala sa udalosťou celonárodnou a celoslavianskou. V neposlednom rade poukázal aj na úctu k Božskému srdcu, ktorá bola u Slovákov ako u malého národa hlboko zakorenená a aj vďaka nemu tak mala mlá-

¹⁴ Čo sú jezuiti? In *Zvesti stanislavovské*. 1927, č. 1, s. 6 – 8.

¹⁵ Pre náš pamätník: Drahé slová ndp. Biskupa Jána Vojtaššáka, pri kršteninách „Stanislavova“ dľa údajov nášho zpravodajcu. In *Zvesti stanislavovské*. 1927, č. 2, s. 26 – 28.

¹⁶ Hlinka Andrej (1864 – 1938) katolícky kňaz, politik, redaktor, publicista, náboženský spisovateľ. Teológiu študoval na diecéznom seminári v Spišskej Kapitule a v roku 1889 bol vysvätený za kňaza. Od roku 1892 pôsobil ako farár v Troch Sliachoch a od roku 1905 v Ružomberku, kde bol aj cirkevným škôldozorcom. Bol národne a kresťansky orientovaným politikom a predstaviteľom úsilia o autonómiu Slovenska. Bol členom Slovenskej národnej rady a účastníkom prijatia martinskej Deklarácie. V decembri 1918 obnovil Slovenskú ľudovú stranu. Bol literárne činný a venoval sa publicistike zameranej proti pražskému centralizmu a čechoslovakizmu. Blížšie: Biografický lexikón Slovenska III. G – H. Martin : Slovenská národná knižnica, 2007, s. 463 – 465.

¹⁷ HLINKA, A. *Exhorta*. In *Zvesti stanislavovské*. 1927, č. 2, s. 28 – 30.

¹⁸ Mederly Karol (1887 – 1949) politik, úradník. Po gymnaziálnych štúdiách vyštudoval právo na univerzite v Kluži. V rokoch 1921 – 1922 bol starostom v Ružomberku, v rokoch 1923 – 1928 pracovníkom župného úradu v Liptovskom Mikuláši, v rokoch 1929 – 1939 vládnym radcom Krajinského úradu. Bol aktívnym politikom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a blízkym spolupracovníkom Andreja Hlinku. Blížšie: *Slovenský biografický slovník IV. M – Q*. Martin : Matica slovenská, 1990, s. 131.

dež lepšie pochopiť význam tohto zámeru jezuitov.¹⁹ Zvesti stanislavovské popri týchto príhovoroch významných osobností priniesli aj program a celý priebeh tejto udalosti, ktorá sa odohrala v Ružomberku 13. novembra 1927.²⁰

V lete 1930 sa internát Stanislavov presťahoval do Košíc a periodikum pri-nieslo na svojich stránkach aj príspevok ďalšej významnej osobnosti, a to biskupa Jozefa Čárskeho.²¹ Pozitívne ocenil skutočnosť, že sa jezuiti práve v Košiciach rozhodli otvoriť internát Stanislavov a priniesť tak mládeži v tomto hlučnom meste v duchu kresťanských ideálov zdravé ovzdušie rodičovského krbu. Bolo to dôležité aj z toho aspektu, že vo vtedajšej spoločnosti pomaly prevládajúci materialistický svetonázor a pôžitkárstvo výrazne ohrozovali kresťanskú vieru mladých ľudí.²² Podobne Barnabáš Tost²³ poukázal na skutočnosť, že výchova mládeže bola ohrozená voľnomyšlienkarstvom a zanedbávaním náboženských povinností. Príchod jezuitov, ktorí prišli do mesta vzdelávať a vychovávať v kresťanskom duchu tak mohol prispieť k tomu, že náboženský život v Košiciach začne prevlídať.²⁴

Stanislavov bol internát v Ružomberku, v ktorom sa vychovávali budúci jezuiti – misionári. Prijatý mohol byť každý študent, ktorý mal pevné presvedčenie stať sa jezuitom ako aj ďalšie potrebné predpoklady. Musel byť nadchnutý pre Ježiša Krista a šírenie jeho kráľovstva na zemi. Túžil po dokonalom duchovnom živote a po čnostiach, bol bohabojný, vyrovnaný. Musel disponovať aj dobrým zdravotným stavom. Základom boli aj vyhovujúce študijné výsledky. Adept tiež nesmel v minulosti pôsobiť v inom misionárskom ústave. Prirodzene nesmel vstúpiť do Stanislavova z donútenia, ale dobrovoľne. S povolením rodičov, ktorí ho mohli v tomto smere aj finančne podporovať.²⁵ Časopis prinášal na svojich stránkach aj konkrétne príbehy chlapcov, ktorí sa rozhodli vstúpiť do Stanislavova, resp. stať sa jezuitmi.²⁶ Chovanci Stanislavova sa snažili podporovať misie

¹⁹ MEDERLY, K. Reč povedaná na slávnosti krštenín Stanislavova 13. XI. 1927. In *Zvesti stanislavovské*. 1927, č. 2, s. 33 – 36.

²⁰ KOLEČANI, G. Náš deň 13. november 1927. In *Zvesti stanislavovské*. 1927, č. 2, s. 38 – 39.

²¹ Čársky Jozef (1886 – 1962) katolícky kňaz, biskup. Od roku 1915 bol farárom v Širokom. V roku 1923 sa stal riaditeľom Katolíckeho stredoškolského konviktu a vymenovali ho za profesora morálky a pastorálky na Vysokej škole bohosloveckej v Košiciach. Biskupskú vysviacku prijal v júni 1925. Založil malý seminár, pozornosť venoval aj výchove kňazov. Stal sa predsedom Katolíckej školskej rady pre Slovensko a Podkarpatskú Rus. Po pričlenení Košíc k Maďarsku, sídlil od októbra 1939 v Prešove. Do Košíc sa vrátil v apríli 1945. Bližšie: PAŠTEKA, J. a kol. 2000. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava : Lúč, 2000, s. 199 – 201.

²² ČÁRSKY, J. Prečo „Stanislavov“? In *Zvesti stanislavovské*. 1931, roč. IV, č. 1 – 2, s. 3 – 5.

²³ Tost Barnabáš (1876 – 1951) katolícky kňaz, kapitulárny vikár. Od roku 1918 bol farárom v Košiciach. Od roku 1919 riaditeľom Sirotnica sv. Antona a v roku 1920 prosynodálnym examinatorom, sudcom. V roku 1928 sa stal pápežským prelátom a o 3 roky neskôr kanonikom-kantorom. V roku 1938 sa stal predsedom Katolíckej akcie. Bližšie: PAŠTEKA, J. a kol. 2000. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava : Lúč, 2000, s. 1401 – 1402.

²⁴ TOST, B. Pozdrav synom sv. Ignáca. In *Zvesti stanislavovské*. 1931, roč. IV, č. 1 – 2, s. 5 – 6.

²⁵ Čo je Stanislavov? In *Zvesti stanislavovské*. 1929, č. 5, s. 130; Kto môže byť prijatý do Stanislavova? In *Zvesti stanislavovské*. 1929, č. 6, s. 169; Kto môže byť prijatý do Stanislavova. In *Zvesti stanislavovské*. 1930, č. 9, s. 250.

²⁶ Ako som sa dostal do Stanislavova. In *Zvesti stanislavovské*. 1929, č. 5, s. 139 – 143; Ako som sa dostal do Stanislavova I. In *Zvesti stanislavovské*. 1929, č. 6, s. 172 – 174.

a k tomu vyzvali aj ďalších študentov. K obráteniu pohanského sveta mohlo dôjsť len vtedy, keď sa katolíci budú zaujímať viac o misie a ak stupne počet tých, ktorí sa chcú stať misionármi. Predsavzali si preto, že sa budú viac zaujímať o misie, každý týždeň obetujú aspoň jedno sv. prijímanie za misionárov a za obrátenie pohanov. Záujem o katolícke misie chceli šíriť formou prednášok v krúžku, ale aj zbieraním milodarov a známok. K tejto činnosti vyzvali aj ďalších priateľov a študentov, aby pomohli podporovať misie a prispieť tak k obráteniu miliónov pohanov a šíreniu Božieho kráľovstva.²⁷ Ako príklad im uviedli činnosť študentov z iných krajín ako z Belgicka a Holandska, ktorým sa podarilo vyzbierať niekoľko miliónov známok ako aj vysokú sumu peňazí, ktoré pomohli pri stavbe dedín či nemocnice. Najlepšími v tomto smere boli najmä študenti v Belgicku. Fungovala tam organizácia Pro apostolis vydávajúca vlastný časopis, ktorá mala až 100 000 členov. Vysokoškolskí študenti mali vlastnú organizáciu, v ktorej bolo združených 600 študentov a niektorí z nich popri prednáškovej činnosti po tamojších mestách a dedinách odchádzali pomáhať aj osobne do zámorských misií. Slovenskí katolícki študenti tak nemali byť ľahostajní a mali podporiť misionárov.²⁸ Aktívni mali byť chovanci Stanislavova aj v čase prázdnin. Nemali zabúdať na misie. Naďalej mali šíriť časopis *Katolícke misie*, zbierať pohľadnice, známky a, samozrejme, nezabúdať na modlitbu.²⁹

Kvôli efektívnejšej práci pre misie založili chovanci Stanislavova krúžok Mladí priatelia misií. Ten sa snažil a nabádal aj iných k tomu, aby pomáhali podporovať misie rozširovaním časopisov *Katolícke misie* a *Hlasy z katolíckych misií*. Pomôcť mohli zbieraním poštových známok, ale tiež prispieť finančne, ak sa zriekli sladkostí, fajčenia, návštevy kina či divadla, a tak ušorené peniaze poslali jezuitom na internát v Košiciach.³⁰ V období hospodárskej krízy sa členovia spolku misií rozhodli aktivizovať aj doma. S rastúcou chudobou a zlým sociálnym postavením obyvateľstva hrozilo spoločnosti, že ľahko podľahne ideám boľševizmu, ktoré so sebou niesli nebezpečenstvo pre kresťanov. Mládež sa mala pripojiť k akcii lásky k chudobným a bližným, a tak bojovať proti boľševizmu. Pomáhať po hmotnej stránke, ale aj modlitbou a predovšetkým poučovaním tých, ktorí podľahli týmto myšlienkam.³¹ Usilovali sa však tiež naďalej apelovať na stránkach časopisu na študentov, aby neboli ľahostajní a snažili sa podporovať misie, a to nielen formou milodarov, ale aj zakladaním ďalších krúžkov Mladých priateľov misií.³²

V roku 1930 sa internát Stanislavov presťahoval z Ružomberka do Košíc. Jeho zverenci poďakovali všetkým dobrodincom a podporovateľom združeným v Stanislavovskej rodine, ktorí im v Ružomberku pomáhali. Sľúbili, že aj naďalej im ich

²⁷ Chovanci Stanislavova. Chlapci, robme niečo za misie! In *Zvesti stanislavovské*. 1930, č. 8, s. 226.

²⁸ Žiaci Stanislavova. M. P. M. Mladí priatelia misií. In *Zvesti stanislavovské*. 1930, č. 10, s. 273; Za pohanských bratov. In *Zvesti stanislavovské*. 1931, roč. IV, č. 3, s. 53 – 55.

²⁹ PAPIŇ, J. Misie a prázdniny. In *Zvesti stanislavovské*. 1930, č. 10, s. 274.

³⁰ H—n. Pohani a ich advent. In *Zvesti stanislavovské*. 1931, roč. IV, č. 1 – 2, s. 27 – 29.

³¹ K. K. Proti boľševizmu. In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1932, roč. V, č. 1, s. 29 – 30.

³² K. K. Pomoc, pomoc...! In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1932, roč. V, č. 1, s. 52 – 54; Či vieš... In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1933, roč. VI, č. 2 – 4, s. 160.

podporu budú oplácať modlitbou a rozličnými obetami. Zároveň prosili o ďalšiu podporu, a to napriek tomu, že už boli v Košiciach. Prvým dôkazom toho bola skutočnosť, že *Zvesti Stanislavovské* mohli vychádzať naďalej.³³ V meste začali pôsobiť 3 pátri, 1 školastik a 4 rehoľní bratia. Všetkých študentov mali 87, z toho 12 boli Stankovci – budúci jezuiti študujúci na Košickom štátnom gymnáziu. Ostatní študenti boli rozdelení medzi ďalšími školami, čo sťažovalo ich výchovu. Popri starostlivosti a výchove o mládež jezuiti v meste začali spolupracovať so Združením mužov Božského srdca a prevzali aj vedenie Mariánskej kongregácie slovenských žien. V okolí mesta tiež začali realizovať misie po dedinách.³⁴ Časopis pripomenul, že cieľom internátu bolo poskytnúť kresťanskej mládeži okrem ubytovania katolícku výchovu. K dispozícii mali študenti aj kaplnku, divadelnú sieň, študovne, plaváreň, klzisko a športové ihriská. Prednostne boli do internátu prijímaní žiaci z reálneho gymnázia.³⁵

Periodikum priblížilo aj význam Stanislavovskej rodiny. Patrili do nej všetci dobrodinci, otcovia, matky, bratia a sestry chovancov – budúcich jezuitov v alumnáte Stanislavov v Ružomberku. Po stránke náboženskej ho podporovali modlitbami ako aj ďalšími náboženskými skutkami a po stránke finančnej určitou dobrovoľnou finančnou sumou alebo hmotným darom pre samotný ústav, alebo konkrétneho študenta. Bolo tiež vhodné, aby podľa možností vzbudzovali u mladých žiakov túžbu po kňazskom povolání, a to formou vzdelávania ako aj pomocou náboženskej literatúry. Vhodných adeptov mohli odporučiť ústavu. Mali tiež získavať ďalších podporovateľov, a to predovšetkým v rozličných katolíckych spolkoch. Napokon pri rozličných udalostiach, akými boli svadby, večierky, divadlá alebo aj v testamente snažiť sa hoci aj malou finančnou sumou prispieť pre Stanislavov. Za členov tejto veľkej rodiny podporovateľov internátu boli odslúžené sv. omše, ktoré slúžili každý mesiac kňazi Spoločnosti Ježišovej. Zahrnutí tiež boli do modlitieb sv. ruženca, ktorý sa modlili mesačne za nich na celom svete. Mali tiež podiel na všetkých akciách, ktoré vykonávala Spoločnosť Ježišova ako ľudové a zámorské misie, exercície či vyučovanie mládeže. Modlili sa za nich tiež chovanci internátu a celý život im oplácali ich pomoc. Za zosnulých členov stanislavovskej rodiny sa slúžili sv. omše. Napokon každý, kto sa stal jej členom alebo prispel vyššou finančnou čiastkou bol zapísaný do krstného listu ústavu.³⁶ Na svojich stránkach publikovali *Zvesti stanislavovské* pravidelne aj menoslov členov Stanislavovskej rodiny, nových členov a aj jej zosnulých členov.³⁷

Aktívna bola najmä Stanislavovská rodina, ktorú tvorili Ružomberčania, ako aj obyvatelia z okolia, ktorá podporovala chovancov v Stankove, a to aj po tom, čo sa internát presťahoval z Ružomberka do Košíc. Na sviatok sv. Mikuláša v roku

³³ Stankovci. Ďaleko od rodiny... In *Zvesti stanislavovské*. 1931, roč. IV, č. 1 – 2, s. 8 – 10.

³⁴ TAKÁČ, P. „Stanislavov“ v Košiciach. In *Zvesti stanislavovské*. 1931, roč. IV, č. 1 – 2, s. 7 – 8.

³⁵ Prošpekt rím.-kat. internátu v Košiciach... In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1937, roč. X, č. 2, s. 30.

³⁶ Za dorost jezuitov. Rodina Stanislavovská. In *Zvesti stanislavovské*. 1927, č. 2, s. 41 – 42.

³⁷ Menoslov Stanislavovskej rodiny... In *Zvesti stanislavovské*. 1928, č. 4, s. 111; Stanislavovská Rodina. In *Zvesti stanislavovské*. 1929, roč. III, č. 5, s. I – VII.

1931 im poslala bielizeň, oblečenie, sladkosti, ale aj poštové známky.³⁸ V roku 1932 zarezovala myšlienka stať sa členom Stanislavovskej rodiny aj medzi Trnavčanmi, ktorí sa rozhodli podporovať Stankovcov a klerikov. Niektorí sa zoskupili a rozhodli sa podporovať jedného klerika až do jeho vysvätenia za kňaza. K podpore sa pridala aj Kongregácia sv. Anežky a Kongregácia sv. Notburgy. Hľadaniu ďalších dobrodincoŧ sa venovala aj pani Bogschová a slečna Leiharová. Tento príklad mali nasledovať aj ďalší a pokúsiť sa vytvárať ďalšie Stanislavovské rodiny.³⁹ Dôležité tiež bolo to, aby kresťania, ktorí sa stretli s týmito členmi rodiny, neboli nedôverčiví a nebáli sa im prispieť milodar pre potreby jezuitov. Mali si tiež uvedomiť, že túto obeť, zbierať peniaze vykonávali nezištne bez nároku na odmenu. Nemali sa preto báť podporiť ich a prispieť tak k výchove misionárov. Redakcia pripomenula, že za takýchto podporovateľov sa slúžia sv. omše, rôzne pobožnosti, modlitba ruženca, ako aj ďalšie modlitby. V tomto smere sa nezabúdalo ani na zosnulých členov Stanislavovskej rodiny.⁴⁰

Časopis na svojich stránkach propagoval JAS – akciu katolíckej mládeže pod ochranou sv. Berchmansa, sv. Alojza Gonzagu a s. Stanislava Kostku. Tá sa stretávala na týždenných schôdzkach, neskôr každý druhý týždeň. V rámci nich sa ich členovia venovali recitovaniu básní, vedomostným súťažiam a prednáškam. Charakter tohto spolku bol náboženský, vedecký a zábavný. Jeho zakladateľom bol Jozef Jurek. Jej cieľom okrem vzdelávania bolo aj oboznámenie sa s kvalitnou náboženskou tlačou a literatúrou ako aj jej rozširovanie.⁴¹ Členovia si budovali aj vlastnú knižnicu. Zo začiatku mala 600 zväzkov kníh v slovenskom, nemeckom, poľskom, francúzskom a latinskom jazyku. Odoberali tiež niekoľko periodík Rozvoj, Posol Božského Srdca, Náš Priateľ, Hlasy z katolíckych misií, Priateľ dietok, Slovenské pohľady a Le Pélerin.⁴² Ich počet postupne zvyšovali a niektoré zo školských kníh začali aj požičiavať chovancom internátu.⁴³ Snažili sa tiež systematicky prispieť k podpore misijného diela. Išlo najmä o modlitbu, obeť sv. omši a sv. prijímania ako aj námahu, ktorej boli denne vystavení. Medzi študentmi a priateľmi sa usilovali rozširovať mesačník Katolícke misie. Na gymnáziu v Ružomberku sa snažili vyzbierať aj peniaze, čo sa im aj celkom darilo, pretože študenti mali pochopenie pre takúto zbierku adresovanú pre misie. Ďalšiu zo zbierok už realizovali s konkrétnym cieľom, a to na podporu univerzity v Tokiu. Vyzvali preto všetkých katolíckych študentov, aby ich v tomto smere podporili, hoci malou finančnou čiastkou. Pomáhali tiež formou zbierania domácich i zahraničných poštových známok.⁴⁴

³⁸ Stankovci. „Pán Boh zaplat“ našim dobrodincom. In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1932, roč. V, č. 1, s. 7.

³⁹ Slovenský Rím za výchovu misionárskeho dorastu. In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1932, roč. V, č. 1, s. 21 – 23.

⁴⁰ Stanislavovská rodina. In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1935, roč. VIII, č. 4, s. 58 – 60.

⁴¹ Náš „J. A. S.“ In *Zvesti stanislavovské*. 1928, č. 3, s. 77 – 79; Náš „J. A. S.“ In *Zvesti stanislavovské*. 1928, č. 4, s. 118 – 119.

⁴² Náš „J. A. S.“ In *Zvesti stanislavovské*. 1929, č. 6, s. 170 – 172.

⁴³ Z činnosti „J. A. S.“-u. In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1932, roč. V, č. 1, s. 30.

⁴⁴ Žiaci Stanislava. Čo sme urobili za misie. In *Zvesti stanislavovské*. 1930, č. 9, s. 246 – 248.

Mládeži sa na stránkach časopisu prihovoril ohľadom povolania stať sa jezuitom formou viacerých príspevkov generálny prefekt Jozef Jurek. Ten zdôraznil, že každý mladík by mal počúvať Božie vnuknutie a povolanie stať sa práve jezuitom, a to aj preto, že stanovy jezuitov na rozdiel od ostatných rehoľných rádov nemali také prísne stanovy. Požadovala sa od nich v podstate len láska k Bohu a k blížnemu a ináč mali dostatok voľnosti. Božské Srdce si skrz sv. Margitu Ala-coque vyžadovalo od jezuitov, aby bolo nimi oslavované, ctené a obhajované prostredníctvom slov, spisov a časopisov. Mladí chlapci si mali uvedomiť či majú túžbu a povolanie stať sa jezuitom a bojovníkom za Boha a národ. Ak ho nepociťovali mali sa na tento úmysel modliť.⁴⁵ Podľa Jána Vojtaššáka bolo totiž veľmi málo tých, ktorí mali odvahu vstúpiť do formácie Spoločnosti Ježišovej. Nechceli sa zrieknuť toho čo im svet ponúkal, vytrvalo študovať alebo si to z finančných dôvodov nemohli dovoliť.⁴⁶ Medzi ďalšie dôvody toho, že bolo málo adeptov na kňazské povolanie, patrilo aj to, že prvá svetová vojna sa podpísala pod nábožensko-mravný úpadok spoločnosti. V neposlednom rade to bol aj prevládajúci materializmus a výchova na školách, ktorá v zárodku ničila v chlapcoch kňazské povolanie. Katolícki rodičia viacdetných rodín mohli prispieť k zlepšeniu tejto situácie tým, že aspoň jedného z chlapcov mali obetovať službe Božej pri oltári. Mali ich vychovávať tak, aby im vštepovali úctu voči kňazovi i kňazskému stavu. Napokon by podľa neho bolo ideálne, aby každá katolícka obec aspoň jedného študujúceho mladíka ročne odporučila pre kňazské povolanie a poskytla mu aj adekvátnu pomoc pri štúdiu.⁴⁷ Nedostatok kňazov misionárov nemal nechávať mladých chlapcov ľahostajnými. Mali sa hlásiť pod vedením sv. Ignáca zakladateľa Spoločnosti Ježišovej do boja za Krista Kráľa. Ak cítili takúto túžbu mali vstúpiť do Stanislavova, kde začínali ako dorast budúcich jezuitov.⁴⁸ Nemali byť nerozvážni a nečinní, ale obetovať svoje sily Bohu a blížnym a rozšíriť tak rady jezuitov, ktorí by následne mohli vo svete vykonať toho viac.⁴⁹

Popri snahe periodika vzbudiť u mladých chlapcov povolanie stať sa misionárom časopis prinášal informácie aj o tých, ktorí boli úspešní a stali sa novokňazmi. Slovenská viceprovincia jezuitov mala podľa periodika skromný počet kňazov, a preto s úprimnou a mimoriadnou radosťou prinášala správy o tých, ktorí po ťažkých štúdiách prichádzali slúžiť svoju prvú sv. omšu. Na svojich stránkach priblížila primiciantov Valéra Aurela Zavarského, Štefana Bugana, Izidora Štefíka, Františka Chmeľa, Jozefa Čačka a Ludovíta Náthera.⁵⁰

⁴⁵ JUREK, J. P. List generálneho Prefekta našej mládeži. In *Zvesti stanislavovské*. 1927, č. 1, s. 15 – 16; JUREK, Jozef P. Drahá mládež. In *Zvesti stanislavovské*. 1927, č. 2, s. 51 – 52.

⁴⁶ VOJTAŠŠÁK, J. Sv. Stanislave pomôž! In *Zvesti stanislavovské*. 1928, č. 3, s. 76 – 77.

⁴⁷ VOJTAŠŠÁK, J. Sv. Stanislave pomôž! In *Zvesti stanislavovské*. 1928, č. 4, s. 90 – 94.

⁴⁸ Na front. In *Zvesti stanislavovské*. 1931, roč. IV, č. 3, s. 48 – 49.

⁴⁹ Pán volá. In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1934, roč. VII, č. 2, s. 21.

⁵⁰ P. K. Naš novokňaz. In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1935, roč. VIII, č. 1, s. 38 – 39; Naši novokňazi. In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1936, roč. IX, č. 3, s. 39 – 41; Naši novokňazi. In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1938, roč. XI, č. 2, s. 22 – 23. Zavarský, Valér Aurel (1907 – 1993) katolícky kňaz, ilustrátor, teoretik sakrálneho umenia a architektúry, pedagóg, náboženský spisovateľ. V roku 1922 vstúpil do Spoločnosti Ježišovej. Za kňaza ho vysvätili v roku 1935 v Trnave. V rokoch 1938 – 1942 pôsobil ako stredoškolský profesor na jezuitskom gymnáziu v Trnave. Blížšie: PAŠTEKA, J. a kol. 2000. *Lexikón katolíck-*

Časopis približoval na svojich stránkach v príspevkoch aj informácie o bohatéj misionárskej činnosti jezuitov z celého sveta. V roku 1927 zhodnotilo periodikum pozitívne stav jezuitov vo svete, ktorý sa postupne zvyšoval. V misiách pôsobilo 2 382 jezuitov v rozličných častiach sveta. Podporovali a pôsobili v školách, sirotincoch, nemocniciach, lekárnach. Nechýbali ani tlačiarne, v ktorých sa tlačila náboženská literatúra a kalendáre.⁵¹ Spoločnosť Ježišova mala na starosti takmer šestinu pohanského sveta, v ktorom vykonávala svoje misionárske poslanie. Svoje zastúpenie mali aj slovenskí jezuiti pôsobiaci v Číne či v Rusku.⁵² V roku 1935 redakcia čitateľom pripomenula, že je jej ľúto, že nepoznajú niektoré štatistické ukazovatele týkajúce sa misií. Spoločnosť Ježišova mala v 49 rozličných misiách 2 959 členov, ktorí sa starali zhruba o 180 miliónov nekresťanov. Riadili tiež 12 univerzít, 125 kolégií a 1 000 iných škôl, 44 nemocníc, 107 sirotincov a 360 lekární pre chudobných.⁵³ Periodikum poukázalo aj na zásluhy jezuitov na rozvoji slovenského školstva, ale aj budovania škôl vo svete. Upozornilo na skutočnosť, že jezuiti už v minulosti budovali systém škôl, a to školy ľudové, stredné, ale aj vysoké, ktoré sa tešili vysokému záujmu zo strany študentov. Čitateľom priblížilo podrobnosti o Univerzite v Bejrúte, ale aj jezuitské vysoké školy v Indii. Na stavbe univerzity v Tokiu sa podieľali aj košickí študenti. Ich snahu prispieť na stavbu katolíckej školy ocenil aj tamojší rektor, ktorý im sľúbil za ich pomoc diplom.⁵⁴

Zvesti stanislavovské prinášali na svojich stránkach čitateľom zaujímavý obsah. Pravidelne sa venovali diani v internáte Stankov v Ružomberku, neskôr v Košiciach a Trnave,

približujúc podrobný program ich chovancov pripravujúcich sa na budúce kňazské povolanie. Predovšetkým im a členom Stanislavovskej rodiny, t. j. dobrodincom, ktorí ich hmotne a finančne podporovali prinášali príspevky s náboženskou problematikou. Tie sa týkali aktuálnej, ale i minulej misionárskej činnosti jezuitov na Slovensku a vo svete, ale boli to aj životopisy svätých a krátke poučné príbehy. Nechýbali ani príspevky týkajúce sa dejín jezuitov pôsobiacich v Trnave,

kých kňazských osobností Slovenska, Bratislava : Lúč, 2000, s. 1514 – 1515.

Štefík Izidor (1907 – 1975) katolícky kňaz, náboženský spisovateľ, prekladateľ, redaktor. Do Spoločnosti Ježišovej vstúpil v Trnave v roku 1926 a za kňaza ho vysvätili v roku 1936. V rokoch 1940 – 1940 sa stal predstaveným rezidencie v Trnave a v roku 1943 bol na fronte kurátorom slovenskej armády. Zo Spoločnosti Ježišovej vystúpil v roku 1944 a prešiel do Trnavskej apoštolskej administratúry. Bližšie: PAŠTEKA, J. a kol. 2000. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava : Lúč, 2000, s. 1305.

Chmeľ František (1910 – 1986) katolícky kňaz, náboženský publicista, redaktor a prekladateľ. Do Spoločnosti Ježišovej vstúpil v Trnave v roku 1926. Po vysviacke za kňaza v roku 1938 vyučoval filozofiu a teológiu v Trnave. V rokoch 1939 – 1950 sa intenzívne venoval redakčnej práci. V rokoch 1940 – 1945 redigoval časopis Mariánska kongregácia. Bližšie: PAŠTEKA, J. a kol. 2000. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava : Lúč, 2000, s. 554 – 555.

⁵¹ V. Sch. Jezuitské misie v roku 1927. In *Zvesti stanislavovské*. 1929, č. 5, s. 134 – 135.

⁵² Za bratov vo tme. Jezuiti a misie. In *Zvesti stanislavovské*. 1930, č. 8, s. 209 – 211.

⁵³ Misie Spoločnosti Ježišovej. In *Stanislavovské zvesti Jezuitov na Slovensku*. 1935, roč. VIII, č. 1, s. 2.

⁵⁴ Čo urobili jezuiti za kultúru. Výchova mládeže. In *Zvesti stanislavovské*. 1930, č. 9, s. 245 – 246; Jezuitská univerzita v Beyrute. In *Zvesti stanislavovské*. 1930, č. 8, s. 212 – 214; Jezuitské školy v Indii. In *Zvesti stanislavovské*. 1930, č. 9, s. 238 – 239; Univerzita v Tokiu a košickí študenti. In *Zvesti stanislavovské*. 1931, roč. IV, č. 4, s. 69 – 70.

Košiciach, Ružomberku a v Liptovskom Mikuláši. Dôraz kládlo periodikum predovšetkým na to, aby poukázalo na význam misionárskej činnosti jezuitov, čo sa snažilo aj prostredníctvom rozličných príspevkov a listov misionárov o misijnej činnosti Spoločnosti Ježišovej v Amerike, Brazílii či v Japonsku. Približovalo aj aktivity dvoch krúžkov Stankovcov Jasu a Mladých priateľov misií, ktorí sa snažili podporovať a vzbudzovať záujem o misie u ďalších študentov. Obsah periodika dopĺňali aj básne a fotografie. Časopis tiež pravidelne propagoval náboženskú tlač a literatúru. Stanislavovské zvesti vychádzali nielen v medzivojnovom období, ale úspešne vychádzali naďalej aj po roku 1939 v období existencie Slovenského štátu.

AZ 1928-AS ROMÁNIAI VALLÁSÜGYI TÖRVÉNY HATÁSA AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZRA

LUKÁCS Olga¹

The Influence of the Romanian Constitution on the Reformed Church in Transylvania in the 1920s

The Romanian society celebrated a milestone anniversary. It was the 100th anniversary of the adoption of the Constitution of 1923, the Basic Law of Greater Romania after the First World War. The aim was to give the state – which had grown considerably in size – a new legitimacy, to anchor the success of the unifying nationalist state policy at the highest legal level, and to enshrine the guidelines of this policy in constitutional law. Looking at the transformation into a nation-state as a constitutionally sanctioned state goal in 1928, this state goal is on its way to realization after one hundred years, whereby the proportion of minorities has decreased significantly. Moreover, unlike today's constitution, the Basic Law of 1928 did not contain any specific provisions for the protection of national minorities. Even the Saxons, who supported and represented the Romanian position on the issue of Transylvania's annexation to Romania, protested against the constitution. The Hungarian members of the Romanian parliament did not vote for the 1928 constitution either, unsuccessfully calling upon the Romanian state to recognize at least the level of minority rights provided for in the previous Hungarian legislation. The lecture emphasizes the measures that primarily affected the Reformed churches in Romania and against which the church leaders repeatedly expressed their protest.

Keywords: Romanian Constitutions, Reformed Churches in Romania, 1920s cult law, use of minority languages, minority church.

A Román Királyságban a lakosság 95%- tartozott az ortodox egyházhoz. Az új területekkel történt gyarapodás magával vonzotta az egyházak és a román egyház közötti feszültséget. Ez a beavatkozás mély politikai és szociális következményeket eredményezett.²

Erdély társadalmi, politikai és kulturális betagozása a Királyságba fokozatosan ment végbe. 1926-ig elvégezték az erre vonatkozó jogi alapozást – Balogh Júlia szerint a „nivellálási” programot.³

Annak ellenére, hogy az 1918. december 1-jei pontok között nagylelkű ígéretek voltak, a Romániában levő kisebbségi egyház és lelkeszi társadalom egyre ne-

¹ University Professor, Babeş-Bolyai University, Cluj Napoca, Faculty of Reformed Theology and Music, olga.lukacs@ubbcluj.ro

² LUKÁCS, I. R. A görögkatolikusok helyzete Erdélyben az első világháború után. In *Iustum Aequum Salutare*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, VI. 2010/1. 71.; LUKÁCS, O. Az erdélyi magyar egyházak kisebbségi sorsból adódó összefogása az 1918-at követő korszakban, mint történelmi megbékélési forma. In *Studia Theologia Reformata Transylvanica Universitatis Babeş-Bolyai*. Cluj-Napoca, 2020/1, 11–32.; LUKÁCS, O. Az erdélyi református iskolák helyzete az első világháborút követő „berendezkedés” másfél évében. In *Hagyomány Identitás Történelem*. Eds. Kiss Réka – Lányi Gábor, L'Harmattan. Budapest 2019, 331–342.

³ Vö. BALOGH, J. *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928*. Budapest 1996.

hezebb helyzetbe került. Elsősorban azokat az egyházakat célozták meg, amelyek az első világháború előtt részt vettek a magyarosításban.⁴

Az új alkotmányt 1923. március 28-án fogadták el, és 1923. március 29-én tették közzé a *Monitorul Oficial* 282. számában.⁵ Az Alkotmány 138 cikkelyt tartalmaz, 8 címre (fejezetre) van felosztva. Az 1. §-a leszögezi: „A román királyság egységes és oszthatatlan nemzeti állam.”⁶

Az 1923-ban megjelenő alkotmány cikkelyei helyenként tartalmazzák az 1918-as gyulafehérvári⁷ és az 1919-es párizsi kisebbségi szerződésben⁸ szereplő jogokat. Általánosságban szó van benne az emberi jogokról, egyenlőségről, de nem tesz említést a nemzetiségek önkormányzatáról, kulturális és vallási érdekeiknek védelméről.⁹

Az új alaptörvény több diszkriminatív intézkedéssel törvényesítette a kisebbségbe került összes nemzetek elszorításának lehetőségét; olyan eszközt adott az uralkodó nemzet kezébe, amely a nemzetpolitikai stratégia szellemében viszszaélésekre és kisebbségsorvasztó intézkedéseket eredményezett.

Az új alkotmány nem szabályozta a kisebbségi nyelvhasználatot. A 126. cikkely a román nyelvet az állam hivatalos nyelveként definiálta. Ez lett az alapja a későbbi nyelvi, vallási, oktatási és közművelődési törvényeknek és rendeleteknek.¹⁰

A továbbiakban a fő hangsúlyt nem a nemzetiségpolitikai, hanem az egyháztörténeti vetületekre helyezném.

Az 5., 22., és 24. cikkelyek¹¹ kimondták ugyan a szabad nyelvhasználat jogát és a vallásszabadságot, a valóság azonban erre rációzott. A 22. § nyíltan diszkriminatív előírásokat tartalmazott. Az ortodox vallást uralkodó állampolgárok nyilvánította, a görögkatolikus vallást pedig, azzal indokolva, hogy ez is a románok vallása, kedvezményezett helyzetbe hozta a többi felekezettel szemben.

⁴ LUKÁCS, 69.

⁵ NAGY, L. *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Reprint. Kolozsvár 1944, 223–257.

⁶ ALBERT – LŐRINCZ, M. A lovasfogat és hajtói, avagy az erdélyi iskolaügy szabályozása a két világháború között. In *Erdélyi Múzeum*. Kolozsvár 2006. 68. kötet, 3-4. füzet, 81.

⁷ A gyulafehérvári határozatok III. 2. pontja szerint „az összes hitfelekezetek egyenjogúak és az autonómia joga megilleti őket”.

⁸ A párizsi külön egyezmény biztosítja a törvény előtti egyenlőséget faji, nyelvi, vallási megkülönböztetés nélkül. A 10. cikkely második bekezdése szerint „azokban a városokban vagy kerületekben, ahol jelentékeny arányban laknak faji, vallási vagy nemzeti kisebbségekhez tartozó román állampolgárok, a kisebbségeknek jelentékeny részt kell biztosítani mindazoknak az összegeknek az élvezetéből és felhasználásából, amelyek a közvagyon terhére állami, községi vagy más költségvetésekben nevelési, vallási vagy jótékony célra fordítatnak. A 11. cikkely értelmében „Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász közületeknek a román állam ellenőrzése mellett, vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen.” Vö. MARTON, J. *Az Erdélyi (Gyulafehérvári) egyházmegye története*. Gyulafehérvár : Glória, 1993, 152.

⁹ LUKÁCS, 70.

¹⁰ ALBERT – LŐRINCZ, M. *A lovasfogat és hajtói, avagy az erdélyi iskolaügy szabályozása a két világháború között*, 81.

¹¹ *6 Románia Alkotmánya*. (Szentelést nyert 1923. március 28-án, kihirdettetett 1923. március 29-én, a *Monitorul Oficial* 282. számában.) Közli Nagy: *A kisebbségek alkotmányjogi...*, 223–257.

A 137. cikkely biztosította az egyházak vallásgyakorlásának szabadságát,¹² és hogy a lelkiismeret szabadsága korlátlan, és az állam az összes vallásfelekezetnek egyenlő szabadságot és védelmet biztosít, amennyiben gyakorlásuk nem ütközik a közrendbe, a jó erkölcsökbe és az állam szervezeti törvényeibe. A 22. cikkely az ortodox és a görögkatolikus egyházat viszont román egyházakként határozza meg, továbbá a kultuszokat három csoportba sorolja: az ortodoxot uralkodó és a görögkatolikus elsőbbséget élvező nemzeti egyházaknak nevezi, a többi bevett felekezetekkel szemben.¹³ Nyilvánvaló volt, hogy a vallásszabadság hangsúlyozása külföld számára volt fontos.¹⁴ Az új román alkotmány Nagy-Románia érdekei szerint íródott; az erdélyi románság is nemegyszer sértőnek, Erdély érdekeit semibe vevőnek tekintette.

Mind a protestáns, mind a katolikus egyháznak belső önkormányzati intézményi keretek között adott volt az autonómiája. Ezeknek birtokában meg tudtak alapozni akár egy részleges nemzetiségi-kisebbségi autonómiát. Ennek az évszázados autonómiának a megcsorbítása történt az 1928-as kultusztörvénnyel.

Az egyházakra vonatkozó törvénykezések hosszas viták és szenátusi csatározások után 1928-ra készültek el.

A vallásügyi törvény kialakulásánál nagyon sok tényező játszott közre. Ó-Romániában a történelem során az egyház államegyház volt, amelyet az egyes politikai pártok saját céljaiknak megfelelően irányítottak és használtak fel. Az ortodox egyháznak elismert privilégiumai is voltak.

Az ortodox egyháznak a görögkatolikus egyházzal együtt valamennyi püspöke tagja lett a szenátusnak, míg a többi egyházak főpapjai közül csak egy, s ez is csak azoknál az egyházaknál, melyekben a hívek létszáma elérte a 200 000-et.

A kultusztörvény szerint Romániában az egyházakat öt csoportba osztották: 1. uralkodó egyház (ortodox); 2. kiváltságos egyház (görögkatolikus); 3. történelmi egyházak (latin, rutén, görög és örmény szertartású katolikus, református, evangélikus, unitárius, a gregoriánus örmény), zsidó a különféle rítusaival, mohamedán;¹⁵ 4. elismert egyház (baptista);¹⁶ 5. el nem ismert egyházak (nazarénusok, adventisták stb.). A kultusztörvény az egyházak között már az elnevezés szintjén is különbséget tett, mert a két román egyházat „egyháznak”, míg a többi-eket kultuszoknak nevezte, és mint ilyeneket különböztette meg. Nagy-Romániában a következő évtizedben az egyházak egyenlőtlen közjogi helyzete változatlan maradt.¹⁷

Francia példára mind az 1927-es Konkordátum, mind a kultusztörvény tárgyalása során a Szenátus elutasította azt, hogy az egyházaknak „jogi személyiséget”, azaz valóságos autonómiát adjanak. Ilyen jogokkal csak az egyházak különféle intézményei: a szerzetesrendek, az alapítványok stb. rendelkezhettek. Így

¹² LUKÁCS, 72.

¹³ NAGY, L. *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár 1943, 176.

¹⁴ MARTON, J. – JAKABFFY, T. *Az erdélyi katolicizmus századai*. Kolozsvár 1994, 97–99.

¹⁵ *Református Szemle* XXI(20), 1928. május 18., 311. A kultusztörvény 21. Art.

¹⁶ 53. Art.

¹⁷ LUKÁCS, 73.

nem az egyház egyetemét, hanem egyes szerveit: egyházközségeket, esperességeket, püspökségeket ismeri el jogi személyeknek.¹⁸

Az eredeti tervezetet, az egyházak külön-külön felülvizsgálták, és annak több pontját sérelmesnek találták. Ennek következtében mindegyik egyház még március elején memorandummal fordult a kormányhoz, amelyben kifejtették álláspontjaikat és kifogásaikat. A vitás kérdések megbeszélésére március 5–10-én Bukarestben került sor a kultusztörvényt előkészítő szenátusi bizottságban.¹⁹ Lepadatu miniszter minden beadott memorandumot külön megtárgyalta a felekezetek képviselőivel. A miniszter igyekezett tárgyilagos lenni, a beadott kéréseket nem tekintette pártpolitikai kérdéseknek.²⁰ A szenátusi bizottság elnöke Balan nagyszebeni metropolita volt. A bizottságban magyar részről főleg Makkai Sándor püspök és Gyárfás Elemér szenátor folytattak alapos és részletes vitákat, valamint a görögkatolikus egyház képviselői.²¹ A szenátusi bizottsági tárgyalások során a képviselőknek sikerült néhány sérelmes ponton változtatni, de ennek ellenére még maradtak a törvénytervezetben nagyon hátrányos pontok.²² A legkritikusabb vitapontoknak számítottak az egyházi adók felhajtásának, az egyházi vagyon megosztásának kérdései²³ és a regáti egyházak jogi személyiségének elismerése.²⁴

A *Református Szemle* 1928. március 16-i száma 18 pontban részletesen közli azokat az eredményeket, amelyeket a bizottsági tárgyalás során értek el.²⁵ Az egyházakat mint intézményeket és ily módon a lelkészeket érintő egyik jelentős vívmánynak számított az, hogy a külföldi lelkészi diplomáknak nosztrifikáló vizsgáin csak részt vesz a kormány kiküldöttje, mialatt a román tárgyak kérdése történik. (Az eredeti javaslat szerint a vizsga a kormánykiküldött elnöklete alatt történt volna.)²⁶ Szintén a gyülekezetekben működő egyesületekre vonatkozó vívmánynak számított, hogy a törvényben elismerték, hogy az egyházi és vallásos egyesületek nem esnek az egyesületi törvények alá, tehát szabadon működnek az egyház jogi személyiségén belül.²⁷ Szintén fontos sikernek számít, hogy a lelkészeknek nem kell külön esküt tenniük,²⁸ valamint az, hogy az államsegély csak az elítélt személyektől vonható meg, és az államsegély csak akkor adható, ha

¹⁸ Az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának jelentése 1927. június 24-től 1928. november 1-ig. (A továbbiakban Igtan) Igtan 11094/1928. Igtan 6. old.

¹⁹ Igtan jegyzőkönyv, 1928. március 22-én tartott gyűlése 1. oldal.

²⁰ Uo., 161.

²¹ *Református Szemle* XXI (11), 1928. március 16., 161.

²² Igtan 1928. március 22., 1.

²³ Igtan 1928. március 22., 1.

²⁴ A Regátban 1916 előtt az egyházaknak nem volt jogi személyisége, így a templomok, iskolák és más egyházi javak magánosok névén állott. Ezek az új kultusztörvény alapján átmennek az egyház nevére.

²⁵ *Református Szemle* 1928. március 16., 161–162.

²⁶ Siker 1928. *Ref. Szemle* 4. pontja

²⁷ Siker 1928. *Ref. Szemle* 5. pontja

²⁸ Siker 7.

falun 200, városban 400 család mutatható ki valamelyik felekezethez tartozónak, de az intézkedés csak a jövőre vonatkozóan lesz érvényes.²⁹

A *Református Szemle* említett száma 6 pontban felsorolja a legsérelmesebb pontokat is, amelyek benne maradtak a törvénytervezetben, amelyekben nem sikerült egyezségre jutni.³⁰

Ezek közül csak néhányat emelünk ki, amelyek közvetlenül érintik a lelkészetet: Minden külföldi segély kormány jóváhagyáshoz van kötve; a teológiai akadémiákon a román tárgyak taníttatása kötelezővé vált: a román nyelv, Románia történelme és alkotmánytana. Ezeknek a tantervét nemcsak a kultuszminiszterrel, hanem a közoktatásügyi miniszterrel is láttamoztatni kellett. Az egyházi adók végrehajtása a pénzügyminiszter jóváhagyásától függött. A törvényjavaslat az állami elemi iskolákban folyó vallásitanításnál alkalmat adott arra, hogy azt elsősorban az állami tanító tanítsa. Ha ezt a tanítást nem vállalja, csak akkor bízhatja az illetékes lelkészre. Továbbá felfüggesztheti a püspöki körlevelek végrehajtását, valamint az egyházi adók behajtásánál módot ad a híveknek a teherviselés alól való kibúvárra és ezzel együtt az egyház tekintélyének csökkentésére.³¹ Az egyház számára az adományok elfogadása alá van vetve a törvényhozás jóváhagyásának.³²

Mivel a kultusztörvény minden kisebbségi egyházat érintett, ezért a közös fellépést látták célszerűnek. Ennek érdekében 1928. március 13-án Kolozsváron felekezeti konferenciát tartottak. A nagyszámú összegyűlt képviselők előtt Makkai Sándor püspök és Gyárfás Elemér szenátor számoltak be az addig lefolyt tárgyalásokról.³³

A kultusztörvény előkészületi vitáiban fontos momentum Makkai Sándor püspök beszéde, amelyet a szenátus 1928. március 20-i ülésén tartott éjjel. A beszédet teljes egészében a soron következő Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsán március 22-én is felolvasott, s a *Református Szemle* az 1928. március 23-i száma is közölte.³⁴ E beszéd lényege a kultusztörvény-tervezet különböző sérelmes artikulusainak kiemelése,³⁵ illetve rámutat arra, hogy az egyház

²⁹ Siker 10, 11. Szintén a református képviselők tárgyalása során eredményként került az új kultusztörvénybe, hogy elfogadták azt, hogy az iskolai és kulturális kérdéseket nem tekintik politikai kérdéseknek, a javaslat tiltó rendelkezései ezeknek a tárgyalását nem foglalják magukban; az egyházat mint jogi személyt képviselik – ez jelentős vívmány; a püspöki körlevelek ellenőrzése csak a hivatalos lap megküldése után történik.

³⁰ *Ref. Szemle* 1928. márc. 16., 162.

³¹ *Ref. Szemle* 1928. márc. 16., 1., 3., 4., 6. Olyan sérelmek maradtak a törvénytervezetben mint a karhatalmi segítséget, az egyházi ítéletek végrehajtásánál, feltételekhez köti.

³² Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának jelentése 1927. június 24-től 1928. november 1-ig. Igtan 11094/1928. Igtan 4. old.

³³ *Ref. Szemle*, 161.

³⁴ *Ref. Szemle* XXI(12), 1928. március 23., 177–179.

³⁵ „A történelmi egyházak működését még a közrend szempontja alá is helyezi (1. Art.), amely maga szabja meg, hogy az egyházi gyűléseken és intézmények kebelében milyen kérdések nem tárgyalhatók, illetve egész csomó egyházi kérdést kitesz annak a veszélynek, hogy azok politikai kérdéseknek minősíthessenek (6. Art.), amely megnehezíti a külföldi hittestvérek szeretetének szabad megnyilvánulását önkéntes adományaikban (9. Art.), amely az egyh. jogi személyiségének elismerésében hiányos és nem kielégítő (11. Art.), amely a saját híveink adakozásának szabad lehetőségét limitálja (12. Art.), amely az egyházi bíróságok ítéleteinek vég-

autonómiáját látja veszélyeztetve: „Az egyházak célja az, hogy a híveiket a hitben és az emberszeretetben neveljék. – Ez a munka lelki természetű, s éppen ezért több szabadságot, nagyobb autonómiát és változatosabb életlehetőségeket igényel, mint amennyit ez a tervezet megenged. – Véleményem szerint az államhatalomnak akkor is módjában van az egyházak feletti fölügyelet s ellenőrzés gyakorlása, ha az egyházi élet részletkérdéseibe nem nyúl bele annyira aprólékosan, mint azt a javaslat teszi. A túlzott ellenőrzési és beavatkozási jogok és alkalmak statuálása a kormány részéről elkerülhetetlenné teszi azt a következtetést, hogy a sok évszázados egyházaink ősi autonómiája és szabadsága a román állam kebelében többé nem érvényesülhet a maga teljességében. Már pedig a protestáns egyházak, akik lojálisan és őszintén akarják teljesíteni az állam iránti kötelességeiket, önként semmiképp nem mondhatnak le hitvalló őseik mártíromságával szerzett jogaikról s nem elégedhetnek meg kevesebb szabadsággal, joggal és életlehetőséggel, mint amennyit már bírtak.”³⁶

Makkai Sándor beszédének végkicsengése a bizalom hiánya. „Egy bizonyos: minél nagyobb bizalom nyilvánul meg irántunk az állam részéről, úgy a törvényekben, mint a kormányzatban, annál hűségesebb és hasznosabb tényezői leszünk az államnak. Mi bizalmat kérünk, s biztosítjuk önöket, hogy sohasem fognak csalódní azokban az egyházakban, amelyekre bizalommal ruházták a szabad és autonóm lelki munka végzését.”³⁷

A Kolozsvári Egyházkerület Igazgatótanácsának 1928. március 22-én tartott gyűlésén Makkai Sándor püspök maga számolt be részletesen azokról az eseményekről, amelyek a kultusztörvény megszövegezése előtt történtek.

1928. április 22-én tették közzé Romániában az új vallásügyi törvényt, amely három részben 59 artikulusban részletesen szabályozta az állam és a különféle egyházak viszonyát.³⁸

A kultusztörvény biztosította az egyházaknak a kulturális és karitatív intézmények működtetését, de limitálta a külfölddel, így Magyarországgal, történő politikai, vagyoni összeköttetést. Még külföldi anyagi segílyt sem fogadhatott el a kormány tudta nélkül. Az állam felügyelete és ellenőrzése mellett a kultuszminiszter által jóváhagyott „szervezeti szabályaik” szerint az egyházak szabadon intézhették belügyeiket.

A közzétett hivatalos kultusztörvénnyel kapcsolatosan a kultuszminisztérium engedélyezte, hogy egy éven belül javaslatokkal élhetnek az egyházak. Ezt kihasználva az Erdélyi Református Egyházkerület lépéseket tett. Mivel a kultusztörvény a 28. és 29. paragrafusában elrendelte az összes tisztviselőnek az eskütételt, maga Makkai püspök felterjesztésben fordult a kultuszminiszterhez, hogy

rehajtását feltételekhez köti (13. Art.), amely a vallástanítás kizárólagos jogát kétségessé teszi (16. Art.), az egyházi adók behajtásánál módot ad a híveknek a teherviselés alul való kibúvársra és ezzel együtt az egyház tekintélyének csökkentésére (30. Art.), amely kaput nyit az egyház egységének és anyagi erejének megrendülésére (45. Art.), amely eddig az egyház belső jogát képező adminisztratív intézkedéseket is (az eparhiák területi beosztása) állami törvényhez köti (28. Art.)” Igtan, 1928. márc. 22., 3–4.

³⁶ Ref. Szemle 1928. márc. 23., 178.

³⁷ Igtan 1928. március 22., 4.

³⁸ *Lege pentru regimul general al Cultelor.* 1928. április 22. (M. Of. Nr. 89).

azt ne románul, hanem magyarul kelljen elmondani. A kultuszminiszter ezt a kérelmét megtagadta.³⁹ Szintén javaslattal fordultak az állami hivatalos ünnepeken egyházi istentiszteletek eltörléséért.

Következtetésként megállapítható, hogy az 1928-as kultusztörvényt a bizalmatlanság jellemezte, az államnak túlzott volt a felügyeleti és ellenőrzési joga a vallásfelekezetek felett, valamint a lelkészek és egyházközségek működésének korlátozása még nagyobb elégedetlenségre adott okot. Annak a lelkészi kar jogának a kétségessége tétele történt meg, amely mindenkor az állami konszolidáció leghatalmasabb támasza és előmozdítója volt.

Vplyv rumunskej ústavy na reformovanú cirkev v Sedmohradsku v 20. rokoch 20. storočia

Rumunská spoločnosť nedávno oslávila okrúhle výročie: 100. výročie prijatia ústavy z roku 1923, základného zákona Veľkého Rumunška ustanoveného po prvej svetovej vojne. Táto ústava mala za cieľ poskytnúť výrazne rozšírenému štátu novú legitimitu, upevniť úspech zjednocovania nacionalistickej štátnej politiky na najvyššej právnej úrovni a zakotviť túto politiku v ústavnom práve. Pri skúmaní transformácie na národný štát ako ústavne schváleného cieľa v roku 1923 je zrejmé, že v priebehu minulého storočia sa tento štátny cieľ vo veľkej miere naplnil, pričom podiel menšín sa výrazne znížil. Je pozoruhodné, že na rozdiel od dnešnej ústavy základný zákon z roku 1923 neobsahoval konkrétne ustanovenia na ochranu národnostných menšín. Proti ústave protestovali dokonca aj Sasi, ktorí spočiatku podporovali a zastupovali rumunské stanovisko k pripojeniu Sedmohradska k Rumunsku. Podobne aj maďarskí poslanci rumunského parlamentu odmietli hlasovať za ústavu z roku 1923, pričom neúspešne apelovali na rumunský štát, aby dodržiaval aspoň práva menšín, ktoré predtým poskytovala maďarská legislatíva. Príspevok poukazuje na opatrenia, ktoré sa dotýkali predovšetkým reformovaných cirkví v Rumunsku; opatrenia, proti ktorým cirkevní predstavitelia sústavne protestovali.

³⁹ Igtan 1928. június 28-i gyűlése. III. Rendes 1928., 1.

**A MEGSZÁLLÁSTÓL A FELSZÁMOLÁSIG.
RUSZINOK ÉS GÖRÖGKATOLIKUSOK KÁRPÁTALJÁN
A SZOVJET MEGSZÁLLÁST KÖVETŐ ÉVEKBEN
(1944–1949)**

MOLNÁR D. Erzsébet – SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya

From occupation to liquidation. Rusyns and Greek Catholics in Transcarpathia in the years following the Soviet occupation (1944–1949)

After the Soviet annexation of Transcarpathia in 1944, the projecting of the Stalinist regime's nationality and church policy on the region began. The Soviet leadership treated the nationalities living in the newly annexed territory in different ways: the Hungarians and Germans were dragged into forced labor camps on the basis of ethnicity, while the Rusyns, the largest national community in the region, were assimilated into the Ukrainian ethnicity. As a result of this policy, the Transcarpathian Rusyns did not have a place in the empire apostrophized as the great family of peoples. The largest religious community in Transcarpathia, the Greek Catholics, received a similar treatment in terms of religion as the Soviet power wanted to convert them to the Orthodox faith, stripping them of their religious identity. This measure fit organically into the church policy of the Soviet empire. In the present study, we shed light on these liquidation methods, placing the main emphasis on the events affecting the Greek Catholic Diocese of Mukachevo. Our goal is to present the reasons behind the liquidation and – based on numerous previously unpublished sources – to show how the leadership of the diocese wanted to be used in connection with the annexation of Transcarpathia by the Soviet government, highlighting the cause-and-effect relationships that can be discovered between the processes of political and ecclesiastical assimilation.

Keywords: church policy, Transcarpathia, Transcarpathian Greek Catholic Church, sovietization.

Kárpátalja 1944-ben bekövetkezett szovjet bekebelezésével megkezdődött a sztálini rezsim nemzetiségi- és egyházpolitikájának a kivetítése a régióra. A szovjet vezetés eltérő bánásmódban részesítette az újonnan bekebelezett területen élő nemzetiségeket: a magyarokat és németeket etnikai alapon kényszer-munkatáborokba hurcolták, a régió legnagyobb lélekszámú nemzeti közösségének számító ruszinságot illetően pedig az ukrán etnikumba történő beolvasztás mellett döntöttek. Ennek eredményeképpen a *népek nagy családjaként* aposztrofált birodalomban a kárpátaljai ruszinoknak nem jutott hely. Felekezeti vonatkozásban hasonló bánásmódban részesült Kárpátalja legnagyobb vallási közössége, a görögkatolikuság, akiket felekezeti identitásuktól megfosztva a pravoszláv hitre kívántak áttéríteni, amely törekvés szervesen illeszkedett az összbirodalmi folyamatokba. Jelen tanulmányban ezen felszámolási metódusokra világítunk rá, a fő hangsúlyt a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyét érintő eseményekre helyezve. Célunk bemutatni a beszüntetés mögött álló okokat és számos, eddig publikálatlan forrás alapján láttatni, miként kívánta felhasználni a szovjet ha-

talom Kárpátalja annektálása kapcsán az egyházmegye vezetőségét, előtérbe helyezve a politikai és egyházügyi beolvasztási folyamatok között felfedezhető ok-okozati összefüggéseket.

A ruszinság történelmi nemzetfejlődése során soha nem rendelkezett önálló államisággal. Szálláshelyük és településtörténetük nem a történelmi határ mentén alakult, ennek okán etnikai csoportjaik különböző országok területén éltek és élnek ma is a Kárpátok hegyvidékén. Nemzeti önazonosságukat görögkatolikus vallásuk, egymáshoz közel álló nyelvjárásaik, gazdag szellemi és tárgyi néprajzuk és történelmi tudatuk határozta meg.¹

A szovjetek bejöveteléig a mai Kárpátalja területén élő ruszinságot a régió legnagyobb lélekszámú etnikumként tartották nyilván a mindenkori népszámlálások. A társadalmi és gazdasági szerkezetben betöltött szerepüket illetően földműveléssel, állattenyésztéssel és fakitermeléssel foglalkoztak, ennél fogva a ruszinság a paraszti életformát folytató közösségként jellemezhető. Soraikban nem található meg az arisztokrácia, és értelmiségi rétegük is túlnyomórészt a görögkatolikus papágból, valamint a papi családok leszármazottaiból alakult ki. 1910-es adatok szerint a ruszin népesség 70%-a kétezer lakosnál kevesebb lelket számláló falvakban élt, a régió szellemi-kulturális központjaiban, a ruszin etnikai határ alatt található Ungváron, Munkácson, vagy a többségében magyarok lakta Beregszászon arányuk jóval kisebb arányban volt kimutatható.²

Ami az autonómiatörekvéseket illeti, a XX. század folyamán a kárpátaljai ruszinság többször is próbálkozott belső önrendelkezést biztosító autonóm jogok megszerzésével, amelynek sikere, vagy sikertelensége legalább annyira függött a terület fölött fennhatóságot gyakorló ország nemzetiségi politikájától, mint amennyire a nagypolitika aktuális alakulásától. Az első világháború után, 1918 decemberében a Károlyi-kormány a X. Néptörvényben biztosított Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék területére kiterjedő autonómiát Ruszka Krajna néven,³ azonban ez az autonómiatörekvés és -kezdeményezés történelmi okokból kifolyólag a gyakorlatban nem valósulhatott meg. A prágai kormány 1919-ben a békekonferencián ugyan kötelezte magát a kárpátaljai terület autonóm egységben történő megszervezésére,⁴ ez az ígéret mintegy két évtizeden át nem teljesült.

A második világháború után, Kárpátalja szovjet megszállásával megkezdődött a birodalom nemzetiségi politikájának lokális kivetítése a régióra, melynek következtében a vidék etnikai arculata gyökeresen átalakult. A hatalom eltérő stratégiát alkalmazott a területen élő nemzetiségekkel szemben: a magyar és német közösséget etnikai alapon tizedelték meg, kényszermunkatáborokba hurcol-

¹ S. BENEDEK, A. *A gens fidelissima: a ruszinok*. Budapest: Belváros – Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2003. 64 p.

² TÓTH, I. *A peremvidék világbirodalma*. Budapest: Pro Minoritate Könyvek, Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány, 2013. 464 p.

³ SZAKÁL, I. Autonomia vagy gyámság? In „*Ruszin voltam, vagyok, leszek...*”. Fedinec Csilla – Cernicskó István. Budapest: Charta XXI Egyesület – Gondolat Kiadó, 2019, p. 100–104.

⁴ CSERNICSKÓ, I. – FEDINEC, Cs. Hogy került a ruszin többségű Podkarpatszka Rusz az új államhoz. In „*Ruszin voltam, vagyok, leszek...*” Fedinec Csilla – Cernicskó István. Budapest: Charta XXI Egyesület – Gondolat Kiadó, 2019, p. 122–125.

ták, a régió legnagyobb lélekszámú etnikumának számító ruszinságot pedig asszimilálni kívánták, így egyszerűen nem ismerték el őket külön nemzetiségnek.

Az 1941-es népszámlálási adatok szerint az 853 949 fős Kárpátalja lakosságának 58,8%-a vallotta magát ruszinnak,⁵ akikkel szemben a szovjet vezetésnek határozott elképzelései voltak. Ezek szerint az újonnan megszerzett területeken élő helyi szláv lakosság – tekintet nélkül arra, hogy ők milyen nemzetiségűnek vallották magukat – ukránnak voltak tekintendők.⁶ Amikor 1946-ban megtörtént a Kárpátalján élő lakosság nemzetiség szerinti összeírása, mindazokat, akik ruszinnak vagy a ruszin bármilyen megfelelőjének – ruténnek, kárpátorosznak – vallották magukat, ukránként regisztrálták. Az eseményeket átélő visszaemlékezők szerint az összeírások többségét diákok végezték a Vörös Hadsereg egy-egy politikai tisztjének a kíséretében. Amikor pedig a válaszadó a nemzetiségre vonatkozó kérdésre ruszinnak vallotta magát, a diáknak, a tiszt felszólítására az ukrán nemzetiséget kellett beírnia.⁷ Ennek következtében a ruszin nemzetiség hivatalosan eltűnt a Kárpátalján élő nemzetiségek sorából, a „ruszin kérdés megszűnt létezni”.⁸ A korabeli források szerint a régióban élő szláv nemzetiség tagjai *kárpátontúli ukránokként* vannak megnevezve,⁹ a későbbiekben pedig egyszerűen ukránokká minősítették át őket. 1959-ben, Kárpátalja szovjet-korszakának első népszámlálásakor a nemzetiségek színes palettáján a ruszin már nem volt fellelhető.¹⁰

A szovjetek módszeresen láttak hozzá a ruszinok nemzeti öntudatának megsemmisítéséhez: üldözték, megfélemlítették vagy kivégezték az értelmiségi rétegük képviselőit,¹¹ elpusztították irodalmi műveiket. A szovjet narratíva szerint a ruszinok történelme a keleti szlávok történelmének, azon belül az ukrán történelem része, a ruszin nyelv pedig csupán az ukrán egy nyelvjárása. Hivatalos nyelvként az ukrán mellett az orosz volt használatos, a ruszin nyelv irodalmivá tételére még csak kísérlet sem történt.

A ruszinság elleni támadással szorosan összefonódott a görögkatolikus egyház ellen indított hadjárat. A kárpátaljai ruszinság többsége a görögkatolikus felekezethez tartozott, nemzetiségként való megmaradásuk alappillére volt a vallási identitásuk megőrzése. A nemzetiségi téren ruszinokkal szemben alkalmazott asszimilációs politika egyházi vonatkozásban a görögkatolikusokkal szemben is bevetésre került. A görögkatolikus vallás Kárpátalja legnagyobb vallási közössége

⁵ MOLNÁR D., I. *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2018, p. 99.

⁶ MAGOCHY P. R. *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Cambridge: Harvard University Press, 1978, 640 p.

⁷ MAGOCHY P. R., *The Shaping*, p. 456.

⁸ OFICINSZKIJ R. Oroszosítás. In *Kárpátalja 1919-2009: történelem, politika kultúra*. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010, p. 254-257.

⁹ Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. Р-14, оп.1. о.д.зб.5.

¹⁰ ДАЗО, ф.1, оп.1. о.д.зб.3457. арк.10–11.

¹¹ DUPKA, GY. *A szovjet hatóság megtörő tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 2014, 276 p.

volt, leginkább a ruszinság körében volt elterjedt, a hívek száma az 1941-es népszámlálási adatok szerint 435 141 főre volt tehető.¹²

Mértékadó vélemények szerint a görögkatolikus egyház sorsa már akkor eldőlt Ukrajnában, amikor 1943-ban Sztálin visszaállította a moszkvai ortodox patriarchátust. 1944 májusában a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa létrehozta a Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsát, amely a nem pravoszláv felekezetek felügyeletével foglalkozott és úgy gondolták, hogy a kellő nyomásgyakorlás után egyes történelmi egyházakat az állam érdekeinek szolgálatába lehet majd állítani.¹³

A görögkatolikus egyházat illetően a cél egyértelműen a pravoszláv egyházba történő beolvasztás volt mivel Moszkva nem tűrhette az újonnan bekebelezendő terület legnagyobb lélekszámú vallási közösségének Róma fennhatósága alá tartozását. A támadáshoz kellő alapot szolgáltatott számukra a tény, miszerint a háború idején Nyugat-Ukrajna görögkatolikus vallású lakossága a Szovjetuniótól való elszakadást kívánta, amely törekvést a szovjet hatalom a későbbiekben vádként használta fel az egyház elleni küzdelemben, melynek egyik fő szócsöve a sajtópropaganda volt: „Nálunk egyforma a magatartás az összes vallásokkal szemben. A szovjet emberek azonban tudják azt és emlékeznek arra, milyen álláspontot foglalt el a nagy megpróbáltatások idején az egyik vagy másik egyház. Emlékezzünk a Nagy Honvédő Háború napjaira. Míg a pravoszláv egyház mindig a néppel együtt, valóban részt vett az ellenség elleni harcban, addig az uniátus¹⁴ egyháznak a reakció táborában látható hivatalnokainak nagyobb része a német–magyar megszállók közvetlen ügynöke volt.”¹⁵

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy amikor 1944 szeptemberében a Vörös Hadsereg a Kárpátok előterébe érkezett, a régió görögkatolikus klérusa között aggodalom ütötte fel a fejét. A fokozódó nyugtalanság miatt 1944 szeptemberében Kárpátaljára érkezett Dudás Miklós hajdúdorogi püspök, a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye apostoli adminisztrátora, és segédpüspökévé szentelte Romzsa Tódort, aki a szovjet megszállás bekövetkeztekor már az egyházmegye élén állt. Dudás több találkozót is tartott Ungváron, Munkácson és Huszton a görögkatolikus papokkal, akiket arra szólított fel, hogy a görögkatolikus egyház fennmaradása érdekében mindenki maradjon a helyén, senki ne csatlakozzon a visszavonuló magyar hadsereghez, még nagyobb buzgalommal

¹² *Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880-1941)*. Editor. József, Kepecs. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2000, 245 p.

¹³ SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY, I. Magyar reformátusok a Szovjetunióban a hrucsovi egyházüldözés időszakában. In *Betekintő. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára negyedéves tudományos folyóirata*. ISSN 2732-186X, 2020, vol. 14, n. 3, p. 27–28.

¹⁴ A görögkatolikus egyház szinonimájaként használt kifejezés, mely arra utal, hogy a felekezet az ortodox és a római katolikus egyház egyesüléséből jött létre. Ismeretes, hogy a keresztény egyház a 11. században két ágra (rómaira és bizáncira) szakadt. Ezt követően az egység helyreállítására több kísérlet is történt. Ennek eredménye az 1596-os breszti unió, amely jelentős lépés volt a keleti és a nyugati egyház egyesítésében. A görögkatolikusok magyarországi uniója 1646-ban kötött meg, 1771-ben pedig a Szentszék a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyét önálló püspöki rangra emelte. PIRIGYI, I. *A magyarországi görögkatolikusok története*. Nyíregyháza: Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 1990, 435 p.

¹⁵ M. TAKÁCS L. *Aprópénz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945-1948*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 1994, 329 p.

hirdessék az ígét és folyassák az istentisztelet tartását minden körülmények között. Engedélyt adott a rövidített, misetartozékok nélküli szertartások megtartására a templom falain kívül, az iskola területén, vagy akár az otthonokban.¹⁶

Amikor a 4. Ukrán Front 1944 októberében befejezte Kárpátalja megszállását, Moszkva még nem manifestálta a régió további sorsára vonatkozó elképzelését, ennek okán kérdésként lebegett a levegőben, hogy a szovjet katonák csupán átmenetileg tartózkodnak a területen, vagy a helyi lakosság egy új államfordulattal szembesül.¹⁷ A kutatások alapján mára egyértelműen megállapítható, hogy a szovjet vezetés a kárpátaljai terület bekebelezését úgy kívánta feltüntetni, mint egy alulról, a helyi lakosság irányából megfogalmazódó népakaratot, amely a Csehszlovákiától való elszakadást és a Szovjetunióval való egyesülést szorgalmazza, és amely óhajnak a Szovjetunió kész eleget tenni. Eme törekvésükben kívánták eszközként felhasználni Romzsa Tódort, tulajdonképpen a püspöknek a lakosságra gyakorolt befolyását szándékoztak kiaknázni jelenlétük elfogadtatására. Amikor 1944. november 6-án a megszálló erők üdvözlő estét rendeztek az ungvári moziban a győztesek tiszteletére, a 4. Ukrán Front vezetése maga kérte fel Romzsa Tódort, hogy vegyen részt az eseményen és beszédében térjen ki arra, hogy Kárpátalja népe és papsága a Csehszlovákiától való elszakadást szorgalmazza. Bár a rendezvényen Romzsa kész volt jelen lenni, a beszéd megtartását Chira Sándor kanonokra kívánta bízni. A szovjet tisztek azonban többszöri felkeresés alkalmával egyértelműsítették, hogy kifejezetten ragaszkodnak ahhoz, hogy maga a püspök szólaljon fel sőt, a beszéd megírását is felajánlották, amitől Romzsa elhatárolódott. A beszédet végül a püspök megtartotta, megköszönve Sztálinnak és a szovjet hadseregnek, hogy különösebb pusztítások nélkül Kárpátaljára is elhozták a szabadságot és békét,¹⁸ viszont a szovjetek várakozásával ellentétben nem tett semmilyen utalást Kárpátaljának Szovjet-Ukrajnával történő egyesülésére.¹⁹ Ennek ellenére másnap a kommunista hatalom helyi sajtóorgánumban, a Zakarpatzskaja Pravda-ban minden valós alapot nélkülöző, pár soros cikk jelent meg, melyben a püspök az egyházmegye nevében bejelentette a terület önkéntes csatlakozását Szovjet-Ukrajnához.²⁰ A hír megjelenését követően Romzsa tiltakozását fejezte ki a szerkesztőségénél a beszédében történt hamis közlés miatt, azonban válaszul azt kapta, hogy „csak kijavították, amit rosszul mondott”.²¹

A rendezvényen a szovjetek által néhány nappal korábban kinevezett ungvári polgármester, Szergej Sztaszev olvasta fel a Benešhez küldött távirat szövegét, melyben kérték, hogy engedje ki Kárpátalját Csehszlovákia kötelékéből. A rendezvényen jelen lévő Chira Sándor kanonok a következőképpen emlékezett vissza erre: „S ekkor, mint napfényes égből lecsapó villám úgy süvített végig mindany-

¹⁶ ДА30, ф.2558, оп.1. о.д.36.5392. арк.57–60.

¹⁷ ДА30, ф. P-14, оп.1. о.д.36.6. арк.1.

¹⁸ DUPKA GY. *A szovjet hatóság*, p. 60.

¹⁹ Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár (BIGKL), Chira Sándor hagyatéki iratai. Visszaemlékezés. 55.

²⁰ BIGKL, Chira Sándor hagyatéki iratai. Visszaemlékezés. 56.

²¹ SUTTNER, E. C. *A katolikus egyház a Szovjetunióban*. Budapest: Bencés Kiadó, 1994, p. 124.

nyiunk fülében a következő szöveg: «Kárpátalja népe kéri Önt Elnök Úr, hogy minket a Csehszlovák Köztársaság keretéből kiengedni méltóztassék.» Nincs taps! Néma megrökönyödés. Borzadály vett erőt mindenkin. Hát így is lehet? Csak a katonazenekar csinnadrattás himnusza töltötte be a termet. A többi egy kaptafára szabott dikció már senkit sem érdekelt.”²²

Az ünnepség után Tyulpanov ezredes, a 18. hadsereg politikai osztálya 7. csoportjának a vezetője²³ gyakori vendég lett a püspöki palotában. Ezen alkalomkor a püspök tiltakozását fejezte ki amiatt, hogy az egyházközségekben a 4. Ukrán Front tisztjei sorra adják át a görögkatolikus templomokat a pravoszlávoknak, mire Tyulpanov közölte, hogy náluk semmiféle tiltakozást nem ismernek.²⁴

Időközben az egyesítési folyamat egy fontos lépcsőfokára került sor 1944. november 19-én Munkácson, amikor az összehívott pártkonferencián az illetékesek megalakították Kárpátontúli-Ukrajna²⁵ Kommunista Pártját, illetve elfogadták a régió Szovjet-Ukrajnával történő egyesülését, amelyet az egy hét múlva összehívandó népbizottságok kongresszusán szándékoztak megszavaztatni a delegáltakkal. 1944. november 26-án, Munkácson meg is szervezték Kárpátontúli Ukrajna népbizottságainak első kongresszusát. Máiig nem tudjuk biztosan, a kongresszus 663 küldöttét milyen módon választották meg, hiszen választásokat nem írtak ki, az viszont bizonyos, hogy a megfélemlített és politikailag egyoldalúan befolyásolt jelenlévőknek a Szovjetunióval való egyesülést fegyveres katonák jelenlétében meg kellett szavazni. Így született meg az *alulról jövő népakarat* megtestesítőjeként a manifesztum, melynek értelmében egyrészt Kárpátontúli Ukrajna kilépett Csehszlovákia kötelékéből és egyesült Szovjet-Ukrajnával,²⁶ másrészt döntöttek arról, hogy megválasztják a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsát, mint a Kárpátontúli Ukrajna területén a *nép akaratából* működő egyetlen központi hatalmat. Ebben az átmeneti időszakban tehát – 1944 novembere és 1946 januárja között – elméletileg a hatalmat a Néptanács gyakorolta,²⁷ azonban a gyakorlatban minden Moszkvából volt irányítva. Szovjet adatok szerint 1945. január 1-ig több mint 250 ezer kárpátaljai lakos írta alá *önkéntesen* az egyesülést kérő munkácsi manifesztumot.²⁸

Az aláírásgyűjtési akció folyamatában, 1945 januárjában Romzsa püspököt a 4. Ukrán Front vezetője, Petrov tábornok elé rendelték, ahol dicsérrettel és fenyegetéssel, ígéretésekkel és megfélemlítéssel próbálták rávenni, hogy nyilatkozzon Kárpátaljának a Szovjetunióhoz csatolása mellett. „Szofizmákkal úgy-

²² BIGKL, Chira Sándor hagyatéki iratai. Visszaemlékezés. 56.

²³ Ez a csoport volt felelős a polgári lakosság körében kifejtett munkáért.

²⁴ BOTLIK, J. *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, 1997. 335 p.

²⁵ Kárpátalja hivatalos megnevezése 1944 októberétől

²⁶ ДАЗО, ф. Р-14, оп.1. о.д.36.6. арк.1

²⁷ OFICINSZKI, R. Kárpátontúli Ukrajna, 1944–1946. In *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika kultúra*. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010, p. 233–245.

²⁸ BOTLIK, J. *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti–Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, 2000, 318 p.

szólván fizikailag fárasztották ki a püspököt.”²⁹ Romzsa és a kíséretében lévő Chira Sándor kanonok viszont azzal az érveléssel álltak ellen a nyomásgyakorlásnak, miszerint az egyesülés kikiáltását tartalmazó manifesztum aláírása politikai ügy, a püspök pedig nem politizál.³⁰ Bár a püspököt ekkor még elengedték, a görögkatolikus egyház sorsát illetően baljósak voltak az ezt követően érkező sorozatos figyelmeztetések, miszerint a Szovjetunióban nem létezhet olyan vallás, melynek felső vezetése nem az ország területén tartózkodik, ezért el kellene fogadni a Moszkvai Patriarchátus fennhatóságát.³¹

A görögkatolikus egyház felszámolási folyamatának első írásos dokumentuma az a levél, amelyet még 1944. november 18-án fogalmaztak meg a Munkácsi-Eperjesi Pravoszláv Püspökség vezetői és a hívők nevében kértek a patriarchátust, hogy az egyházmegyét tegyék át moszkvai fennhatóság alá, Kárpátontúli Ukrajnát csatolják az SZSZKSZ-hez és a régió görögkatolikus templomait, valamint egyéb ingatlanjait és ingóságait adják át a pravoszláv egyháznak.³² A kérést rövid időn belül teljesítették: még 1944-ben az egyházmegyét a Moszkvai Patriarchátushoz csatolták, és megkezdődött a görögkatolikus egyház ingatlanjainak elkobzása és kisajátítása a pravoszláv egyház javára.³³ Az 1945-ös sematizmus szerint – amely mintegy utolsó adatrögzítésként tartható számon a felszámolás előtt – a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye kárpátaljai területén 329 papja volt, a templomok száma 449-re, a parókiáké pedig 275-re volt tehető.³⁴ Jelésértékű a hatalom és a helyi pravoszláv egyház együttműködése tekintetében, hogy 1945 májusában a Néptanács ungvári pravoszláv egyház képviselőit kérték fel a hálaadó istentisztelet tartására a háborúban aratott győzelemért.³⁵

Ahogy a szovjet vezetés Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolása esetében is az *újraegyesülés* hamis jelszavát használta, a görögkatolikus egyházat is a pravoszláviával történő *újraegyesülés* ürügyével kívánta felszámolni.³⁶ Mindenekelőtt megvonták az unitus egyház anyagi támogatását, a pravoszlávét pedig jelentősen megnövelték, eleget téve a Munkácsi-Eperjesi Kárpátorosz Pravoszláv Püspökség azon kérelmének, melyben állami támogatás kiutalását indítványozták a papság kifizetése, valamint a püspökség fenntartása céljából.³⁷

A belügyi titkosszolgálat részéről egyre erőteljesebbek lettek a görögkatolikus egyház képviselői elleni támadások, amelyek szorosan összefüggtek a tisztségvi-

²⁹ BIGKL, Chira Sándor hagyatéki iratai. Visszaemlékezés. 57.

³⁰ BIGKL, Chira Sándor hagyatéki iratai. Visszaemlékezés. 56.

³¹ *A Munkácsi Görögkatolikus Egyház 1945. évi sematizmusa. Bendász-hagyatéksorozat 3.* Editor: Marosi István. Beregszász: Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár, 2020, 339 p.

³² OFICINSZKIJ, R. Egyházellenes intézkedések. In *Kárpátalja 1919-2009: történelem, politika kultúra*. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010, p. 289–291.

³³ ДА30, ф. P-14, оп.1. оД.36.666. арк.1–123.

³⁴ *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye*, p. 37.

³⁵ ДА30, ф. P-14, оп.1. оД.36.241. арк.1–2.

³⁶ BRENOVICS, L. Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Kárpátontúli területe, 1945. június – 1991. augusztus. In *Kárpátalja*. Baranyi, Béla. Pécs–Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, 2009, p. 95–101.

³⁷ ДА30, ф. P-14, оп.1. оД.36.665. арк.1–22.

selők és a magyar országgyűlés kárpátaljai képviselőinek körében véghezvitt tisztogatási sorozattal, lévén több görögkatolikus pap volt tagja a magyar parlamentnek. A letartóztatások 1944 decemberében kezdődtek meg Demjanovics Péter parókus és parlamenti képviselő őrizetbe vételével akit, mint *reverendás kémet* golyó általi halálra ítélték, és csakhogy az ítélet vére is hajtassék, 1945 áprilisában a börtönben agyonlőtték a 76 éves, nagybeteg, haldokló papot.³⁸ Ezt követően az 1945-ben elítélt, majd kivégzett vagy a Gulágon meghalt országgyűlési képviselők soraiban olyan görögkatolikus papok találhatók, mint Ilniczky Sándor kanonok, nagyprépost, Ortutay Jenő főesperes, Beregszász polgármestere, Fenczik István teológiai tanár.³⁹

Mindeközben az állami szervek egyre erőteljesebben szorgalmazták a görögkatolikus egyházközségek áttérését a pravoszláviára, illetve a vegyes vallású – görögkatolikus és pravoszláv – családokat pedig igyekeztek egyvallásúvá tenni az utóbbi javára. A jelzett folyamatot jelentősen meggyorsította az 1945 márciusában kiadott „A vallás megváltoztatásának szabadságáról” című rendelet hatására, amelynek értelmében minden felnőtt állampolgárnak joga volt szabad akaratából megváltoztatnia vallását, illetve felekezeten kívülinek lennie, a kiskorúak pedig szüleik hozzájárulásával változtathatták meg vallásukat.⁴⁰ 1945 márciusában a kommunista vezetés rendeletben tiltotta be a *görögkeleti* kifejezés használatát, helyette a *pravoszlávot* irányozta elő tette kötelezővé és kizárólagossá.⁴¹

Több településen a görögkatolikus klérus megpróbált ellenállni a beolvasztási kísérletnek, tartani pozícióját, biztatva a híveket egyházuk melletti kitartásra, templomaik védelmére.⁴² Ezek következtében születtek meg az írásbeli jelentések sorozata „a görögkatolikus agitáció veszélyeiről, a görögkatolikus papság szerepéről a magyar megszállás ideje alatt és a görögkatolikus papok népellenes magatartásáról,”⁴³ illetve „népellenes beszédek megtartásáról.”⁴⁴ A hazug vádak alapján görögkatolikus templomok százait kobozták el és bocsájtották a pravoszláv egyház rendelkezésére.⁴⁵

1945 augusztusában a Munkácsi Egyházmegye püspöki levéltárát és könyvtárát átvilágították⁴⁶ és a rendszer számára nemkívánatos anyagokat megsem-

³⁸ BENDÁSZ, D. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a szovjet megszállás után és ma. In *A kommunizmus áldozatai, rehailitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*. Molnár D., Erzsébet – Molnár D., István. Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2015, p. 198–220.

³⁹ BENDÁSZ, D. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye, p. 201.

⁴⁰ ДАЗО, ф. Р-14, оп.1. о.д.зб.660. арк.1–5. *Вісник Народної Ради Закарпатської України*, Ужгород, 15 квітня 1945, p. 90.

⁴¹ ДАЗО, ф. Р-14, оп.1. о.д.зб.661. арк.1–4.

⁴² PEKAR, B. A. „*Tanúim lesztek.*” *Adalékok a kárpátaljai görög katolikus egyház vértanúságához*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 2003, 138 p.

⁴³ ДАЗО, ф. Р-14, оп.1. о.д.зб.662. арк.1–11.

⁴⁴ ДАЗО, ф. Р-14, оп.1. о.д.зб.663. арк.1–2.

⁴⁵ ДАЗО, ф. Р-14, оп.1. о.д.зб.666. арк.1–123.

⁴⁶ ДАЗО, ф. Р-14, оп.1. о.д.зб.667. арк.1.

misítették. A megmaradt iratokat pedig az 1945-ben alapított Központi Állami Történelmi Levéltár⁴⁷ gyűjteményébe vitték.

Mindemellett a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye vezetése, látva, miként töri meg az államvezetés a görögkatolikus egyházat a szomszédos Galíciában, sejtette, hogy milyen jövő vár Kárpátalja görögkatolikuságára is.⁴⁸ 1946. március 8–10. között ugyanis a Lembergben megszervezett egyházi gyűlésen kimondták, hogy az 1596-ban kötött, görögkatolikus egyház létrejöttét jelentő breszti unió érvénytelen és az Ukrán Görögkatolikus Egyházat az Orosz Pravoszláv Egyházba olvasztották be. A tanácskozáson nem vettek részt a püspökök, hiszen ők a németekkel való együttműködés vádjával börtönben ültek. A hatalom lejárató hadjáratot indított ellenük a sajtó hasábjain: „Az uniátus egyház a budapesti fasiszta-barát útmutatásoknak megfelelően megáldotta a magyar fegyvereket és a Nagy Honvédő Háború idején külön imádságokat tartott Németország győzelméért a Szovjetunió felett.”⁴⁹

Időközben, 1946. január 22-én integrálták Kárpátalját hivatalosan is a szovjet közigazgatási rendszerbe *Kárpátontúli terület* néven. Ezt követően itt is az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság büntetőjogi törvényei léptek életbe. Ettől kezdve az ítéletek az esetek többségében az ukrán Btk.54.§-a alapján születtek, mely szerint bűncselekménynek számítanak: a hazaárulás, fegyveres felkelés a Szovjetuniótól történő terület elszakítása céljából, ellenforradalmi célú kapcsolattartás külföldi állammal, a nemzetközi burzsoázia segítése, szovjetellenes propaganda és agitáció, tevékeny harc a munkásosztály és a forradalmi mozgalom ellen.⁵⁰

1946. augusztus 21-én a népképviselők kárpátaljai megyei tanácsának határozata értelmében megkezdődött az egyházi és kolostori földbirtokok államosítása.⁵¹ Romzsa Tódor folyamatosan kérelmekkel fordult a különféle hivatali szervekhez, annak érdekében, hogy írják felül a görögkatolikus egyház elleni intézkedéseket, fáradhatatlanul járta az egyházközségeket és kitarásra buzdította a papokat, hogy ne engedjenek az aposztáziának.⁵² Mindezek a próbálkozások azonban hiábavalónak bizonyultak: a kárpátaljai kommunista vezetés 1947 márciusában hozott határozata szerint a görögkatolikus egyház egyesítését – a szovjet narratíva szerinti újraegyesítését – az Orosz Pravoszláv Egyházzal a *galíciai forгатókönyv* szerint hajtják végre.⁵³

⁴⁷ ДАЗО, ф. Р-14, оп.1. о.д.зб.702. арк.1–9.

⁴⁸ A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye, p. 25.

⁴⁹ M. TAKÁCS, L. *Aprópénz*, p. 105.

⁵⁰ WYSZKOWSKI, P. *Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján*. Esztergom: Temesvári Pelebart Ferences Gimnázium és Kollégium, 2013. 389 p.

⁵¹ VEHES, M et al. *Kárpátalja évszámokban 1867-2010*. Ungvár: Hoverla, 2011, 312 p.

⁵² OFICINSZKIJ, R. Romzsa püspök meggyilkolása. In *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika kultúra*. Fedinec, Csilla – Vehes, Mikola. Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010, p. 291–293.

⁵³ VARADI, N. The situation of the historical churches, especially of the Greek Catholic Church in Transcarpathia at the time of establishment of the Soviet system. In *Modern historical science: changes and development senergy of research study*. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-087-2-1> Wloclawek: Cuiavian University in Wloclawek – Zaporizhzhia National University, 2021, p. 1–44.

Romzsa püspök, bár igyekezett lojálisan viselkedni az új hatalom iránt, a rá nehezedő nyomás ellenére sem volt hajlandó az aposztáziára, sem pedig részt venni egyháza felszámolásában.⁵⁴ Egymás után járta a településeket, biztatva a papokat és a híveket a helytállásra, a hitük melletti kitartásra.⁵⁵ A kommunista vezetés és a belbiztonsági szervek kitartóan igyekeztek rávenni a püspököt, hogy írja alá a novemberi manifesztumot az *újraegyesülésről*, illetve, hogy egyháza *önként egyesüljön* a pravoszlávval és amikor Romzsa helytállása miatt a meggyőzésnek ez a módszere kudarcot vallott, megkezdődött a hatóságok nyílt fellépése az egész egyház ellen. A beolvasztási kísérlet miatti ellenállása, illetve a hívekre gyakorolt befolyása okán a szovjet hatóságok az unitus egyház felszámolása legfőbb akadályának tekintették és 1947-ben elhatározták a kiiktatását. 1947. október 27-én Romzsát Munkácstól nem messze, Beregszentmiklós mellett támadás érte: lovas kocsjának egy szovjet katonai gépkocsi hajtott neki, aminek következtében a püspök és kísérei súlyosan megsérültek. A merénylet befejezését, vagyis az ütközést túlélő Romzsa meggyilkolását egy postautó megjelenése akadályozta meg, amely a sérülteket kórházba szállította, ahol végül mindannyiuk életét megmentették és néhány nap múlva már úgy állt a helyzet, hogy a püspök felépül. Ekkora azonban az NKVD moszkvai toxikológiai laboratóriumának vezetői is megérkeztek Kárpátaljára és a belbiztonsági szervek egyik munkatársa – nővérnek álcázva magát – megmérgezte a püspököt.⁵⁶ Romzsa Tódor 1947. november 1-én halt meg és november 4-én temették el Ungváron. Annak ellenére, hogy a hatóságok és az NKVD igyekezett titokban tartani a halálhírt, a temetésen 20 ezres tömeg vett részt. A hivatalos verzió szerint a püspök véletlen közúti balesetben szerzett sérüléseibe halt bele.⁵⁷

Azonban a *galíciai forгатókönyvet* Romzsa püspök halála után sem sikerült megvalósítani Kárpátalján, mivel az 1946-os lemergi zsinathoz hasonló *újraegyesítő* zsinatot nem tudták megszervezni.⁵⁸ Romzsa halála után a teendőket Murányi Miklós vikárius, a püspöki hivatal vezetője látta el. 1948 decemberében Murányit, Chira Sándor kanonokot, valamint Szemedi János fiatal lelkészt az éppen Ungváron tartózkodó Petro Viljhovij elé rendelték, aki a Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa kijevi megbízottja volt. Viljhovij tájékoztatta a jelenlévőket a galíciai görögkatolikus klérus *ünnepélyes* átállításáról a pravoszláviára, valamint elmarasztalóan közölte, hogy már két éve hasztalanul várnak a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye elhatározására. Miután a három pap ragaszkodott ahhoz, hogy ők minden körülmények között katolikusak maradnak, közölte velük, hogy annak okán, hogy az unitusok a múltban szovjetellenesek voltak, nem regisztrálhatják az egyházmegyét. Még ugyanebben a hónapban az összes görögkatolikus papot behívták Ungvárra, ahol közölték velük, hogy számukra az

⁵⁴ BRENZOVIĆ, L. Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság, p. 100.

⁵⁵ VARADI, N. The situation of the historical churches, p.17.

⁵⁶ PUSKÁS, L. *Romzsa Tódor élete és halála*. Budapest: Don Bosco Kiadó Bt, 1998, 336 p.

⁵⁷ BOTLIK, J. *Hármas kereszt*, p. 280–283.

⁵⁸ SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY, I. – MOLNÁR D. E. A késő sztálinizmus egyházpolitikájának sajátossága a Szovjetunióban és a kárpátaljai reformátusok. *Historia Ecclesiastica*, ISSN 1338-4341, 2023, vol.14, n. 2, p. 151–166.

egyetlen lehetőség a pravoszláv egyházzal való egyesülés lehetősége, mivel a görögkatolikus egyház be lesz tiltva.⁵⁹

Ezután megkezdődött a *beolvasásra* nem hajlandó papok kálváriája. Egy 1948-ban a Magyar Külügyminisztériumhoz érkezett jelentés tanúsága szerint 80–100 görögkatolikus lelkészt űztek ki otthonaikból és szolgálati helyeikről, helyüket pedig hat hónap alatt *kiképzett* ortodox papok vették át.⁶⁰

A görögkatolikus egyház tragédiája 1949. február 17-én teljesedett be, amikor a helyi kommunista vezetés a KGB munkatársaival együtt betört a püspöki palotába és másnap megírták az egyház megszüntetéséről szóló rendeletet.⁶¹ USZSZK Állambiztonsági Minisztériuma rendeletben utasította a hatóságokat, hogy Kárpátalján azonnal fel kell számolni az unitus egyházat.

A felszámolást követően intenzív letartóztatási hullám vette kezdetét a görögkatolikus hitűkhöz ragaszkodó, hitvalló papok irányába. A letartóztatásoknak eme szakaszában a szovjet hatalom nyílt, frontális támadást indított az unitus egyház ellen, már bírósági eljárások keretében ítélték a vádlottakat. Ezek zárt tárgyalások voltak, előre legyártott forgatókönyv alapján zajlottak teljes mértékben kimerítve a koncepciók peres fogalmát. A tárgyalásokra már kirendeltek ugyan *védőügyvédeket*, de ők többet ártottak a vádlottnak, mint maga az ügyész. „A tárgyalás rövid ideig tartott: felolvasták a személyi adatokat, és ha beismerted, hogy görög katolikus pap vagy (és azt mindenki beismerte), megvolt az ítélet: 25 év kényszermunka.⁶² 1949 februárjában tartóztatták le és ítélték 25 év szibériai kényszermunkára az unitus egyház oszlopos tagját, Chira Sándort az alábbi vádpontok alapján: „[...] mint aktív misszionárius évtizedeken át a katolicizmust propagálta, a hívek lelkében elmélyítette s bennük még az államfordulat után is tovább fenntartani igyekezett.”⁶³

A vádak koholt jellege, a kihallgatások abszurditása valamennyi vádlott esetében nyilvánvaló. A szintén 1949-ben elítélt Ortutay Elemér görögkatolikus papot, teológiai tanárt a kihallgatásán például az ügyész megkérdezte, hogy tartotta-e misét december 6-án, január 30-án és március 15-én. Az igenlő válasz után pedig az alábbi következtetéseket vonta le: „...a vádlott beismerte, hogy támogatta a fasisztákat, és a horthysta magyarokat, mert minden nap, így december 6-án is, Horthy névnapján, január 30-án, Hitler hatalomátvételének napján és a fasiszta magyarok nemzeti ünnepén imádkozott értük, azaz támogatta őket.”⁶⁴ Ezek után, Visinszkij, a hírhedt szovjet jogász elmélete alapján – mely szerint a bizo-

⁵⁹ BENDÁSZI, I. *Öt év a szögesdrót mögött*. Ungvár: Összukrajnai Állami Kárpáti Kiadó, 2012, 261 p.

⁶⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945-1964. 54.doboz, 264/a tétel, 122534/1948

⁶¹ SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY, I. Egyházpolitika szovjet módra. In *Kárpátalja története. Örökség és kihívások*. György, Csatáry et al. Beregszász–Ungvár: II. RF KMF – „RIK-U” Kft, 2021, p. 528–543.

⁶² ORTUTAY, E. Bevezetés. In *Öt év a szögesdrót mögött*. Bendász, I. Ungvár: Összukrajnai Állami Kárpáti Kiadó, 2012p. 31–36.

⁶³ RISKÓ, M. Chira Sándor, a töretlen hitű püspök életútja. Avagy: közösségformáló-e a tanúságtevő élet? In *Hallgatói Műhelytanulmányok 2*. Péter, Forisek et al. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 2013. p. 286–294.

⁶⁴ ORTUTAY, E. „Holnap is felkel a nap”. *Emlékeim*. Ungvár–Budapest: Intermix, 1993, 113 p.

nyítékok királynője a vádlott beismerő vallomása⁶⁵ – meghozták az ítéletet, a 25 év lágerben letöltendő kényszermunkát.

A görögkatolikus egyház üldözöttjeinek említésénél nem hagyható figyelmen kívül Manajló Mária Teofília, bazilita apáca, aki szemtanúja volt Romzsa Tódor meggyilkolásának, és mint a bűncselekmény koronatanúját szovjetellenes irodalom terjesztésének vádjával 1948-ban letartóztatták, tíz év munkatáborra, öt év jogfosztásra és teljes vagyonelkobzásra ítélték.⁶⁶ A kihallgatások során igyekeztek rábizonyítani, hogy kapcsolatot ápol a *nép ellenségeivel*, Demkó Mihály egykori magyar országgyűlési képviselővel és Sabol Sebastian görög katolikus pappal, utóbbi és Romzsa Tódor püspök közötti levelezését bonyolította.⁶⁷

A letartóztatottak között volt Bendász István, akit 1949 májusában tartóztattak le és publikált visszaemlékezésében a következőket írja: „Gyóntatásom de. 10-től du. 5-ig tartott. Ki kell jelentenem, hogy bár a presszióknak minden módját alkalmazták velünk, papokkal szemben az aposztázia elérése végett, de testileg nem presszionáltak. Ezt megerősíti minden nem aposztatált pap, akivel alkalmas volt eddig beszélni, ezek száma pedig 21. Nem igaz tehát azon aposztatált papok állítása, akik tettük igazolására azt hozták fel, hogy képtelenek voltak tovább kiállni a testi bántalmazásokat, s így kénytelenek voltak aláírni a pravoszláviára való áttérését.”⁶⁸

Az üldöztetések ellenére a görögkatolikus egyház megpróbált illegalitásban, földalatti tevékenységet folytatva működni, titokban keresztelni, esketni, temetni.⁶⁹ A Munkácsi Görögkatolikus Püspökség papjainak kb.40%-a (132 fő) tért át a pravoszláv vallásra.⁷⁰ A 265 plébánia 350 lelkészéből 129-re teszi a szovjet egyházzellenes politika áldozatává váló görögkatolikus papok számát, akiket vagy kivégeztek, vagy koholt vádak alapján a *szovjet nép ellenségének* nyilvánítottak és lágeregekbe hurcoltak.⁷¹ Hasonló adatokat közöl kárpátaljai lágerirodalom egyik megalapítójaként is számon tartott Ortutay atya.⁷²

Az elhurcoltak közül 30-an soha nem tértek haza.⁷³ Az életben maradtak közül sokan a Sztálin halála után kihirdetett amnesztia után térhettek csak vissza

⁶⁵ VISINSZKIJ, A.J. *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952, 342 p.

⁶⁶ BIGL, Egyházüldözési peranyagok. Manajló Mária Teofília hagyatéka. Kiegészítés Öexcelenciája Romzsa Teodor püspök atya halálának történetéhez. 2.

⁶⁷ ДА30, ф. Р-14, оп.1. оа.36.5367. арк. 10–23.

⁶⁸ BENDÁSZ I., *Öt év*, p. 64.

⁶⁹ BRENOVICS, L. Az Ukrán Szovje Szocialista Köztársaság, p. 100.

⁷⁰ OFICINSZKIJ, R. A görögkatolikus püspökség felszámolása. In *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika kultúra*. Fedinec, Csilla – Vehes, Mikola. Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010, p. 293–296.

⁷¹ BENDÁSZ, D. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjainak névsora. In *Koncepciós perek magyar elítéltejei. A sztálinizmus áldozatainak emlékkönyve 1944–1957*. Dupka, György. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 1993, p. 48–69.

⁷² ORTUTAY, E. Bevezetés, p. 54.

⁷³ BOTLIK, J. *Hármas kereszt*, p. 287.

szülőföldjükre, viszont ha közülük valakit is tetten ért a KGB amint eleget tett papi hivatásának, újabb öt év kényszermunkára ítélték.⁷⁴

Negyven év illegalitása után Kárpátalja görögkatolikus egyháza 1989 decemberében kapta meg az állami engedélyt a működésre. Az elhurcolások, a megzavart és a négy évtizedes tiltás ellenére az újraéledés látványosan és gyors ütemben történt, még akkor is, ha az engedélyezést követő években számos akadályt meg kellett megoldani: le kellett küzdeni a hitközségek beiktatásának bürokratikus huzavonáját, orvosolni a pap- és templomhiányból adódó nehézségeket. Hogy mindez sikerült, illetve maga a tény, hogy a hivatalosan *nemlétező egyház* képes volt negyven éven át látenszen működni, azt igazolja, hogy a „törvények csak a hatóságok magatartását voltak képesek szabályozni és feltétlen engedelmességre kötelezni, az emberi lélek felett azonban már nem gyakorolhatták hatalmukat...”⁷⁵

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a szovjet államhatalom által vezérelt erőszakos *beolvasztási* politika 1944–1949 között egyszerre volt jelen Kárpátalján politikai értelemben a terület annektálása kapcsán, nemzetiségi vonatkozásban a ruszinság asszimilálását illetően, vagy éppen egyházpolitikai tekintetben a görögkatolikus egyház felszámolására vonatkozóan. Mindennek következtében százezres nagyságrendre tehető az egyszerre nemzetiségi és vallási identitásuktól megfosztottak száma. Mindezek a folyamatok csak egymás kölcsönös kontextusában értelmezhetőek. Ezen asszimilációs folyamatok egyik legnagyobb – a történelmi egyházak közül kétségtelenül a legnagyobb – elszenvedője a görögkatolikus egyház volt, amely az általunk vizsgált öt évben a legsúlyosabb üldöztetésnek és elnyomásnak volt kitéve. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Kárpátalja szovjetizálásának időszaka a görögkatolikusok számára tragikus eseményekkel teli időszak volt, mely események háttérben a Szovjetunió egyházpolitikája, illetve a kárpátaljai terület annektálásának szándéka állt. Az ekkor elszenvedett üldöztetés az elkövetkező négy évtizedben megpecsételte a *katakomba-egyházként* működő gyülekezet sorsát csakúgy, mint az életüket és szabadságukat kockáztató, illegálisan tevékenykedő hitvalló görögkatolikus papok élethelyzetét.

Od okupácie po likvidácii. Rusíni a gréckokatolíci na Zakarpatsku v rokoch po sovietskej okupácii (1944–1949)

Po sovietskej anexii Zakarpatska v roku 1944 sa na tomto území začala príprava národnostnej a cirkevnej politiky stalinského režimu. Sovietska vláda sa k národnostiam žijúcim na novoanektovanom území správava rôznymi spôsobmi: Maďari a Nemci boli deportovaní do táborov na základe ich etnickej príslušnosti, zatiaľ čo Rusíni, ktorí boli najväčšou národnosťou v regióne, boli asimilovaní do ukrajinskej národnosti. V dôsledku tejto politiky nemali zakarpatskí Rusíni miesto v riši označenej ako „veľká rodina národov“. S gréckokatolíckmi sa podob-

⁷⁴ DUPKA, Gy. *Koncepciók perek*, p. 46.

⁷⁵ PILIPKÓ, E. *A kárpátaljai magyar görög katolikusok etnikai és vallási identitástudatának vizsgálata az 1989-es változások kapcsán*. Ungvár: Intermix Kiadó, 2007, 193 p.

ne zaobchádzalo z hľadiska náboženstva. Sovietska vláda ich chcela previesť na pravoslávnu vieru a zbaviť ich náboženskej identity. Toto opatrenie zapadlo do cirkevnej politiky sovietskej ríše. V rámci tohto skúmania sme si vyznačili tieto likvidačné metódy, pričom hlavný dôraz sme položili na udalosti postihujúce Mukačevskú gréckokatolícku eparchiu. Naším cieľom je predstaviť dôvody likvidácie a na základe mnohých, doteraz nepublikovaných zdrojov ukázať ako chcelo byť vedenie eparchie využité v súvislosti s anexiou Zakarpatska sovietskou vládou. Chceme poukázať na vzťahy, príčiny a následky, ktoré možno objaviť v procesoch politickej a cirkevnej asimilácie.

A BELMISSZIÓ HELYZETE A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR REFORMÁTUSOK KÖRÉBEN 1945–1952 KÖZÖTT¹

TÖMÖSKÖZI, Ferenc² – CSÚRÖS András Jakab³

The situation of the inner mission among the Hungarian reformed in Czechoslovakia between 1945–1952

One of the key aspects of this study is an examination of the inner mission history of the Reformed Church in Czechoslovakia in the period following the Second World War. We were interested in learning more about the fate of the mission movements that were established between the two world wars, the experiences of the pastors who led these missions, the circumstances surrounding the restart of the reformed mission after the war, and the new challenges that emerged in the post-war period. Another key area of interest is the impact of the communist takeover in 1948 on the reformed mission, and the subsequent persecution of the church. The study traces how communist regime gradually led to the curtailment and ultimate stifling of the church's most fundamental work. Throughout, it reveals how the state used anti-church measures and internal church conflicts to gradually force the Reformed Church totally to abolish mission work.

Keywords: Czechoslovakia, Reformed Church, mission, World War II, communism, persecution of the church.

Bevezető

A tanulmány az eddig feltárt források tükrében szeretné bemutatni azokat az eseményeket, amelyek a csehszlovákiai református egyház történetének kevésbé kutatott időszakában történt. Ez az időszak a második világháború végétől, Varga Imre rimaszombati lelkész 1953-as püspökké választásáig tart. A kutatás, amelyre a tanulmány koncentrálna a Dunamenti belmisszió történetéhez kapcsolódik. Az ország ezen részéhez kötődött a két világháború közötti szlovákiai református árvaházi mozgalom Nehézy Károly vezetésével, illetve Tóth Kálmán Timótheus mozgalma. Természetesen az ország egész déli részén működött a református belmisszió, amelynek egy része követte a Nehézy – Tóth féle kegyességi vonalat, a másik fele pedig megmaradt, a korszakban elfogadott és általánossá váló missziói munkáknál. Az, hogy pontosan milyen folyamatok mentek végbe a belmisszióban a 40-es és az 50-es években arról még keveset tudunk.

¹ A tanulmány a VEGA 1/0232/24 számú, A protestáns egyházak együttműködése a mai Szlovákia, Magyarország és Csehország területén a Türelmi Rendelettel a 20. század végéig-különös tekintettel a református keresztyén egyház egyháztörténetére c. kutatási projekt keretében készült. Publikácia vychádza v rámci riešenia projektu VEGA 1/0232/24 Spolupráca protestantských cirkví na území dnešného Slovenska, Maďarska a Česka od Tolerančného patentu do konca 20. storočia - so zvláštnym zreteľom na cirkevné dejiny a praktickú teológiu reformovanej kresťanskej cirkvi.

² Selye János Egyetem Református Teológiai Kar.

³ Károli Gáspár Egyetem Pedagógiai Kar.

A szétszóródott, töredékes levéltári forrásokból eddig lényeges információk nemigen kerültek elő a református belmisszió végéről. A tanulmány is annak köszönheti a létét, hogy sikerült rendezni és digitalizálni a Nemeshodosi Református Egyházközség levéltárát, ahol a 20-as évek közepétől az a Vágó Ede volt a lelkész, aki a II. világháború után egyházmegyei számvevő, majd 1948–1953 között esperes volt. Később a zsinat lelkészi alelnöke, majd annak elnökségi tagjává választották. Ebből kifolyólag rengeteg hivatali és magánlevelezés, valamint a hivatalos iratok másod, illetve harmadpéldányai maradt meg a gyülekezeti levéltárban. Az érintetlen anyag rendezése közben kerültek elő azok a szervező bizottsági, zsinati, esperesi levelek, jegyzőkönyvek, beszámolók, amelyek révén betekintést nyerhettünk a szlovákiai magyar református belmisszió utolsó nagy virágzásába és végül a megszüntetésébe.

A II. világháború utáni belmisszió egy hosszabb fejlődési szakasz betetőzése, amely a 20-as években kezdődött, és amely a 40-es években és az 50-es évek elején élte virágkorát. Már a kezdetekkor legalább három irány bontakozott ki a belmisszió szükségességéről és munkamódszereiről. Kialakultak azok a vélemények, amelyek messzemenően támogatták és új irányvonalakat hoztak be – főleg német hatásra –, voltak azok, akik a hagyományos magyar református teológiai gondolkodásból kiindulva határozták meg a belmissziót. A harmadik utat azok képviselték, akik merőben elutasították magának a belmissziónak a szükségességét. Az új utak közül kiemelkedik Tóth Kálmán személye és a hozzá kapcsolódó missziói mozgalom, amely már a saját korában megosztóvá vált a kegyességi felfogása miatt.⁴ Ennek ellenére a legnagyobb mozgalommá fejlődött, amely a gyermekektől kezdve a gyülekezeti tagoktól – nemtől függetlenül –, a presbiteren át a lelkészekig mindenki felé nyitott volt. A fokozatosan felépített missziói munka az 1938-as Magyarországhoz való visszacsatolás után továbbra megmaradt a visszacsatolt területek határain belül. Noha felmerültek olyan gondolatok, hogy betagozódhatna valamelyik magyarországi egyesületbe, de olyan sajátságosan fejlődött ki, hogy az lényegében csak konfliktusokat eredményezett volna. Ennek ellenére szoros kapcsolatokat ápoltak a magyar református belmisszió vezetőivel, mint például Bereczky Alberttel, aki 1945 után is tartotta a kapcsolatot a Csehszlovákiába újra visszakérült lelkészekkel. 1943-ban hozták létre a Komáromi Református Egyházmegye missziói lelkészi állását, amelyet Tóth Kálmánra bízta, mégpedig azzal a céllal, hogy lépést tudjon tartani a modern egyházi élet fejlődésével.⁵ Ennyi évtized, és a bennük lezajló események távlatából és szemszögéből, valóban fontos szereppé vált a missziói lelkészi állás – bár ez inkább Tóth Kálmán személyéhez kapcsolódik, mint magához a lelkészi álláshoz –, hiszen ez a missziói munka és a szervezet, amely mögötte állt, képes volt a vészterhes években segítő kezét nyújtani mindazoknak, akik szükségét szenvedtek.

⁴ Mivel a tanulmány az egyháztörténet szemszögéből foglalkozik a misszióval, nem megy bele teológiai fejtegetésekbe, annak ellenére, hogy ezt a témát ilyen szempontok szerint még senki sem vizsgálta. Ezeket meghagyja a dogmatikai, etikai, gyakorlati teológia tanulmányok szerzőinek.

⁵ Missziói jelentés az 1948/49. évről. Nemeshodosi Református Egyházközség levéltára, továbbiakban: NREL. Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

Kényszerű utak a háború utáni misszióban

A Szlovák Nemzeti Tanács Iskolügyi- és Népmvelési Megbízotti Hivatala 1945. május 4-én, Kassán kiadott rendeletével kimondta, hogy a Szervező Bizottság – amely 1939 óta vezette a Tiso-féle Szlovákiában maradt református egyházat⁶ – illetékes a református egyház ügyeinek intézésében, mindaddig amíg meg nem történik az egyház teljes újjászervezése. Erre 1951-ben került sor, de ez csak félmegoldás volt, mert a vezetőség nem cserélődött, a valódi váltásra 1953-ban került sor.⁷ A regnáló egyházi vezetésében ott volt egy missziói tanács, amely a missziói munkát irányította, bár ez csupán a szlovák nyelvű missziós egyházak közötti munkát jelentette. A Szervező Bizottság jegyzőkönyvei nem foglalkoznak a belmisszióval, csupán egy-egy mondatban jelentik, hogy volt valahol valamilyen országos lelkésztovbkképző és missziói konferencia. Illetve rövid jelentések adnak számot, hogy az egyes szlovák gyülekezetekben hol volt vasárnapi iskola, biblióra, stb. A Szervező Bizottság magáévá tette a beneši állameszmét és így teljesen figyelmen kívül hagyta a magyar nyelvű missziói munkát. A Kassai Kormányprogram értelmében közel 800 magyar iskolát zártak be és több mint 100 ezer magyar diák nem tanulhatott az anyanyelvén, a magyar nyelvű istentiszteletek is korlátozva voltak. 1945 és 1948 között, az Eduard Beneš elnök által kiadott dekrétumok, a magyar református gyülekezeteket is érintették. Elsősorban a magyar hívek deportálásával, kitelepítésével, a lakosságcserével és a református egyház háborús bűnössé bélyegzésével. A kommunista hatalomátvétel után az államhatalom megerősítette a hatalmi pozícióit, amivel elkezdte az egyházakat a háttérbe szorítani. Már 1949-ben hozott rendelkezésekkel korlátozta lelkészek egyházi munkájának szabad végzését.⁸ Ezzel pedig lényegében teljes kontrollt szerzett az egyházak felett és megfosztotta őket a több évszázados jogaiktól.

⁶ SOMOGYI, A. A Szervező Bizottság munkája a béke első hónapjaiban. In *Teológiai Fórum*, 2022, 16. évf., 1. sz., pp. 159–184.

⁷ BUZA, Zs. – CZINKE, Zs. – LÉVAI, A. – SZÉLES, J. – TÖMÖSKÖZI, F. – PETHEŐ, A. *Száz év. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története az önállósulástól napjainkig*. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Kulturális és Közművelődési Központja, 2023, p. 121. Lásd még: SOMOGYI, A. A Szervező Bizottság kezdete és vége. In KÖNYOVÁ, A. – KÖNYA, P. (szerk.). *Reformácia v strednej Európe (II.)*. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2018, pp. 276–286.

⁸ A lelkészek munkájáról a 221/1949. törvénycikk rendelkezett. Foglalkoztatási jogállás: A lelkészek az egyház alkalmazottjainak minősülnek. [...] Személyi juttatások: Az állam személyes juttatásokat biztosít a lelkészek számára, ha állami jóváhagyással lelkészi szolgálatot látnak el az egyházigazgatásban vagy lelkészképző intézményekben. Szerepek és felelősségek: Meghatározza a különböző szerepeket, mint például a lelkészi szolgálat, az egyházi adminisztráció és az oktatási feladatok a lelkészek számára. Pénzügyi rendelkezések: Meghatározza az alapfizetést, a feladatokon alapuló kiegészítő juttatásokat és a fizetés idővel történő kiigazításának feltételeit. Állami felügyelet: Állami jóváhagyást igényel a lelkészek minden új pozíciójához vagy kinevezéséhez. Ez magában foglalja a Csehszlovák Köztársaság iránti hűségnyilatkozatot, amely előfeltétele annak, hogy a lelkészek állami jóváhagyással működhessenek. Oktatási követelmények: Megemlíti az oktatási képesítéseket és a lelkészek oktatási környezetben betöltött szerepét. Pénzügyi támogatás: Leírja az egyházzal kapcsolatos kiadások pénzügyi támogatását és az egyházi intézmények költségvetésének megállapítását. Jogi és adminisztratív eljárások: A lelkészek kinevezésére, elbocsátására és magatartására vonatkozó jogi és adminisztratív eljárásokat ismerteti.

A II. világháború után a csehszlovákiai magyar református belmisszió egy olyan helyzettel találta magát szembe, amely addig nem képezte tárgyát az addigi missziói munkának. Elsőként a világháborút követő teljes bizonytalanságban kellett az újra Csehszlovákiába került református egyházmegyékben újjászerveznie a missziót. Szabó Béla pozsonyi lelkésztől és egyben a Komáromi Ref. Egyházmegye esperesi adminisztrátorától, – aki korábban huszti lelkész és 1928–1939 között a Kárpátaljai Egyházkerület missziós lelkésze volt –, 1946. január 10-én érkezett első körlevelében, elsőként a missziós feladatok újraindítását kérte a presbitériumoktól, továbbá azt, hogy írják össze, hogy melyik gyülekezetben milyen missziós alkalmak vannak.⁹ Szabó Béla felhívta a figyelmet arra, hogy minél hamarabb el kell kezdeni az ifjúsági missziói munkát is, ezért párhuzamosan a baráti körös összejövetelekkel három napos ifjúsági konferenciát szervezett. Ezt a konferenciát arra hívták életre, hogy bevezesse és előkészítse az ősszel induló bibliai alapokon nyugvó ifjúsági munkát és már itt ki akarták szemelni a leendő munkatársakat és gondoskodni akartak a felkészítésükről.¹⁰ Ezzel nagyjából egyszerre Tóth Kálmán is felhívást intézett az egyházmegye gyülekezeteihez, hogy hathatós figyelmet szenteljenek a gyermekeknek és ifjúságnak, mert az elmúlt évek háborús eseményei szétzilálták ezt a munkát. Továbbá felajánlotta a segítséget a lelkésztársai számára, hogy akik igényelnék az ő missziói munkáját, akkor heti két alkalommal el tud utazni a gyülekezetekbe. Kiemelte, hogy egy-egy bibliaóra, vasárnapi iskola esetleg istentisztelet alkalmával mindenképpen szeretne beszélni a gyülekezet tagjaival. Külön akart találkozni a vasárnapi iskolásokkal, az ifjúsággal, külön a felnőtt férfiakkal és külön a nőkkel.¹¹ Ebből arra lehet következtetni, hogy egy mindenre kiterjedő felmérést szeretett volna készíteni, hogy saját maga tudjon meggyőződni arról, hogy tulajdonképp mi maradt meg valóságosan az addig végzett belmissziói munkából. Végül pontosan nem tudni, hogy mennyi gyülekezet élt ezzel a lehetőséggel, de kiindulva abból, hogy a következő években mennyire nagy igény volt a Tóth féle missziói munkára jól mutatja, hogy már 1946 június második felére Gellére, Kisújfalura és Zsigárdra már baráti körös összejövetelt szerveztek *lelkészeknek, tanítóknak, lelkésznéknek, tanítónéknek, nőknek, valamint a hívő bibliás élet után vágyakozó és ezért áldozatot hozni is tudó gyülekezeti munkáink részére*.¹² A világháború után az egyház magyar részének beszűkült mozgásterében Tóth Kálmán által felvázolt belmissziós irányvonal volt az egyetlen olyan lehetőség ahol zaklatásoktól mentesen, magyar nyelvű egyházi alkalmakon lehetett részt venni. Az újra értelmezett belmissziós munka területei a következők voltak: gyermekmisszió, ifjúsági misszió, felnőtt misszió, gyülekezeti evangelizáció és a Baráti Kör alkalmi.

⁹ A komáromi egyházmegye esperesi adminisztrátorától. 1. sz. körlevél. 1946. január 10. NREL, Gyülekezeti vegyes iratok 1943–1948. 6. doboz.

¹⁰ A komáromi egyházmegye esperesi adminisztrátorától. 5. sz. körlevél. 1946. május 31. NREL, U. o.

¹¹ A komáromi egyházmegye esperesi adminisztrátorától. 4. sz. körlevél. 1946. március 11. NREL, U. o.

¹² A komáromi egyházmegye esperesi adminisztrátorától. 5. sz. körlevél. 1946. május 31. NREL, U. o.

Gyermekmisszió

A II. világháború végétől a korábban meglévő vasárnapi iskolai rendszert váltották fel gyermekmissziói munkára. Ez fokozatosan mehetett végbe, mert a feltárt forrásokban még ott voltak a vasárnapi iskolai körlevelek a 40-es évek végén.¹³ Az új megfogalmazással a gyermekek közötti munka missziói jellegét kívánták kiemelni az iskolai jelleggel szemben. Az következetesség érdekében előre megírt gyermekmissziós körleveleket adtak ki a vezetők számára, nemcsak a Komáromi Egyházmegye területére, hanem az egész Egyetemes Egyházra nézve is. Ezért fordulhat elő, hogy a gyermekmisszióval kapcsolatos körlevelek korai változatai még „vasárnapi iskolai körlevél” néven futottak.¹⁴ Az első körlevél 1946. szeptember 2-ára szól „Nem elég az igazságosság” címmel, amely tartalmazott egy bizonyágtételt, három igei részt, szövegmagyarázatot, tanulságot és rávezető részt illetve kiegészítő kérdéseket a vezetők számára.¹⁵ 1951 szeptemberétől kezdve viszont a csehszlovákiai vasárnapi iskolai szövetség által központilag kiadott anyagot használták, amihez magyar nyelvű aranymondás könyvet is nyomtattak. Az 1946-ban elindított missziói terv ekkor ért véget, az eltervezett 4 éves ciklus lejárt, a gyerekek nagyobb része kicserélődött, illetve a vezetőség is változott. Tóth Kálmán elérkezettnek látta az időt hogy új, nagyobb lélegzetvételű, 6 évre tervezett anyagot készítsen. A terv központi témája a Szentírás teljes anyaga, mindezt összhangban a központi vasárnapi iskolai anyaggal.¹⁶ Tóth Kálmán jelentései szerint a legtöbb helyen ezeket a bizonyágtételeket használták. A népszerűsége változó lehetett, ugyanis voltak gyülekezetek ahol átlag feletti, és voltak olyanok ahol nem igen volt érdeklődés a missziónak ezen ága illetve formája iránt. A probléma onnan gyökerezett, hogy nem mindenki értette ugyan azt a gyermekmisszió alatt, mint Tóth Kálmán és köre. Voltak, akik a régről megmaradt vallástani órát nevezték gyermekmissziónak, holott ez akkor két külön dolognak számított, de Tóthék ekkor már nem láttak ebben problémát, csak azt tartották szem előtt, hogy működjön a gyermekmisszió.

Az elméleti és gyakorlati képzésre külön, több napos tanfolyamokat szerveztek Komáromban. A kurzusokon általában 60–80 résztvevő volt jelen, főképpen fiatalok. Tóth Kálmán viszont sajnálatát fejezte ki, hogy a kezdeti nagy lelkesedés után a későbbiekben az előadókon kívül nem volt olyan lelkész, aki rendszeresen részt vett volna ezeken a kurzusokon.¹⁷ A gyermekmisszió vezetőinek külön körlevelekben küldték a foglalkozásokhoz szükséges szövegeket, amely egy vagy két bizonyágból, szövegmagyarázataból és annak felosztásából, tanulságból, arany-

¹³ 8. számú Vasárnapi Iskolai körlevél. NREL, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz. A körlevél végén át van ütve a keltezés, így nem tudni, hogy 1947. július 26, vagy 1948. július 26.

¹⁴ é.n. NREL, Nemeshodos. Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

¹⁵ 1. sz. körlevél a gyermekmissziói vezetőknek. é.n. NREL, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

¹⁶ Tóth Kálmán: Néhány szómagyarázat az új anyaghoz. NREL, Ref. gyülekezeti, komáromi egyházmegyei iratok 1951. 9 doboz.

¹⁷ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1949/50. évről. NREL, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

mondásból és egy énekből állt.¹⁸ Ezeket főként maga Tóth Kálmán, illetve sók-szelőcei, majd madari lelkész-társa Rácz László állította össze. A gyermekmisszió melletti elköteleződést jól mutatta, hogy a gyerekek részére találkozók is szerveztek, évente 1–2 alkalommal, melyen közel 300 gyerek vett részt.¹⁹

Az ifjúsági misszió a II. világháborút követően nem igen változott ahhoz képest, amilyen formában a 20–30-as években végezték. A korábbi nagy konferenciák mellett bibliai tanfolyamokat szerveztek külön a lányoknak és külön a fiúknak. Tóth Kálmán beszámolója szerint a gyülekezeti ifjúsági munka fő problémája továbbra is az volt, hogy idősebb fiatalok elmaradtak ezekről az alkalmakról, főleg a fiatal fiúk esetében volt ez jelentősen érzékelhető. Ehhez azért hozzátartozik, hogy a fiúk ekkor már tevékenyen kivették a részüket a gazdálkodó és iparos munkából. Az ifjúsági misszió kétségkívül egyik legnagyobb eredménye a két világháború között fennmaradt találkozók, vagy konferenciák. A 20–30-as években egy-egy ilyen összejövetelen több százan is részt vettek, ekkor még külön a lányok és külön a fiúk. Volt persze össz-ifjúsági konferencia is, amelyen mintegy kétezren vettek részt. Ezeket nevezték át ifjúsági körzeti találkozókká, majd megfogadva a kritikai észrevételeket, gyülekezeti missziói napokká változtatták. Ez azt jelentette, hogy nem csak a fiatalok, hanem a találkozót meghívó és befogadó gyülekezet minden tagja részt vehetett az alkalmakon. Ezeket az összejövetelek a vasárnapi igehirdetéssel kezdődtek, majd délutáni igehirdetést követően, ahol lehetett ott külön a férfiak és külön a nők számára volt csoportos bibliatanulmányozás. A missziói munkatársak vezetésével a gyermekmissziót is a program részévé tették.²⁰ Tóthék mellett az Egyetemes Egyház is igyekezett az ifjúsági munkát szervezni. A Szervező Bizottság 1949. március 15-én Vaszily Jánost, a bánóci majd vásárhelyi szlovák ajkú gyülekezetek lelképásztorát – később az Egyetemes Egyház titkára – missziói lelkésszé nevezte ki az egyház egész területére. Legfőbb feladata volt, hogy a gyermek és ifjúsági misszióban segítse mindazokat a lelkészeket, akik erre igényt tartottak.²¹ Valójában csupán a keleti szlovák ajkú gyülekezeteket érintette. Ezen túlmenően inkább ráhagyták az egyházmegyékre és a gyülekezetekre ezt a munkát.

A felnőtt misszió és a „Baráti Körök”

A felnőtt misszió tekintetében, szintén megmaradtak a korábban bevezetett missziói alkalmak. Külön a férfiak és külön a nők és presbiterek bibliaköre. Ugyan úgy megtartották a konferenciákat és bibliai tanfolyamokat. A Komáromi Egyházmegyében Nagymegyeren és Negyeden megtartott egy-egy ilyen alkalomra több száz férfi és nő jelentkezett. A felnőtt misszió közé sorolható a lelképásztorok részére tartott, kéthavonta egynapos csendes nap, amely rendszeres misz-

¹⁸ 12. számú körlevél a gyermekmisszió helyi vezetőinek. NREL, U. o.

¹⁹ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1948/49. évről. NREL, U.o.

²⁰ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1950/51. évről. NREL, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

²¹ A Komáromi Ref. Egyházmegye missziói hivatalának körlevele, 1949. május 11. NREL, Gyülekezeti vegyes iratok 1949. 7. doboz.

sziós alkalomként jó lehetőség volt nem csupán lelki kérdésekről beszélgetni²², de a lelkészség aktuális problémáit és ügyeit is megbeszélték. Ezek a lelki napok, lelkésztovábbképzők jelentették a lelkészek egymásközi eszme és információ cseréjének leghatékonyabb módját. A kommunista hatalom átvétel után pedig sokszor ezekhez az alkalmakhoz kötötték a fontosabb ügyek közös, vagy négy-szemközi megbeszélést.

Ehhez kapcsolódik a két világháború között Tóth Kálmán, Szabó Béla és Nehéz Károly nevével fémjelzett ébredési mozgalom mentén létrehozott csoportosulás, az ún. Baráti Kör. 1947-ben kezdték meg ezeknek a köröknek az újra elindítását, ahová nem csak a lelkészeket várták, hanem azokat a gyülekezeti tagokat is, akik magukévá tették ennek a mozgalomnak az elveit. Ekkor nem csak a Duna és Vág mentén szolgáló lelkészek csatlakoztak ehhez, hanem a Barsi-, Gömöri-, Ungi Egyházmegyében is létrejöttek hasonló Baráti Körök.²³ Minden hónap első keddjén tartott találkozók fő programpontja a bibliatanulmányozás és az ima-közösség volt. A kezdeti népszerűséget látva létrehozták a „Egyetemes missziói baráti kört”, amely azt a célt szolgálta, hogy összekapcsolja az egyes egyházmegyékben létrehozott baráti köröket.²⁴ A forrásokból, viszont nem derül ki, hogy ez a kör kapott-e az Egyetemes Egyház vezetésétől bármiféle jóváhagyást vagy engedélyt. 1949 tavaszán Csukás Zsigmond somorjai lelkészt bízta meg a Komáromi Egyházmegye baráti köréből, hogy legyen részese az országos evangelizációs munkának.²⁵ A Gömöri egyházmegyében 1950-ben szerveztek missziói konferenciát Zólyomban, evangelizációs hetek az egyházmegye egész területén a missziós lelkészek és az exmittált munkatársak részvételével. Minden gyülekezeti evangelizáció egy hétig tartott és 8 héten keresztül.²⁶ Talán ez az egy tekinthető országos szintű „baráti körös” találkozónak, mert többről nem maradt fenn forrás, vagy valóban ez az egy volt és be kellett látniuk, hogy országos szinten már nem tudták irányítani, nincsenek meg hozzá a kellő eszköztárak.

Baráti Körök szlovákiai magyar református megítéléséről egyelőre csak feltevézéseink vannak. Noha megalapították az Egyetemes Baráti Kört, amely azt sugallhatja, hogy egy valóban országos szintű összefogást sikerült létrehozni, de ennek inkább csak a neve volt meg, mintsem egy valódi működő országos szerveződés. Ám ahogy voltak a támogatói, úgy voltak ellenzői is. Az ellenzők között volt Varga Imre rimaszombati lelkész későbbi püspök is. Amikor Tóth Kálmánra bízta a bibliaolvasó kalauz szerkesztését, amelyet meg is tett, természetesen „baráti körös” szellemben és 1951-ben is így készítette elő a következő évre. Ám ebben az évben Maťašík András Varga Imrének adta át lektorálásra. Varga jelezte Vágó Edének, hogy az 1952. évre már a Szlovákiai Református Egyház zsinati

²² Jól mutatja, hogy mennyire ismerték a legújabb gyakorlati teológiai irodalmat, 1950-ben Eduard Thurneysen: *Lelkigondozás tana* c. könyvével foglalkoztak, amelynek a magyar kiadása 1950-ben jelent meg, néhány évvel az eredeti német nyelvű megjelenés után.

²³ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1949/50. évről. NREL, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

²⁴ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1948/49. évről. NREL, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

²⁵ NREL, Ref. gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1949. 7. doboz.

²⁶ NREL, Ref. gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1950. 8. doboz.

elnöksége fogja kiadni a kalauzt. Megírta neki, hogy néhány módosítást kellene alkalmazni benne. Cserére javasolta a kalauz bevezetőjében lévő következő szövegrészeket: *A baráti kör bibliatanulmányozását is... helyett: A szélesebb körű bibliatanulmányozást is e szerint tartjuk. Jer a havonkénti baráti körünkbe... helyett: Járj rendszeresen a templomi istentiszteletekre, a gyülekezeti bibliaórákra, és egyéb egyházi összejövetelekre...*²⁷ Már ez is előre jelezte, hogy Varga Imre elkezdte a missziót visszavezetni a hivatalos egyházi rend és a gyülekezeti élet keretei közé. Ebben megerősítette az 1951 nyarán Dobsinán kimondottan férfiaknak tartott missziós konferencián szerzett tapasztalatai. Vágó Edének három pontban kifogásolta és ezzel együtt kritikát is mondott a Tóth Kálmán és köréhez kapcsolódó kegyességi vonalról.

1/ Kifogásolom, hogy a mozgalomhoz csatlakozóktól a tizedet úgy szedik, hogy az nem a gyülekezetbe folyik be, hanem attól függetlenül egy mozgalom céljaira, holott az egyházi misszióknak az lenne a célja, hogy a gyülekezetek kapjanak a gyülekezetben szolgáló és a gyülekezetben áldozó, hívő, buzgó és szerény, alázatos egyháztagokat. Az egyházmegyében folyó missziói munkát anyagilag nem a mozgalmi pénzforrásoknak, hanem a gyülekezetek hozzájárulásának kellene hordoznia. A mozgalomba kapcsolt egyén sokszor olyan, mint a veder oldalán lévő lyuk: elfolyik rajta a víz. A missziói munka pénzügyeinek a hivatalos pénztárakon keresztül a hivatalos előírások ellenőrzése alatt kell lebonyolódnia.

2/ Kifogásolom a sokszor kipreparált s többnyire a paráznaságban kulmináló nyilvános bűnvallások forszírozását, amelyek sem bibliailag, sem dogmatikailag sem egyháztörténetileg nem igazolhatók, nem védhetők, mert református egyházunk szerint minden vasárnap van nyilvános gyülekezeti bűnvallás és kiváltképpen az úrvacsoraosztás alkalmával. Idézem dr. Patay Pál bpesti lelkész 1950-ben megjelent valláskönyvéből: »közös „gyónás” közös bűnvallás az úrvacsorai istentiszteleten a bűnvalló imádságban történik. Evangelizáció alkalmával is történhetik bűnvallás, vigyázva arra, hogy a nyilvánossággal járó félreértések, botránkozások, beteges kíváncsiság es pletyka ne kapcsolódjék hozzá. Feltűnni vágyás, képmutatás, mesterkeltség elég a Szentlélek tüzeiben.« Klasszikus példáját láthatjuk Dobsinán, ahol Cs.(ukás) Zs(i)g(mond) karmesteri intésére a jelenlévő leviták és teológusok az önfertőzés bűnvallásának sorozatát adták le, abban a jámbor óhajtságban, hogy hátha a lelkészek közül is neki rugaszkodik egykettő. — Az „alsóbb papirend” ilyen irányú buzgólkodását a lelkészi közösségi összejövetelektől a jövőben kívánatos távoltartani.

3./ Harmadik kifogásom a mások iránti szeretetlen ítélkezésük, a szerintük „gyenge hitűek” iránti testvérietlen magatartás. A hívő és hitetlen megosztás lelkészek és gyülekezeti tagok között. A szükség, hogy botránkozások legyenek bibliai elv, hamis félreértése és magyarázása. Szóval a szeretetben való nagy nagy megfoghatóság. Ezt tartom a legnagyobb teherételnek a munkán.²⁸

Ebből kiindulva az egyik legszükségesebb feladatnak egy új missziói szabályrendelet megalkotását tartotta, mert úgy látta, hogy lényegében az addigi egy-

²⁷ Varga Imre levele Vágó Edének. 1951. augusztus 17. NREI, Ref. gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1951. 9 doboz.

²⁸ Varga Imre levele Vágó Edének, Rimaszombat 1951. szeptember 15. NREI, U. o.

házvezetés *albérltetbe adta* ki a missziót és vissza kell vezetni az egyház törvényes és református jellegébe. *Vagyis a missziói munkának is a gyülekezetből kell kiindulnia, illetve a gyülekezetben kell folynia, mert ez a református egyházi élet alapja. Nem lehet gyülekezet fölött, alatt, vagy gyülekezet mellett folytatni missziói munkát. Az egyházmegyei missziói szolgálatba csak a gyülekezeteken keresztül teljesezhet ki. Mit értek én ez alatt? Azt, hogy a gyülekezetben folyó missziói munkát a presbitériumnak, az egyházmegyében végzendőt pedig az egyházmegye elnökségének illetve az egyházmegyei tanácsnak kell irányítania.*²⁹

Eddig ez az egyetlen megmaradt forrás, amely kimondottan a Tóth Kálmán vezette csoportosulás belmissziói munkájával szemben negatív kritikát fogalmazott meg. A két világháború közötti sajtóban is előfordul egy-egy kritikai cikk, de azok inkább általánosan beszélnek a pietista mozgalmak hatásáról. A baráti körös mozgalom, ekkor volt a csúcspontján, megvoltak azok a meghatározó lelkészek, akik ténylegesen magukénak vallották ezt az irányt. A világháborút követő zűrzavaros időszakban kezdett inkább egyfajta székértáborra – egyház az egyházban – válni. Ez abból fejlődött ki, hogy rendkívül összetartó, önfenntartó közösségként tudott működni, amely olyan hálót biztosított a tagjainak, amellyel át tudták vészelné az 1940-es évek második felét és nem feltétlenül volt szükségük az Egyetemes Egyház támogatására. Amint a Szervező Bizottság vesztett az erejéből és az Egyetemes Egyház következő vezetése kezdett megerősödni, Varga Imre elkezdte elsimítani a belmisszióval kapcsolatos visszásságokat. Hozzá kell tenni, hogy Vargának csak Tóth missziói, baráti körös felfogásával volt gondja és nem a személyével vagy a lelkési szolgálatával. Annak ellenére, hogy a Zsinati Elnökség kezébe vette a misszió ügyét, Tóth Kálmán továbbra is szervezte a Baráti Kör összejöveleleit, ám a SLOVŪC³⁰-tól kapott figyelmeztetés – munkanapokon nem tarthatnak ilyen összejöveleket – után már csak vasárnapokon tudták megszervezni.³¹ Az egész évre kiterjedő programot kisebb körzetekbe osztotta be, és így jött létre a Felsőcsallóközi, Alsócsallóközi, Mátyusvidéki és Vágmenti Baráti Kör.³² A források elapadásával innentől kezdve, csupán feltételezésekből lehet kiindulni, hogy mikor ért véget a Baráti Körök hivatalos működése. Hiába tiltotta be az állam ezt a fajta missziót, a körben tartozó lelkészek továbbra is találkoztak, de ekkor már családi látogatások keretében valószínűsítették meg.

Missziói szolgálat a deportáltak között

Beneš elnök elképzelése egy magyar- és német kisebbség nélküli Csehszlovákia volt. A deportálások kezdetén, 1945-ben 12.000 magyar embert vittek el Csehországba. 1946 első félévében már önkéntes toborzás is zajlott csehországi munkára, de 1.932 magyart azért még erőszakkal deportáltak a cseh országrészekbe. Majd 1946–47 fordulóján a legnagyobb mértékű csehországi deportálás

²⁹ Varga Imre levele Vágó Edének, Rimaszombat 1951. szeptember 15. NREL, Ref. gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1951. 9 doboz.

³⁰ Slovenského úradu pre cirkevné veci (szlovák egyházügyi hivatal).

³¹ Tóth Kálmán levele Vágó Ede esperesnek, 1952. március 18. NREL, Ref. gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok. 10 doboz.

³² A komáromi ref. egyházmegye missziói lelkési hivatalának körlevele, 1952. április 19. NREL, U.o.

során 44.129 magyart, teljes családokat vittek el karhatalmi kísérettel, hideg télben a fűtetlen marhavagonokban.³³ Ezzel elindult egy másik, új missziói terület is, amely pedig a Cseh és Morva országrészre deportált magyar reformátusok közötti missziói munkát jelentette. Ennek az élére Tóth Kálmán állt és elsőként indította el missziós útjait. A leadott jelentése szerint, a szolgálatát 1947. január elejétől kezdte meg és 1949. január 10-én fejezte be.³⁴ Ezt több hosszabb-rövidebb időszakokban végezte, ugyanis 1948. november 29-től átvette a pozsonyi református gyülekezet gondozást is, mivel Szabó Béla pozsonyi lelkészt Debrecenbe telepítették.³⁵ Az első útja, január 23 és február 13 között, mintegy 19 napig tartott és lényegében Prágára korlátozódott. Ezt az utazást arra szánta, hogy előkészítése és gördülékenyebbé tegye a további utakat és a missziói munkát. Felvette a kapcsolatot a Csehtestvér egyház vezetőségével, akik készségesen támogatták a munkáját. A hivatalos ügyintézés mellett igyekezett minél több vidéki családot meglátogatni, istentiszteleteket tartani, amely alkalmakhoz a Csehtestvér egyház templomait használhatták. Ezek mellett igyekezett kivizsgálni és segíteni a deportált reformátusok sérelmes vagy sürgős ügyeit.³⁶ Minél hatékonyabban koordináció érdekében, összeállított egy munkamódszert, amely szerint végezte a munkáját. *Mikor megkapom egy-egy gyülekezetből az elvittek névsorát és címeit, előveszem ill. beszerzem az illető vidék, vagy járás térképet (az elég nehéz munka, mert általában körülményes dolog térképet szerezni, mivel nincsen), azután kikeresem a hívek lakóhelyeit. Ez is aprólékos munka, mert sokan tanyákon, majorokban laknak s ezeket jó térképen is nehéz megtalálni. Ha nincsenek meg a címek, akkor előbb az illetékes munkahivataltól kell beszerezni, ami szintén időbe telik. Ezután meg kell állapítani, hogyan lehet oda jutni, hogyan lehet egyúttal minél több családot felkeresni, hogy minél jobban ki lehessen használni az időt mert az kevés. Rendszerint gyalogolni is kell az egyik faluból a másikba, mert ha van is autóbusz, nem hozzám igazodik. [...]*

Az istentiszteletek megszervezése, előkészítése szintén befolyásolja, módosítja terveimet. Az egy-egy vidéken rendelkezésemre álló adatokból megállapítom, hol lesz a legmegfelelőbb hely az istentisztelet számára, hol van a csehtestvér templom, vagy gyülekezet, melyik helyiség közelíthető meg legkönnyebben és hogyan lehet a híveket kiértesíteni, különösen ha nem áll rendelkezésemre a címek. Amikor tehát nincsen Prágában elintézni való hivatalos dolgom, reggel kiutazom vidékre,

³³ LÉVAI, A. – PETHEŐ, A. – SOMGYI A. – TÖMÖSKÖZI, F. *Fénnyel írott történetünk a lévai zsinattól a lévai zsinatig*. Calvin J. Teológiai Akadémia, Selye János Egyetem Teológia Kar, Komárom, 2023, pp. 74–75. A kassai kormányprogram és a csehszlovákiai reformátusság összefüggéseit lásd bővebben: SOMOGYI, A. Amikor (kollektív) bűn volt magyarnak lenni a Felvidéken: A kassai kormányprogram és a Beneš-dekrétumok ismertetése és hatása a Szlovákiai Református Keresztény Egyház életére az 1945–48 közötti években. In *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologia Reformata Transylvanica*. Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca, 2017. 62. évf. 1. sz., pp. 140–157. DOI 10.24193/subbtref.62.1.12

³⁴ Szervező Bizottság jegyzőkönyve, 1948. május 27. NREL, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

³⁵ NREL. Gyülekezeti vegyes iratok 1943–1948. 6. doboz.

³⁶ Beszámoló a Csehországba lévő magyar református hívek gondozásáról, 1947. február 20. NREL, U. o.

este pedig haza jövök (Hradec Králové³⁷ a szerz.)³⁸. Kénytelen vagyok így csinálni, bár nagy idővesztéssel jár, de vidéken, különösen faluhelyen nem lehet éjjeli szállást kapni, vagy nagyon körülményes, nincs tüzelő.

Az utazások mellett elég nagy a levelezés is. Az itthoniakkal és az ott lévőkkel, mivel személyesen nem mehetek el mindenhová. A levelezés megkönnyítése céljából egy körlevelet bocsájtottam ki híveinkhez, amelyben tájékoztatom őket a szükséges tennivalókról és közlöm velük címemet. Rövid tájékoztatót kért a Csehtestvér egyház elöljárósága, hogy a lelkészeik számára szétküldhessék s így a hozzájuk forduló hívűnknek tudjanak valami tájékoztatót a kezébe adni. Ez is magyarul van.³⁹

A Komáromi Egyházmegyéből 1200 családról, azaz 4800 személyről szerzett tudomást Tóth Kálmán akiket elvittek. Ez az egyházmegye 10%-át jelentette, de a szolgálatai alatt találkozott a Barsi és a Gömöri Egyházmegyéből deportált reformátusokkal is. A legnagyobb problémát azt jelentette számára, hogy a deportáltak Cseh- és Morvaország egész területén szét voltak szórva és ez megnehezítette a közöttük végzett rendszeres szolgálatokat. Ez a szolgálat legtöbbször a vasárnapi istentiszteletekből állt, de természetesen ezek mellett végezte a keresztelés, esketés és temetés szolgálatát is.⁴⁰ Az alkalmak közül a konfirmáció sem maradhatott ki, ugyanis az egyházi rendelkezésekhez híven, a megfelelő korú fiúkat és lányokat összegyűjtötte akik konfirmációs vizsgát tettek.⁴¹ Tóth Kálmán beszámolója szerint mintegy 120 ezer kilométert tett meg vasúton, busszal és gyalogosan, mivel a legtöbb deportált református 40 különböző helyen, a városoktól messze, tanyákon végezte a szolgálatát. Ebben a két évben mintegy 108 keresztelést, 40 esketést és 11 temetést végzett.⁴²

Tóth Kálmán mellett Štefan Turnský pályini lelkészt is Prágába küldték, hogy részt vegyen a kitelepítettek lelkigondozásában. Őt a Szervező Bizottság küldte ki missziói munkára és 1947. szeptember 1-től 1949. január 16-ig végezte a missziói szolgálatot a kitelepítettek között.⁴³ Beszámolójában hasonló benyomásokat fo-

³⁷ Szabó Béla esperes írja Vágó Edének, miszerint Tóth Kálmán egy Hradec Králové-i orvosnál, Erdélyi Istvánnál van elszállásolva és ide kell küldeni a postát, illetve a pénzbeli adományokat. NREL, U. o.

³⁸ Prágában sikerült fél éves vasúti jegyet vennie, mert Pozsonyban nem értették, hogy milyen jegyet akar venni és minek. A beszámoló alapján, az első kiutazása során összesen 5700 km tett meg csak vasúton, amely napi 240 km jelentett. Beszámoló a Csehországba lévő magyar református hívek gondozásáról. 1947. február 20. NREL. Gyülekezeti vegyes iratok 1943–1948. 6. doboz.

³⁹ Beszámoló a Csehországba lévő magyar református hívek gondozásáról. NREL, Gyülekezeti vegyes iratok 1943–1948. 6. doboz.

⁴⁰ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1948/49. évről. NREL, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

⁴¹ Interjú Varga Béláné Magdolnával. Bátorkeszi 2023. november.

⁴² Tóth Kálmán missziói jelentése az 1948/49. évről. NREL, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

⁴³ Miután Szabó Béla pozsonyi lelkész-esperes Debrecenbe települt át, Tóth Kálmánt bízták meg a gyülekezet pasztorálásával, viszont pár hónap múlva visszaadta a pozíciót, hivatkozva arra, hogy nem tudja egyszerre az itteni és a Csehországi lelkészi munkáját végezni. Így 1949 tavaszán Turnský Istvánra esett a választás, mert nem volt olyan magyar nemzetiségű lelkész, aki megtartotta volna a magyar nyelvű istentiszteleteket Pozsonyban. Őt szlovákként az állam

galmazott meg mint Tóth Kálmán. Turnský 15000 főre becsülte a Cseh és Morvaországba deportált reformátusok számát. Az itt töltött évek alatt 64 szolgálatot tartott 29 különböző városban és településen. Megkeresztelt 41 gyermeket, 22 fiatalot konfirmált és 11 házasságkötést áldott meg.⁴⁴

A Szervező Bizottság de jure megszűnte után az egyházban elindult a mozgolódás, hogy a belmissziót végleg a hivatalos egyház keretei közé vegyék vissza. Korábban létezett a missziói bizottság, mint a Szervező Bizottság szerve, ám annak megszűnésével ez a bizottság is megszűnt. Az 1951-es pozsonyi zsinaton a teológiai és missziói bizottság készítette elő többek között a missziói munka szervezését és irányítását, valamint a diakóniára vonatkozó ügyeket.⁴⁵ Ugyanezen a zsinat II. ülésének programjában benne volt a missziói szekció amely az egyház belmissziói és evangelizációs programokkal, valamint az 1951–52-ik évre a kisegítő gyülekezeti munkások nevelésének tervével foglalkozott.⁴⁶ Az 1951. december 5-én Ótátrafüreden tartott zsinat negyedik ülésén Ján Čontofalský a zsinat II. lelkészi jegyzője a beszédjében egészen részletes missziói tervet mutatott be, ahhoz képest, hogy Varga Imre a zsinat I. lelkészi elnöke csupán a diakóniai munkát emelte, ki de annak is inkább a teológiai oldalát, mintsem gyakorlati megvalósítását. Ján Čontofalský a következő módon fogalmazta meg a missziói munka új irányát.

Távolabbi missziós feladatok közé sorolta a következőket:

1. *Igyekezni azon, hogy minden lelkészünk a szószoros értelemben vett evangelizátor legyen.*
2. *Az evangelizátorok részére tanfolyamokat rendezni es gondoskodni kifogástalan egyházi irodalomról.*
3. *Az egyház központjában felállítani belmissziói szakosztályt.*
4. *Az Egyetemes egyház missziói célvagyonából olyan alapítvány létesíteni, mely belmissziói és evangelizációs célokra rendelkezne a szükséges anyagi forrásokkal. Ebbe, egyedül ebbe az alapba és nem más helyre kell hegy fizetessenek az egyes híveink által felajánlott tizedek.*

Közei feladatok:

1. *Az egyház missziói tanácsát kibővíteni s megbízni, hogy az evangelizációs és belmissziói tevékenységet, azon részletes terv szerint fejejtse ki, melyet a zsinati elnökség részére, hagy.*
2. *Evangelizációs, és belmissziói tevékenység csak az egyházmegyék és gyülekezetek útján fejthetők ki.*
3. *Gondoskodni arról, hogy a személyes bizonyágtételek ne keltsenek megbot-*

számára is elfogadható volt, annak ellenére, hogy magyarul is prédikált. NREL, Nemeshodos. Gyülekezeti egyes iratok 1949. 7. doboz.

⁴⁴ Štefan Turnský: Report on home missionary work. 1949. január 15. Prága. IOV-3, 1949–1953. SZRKE, Zsinati levéltár, Komárom.

⁴⁵ Javaslat a zsinat, zsinati tanács és zsinati bizottság munkájára. 1A1, Zsinati iratok 1951. SZRKE, Zsinati levéltár, Komárom.

⁴⁶ Tervezet a komáromi egyházmegyében gyülekezeti munkások képzésére szolgáló iskola munkásképző felállításáról. NREL. Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

- ránkozást, hanem szolgáljanak a gyülekezet lelki életének gyarapodását.*
4. *Gondoskodni arról, hogy gyakrabban (évente legalább kétszer vagy háromszor) tartassanak lelkészi konferenciák az egyházmegyékben, míg a lelkész-egyesület által rendezendő általános országos konferencia minden évben egyszer lenne megtartva. Elősegíteni az 1952 évi pasztorális konferencia sikeres megszervezését.*
 5. *Jóváhagyni az ORLE szabályrendeletét.*
 6. *Egyházmegyénként vagy két-három egyházmegye részére közösen rendezni presbyteri konferenciákat, évenként két ízben.*
 7. *Tovább folytatni a női konferenciák tartását.*
 8. *Konferenciákat rendezni gyülekezeti munkások részére.*
 9. *A konferenciák, programjának összeegyeztetésével megbízni az egyetemes egyház missziói tanácsát.⁴⁷*

Végig olvasva a pontokat látható, hogy a teljes ellenőrzést kívánták kiterjeszteni a misszióra. Nyilván ebben benne voltak már az állam által meghozott korlátozó törvényekből adódó bürokratikus folyamatok egyszerűsítése is. Például az egyes konferenciák programjának és időpontjának az állami hivatalokkal való elismertetése, hiszen az engedélyek beszerzése eleve a Zsinati Elnökségen keresztül folyt. Az így kialakult központosított és szigorúan betervezett missziói munka volt az egyetlen út, amely megmaradt az egyház számára, hogy azt a munkát, amelyet az elmúlt évtizedekben a misszionáló lelkészek ebbe befektettek, még hogyha korlátok között is, de tovább tudjon működni. Ami viszont egyértelműen feltűnik, hogy sem a rövid távú, de még a hosszú távú tervekben sem szerepel az az ifjúsági misszió amely az egyik legsikeresebb része volt a csehszlovákiai református belmisszióknak. Illetve itt sem esik már nem szó a Tóth Kálmán féle missziói intézetről és annak munkájáról, valamint az intézetből kikerült laikus missziói munkatársak foglalkoztatásáról. Itt már kimondottan az Zsinat, a Zsinati Tanács kezében összpontosultak a misszióval kapcsolatos teendők.

A harminc éves szlovákiai református magyar belmisszió vége

Az állam érzekelte, hogy nem volt elég korlátozó a gyakorlatban megvalósított belmisszió tekintetében, legalább is, amely a református egyházat illeti. Ugyanis néhány hónap múlva határozott, egyértelmű korlátozásokat fogadtattak el az egyházzal. Tehát nem csupán állami törvényekkel korlátozták, hanem magát az egyházat kényszerítették a saját, igei alapokon nyugvó missziói munkájának minimalizálására. Ehhez kapcsolódik az a legenda, amely szerint Varga Imre szüntette meg a belmissziós munkát a csehszlovákiai református egyházban. A fennmaradt jegyzőkönyvi megfogalmazás jól mutatja az állam és az egyház viszonyát, illetve azt, hogy semmilyen mozgástere nem volt sem az Egyetemes Egyház vezetésének, sem magának Varga Imrének ebben a helyzetben, csupán végrehajtották az állam részéről érkező parancsot. Az egész zsinati elnökségi

⁴⁷ Ján Čontofalský felszólalása az ótátrafüredi, 1951. december 5. napjára egybehívott zsinat programjába iktatott vitához egyházunk és szervei jövő feladataira vonatkozóan. Fond: 1A1. Zsinat, 1951, zsinati iratok. SZRKE, Zsinati levéltár, Komárom.

ülés kezdeti szlovák-magyar kezdő ima után Varga Imre alelnök javasolta, hogy *mielőtt kezdetét venné a kitűzött program tárgyalása, tárgyalják le az időszerű kérdéseket. Bejelenti továbbá, hogy konkrét javaslatot fog benyújtani az állam és az egyház jó viszonyát zavaró mozzanatok kiküszöbölésére.* A Zsinati Elnökség a következő rendkívüli intézkedéseket hozta:

a. *„Lelkeszi tevékenységet /igehirdetés, gyülekezeti munka, hitoktatás, stb./ a lelkészen /lelkipásztor, lévita/ kívül csak olyan személy fejthet ki, aki rendelkezik előzetes állami hozzájárulással, mely hozzájárulás az egyházi hatóság útján lett megadva.*

b. *A rendszeres gyülekezeti munkán és lelkeszi tevékenységen kívül /istentisztelet, bibliaórák, imaórák, stb./ munkanapokon nem tarthatók olyan összejövetelek, melyek meghaladnák a helyi gyülekezet keretét és számolnának több gyülekezet részvételével, ami munkaerők elvonását és a termelési terv zavarását vonná maga után.*

c. *A lelkész csak azon egyházközségben fejthet ki lelkeszi tevékenységet, melyekbe megkapta az állam előzetes hozzájárulását. Más egyházközségekben csak az illetékes világi és egyházi szervek engedélye alapján szolgálhat. Sürgős esetekben /temetés, stb./ megkövetelik, hogy a lelkeszi tevékenység az illetékes világi és egyházi hatóságoknak egyidejűleg írásban bejelentessék. Abban az esetben, ha a lelkész más egyházmegye területén kíván lelkeszi tevékenységet kifejezni, a hozzájárulás megadása egyházi részről a zsinati Elnökség illetékes. Az illetékes állami hatóság az a KNV, ahol működni kíván.*

d. *Egyházmegyei lelkészi értekezletet egyedül az esperes hívhat össze, mégpedig az illetékes állami hatóság /ONV/ és zsinati Elnökség hozzájárulásával. A műsor és az előadók nevei írásban csatolandók.*

f. *A laikus igehirdető beszédének tartalmáért felelős az a lelkipásztor is, aki felügyeletet gyakorol. A laikus igehirdető csak olyan beszédet mondhat, amelynek tartalma az illetékes lelkész által jóváhagyott.*

g. *A felügyelő lelkész köteles előzetesen jóváhagyni a lévita beszédét. Az így jóváhagyott beszéd tartalmáért az illető lelkipásztor is felelős.*

h. *Ezen pontok a-h betűi alatt feltüntetett rendelkezések betartásáért a lelkipásztorok és esperesek feygyelmileg felelősek. Az az esperes, aki a felügyeletet nem gyakorolja, vagy a lelkészek kihágási eseteiben a fegyelmi eljárást haladéktalanul meg nem indítja, a zsinati Elnökség által lesz fegyelmi eljárás alá vonva.⁴⁸*

Erre az első reakciót Meskó Dezső nagyidai lelkész és az Abaújtornai Egyházmegye esperese tette, aki az 1952. január 7-én kelt felterjesztésében jelezte a Zsinati Tanács felé, hogy mindjárt a soron következő februári értekezleten hozzon szabályrendeletet az Egyház missziói munkájáról. Arra hivatkozva kérte ezt, hogy az új törvény értelmében a missziói tanács munkája megszűnt, viszont az egyház nem nélkülözheti ezt a szervet. Javasolta, hogy minden egyházmegye hozzon létre missziói tanácsot, amely ne csak papíron létezzen, hanem szervez-

⁴⁸ Zsinati elnökség ülésének jegyzőkönyve, 1952. március 20. NREL. Zsinati és Zsinati tanácsi jegyzőkönyvek 1951–1984. 33. doboz. A Zsinati Elnökség körlevele, 1952. március 24. NREL. Ref. gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1952. 10. doboz.

ze és végezze a missziói munkát, ami jelen esetben a lelkeszi csendesnapokat, presbiteri összejöveteleket, gyülekezeti napokat jelentett. Az egyetemes missziói tanács pedig irányította volna az Egyetemes Egyházra vonatkozó evangelizációt, egyetemes lelkeszi csendesnapokat, lelkésztovábbképzőket, presbiteri konferenciákat, vasárnapi iskolai kurzusokat.⁴⁹ Ezt követően – a rendszerváltásig – valóban a Zsinati elnökség határozta meg ezeknek az alkalmaknak a helyét, idejét és tartalmát.

Egy kéréséletű református missziói intézet

A komáromi ref. egyházmegye 1947. áprilisában, Pozsonyban tartott közgyűlésen megbízták Szabó Bélát, Tóth Kálmánt és Csukás Zsigmondot, hogy vegyék át az eddigi missziói munkát mivel Nehézy Károlyt és a diakonisszákat 1947-ben áttelepítették Magyarországra. Továbbá gondoskodjanak missziói munkatársak képzéséről.⁵⁰ Két év előkészítés után 1949-ban létrejött hivatalosan is a Komáromi Református Egyházmegye Missziói Intézete. Az intézet célja többek között az volt, hogy az evangelizációs és missziós munkában megfelelő felkészültségű embereket állítsanak. Az intézet szellemisége a már korábban említett baráti körös kegyesség volt. Az intézeti továbbképzés, egy éves képzést jelentett és már az 1949-es év jelentéséből kiderül, hogy a kikerült missziós munkatársak hathatós segítséget nyújtottak az evangelizációs munkák előkészítésében, levezetésében és az utómunkában.

A missziói intézet vagyona 1948-ban 207 000, 1949-ben 367 000 csehszlovák koronát (Kčs) -t tett ki, amelynek a 70% önkéntes adományokból állt. A fennmaradó rész pedig a bibliakörösök, gyülekezetek és perselypénz fedezte. 1950-re ez az összeg 455 000, 1951-re pedig 600 000 Kčs-ra emelkedett, és amely összegnek a nagyobbik része ekkor is az önkéntes adományok tették ki. Ami figyelemre méltó, hogy az iratterjesztésből 1950-ben 100 000 Kčs bevételt tudtak produkálni, úgy, hogy ekkor a magyar nyelvű egyházi irodalmat a Biblia, Heidelbergi káté, könyvjelzők, aranymondásos füzetkék, Ágoston Sándor féle vallástani könyv jelentették. Ezekből a bevételekből tudták fizetni 6 missziói munkás fizetését, és szociális biztosítását, útiköltségeit és háztartási kiadásait. Egy missziós munkás havi bére kezdetben 2000 Kčs, majd 1951-ben 3000 Kčs volt.⁵¹ Ugyancsak ebből fedezték az iroda, a missziói tanfolyamok és a posta költségeket. Az intézet Komáromban a régi püspöklakás épületébe költözött be. A püspöklakás lakatlan részének felújításáért cserébe 25 évre ingyen kapták meg. A renoválás nem ment zökkenő mentesen, mert ekkor még a szükséges építkezési deszkából csak fél köbmétert lehetett kapni és azt csupán kiutalás révén. Tóth Kálmán a végzett és a beiratkozott missziói tanulókkal 9 fős brigádot hozott létre és 8 napnyi faki-termelői munkával – ahol a fizetséget deszkában kérték – sikerült 11 köbmétert összeszedni. Így sikerült elindítani a felújítást, amely végül 205 ezer Kčs-t tett

⁴⁹ Meskó Dezső levele a Zsinati elnökséghez. 1952. január 7. IOV-2. SZRKE, Zsinati levéltár, Komárom.

⁵⁰ NREI. Gyülekezeti vegyes iratok 1943–1948. 6. doboz.

⁵¹ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1950/51. évről. NREI, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

ki.⁵² A felújítás után az intézet 3 helységet tartott fenn. Ebből egyik volt a missziói lelkészi hivatal, a másik kettő a férfi és női missziói munkások számára szállásként szolgált. Magának a missziói lelkészi hivatalnak olyan nagy volt az éves munkaterhelése, amely egy teljes egyházmegyének is bőséges elfoglaltságot biztosított volna. Ezres nagyságrendben küldték szét a sokszorosított missziós körleveleket, evangelizációs anyagokat, Bibliákat, imádságos könyveket. Az intézet első évfolyamában 11-en végeztek 4 férfi és 7 nő, akik vizsgát is tettek a két éves tanfolyam végén, és az egyház által elismert szolgálati bizonyítványt is kaptak. Az elhivatottságukat jól mutatja, hogy az egy év leforgása alatt, mintegy 220 szolgálatot végeztek el fejenként.⁵³ Az 1950-es évfolyamra pedig 17 jelentkező volt, 6 férfi és 11 nő.

Az intézet működését az állami egyházügyi hivatal megtiltotta, így 1950 őszére tervezett 16 fős missziói tanfolyamot már nem is indíthatták be, viszont a két jelentkező a prágai teológiai karra iratkozott be.⁵⁴ 1951 áprilisában a Szervező Bizottság titkára tájékoztatta az espereseket, hogy a SLOVÚC nem fogja elismerni az önálló missziós lelkészi hivatalokat, hanem az egyház vezetése lehetőséget kap arra, hogy az egyház székhelyén belmissziós osztályt hozzon létre, és ott missziós lelkészeket alkalmazzon a székhely titkáráként.⁵⁵ Miután az állam megvonta missziós intézet működését, az egyházmegye kénytelen volt felszámolni a missziói lelkészi hivatalt.⁵⁶ 1952. június 24-én mikor véglegesítették a missziói lelkészi állás megszüntetését, az egyházmegye határozatban kérte fel a Zsinati Tanácsot, hogy szervezze meg az egyházépítő osztályt és ezzel vegye át a megszüntetett egyházmegyei missziói lelkészi hivatal ügyeit.⁵⁷ 1952. július 26-án tartott rendkívüli egyházmegyei közgyűlésen számolták fel az intézetet, amelynek tényleges megszűnését 1952. július 31-ével mondták ki. A Tóth Kálmán által benyújtott leltárban szereplő és az intézet által kezelt, de Komáromi Református Egyházmegye tulajdonát képező ingóságok, készpénzt az egyházmegyének visszaadta. A készpénzt az egyházmegyei pénztárosnak, az ingóságokat az esperesi hivatalnak adta.⁵⁸ Pontosan nem tudni, hogy az a pénzügyi keret, amely rendelkezésére állt a missziói intézetnek hová került, mert 1953-ban kettévált az egyházmegye Pozsonyi és Komáromi Egyházmegyére.

Az eddig feltárt forrásokból a következő személyek végezték az intézet missziói munkáját.

⁵² Uo.

⁵³ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1949/50. évről. NREL, U. o.

⁵⁴ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1950/51. évről. NREL, U. o.

⁵⁵ Szervező Bizottság jegyzőkönyve, 1951. április 10. 5. NREL, U. o.

⁵⁶ Varga Imre levele Vágó Edének, 1952. június 17. NREL, Gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1952. 10. doboz.

⁵⁷ Vágó Ede levele Varga Imrének, 1952. július 3. NREL, U.o.

⁵⁸ Jegyzőkönyv, 1952. június 26. NREL, Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

Vörös Béla az iroda missziói lelkésze, aki marcelházai gyülekezeti munka mellett tevékenyen részt vett az országos konferenciákon, előadásokat tartott a missziói tanfolyamokon.⁵⁹

Keszeg Pál a missziói titkári feladatokat látta el. Ezen felül a Komáromi Egyházmegyéhez tartozó udvardi és ímelyi egyházközösségekben végezte lévitaként a gyermekmissziót, bibliaórákat és a kátéoktatást. Intézte az iratterjesztést, a körlevelek sokszorosítását és szétosztását. A missziói lelkészi hivatal felszámolása után Kulcsodra nevezték ki igehirdetői és vallásoktatói szolgálatra, végül Marcelházára került.⁶⁰

Mozsáry Gizella, aki noha evangélikus vallású volt, a pozsonyi református egyházközösségben is végezte a missziós szolgálatot, amely nagyrészt bibliaórák tartásából és kórházlátogatásból állt. Ezen felül az ifjúsági munkán belül az lányokkal foglalkozott, szervezte a kimondottan nőknek szóló konferenciákat.

Fülöp György az ifjúsági munkából vette ki a részét és Vágmelléki ifjúsági találkozókat szervezte, valamint országos tanfolyamot szervezett a fiatal fiúk részére.

Szabó Rozália a Csallóköz egyes gyülekezeteiben, majd Farkasdon vezette lányok számára szervezett összejöveteleket és segítette az evangelizációs alkalmakat.

Kocsi Gizella az egykori diakonissza a még meglévő Timótheus árvaházban dolgozott, illetve látogatta Víg Ilonával a Vágmenti és Gömöri gyülekezeteket. Kocsi Gizella 1950–51-ben már Kassán végezte a missziói munkát, Víg Ilona pedig a Barsi Egyházmegyéhez tartozó Léván folytatta a munkáját.

Csukás Zsigmond az egyik oszlopa volt a II. világháború utáni belmisszióknak és a Baráti Köröknek. Somorjai lelkészként, a gyülekezet gondozása mellett vezette a Baráti kör alkalmait. Ezek mellett rendszeresen evangelizált a csallóközi gyülekezetekben. Résztvevője volt lényegében valamennyi konferenciának és aktív tagja volt a gömöri lelkészek bibliakörének.⁶¹

Erdélyi Zoltán későbbi lelkész, aki ekkor még lévitaként szolgált a Komáromi Református gyülekezetben.

Bán Barnabás a Dunaszerdahelyi Református egyházközösségben végezte a lévitai szolgálatot.

Tóth Kálmán alapítója és motorja volt ennek belmissziós mozgalomnak. A Csehországba deportált magyar reformátusok pasztorálása mellett, az ő kezén ment át a teljes missziói munka, legalábbis ami a Komáromi egyházmegyét illeti. 1950. október 1-től kinevezték Prágában a teológiai kar docensévé és ezzel együtt megkapta a prágai magyar istentiszteleti szolgálatot is, amelyet minden hónap második és negyedik vasárnapján tartottak meg.

Puskás Gizella az Ungi Egyházmegyében kezdte a szolgálatát. Az 50-es évek elején kérte az eperjesi Kerületi Nemzeti Bizottságot, hogy adják meg neki az ál-

⁵⁹ Tóth Kálmán egyházmegyei missziói lelkész beszámolója. 1950. szeptember 11. NREL, U. o.

⁶⁰ Keszegh Pál lévita kinevezése Kulcsodra, 1952. augusztus 13., NREL, Gyülekezeti, komáromi egyházmegyei egyes iratok 1952. 10. doboz. Marcelházára való kinevezése 1952. november 13. NREL, U.o.

⁶¹ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1948/49. évről. NREL. Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

lami engedélyt, hogy laikus igehirdetéseket végezhesen, de ezt az állami szervek elutasították.⁶² Az 1980-as években, Pozsonyban még vezette a gyermek-istentiszteleteket.⁶³

Takács Jolán előbb Megyercsen és Izsapon⁶⁴, Garamszentgyörgyön végezte a szolgálatot.

Galambos Gizella pedig Komáromban a missziói központban és a gyülekezeti napokon és az evangelizációkon szolgált.

Bán Bódi Gizella a missziói központ irodai kisegítőjeként segítette az intézmény zökkenőmentes működését.⁶⁵

Víg Ilonát és Vrábel Annát, akik az első évfolyamban végeztek, őket a csak az 1950. július 30-án, Komáromban tartott kibocsájtási ünnepség programpontjából ismerjük.⁶⁶

Az utolsó elvarrt szál

Amikor az Egyetemes Egyház vezetősége egyértelműen kijelentette, hogy átvesz mindennemű missziói munkát, ezzel párhuzamosan Tóth Kálmánra más feladatot bízta. Prágában a teológián felajánlottak egy docensi helyet a református egyháznak, a magyar református hallgatók egyes tantárgyainak a tanításához. A felajánlást követően Tóth Kálmán 1951-ben már docensi állásban volt a prágai teológián, ahová Vágó Ede esperes javasolta Ján Tomašulának a Szervező Bizottság elnökének.⁶⁷ Az hogy miért pont Tóth Kálmánt javasolták, azt nem tudni, hiszen Štefan Turnský ekkor már Prágában, igaz a Csehtestvér Egyház teológiáján tanított, ám Tóth Kálmánnal ellentétben a Szervező Bizottság teljes támogatását is élvezte. Miután Tóth elfogadta a felkérést, heti rendszerességgel feljárt Prágába. A tanítás mellett az ottani magyarok missziójáról sem feledkezett meg.

1952 tavaszán fegyelmi vizsgálat indult Tóth Kálmán ellen a prágai teológián. A „hivatalos megfogalmazás” szerint engedély nélküli sokszorosításért⁶⁸ le kellett mondania a docensi beosztásról, vagy ellenkező esetben büntető bíróság

⁶² Szervező Bizottság jegyzőkönyve, 1951. április. 10. NREL. U. o.

⁶³ BUZA, Zs. Mikó Jenő: „Az elszemélytelenedés tüneteinek kóros hatását sokféleképpen észleljük...” <https://refba.sk/pdf/Miko/hu/eletrajz.pdf> 12. Letöltés ideje: 2024. 09. 29.

⁶⁴ Vágó Ede esperes levele a Zsinati Elnökséghez. NREL. Gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1952. 10. doboz.

⁶⁵ Tóth Kálmán missziói jelentése az 1950/51. évről. NREL. Egyházmegyei missziói jelentések, Szervező Bizottsági iratok 1946–1952. 24. doboz.

⁶⁶ A komáromi Missziói Intézet végzett növendékeinek kibocsájtása alkalmából 1950. július 30-án délután rendezett missziói ünnepsége. NREL. Gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1950. 8. doboz.

⁶⁷ NREL. Gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1951. 9. doboz.

⁶⁸ Mint kiderült a 40-es évek végén a „Halleluja” énekeskönyv és a „Kis Káté” engedély nélküli sokszorosításáról volt szó. Bár Vágó Ede esperes megjegyezte Soós Imre zsinati alelnöknek, hogy annak idején mikor tudomás szerzet erről, megkérdezte Keszegh Pál komáromi levitát, hogy hogyan tudják ezt kiadni, és Ő azt válaszolta, hogy a komáromi rendőrségen mondták neki, hogy a sokszorosítás útján kiadott munkák nem esnek a sajtótörvény rendelkezései alá. Vágó Ede levele Soós Imrének, 1952. július 4. NREL. Gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1952. 10. doboz.

elé állították volna és a lelkési szolgálattól is eltiltják.⁶⁹ A teológia kari tanácsa Varga Imrét is berendelte, mint a csehszlovákiai református egyház vezető tagját, hogy adjon állásfoglalást az ügyben. Varga Imre megvolt győződve, hogy ezt a koncepciók eljárást a belső egyházi körökből, a kegyvesztett Szervező Bizottság vezető tagjai intézték. A valódi indokok egyenlőre nem ismertek, de lehetséges, hogy a nagy népszerűségnek örvendő és teljesen önálló, önfenntartó magyar missziót akarták ezzel ellehetetleníteni – megverik a pásztort és szétszélled a nyáj–. Vagy esetleg a missziós intézet vagyonaát szerették volna megszerezni. Varga messzemenően kiállt Tóth mellett és azt is kilátásba helyezte, hogyha Hromádka által vezetett kar vizsgálatot indítana, akkor elhozza Prágából a református teológusokat.⁷⁰ Hromádka megírta Varga Imrének, hogy Tóth Kálmán Prágában maradása már tárgytalan, és ezt vele is közölje. Valójában Hromádkának sem lehetett semmilyen szinten beleszólása az ügybe. Kérte, hogy a Zsinati Elnökség gondolkodjon el azon, hogy kit lehetne a megüresedett docensi állásra kinevezni.⁷¹ A teológusok tekintetében megjegyezte, hogy a hivatalos kormánykörök nem akarnak változtatni a fennálló helyzeten, és egyetértenek abban, hogy a református teológusok számára Prága a legmegfelelőbb hely, mint egyházi, mint teológiai tekintetben.⁷² Ezt követően Vágó Ede elment a SLOVÚC-ra és kérte Ján Kmet'⁷³ elnököt, hogy adjon lehetőséget Tóth Kálmánnak elhelyezkedésére valamelyik lelkési hivatalban. *Kmet' azt válaszolta, hogy mihelyt a mi egyházunk bizonyítékát adja annak, hogy tevékenyen részt vesz a szocializmus építésében, azonnal megadják a suhlast'*⁷⁴ Tóth Kálmánnak! *Előbb azonban nem. [...] Azután felemlítette Kmet' prednosta (elnök. a szerz.) azt is, hogy a zsinat tagjai között még a régi világ emberei képviselik egyházunkat. Erre azt mondtam, hogy a zsinat mostani tagjait még 1948 év elején választották meg a gyülekezetek, amikor még a mai rendszer nem volt kialakulva. Tehát mondotta: vigyük keresztül egyházunk*

⁶⁹ Varga Imre levele Vágó Edének, 1952. július 1. NREL. U.o.

⁷⁰ Vágó Ede levele Varga Imrének, 1952. június 18. NREL. U.o.

⁷¹ Az egyház részéről Csémy Lajos neve merült fel, de első körben Hromádka nem támogatta, mert úgy vélte, hogy vele nem lehet elintézni a magyar docensi kérdést, mert túl fiatal és nem lehetne rábízni a gyakorlati tárgyak tanítását, esetleg asszisztensnek lehetne alkalmazni. Sőt Varga sem támogatta, hogy csak a kérésükre nevezzék ki docensnek. Varga Imre levele Vágó Edének, 1952. július 5. NREL. Gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1952. 10. doboz. (Később Csémy Lajos még is csak felkerült Prágába és docensként majd professzorként lelkészek generációit tanította.) E kérdéskörhöz lásd még: LÉVAI, A. A Szlovákiai Református Keresztény Egyház elmúlt ötven éve - az egyház oktatói-nevelői és tudományos intézményeinek bemutatásával, In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologia Reformata Transylvanica*. Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca, 2023, 68. évf., 1. sz., pp. 165–166.

⁷² Lukl Josef Hromádka dékán levele Varga Imrének. 1952. június 27. NREL. Gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1952. 10. doboz. A téma komplexitásához bővebb támpontként szolgálhat: LÉVAI, A. Teológiai képzés a 20. század második felében a Felvidéken - avagy, református teológusaink a prágai teológián az ötvenes években In Kiss, Réka, Lányi, Gábor (szerk.). *Hagyomány, identitás, történelem*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2022, p. 472.

⁷³ Jan Kmet' a SLOVÚC kultuszosztályának, a nem katolikus egyházakkal foglalkozó osztályának vezetője volt.

⁷⁴ Állami engedély a lelkési szolgálathoz. E nélkül senki sem dolgozhatott lelkészként.

életében az új rendszer megkívánta őrségváltást és akkor megoldódnak kérdéseink, köztük T.K. ügye is.⁷⁵

Végül nem kellett sokat várni, mivel augusztus 12-én a SLVOÚC egy leiratban közölte a Zsinati Elnökséggel, hogy Tóth Kálmán megkapja az állami hozzájárulást a lelkészi szolgálatba való alkalmazáshoz, vagy a megválasztásához fogja megkapni az előzetes állami beleegyezést.⁷⁶ Néhány hetes gondolkodás után Tóth Kálmán a felajánlott komáromi egyházmegyei lelkészi állás helyett, visszatért a Barsi Egyházmegyébe és Ipolypásztón folytatta lelkészi és missziói munkáját. A Komáromi Egyházmegyében a megkezdett munkát pedig Csukás Zsigmond és köre vitték tovább. Így a korábbi rendszeres nagyszámú összejövetelek átalakultak a családi látogatásokká, és ezt felhasználva tudtak a következő negyven évben kisebb missziói összejöveteleket tartani.

Vnútromisijná činnosť v kruhu maďarských reformovaných v Československu v rokoch 1945–1952

Štúdia sa snaží na základe nových archívnych dokumentov predstaviť doteraz málo známu časť histórie maďarských reformovaných v Československu. Toto obdobie trvalo v rokoch od ukončenia druhej svetovej vojny po zvolenie nového biskupa Imreho Vargu za biskupa v roku 1953. Výskum sa venuje reformovanej vnútromisijnej činnosti na území Podunajska. Túto aktivitu pokrývala činnosť detského domova pod vedením Károly Nehézyho a hnutie Timoteus vedené Kálmánom Tóthom. V oblasti Podunajska sa vytvorili vlastne dve oblasti. V jednej sa rozvíjala vnútromisijná činnosť najmä v kontexte Nehézyho a Tóthovho hnutia, v druhej oblasti sa zachovala skôr tradičná misijná činnosť. Štúdia sa snaží prezentovať procesy súvisiace s vnútromisijnou činnosťou v 40. – 50. rokoch 20. storočia. Jednou z prvých zmien bola transformácia systému nedelňých škôl na detskú misijnú činnosť. V misijnej činnosti pre dospelých sa zachovali staršie formy. Teda zvlášť mali stretnutia muži a ženy a zachoval sa aj biblický kruh pre presbyterov. Rovnako sa zachovali aj konferencie a biblické kurzy. O misijnú činnosť sa reformovaná cirkev snažila aj medzi vystahovaným maďarským obyvateľstvom. Všetky tieto aktivity sa začali výrazne utlmovať zo strany štátu po roku 1952, čo samozrejme súviselo s ideologickou premenou Československa.

⁷⁵ Vágó Ede levele Varga Imrének, 1952. július 3. NREL. Gyülekezeti, komáromi egyházmegye vegyes iratok 1952. 10. doboz.

⁷⁶ Vágó Ede levele Csekés Béla szapi lelkésznek, 1952. július 19. NREL. U.o.

„SOTA“ V TANACHU A RABÍNSKÉ LITERATUŘE

Marie ROUBALOVÁ¹ – Patrik MATURKANIČ –
Marian ŠURÁB – Roman KRÁLIK

“Sota” in Tanach and Rabbinical literature

The relationship between a man and a woman is not a simple matter according to rabbinic tradition. According to this tradition, a wife is destined for every man forty days before his birth. Violation of this God's plan, especially by the immoral behavior of the wife or by any other reduction of the husband's dignity, is strictly prohibited and very severely punished, even when her sin remains hidden from the public and the husband only suspects something (the purity of the family must be carefully protected even in such a complex case).

Keywords: „Sota“, Tanach, Rabbinic law, ritual, man, woman.

Úvod

Žena, která byla, podle rabínského práva, svým manželem před svědky varována (viz dále) před konkrétním mužem a přesto vzbudila manželovu žárlivost tím, že byla s tímto mužem sama v ústraní, se v rabínské tradici označuje výrazem „sota“ („žena podezřelá z cizoložství“). Taková žena musí podle rabínského práva přijmout rozvod (bez toho, že by jí manžel zaplatil hodnotu její svatební smlouvy). V dobách existence „miškanu“ (stánku setkávání) a „mikdaše“ (jeruzalémského chrámu) mohla žena očistit své jméno obřadem „pití hořké vody“ („obřad pro sotu“). Rodinná krize tak v určitém okamžiku mohla získat veřejný rozměr.²

Rituál, kterému se ve starověkém Izraeli „sota“ podrobovala, je často kritizován z důvodů etických (ponižování ženy), sociálních (nerovné postavení muže a ženy)³ i právních (nedostatek důkazů, nepřítomnost svědků cizoložství a záro-

¹ Korespondenční autor.

² DESTRO, A. The Law of Jealousy. Anthropology of Sotah In. *Brown Judaic Studies*, 2020, s. 16.

³ Postavení, role a poslání muže a ženy z hlediska Tanachu a rabínské literatury stejné. Muž byl „hlavou“ rodiny, byl jejím pánem („baal“) schopným bránit rodinu proti nepřátelským vetřelcům všeho druhu. Byl to právě muž, kdo měl dostatek fyzických sil na boj s narušiteli pokoje rodiny i dostatek sil vykonávat fyzicky náročnou práci, kterou rodině zajišťoval obživu. Především však byl muž tím, kdo v nejstarších dobách vykonával v rodině kněžskou funkci. Jeho autoritě se podřizovali všichni žijící v jeho domě – manželky, vedlejší ženy, děti, ženy jeho dětí, vnuci i služebníci. V Tanachu je žena ve vztahu ke svému manželovi popisována jako „pomoc jemu (muži) rovná“ (doslova: „pomoc, která je k/proti němu“ Gn 2,18). V Talmudu jako pomocnice, která „plní jeho pohár, připravuje mu postel, umývá mu obličej, ruce i nohy“ (BT, Ketuvot 61a) a především jej uklidňuje a utěšuje jeho smutek (BT, Jevamot 63a). Hranice mezi mužem a ženou je v rabínském judaismu vedena především v rovině náboženské (žena nemůže být knězem a nemůže plnit všechny „micvot“ – „Boží příkazy“) a biologické (muž nemůže být

veň hrozící smrt). Pro současnou západní společnost je způsob zacházení se ženou popisovaný v tomto rituálu nepřijatelný a nepochopitelný (velmi neobvyklé je jednání se ženou při tomto rituálu dokonce i z hlediska rabínského práva).⁴ Zacházení s podezřelou ženou je v tomto rituálu tak strašné, že po bližším seznámení se s ním se již nikdo nemůže podívat nad tím, že židovský muž každé ráno děkuje Bohu, že jej neucínil ženou.⁵

Při kritice rituálu pro „sotu“ z hlediska etického, sociálního a právního se však často zapomíná na nejdůležitější hledisko – duchovní – z něhož musí být tento rituál nahlížen. Již rabíni talmudické doby tento rituál vnímali pozitivně jako dar za pokoru svého prvního patriarchy: „*Jako odměnu za to, že praotec Abraham řekl: „Jsem prach a popel“ si jeho děti zasloužily dvě „micvot“: Popel z „para aduma“ (červené jalovice) a prach pro „sotu“ (ženu podezřelou z cizoložství).*“⁶ Pozitivní postoj k tomuto rituálu byl ovlivněn především tím, že z hlediska Tóry bylo promiskuitní chování ženy eticky, sociálně, právně ale především duchovně zcela nepřijatelné (dokonce pouhé nevhodné chování ženy, které bylo velice vzdálené cizoložství, bylo podle midraše vnímáno jako zrada manžela).⁷

Boží soud nad „sotou“

Zjistit, zda byla žena svému manželovi nevěrná, je již ze samé povahy věci, velmi obtížné. Smilnice si ve starověkém Izraeli dávaly velký pozor, aby neexistovali svědci jejich hanebného činu, protože se jednalo o hrdelní zločin (Dt 22,22). Očekávat dobrovolné přiznání (bez nátlaku) by bylo velmi naivní.

Boží soud nad ženou podezřelou z nevěry („sota“) se podle Tanachu a rabínské tradice konal v případě, že soudní tribunál nebyl schopen její případ spravedlivě rozhodnout. Neřešitelné případy, pokud byly závažné, totiž nemohly být ponechány bez trestu a byly řešeny pomocí zvláštních rituálů. Tuto praxi ukazuje nejen případ ženy podezřelé z cizoložství, nýbrž i případ neobjasněné vraždy, kdy starší nejbližšího města museli u potoka vykonat rituál zlomení vazy jalovice (Dt 21,1-9).⁸ Právně nejsou oba případy shodné, ale jsou podobné z hlediska jejich řešení: „*V jednom případě (jalovice) je znám zločin (vražda), ale neexistuje podezřelý. Ve druhém případě (sota) existuje podezřelý (manželka), ale není jisté, zda došlo k trestnému činu.*“⁹ Cizoložství a vražda jsou považovány za tak duchovně ohavné a společensky závažné zločiny, že je nelze ponechat bez trestu, ani v případě, že trest nemůže být soudem uložen.

matkou a žena nemůže být otcem). V Tanachu a v rabínské literatuře ženy jen zřídka vystupují v typicky mužských rolích a do některých vůbec vstupovat nesmí. Zároveň jsou ženy zpravidla popisovány z pohledu muže – jsou to matky, sestry, nevěsty, manželky, vdovy, dcery, švagrové apod.

⁴ FRYMER-KENSKY, T. The Strange Case of the Suspected Sotah (Numbers 5,11-31). In *Vetus Testamentum XXXIV*, 1984, no. 1.

⁵ Melamed, Eliezer. Peninej halacha. Birchot hašachar.

⁶ BT, Chulin 88b.

⁷ Midraš Tanchuma, Bemidbar 5.

⁸ FRYMER-KENSKY, T. The Strange Case of the Suspected Sotah (Numbers 5,11-31). In *Vetus Testamentum XXXIV*, 1984, no. 1:11.

⁹ Tamtéž.

Nelze s určitostí prokázat, kdy (a zda vůbec) byl rituál pro „sotu“ skutečně praktikován.¹⁰ Snad byl požadován, ale v praxi mu bylo bráněno (podobný byl přístup k trestům smrti, když trest smrti byl vyžadován, ale v praxi byl sanhedrin, který tak učinil jednou za sedmdesát let nazván vražedným).¹¹ Podle Torat Moše a podle rabínské tradice praktikován byl (minimálně v dobách druhého Chrámu).¹² Podle rabínské tradice byl zrušen (stihl jej tak stejný osud jako rituál zlomení vazů jalovice u potoka při neobjasněné vraždě)¹³ nejvyšším soudem v době Jochanana ben Zakaje (tedy ještě v době existence druhého Chrámu), kdy bylo údajně cizoložství tak běžné, že se jej ženy již ani nesnažily skrývat (rituál za této situace ztratil svou funkčnost a užitečnost pro společnost).¹⁴ Nejasnosti jsou však spojeny se zrušením obřadu (pokud byl v minulosti praktikován). Nevíme totiž, do jaké míry bylo jeho zrušení přijato.¹⁵ Pokud tento rituál praktikován nikdy nebyl, musel mít jiný silný duchovní význam, který povědomí o něm udržoval stále živé v kolektivní paměti Izraele. Pokud rituál praktikován byl, ale byl zrušen v době, kdy přestal být užitečný, zůstal stejně jako v předchozím případě zachován jeho význam v duchovní oblasti. Rituál proto nepřestává být rabíny studován a komentován.

Ustanovení rituálu pro „sotu“

Průběh rituálu se „sotou“ popisuje v Tanachu větší část páté kapitoly knihy Bemidbar (Nu 5,11-31).¹⁶ Tento text obsahuje především instrukce pro kněze, jak mají řešit případ ženy podezřelé z cizoložství, když daný případ nebylo možné rozhodnout soudem, protože muž svou ženu při nevěře nepřistihl, protože chybělo doznání ženy a protože neexistovali žádní svědci jejího činu. Text z Bemidbar týkající se „soty“ lze rozdělit na několik základních částí:

I. Úvod zabývající se předpoklady, které k tomuto rituálu vedou (Nu 5,11-14).

II. Jednotlivé kroky rituálu:

- a) Pokyny pro manžela: Manžel přivádí podezřelou manželku ke knězi a přináší mu obětinu (Nu 5,15).

¹⁰ ROSEN-ZVI, I. The Mishnaic Sotah Ritual: Temple, Gender and Midrash. In *Journal for the Study of Judaism*, 2012, CLX: 153.

¹¹ FRYMER, T. S. Judicial Ordeal. In *Interpreter's Dictionary of the Bible*. Nashville: Abingdon, 1976, s. 640.

¹² Mišna, Joma 3,10; Mišna, Edujot 5,6.

¹³ DESTRO, A. The Law of Jealousy. Anthropology of Sotah In *Brown Judaic Studies*, 2020, s. 9.

¹⁴ Mišna, Sota 9,9; BT, Sota 47a; Tosefta, Sota 14,1; RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,19.

¹⁵ DESTRO, A. The Law of Jealousy. Anthropology of Sotah In *Brown Judaic Studies*, 2020, s. 12.

¹⁶ Mišna, Sota 1,5-3,4; RAMBAM, Sefer hamicvot, Micva ase 223; Sefer hachinuch 365; Mišna, Joma 3,10; Mišna, Edujot 5,6; Josephus, Flavius. 2005. Judean Antiquities 3,270-273. In Begg, C. (ed.), Leiden – Boston: Brill (v rámci jeho pojednání o zákonech kněžství a obětech). Filón Alexandrijský, De spec. leg. 3,52-62. Filón se věnuje tomuto rituálu v rámci svého výkladu příkazu „nebudeš cizoložit.“ Popisuje rovněž vyšetřování soudu, který předvedení „soty“ před kněze předcházela. Rituál popsany v Mišně se výrazně liší od verze Tanachu mnohem více než verze Filóna a Josepha (ROSEN-ZVI, I. The Mishnaic Sotah Ritual: Temple, Gender and Midrash. In *Journal for the Study of Judaism*, 2012, CLX: 154).

- b) Pokyny pro kněze (příprava ženy):
- Kněz přivádí ženu před Hospodina (Nu 5,16)
 - připravuje hořkou vodu (Nu 5,17)
 - postaví ženu před Hospodina a rozpustí jí vlasy (Nu 5,18a)
 - vloží obětinu do dlaní ženy (Nu 5,18b)
 - drží ve své ruce hořkou vodu (Nu 5,18c)
 - zapřísahá ženu, oznamuje jí následky pití hořké vody a pronáší kletby (Nu 5,19-22a).
- c) Pokyny pro manželku: Žena stručně a jednoznačně vyjadřuje, že s tím je srozuměna (Nu 5,22b). V tuto chvíli se již nijak neospravedlňuje a nic nevy-
světluje.
- d) Pokyny pro kněze (provedení rituálu):
- Kněz napíše kletby na svitek a text spláchne do vody (Nu 5,23)
 - dává ženě vypít hořkou vodu (Nu 5,24)¹⁷
 - převezme obětinu z rukou ženy, položí ji na oltář a část z ní na oltáři obrátí v obětní dým (Nu 5,25-26).
- e) Boží jednání: Naplnění kněžského zapřísahání (Nu 5,27-28).

III. Rekapitulace (Nu 5,29-30).

IV. Dodatek (Nu 5,31).

Mišna projednává o ženě podezřelé z nevěry v traktátu „Sota“. Věnuje se především:

- a) Událostem, které předchází předvedení ženy před kněze, včetně jejího výslechu u soudu.
- b) přípravě předmětů nezbytných pro konání rituálu (oběť, hořká voda).
- c) vlastnímu rituálu (obětování a pití hořké vody).
- d) následkům pití hořké vody.

V mnoha ohledech se rituál pro „sotu“ v rabínské literatuře liší od popisu v knize Bemidbar:¹⁸

- a) Tanach připouští nepodloženou mužovu žárlivost, rabíni již požadují složitý proces dokazování, že se žena chovala nevhodně (viz níže).
- b) v Tanachu je rituál téměř soukromou záležitostí (kromě manželů je při něm přítomen jen kněz a Bůh). Pro rabíny je rituál veřejnou podívanou (viz níže).

¹⁷ Není zcela jisté, zda žena pije hořkou vodu právě v tuto chvíli nebo až po obětování (viz Nu 5,27), podle Talmudu ji pije před obětováním (BT, Sota 3a,b).

¹⁸ ROSEN-ZVI, I. The Mishnaic Sotah Ritual: Temple, Gender and Midrash. In *Journal for the Study of Judaism*, 2012, CLX: 1.

- c) ponížení ženy tím, jak je zacházeno s jejím tělem je v rabínské tradici mnohem větší než v Tanachu (viz níže).
- d) rituál se v pořadí jednotlivých kroků a v některých detailech liší v Tanachu a v rabínské tradici (viz níže).
- e) v Tanachu (oproti komentářům rabinů) nejsou zmíněny žádné zásluhy ženy, které by mohly vykonání trestu dočasně odložit (viz níže).

Komu je určen obřad „pití hořké vody“

Obřad pro „sotu“ mohla podle rabínského práva podstoupit žena, pokud v muži vzbudila podezření z nevěry. Touto ženou mohla být židovská žena, konvertitka, propuštěná otrokyně, manželka konvertity, manželka propuštěného otroka, žena s nelegitimním dítětem, žena manžela, který byl nelegitimním synem a dokonce i manželka impotentního muže.¹⁹ Často se jednalo o ženu těhotnou, která v manželovi vzbudila podezření, že očekávané dítě není jeho (obřad pro „sotu“ mohla podstoupit i těhotná nebo kojící žena).

Žena nepodstupovala tento obřad, pokud byla znásilněna²⁰ nebo v případě, že se s ní její manžel poté, co se stala podezřelou z cizoložství, stále sexuálně stýkal. Styk se „sotou“ měl manžel zakázán až do prokázání její nevinu obřadem pro „sotu“.²¹ Důvod pro tento požadavek rabinů vychází ze zákazu styku muže s manželkou, která se poskrvnila: „*Tu její první manžel, který ji vykázal, si ji znovu za ženu vzít nemůže, když byla poskrvněna, neboť by to před Hospodinem byla ohavnost. Neuvalíš hřích na zemi, kterou ti Hospodin, tvůj Bůh, dává do dědictví*“ (Dt 24,4). Podle rabínské interpretace zakazuje tento verš dvě odlišné věci:

- a) Muž si nesmí vzít manželku, s níž se rozvedl.
- b) Muž si nesmí vzít manželku, která se poskrvnila cizoložstvím a stala se ženou cizího muže.²²

Uvedené ustanovení nemůže být mužem porušeno bez ohledu na jeho vlastní přání: „*Nemožnost zvrátit toto rozhodnutí je zdůvodněna trojím způsobem: Její poskrvnou;*²³ *je to před Hospodinem ohavnost;*²⁴ *bylo by to uvalení hříchu na zem (znečištění celé země).*“²⁵

„Sota“, která se nechtěla vzdát přítomnosti muže, před nímž byla svým manželem varována, se tak teď musí vzdát přítomnosti svého manžela (buď na krátkou chvíli pokud se obřadem prokáže její nevina, nebo navždy, pokud se odmítne obřadu účastnit nebo bude obřadem prokázána její vina).

¹⁹ Rambam, Mišne Tora, Hilchot sota 2,6-7.

²⁰ Sefer hachinuch 365.

²¹ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,8; 2,1.

²² Ramban, Devarim 24,4; Ritva, Devarim 24,4.

²³ BENEŠ, J. *Směrnice a řády. Zákoník v Páté knize Mojžíšově*. Praha: Advent-Orion, 2012, s. 160.

²⁴ „*Nepřímo se tím možná naráží na problematiku mimomanželského pohlavního styku: souložil-li vdaná žena s jiným mužem, přestává být první muž jejím manželem (nesmí ji přijmout zpět).*“ BENEŠ, J. *Směrnice a řády. Zákoník v Páté knize Mojžíšově*. Praha: Advent-Orion, 2012, s. 160.

²⁵ „*Stejně jako modly (7,25; 27,15), poškozená oběť (17,1), čarodějnictví (18,10-12), mužova výzbroj na ženě (22,5), smilstvo a mzda z něj (23,18-19), bezpráví (25,13-16).*“ BENEŠ, J. *Směrnice a řády. Zákoník v Páté knize Mojžíšově*. Praha: Advent-Orion, 2012, s. 160.

Rabíni některým ženám rituál pro „sotu“ zakázali a to dokonce i v případě, že manžel obřad vyžadoval a manželka s účastí na něm souhlasila (tyto ženy byly rozvedeny bez zaplacení své svatební smlouvy).²⁶ Obřad nemohla podstoupit například: Žena, jejíž sňatek nebyl naplněn; „jevama“ čekající na „jibum“ (sňatek se švagrem); hluchá žena (neslyšela by slova prokletí); slepá žena²⁷ (v tomto případě se lze domnívat, že neviděla, s kým ulehla a poté by neviděla nic z probíhajícího rituálu); němá žena (není schopna reagovat na slova kněze slovem „amen“);²⁸ chromá žena (bylo by pro ni obtížné či nemožné chodit po chrámovém nádvoří a stát při obřadu); bezruká žena a žena s ochrnutou rukou (nemohla by při obřadu držet oběť oběma rukama, jak bylo požadováno);²⁹ nezletilá žena (protože ještě není ženou) pokud byl její manžel plnoletý;³⁰ plnoletá žena provdaná za nezletilého (protože ještě není muž);³¹ žena provdaná za muže, který vykazuje mužské i ženské pohlavní znaky (protože není skutečným mužem);³² žena provdaná za muže němého,³³ slepého (protože bylo řečeno „*před očima svého muže*“),³⁴ hluchého, bezrukého či chromého.³⁵ Obřadu se nemůže účastnit ani žena, jejíž manžel před konáním obřadu zemřel.³⁶

Žena nemůže obřad pro „sotu“ podstoupit opakovaně kvůli stejnému muži, ale pokud je podezřelá, že cizoložila s jiným mužem, než kvůli kterému podstoupila v minulosti obřad pro „sotu“, může obřad opakovat za stejných podmínek.³⁷

Pokud se žena ke smilstvu před obřadem nebo na jeho začátku přiznala, byla podle rabínského práva rozvedena bez zaplacení své svatební smlouvy a obřad pro „sotu“ se nekonal. Stejně se postupovalo, pokud žena tvrdila, že je nevinná, ale odmítla obřad pro „sotu“ podstoupit.³⁸

²⁶ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 2,1.

²⁷ Sefer hachinuch 365.

²⁸ BT, Sota 27b; Sefer hachinuch 365.

²⁹ BT, Sota 27b; Sefer hachinuch 365.

³⁰ Sefer hachinuch 365.

³¹ Raši, Bemidbar 5,13; Sefer hachinuch 365.

³² Sefer hachinuch 365.

³³ BT, Sota 27b.

³⁴ Nu 5,13; BT, Sota 4,5; Raši, Bemidbar 5,13; Siftej chachamim, Bemidbar 5,13; Sefer hachinuch 365.

³⁵ BT, Sota 27b.

³⁶ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 2,2-3; 2,7.

³⁷ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,12.

³⁸ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 2,1.

Varování, pokud se žena chová nepatřičně

Manžel,³⁹ který se domníval, že se jeho žena chová nevhodně,⁴⁰ ji musí podle rabínského práva před dvěma svědky⁴¹ varovat⁴² slovy: „*Nevstupuj do soukromí (tzv. „isur jichud“)*⁴³ s tímto (konkrétním)⁴⁴ mužem.“⁴⁵ Varování musí být manželem formulováno jako zákaz vstupu do soukromí, který by umožnil jejich cizoložný styk. Pokud muž formuluje varování své ženě nevhodným způsobem (např.: „Nemluv s tímto mužem!“) není to rabíny považováno za dostatečné.⁴⁶ Varování může být proneseno v jakémkoliv jazyce, kterému žena rozumí.⁴⁷ Pokud varování muž nepronesl nebo jej formuloval chybně, nemůže být obřad pro „sotu“ vykonán.⁴⁸ Pokud žena nebyla varována, ale existovali svědci toho, že se chovala necudně a manžel se s ní rozvedl, pak si nesměla vzít muže, s kterým cizoložila (pokud přes tento zákaz uzavřeli manželství, musel se s ní nový manžel rozvést, pokud mu neporodila děti).⁴⁹

Pokud žena varování neuposlechla a zůstala o samotě s mužem, kterého se varování týkalo⁵⁰ nebo se jiným způsobem chovala nevhodně,⁵¹ je považována za ženu podezřelou z cizoložství a musí se podle rabínů dostavit před soud, který může vést k tomu, že bude podrobena speciálnímu obřadu pro „sotu“.⁵² Její ne-

³⁹ Varovat ženu může místo manžela jeho jménem také manžel, pokud je manžel hluchoněmý, duševně nemocný, uvězněný nebo je mimo domov. Předvolat ji k obřadu „pítí hořké vody“ však nemůže. Pokud se manžel uzdraví, je propuštěn z vězení nebo se vrátí ze zahraničí, nemůže vyžadovat obřad pro „sotu“, přestože on sám ženu nevaroval (Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,10-11).

⁴⁰ Mišna, Sota 1,1; BT, Sota 2a; BT, Berachot 19a; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,1.

⁴¹ Rabi Eliezer uvádí, že pokud muž svou ženu nevaruje před dvěma svědky, nemůže tato žena být „sota“ a to i když ji dva svědci viděli v ústraní s cizím mužem (Mišna, Sota 1,1). Doslédčit, že žena byla v ústraní s cizím mužem, oproti tomu může podle rabiho Eliezera pouze jediný svědek. Tímto svědkem může být dokonce sám manžel ženy (Mišna, Sota 1,1). Rabi Jehošua však požaduje v obou případech (při varování, při pobývání ženy v ústraní s mužem) dva svědky (Mišna, Sota 1,1).

⁴² „Rabíni také nařídili, aby muž, pokud vidí, že se jeho žena chová nepatřičně a stýká se s jinými muži, napomenul svou ženu v soukromí, jemně ji zabránil, aby neupadla do hříchu a přiměl ji chodit po cestě pravé.“ (Kicur šulchan aruch 145,25)

⁴³ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot isurej bia 22.

⁴⁴ Podezřelým může být i muž, u něhož se vztah se ženou zdá nepravděpodobný z důvodu jejich vzájemných rodinných vazeb, nízkého původu muže nebo jeho zdravotního stavu, např. otec nebo bratr ženy, muž, cizinec, otrok či muž, který není schopen zplodit dítě (Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,1). Podezřelý není chlapec, který ještě nedosáhl věku devíti let (Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,6; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot išut 11,3).

⁴⁵ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,1.

⁴⁶ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,4.

⁴⁷ Mišna, Sota 7,1; BT, Sota 32a,b.

⁴⁸ BT, Kidušin 81a; RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,5.

⁴⁹ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,13.

⁵⁰ Zůstala s ním o samotě minimálně po dobu, která je zapotřebí pro sněžení jednoho vejce (BT, Sota 4a; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,2).

⁵¹ Např. objala či políbila cizího muže (Sforno, Bemidbar 5,12).

⁵² Mišna, Sota 1,2; BT, Sota 2a,b.

vhodné chování po manželově varování museli dosvědčit dva svědci⁵³ a mohou to být stejní svědci, kteří dosvědčili, že muž ženu předem varoval.⁵⁴

Pokud manžel svou ženu po předchozím varování přistihl, že byla v soukromí po dostatečně dlouhou dobu s mužem, před nímž byla varována, musel se s ní podle rabínů rozvést. Podobně pokud je žena varována a v místě bydliště se o ní přesto dál šíří „zlá pověst“, musí se s ní dát rozvést.⁵⁵ Obřad pro „sotu“ se v těchto případech nemohl konat.

Průběh obřadu „pít svaté hořké vody“

Podle rabínské tradice přivedl muž svou ženu nejprve k místnímu soudu nejnižšího stupně.⁵⁶ Jeho cílem bylo zjistit, zda chování ženy pramenilo z omylu nebo zda bylo úmyslné, zda jednala svobodně nebo pod nátlakem.⁵⁷ Před místním soudem vznesl muž svou obžalobu: *„Varoval jsem svou ženu (aby nevstupovala do soukromí) s tímto mužem, a ona s ním vstoupila do soukromí. Toto jsou svědci, kteří potvrdí moje tvrzení. Ona uvádí, že se nedopustila cizoložství. Přeji si, aby vypila hořkou vodu, abych si to ověřil.“*⁵⁸ Soud potom vyslechl svědky a poskytl muži dva učence, kteří mu radili v praktických věcech týkajících se vztahů s jeho ženou v této přechodné době.

Tito mudrci doprovodili muže a jeho manželku do Jeruzaléma před velký soudní dvůr (sanhedrin) v Jeruzalémě skládající se ze 70 starších (nižší soud nemohl vykonání obřadu „sota“ přikázat).⁵⁹ Soud vyslechl ženu (bez přítomnosti manžela) a snažil se ji z účasti na obřadu odradit tím, že ji vyděsí:

- Upozornili ji na to, že při obřadu způsobí smazání Božího jména, což je velmi závažná věc.
- Připomněli ji osudy žen, které ji v cizoložství předešly a byly smeteny ze světa.
- Připomněli jí významné případy z minulosti, kdy došlo k nedovolenému styku (případ Judy a Támar, Reuvena a Bilhy, Amnona a jeho nevlastní sestry Támar), aby pro ni přiznání nebylo tak obtížné (vždyť také Juda se ke svému pokleslému styku veřejně přiznal). Pokud se žena v tomto okamžiku přiznala nebo prohlásila, že je nevinná, ale odmítne pít „hořkou vodu“ (což bylo

⁵³ Dosvědčit porušení zákonů týkajících se manželství museli podle rabínů zpravidla dva svědci (BT, Sota 31b). Pokud je svědek jen jeden, ale manžel mu uvěří, musí se s manželkou rozvést a zaplatit jí za satební smlouvu. Pokud svědku nedůvěřuje, může zůstat se svou ženou (Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,9). Svědkem v tomto případě mohl být i příbuzný, otrok či žena. Pak by mohly dosvědčit cizoložství i ženy, jejichž svědectví bylo vůči ženě v jiných případech odmítáno, protože bylo velmi pravděpodobné, že mohly ženu nenávidět: tchýně, dcera tchýně, švagrová, dcera muže z jiného manželství, další mužova manželka (Rambam, Mišne Tóra, Hilchot gerušin 12,16).

⁵⁴ Rambam, Mišne Tóra, Edut 21,5; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,2.

⁵⁵ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 1,8.

⁵⁶ Mišna, Sota 1,3.

⁵⁷ BT, Sota 32a.

⁵⁸ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,1.

⁵⁹ Mišna, Sota 1,3; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,1.

vnímáno stejně, jakoby se přiznala), byla rozvedena bez nároku na zaplacení svatební smlouvy a obřad byl zamítnut.⁶⁰

Pokud se žena nepřiznala, byla předvedena před stan setkávání, později (v době existence Chrámu) na chrámové nádvoří. Zde byl vykonán ještě poslední pokus, jak ji od konání obřadu odradit a přimět ji k přiznání. Kněží ji vodili po nádvoří sem a tam, aby se unavila a její duch ochabl.⁶¹ Pokud se i přesto nepřiznala, byla postavena před Nikanorovu bránu na místo kam byli přiváděni nečistí, aby se očistili (malomocní, ženy po porodu apod.).⁶² Na tomto místě byla „sota“ dobře viditelná velkému množství příchozích a odkud ona dobře viděla vchod do svatyně. Děni na nádvoří měly přihlížet zejména ženy (nesměly to však být služebnice z jejího domu), aby se podobného jednání vyvarovaly. Ani mužům (s výjimkou služebníků z jejího domu) však nebyla účast při tomto obřadu zakázána.⁶³ Všichni si měli v tuto chvíli uvědomit, že jak soudíme, tak budeme jednou souzeni.⁶⁴

Obřad „pití hořké vody“ se musel konat během dne (nejvhodnější část dne nebyla stanovena).⁶⁵ Ani „svitek kleteb“, který byl při obřadu používán, nesměl být psán v noci.⁶⁶ Podle rabínské tradice se obřad konal zpravidla v prostředních dnech svátků („chol hamoed“⁶⁷), kdy do Chrámu přicházelo hodně lidí, aby se stal varováním všem, kteří by toužili po cizoložném styku.⁶⁸ Obřad nesmělo podstoupit více žen zároveň; aby se vzájemně nepodporovaly a nezapíraly, pokud se provinily.⁶⁹

Muž postavil ženu před kněze: „*Kněz tu nevystupoval jako soudce, nýbrž jako Boží zástupce.*“⁷⁰ Byl to sám Bůh, kdo v tomto případě soudí. Kněz ženu postavil před Hospodina (Nu 5,15-16). Podle rabínů „*se tato žena nestarala o čest Boží a tak se teď nikdo nestará o její čest a ona je ponižována.*“⁷¹ Žena chtěla být pro svého milence krásnou, pečlivě se česala, strojila, zdobila a čekala ho na odlehlem místě skrytém očím lidí. Proto nyní byla postavena na nádvoří před oči celé společnosti a bylo uděláno vše pro to, aby se cítila ošklivá a pohaněná.⁷²

⁶⁰ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,2.

⁶¹ BT, Sota 8a; Sifrej, Bemidbar 11,1; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,3; Raši, Bemidbar 5,18.

⁶² Mišna, Sota 1,5; BT, Sota 7a; Sifrej, Bemidbar 9,1; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,3; Raši, Bemidbar 5,18; Raši, Vajikra 14,11.

⁶³ Mišna, Sota 1,6; JT, Sota 1,6; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,5.

⁶⁴ Mišna, Sota 1,7.

⁶⁵ Mišna, Megila 2,5; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 4,2.

⁶⁶ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 4,7.

⁶⁷ Polosváteční dny. Často se soudy se ženami podezřelými z cizoložství konaly také 15. adaru, protože to byl den věnovaný potřebám celé komunity (Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 4,1).

⁶⁸ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 4,1-2.

⁶⁹ BT, Sotah 8a; Sifrej, Bemidbar 9,1; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 4,2.

⁷⁰ Bič, Miloš (ed). 1974. Starý zákon. Překlad s výkladem III., Numeri, Deuteronomium. Praha: Kalich, s. 41.

⁷¹ Sifrej, Bemidbar 11,1.

⁷² JT, Sota 1,6; Rabejnu Bachja, Bemidbar 5,17.

- Vlasy ženy podezřelé z cizoložství byly odhalené, rozpuštěné a neupravené⁷³ na znamení zahanbení, pokoření a smutku (obvykle byly vlasy provdaných žen pečlivě upraveny a skryty před tím, kdo nebyl jejím manželem).⁷⁴
- Žena byla oblečena do černých šatů z hrubé látky. Pokud se ale obvykle oblékala do černých šatů, byla nyní oblečena do šatů, které jí neslušely.⁷⁵ Pro cizího muže si oblékala ten nejkrásnější šat, nyní bude stát před celou pospolitostí v tom nejošklivějším.
- Šaty jí byly roztrženy tak, aby trhlina odhalovala místo, kde tlouklo její srdce.⁷⁶ Oděv byl trhán na znamení smutku a zahanbení ženy: svlékala se před cizím mužem, nyní bude stát odhalená před celou pospolitostí.⁷⁷
- Kolem roztrhaných šatů ji omotali silný provaz tak, aby jí šaty nespady – tomtu provazu z palmového lýka se říkalo „egyptský“, aby připomínal necudné chování egyptských žen, zejména manželky Josefova egyptského pána.⁷⁸
- Odebrali jí šperky⁷⁹ (zlaté⁸⁰ i stříbrné⁸¹) stejně jako všechny další ozdoby:⁸² zdobila se pro cizího muže a nyní musí stát bez jediné ozdoby, která by ji zkrášlila. Kněží ji tak odeberou to, po čem ženy velmi touží, jak bylo řečeno: „*To, po čem žena touží, jsou ozdoby.*“⁸³

V Torat Moše není většina z těchto detailů rituálu zmíněna. Uvádí se jen to, že žena je postavena knězem a Hospodina s rozpuštěnými vlasy (Nu 5,16.18).

Kněz vzal do ruky hliněnou misku, která předtím nebyla k ničemu jinému používána podobně jako v případě malomocného (nová nádoba je čistá nádoba).⁸⁴ Podle rabínů musela být nádoba hliněná ze dvou důvodů: (1) Ženě připomínala její ohavný čin: „*Připravovala víno pro cizoložníka v nádherných pohárech, kněz ji proto nechá pít hořkou vodu z hliněného poháru.*“⁸⁵ (2) Naznačovala, že pokud se žena provinila, bude jako hliněný střep z nádoby, kterou není možné opravit tak, aby byla opět čistá.⁸⁶

⁷³ Nu 5,18; Mišna, Sota 1,5; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,11.

⁷⁴ Sifrej, Bemidbar 11; Raši, Bemidbar 5,18.

⁷⁵ JT, Sota 1,6; Sifrej, Bemidbar 11,1; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,4; 5,17.

⁷⁶ Mišna, Sota 1,5-6. Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,11. Odhalování nahoty cizoložnice zmiňují také proroci (Ez 16,36).

⁷⁷ Mišna, Sota 1,7.

⁷⁸ JT, Sota 1,6; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,11.

⁷⁹ Mišna, Sota 1,6.

⁸⁰ JT, Sota 1,6.

⁸¹ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,4.

⁸² TIRZAH, M. *Legal-Religious Status of the Suspected Adulteress (Sotah)*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/legal-religious-status-of-suspected-adulteress-sotah> (accessed 1. 5. 2024).

⁸³ BT, Ketuvot 65a.

⁸⁴ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,9; Mišna, Sota 2,1-2; BT, Sota 15b.

⁸⁵ BT, Sota 9a; JT, Sota 2,2.

⁸⁶ Rabejnu Bachja, Bemidbar 5,17.

Do hliněné misky vлил kněz vodu. Vodu nabral v chrámovém umyvadle, které bylo vyrobeno ze zrcadel žen.⁸⁷ Do misky s vodou vsypal kněz trochu prachu z podlahy Božího příbytku.⁸⁸ Takový prach z podlahy v současné době vnímáme jako špínu: pošpiněná žena (ať byla pošpiněna oprávněně nebo bezdůvodně) bude pít špinavou vodu. Čistá a očišťující voda je znečištěna prachem (je tím znečištěna stejně, jako může být znečištěna žena). Podle představ starověkého člověka nesl v sobě prach část síly určitého místa, jak dokládají texty z Mari.⁸⁹ Filón Alexandrijský upozorňoval, že muselo jít o prach půdy, která byla schopna plodit.⁹⁰ Pokud byl prach vložen do misky a zalit vodou, je tato směs k vykonání obřadu nevhodná.⁹¹ „Trochu prachu“ podle rabínské tradice znamená, že prach měl být na hladině viditelný.⁹² V rabínské tradici symbolizuje voda nebe a prach symbolizuje zemi.⁹³ Voda odkazovala na původ ženy (v jediné kapce) a prach na její konec (připomenul jí, že je pouhý prach).⁹⁴ Vypít vodu, na jejíž hladině byl prach (ze spáleného a rozdrceného zlatého býčka) také přinutil Mojžíš lid Izraele po jejich hříchu (Ex 32,20).⁹⁵ V případě „soty“, která pije vodu s prachem, byla potupena čest manžela. V případě lidu, který ji musel vypít, byla potupena čest Boží. V obou případech jde o Boží soud,⁹⁶ který „*prokáže vinu jedněch a nevinu druhých*“⁹⁷ a viníci zemřou.⁹⁸

Rabíni uvádějí, že v podlaze chrámu byla mramorová deska s kovovým kruhem pro snadnější uchopení, která zakrývala místo, odkud se měl prach nabrat.⁹⁹ Do vody byly podle názoru některých rabínů přidány hořké byliny, čímž voda zhořkla.¹⁰⁰ Hořkou však byla tato voda především proto, že obsahovala kletby a z toho důvodu, že měla „hořké“ následky pro „sotu“, pokud se provinila.¹⁰¹

⁸⁷ Midraš raba, Bemidbar 9,14.

⁸⁸ Nu 5,17, Mišna, Sota 2,2.

⁸⁹ ARM X:9 (FRYMER-KENSKY, T. The Strange Case of the Suspected Sotah (Numbers 5,11-31). In *Vetus Testamentum XXXIV*, 1984, no. 1: 25).

⁹⁰ Filón Alexandrijský, De spec.leg. 111,59.

⁹¹ BT, Temura 12b.

⁹² Mišna, Sota 2,2; BT, Sota 15b,16b.

⁹³ Rabejnu Bachja, Bemidbar 5,17.

⁹⁴ Targum Jonatan, Bemidbar 5,17; Midraš raba, Bemidbar 9,20.

⁹⁵ Kniha Devarim (Dt 9,20) obřad pití vody s popelem nezmiňuje (Mojžíš vysypal popel do potoka).

⁹⁶ BT, Avoda zara 44a.

⁹⁷ BIČ, M. (ed.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. II., Exodus, Levitices*. Praha: Kalich, 1975, s. 194.

⁹⁸ „*Mečem zemřeli ti, kteří byli varováni, a přesto se klaněli modle a svědkové to dosvědčili; Božím zásahem zemřeli ti, kteří nebyli předem varováni, ale existují svědci jejich modloslužby. Ti, kteří se klaněli modle beze svědků a nebyli předem varováni, provinili se stejně jako cizoložná žena a Mojžíš je potrestal pitím vody s prachem...*“ (BT, Joma 66b; srov. BT, Avoda zara 44a).

⁹⁹ Mišna, Sota 2,2; BT, Sota 15b; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,10.

¹⁰⁰ BT, Sota 20a; RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,10.

¹⁰¹ Or hachajim, Bemidbar 5,15; Ramban, Bemidbar 5,18.

Kněz si potom vzal do rukou „hořkou vodu prokletí“ (Nu 5,18), kterou ukázal ženě již před tím, než ji odkryl vlasy.¹⁰² Pohled na „hořkou vodu“ měl ženu vyděsit a přimět ji k doznání.¹⁰³ Kněz pak pronesl přísahu: *Jestliže se s tebou nikdo nestýkal a ty ses nedostala na scestí a neposkvrnila ses před svým mužem, buď nedotčena touto hořkou vodou prokletí. Ale jestliže ses dostala na scestí a byla svému muži nevěrná a poskvrnila se tím, že se s tebou stýkal někdo jiný kromě tvého muže... Ať s tebou Hospodin naloží uprostřed tvého lidu podle přísežné kletby! Hospodin ať způsobí, aby tvůj klín potratil a břicho ti nadulo. Ať tato voda prokletí vnikne do tvých útrob, aby ti břicho nadulo a tvůj klín potratil“ (Nu 5,19-22). Tato přísaha se zpočátku opisovala z Tóry. Královna Helena z Adiabene darovala Chrám tento text vyrytý na zlaté desce, která se začala používat k tomuto účelu. Slova této přísahy musela být knězem pronesena v jazyce, kterému žena rozuměla. Podle rabínů jí kněz připomněl také varování jejího muže, které tomu všemu předcházelo.¹⁰⁴*

Podle rabínské tradice musela žena přísahat, že se neprovinila (přísaha nebyla běžnou praxí, např. svědci u soudu nepřísahali). Přísaha je závazná, jen pokud je pronesena v jazyce, kterému žena rozumí. Tato přísaha se vztahuje nejen na celé období jejího manželství, nýbrž také na dobu, kdy byla zasnoubená.¹⁰⁵ Žena na řeč kněze reagovala slovy souhlasu: „*Amen, amen*“ (opakování je nejběžnější formou zdůraznění).¹⁰⁶ Kdo řekne „amen“ na přísahu, jakoby sám přísahal.¹⁰⁷

Slova přísahy (text Nu 5,19-22) kněz napsal (speciálním inkoustem rozpustným ve vodě) hebrejsky (bez ohledu na to jakou řečí hovořila žena)¹⁰⁸ na pergamenový svitek (tento svitek musel splňovat stejná pravidla, jako svitek, na který se psala Tóra). Nesmí být napsán na dřevě, kůži nebo papýru.¹⁰⁹ Tento text se nazýval „svitek kleteb.“¹¹⁰ Podle rabínské tradice měl všem zúčastněným připomenout, že „*všechny činy člověka jsou zaznamenávány v očekávání toho, že z nich v budoucnu bude skládat účty*“,¹¹¹ podobně jako je cizoložná žena bude skládat právě při tomto obřadu.

Slova napsaná na svitku rozpustil kněz ve vodě (Nu 5,23-24). Podobně, jako vody potopy, kdy se lidstvo pokazilo nad únosnou míru, smazaly vše z povrchu země, bude smazáno vše, co bylo napsáno na tomto svitku (včetně svatého Boží-

¹⁰² Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,14.

¹⁰³ Bemidbar raba 9,33.

¹⁰⁴ BT, Joma 37a.

¹⁰⁵ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,7.

¹⁰⁶ BT, Jevamot 58a,b.

¹⁰⁷ Nu 5,22; Mišna, Sota 2,3; „*Amen, amen*“ – *prvním žena uznává rozsudek, pokud bude v její prospěch, druhým uznává rozsudek, pokud bude v její neprospěch*“ (Sforno, Bemidbar 5,22). „*První amen pro kletbu a druhé amen pro přísahu*“ (Mišna, Sota 2,5; BT, Kidušin 27b; Siftej chamim, Bemidbar 5,22).

¹⁰⁸ Nu 5,22. Rambam, Mišne Tóra, Hilchot ševuot 2,1.

¹⁰⁹ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,8.

¹¹⁰ Mišna, Sota 2,4.

¹¹¹ TIRZAH, M. *Legal-Religious Status of the Suspected Adulteress (Sotah)*.

^h<https://jwa.org/encyclopedia/article/legal-religious-status-of-suspected-adulteress-sotah> (accessed 1. 5. 2024).

ho jména). Rabíni zdůrazňovali, že je to jediný rituál, který požaduje, aby vlastní Boží jméno (tetragram) bylo smazáno (rozpuštěno ve vodě). Takové jednání je zcela netypické, protože Boží jméno nesmí být ničeno.¹¹² Spisy, které jej obsahují, nemohou být zničeny nebo vyhozeny, ani když už jsou staré a nepoužitelné. Jediným způsobem, jak lze naložit s takovým textem, který již nemůže sloužit svému účelu, je pohřbít ho stejně, jako se pohřbívá tělo mrtvého člověka. Pokud je Hospodin ochoten tolerovat smazání svého jména, dokládá to podle rabínů, jak velmi si váží čistoty a zachování pokoje v rámci rodiny. Po rozpuštění textu ve vodě dal kněz ženě napít z „hořké vody prokletí“ (Nu 5,26). Podle Torat Moše není zcela jisté, zda žena pila „hořkou vodu“ nyní nebo až po obětování. Podle rabínské tradice dává kněz vypít ženě „hořkou vodu“ ještě před nabídkou oběti mávání.¹¹³

Pokud žena ještě před rozpuštěním textu ve vodě, odmítla „hořkou vodu“ vypít, musel být svitek pohřben (nesměl být použit pro jinou ženu podezřelou z cizoložství) a mouka oběti, kterou přinesl její manžel, musela být rozptýlena na hromadu popela tam, kde se spalovaly diskvalifikované oběti.¹¹⁴ Pokud žena odmítla vypít „hořkou vodu“ až po rozpuštění textu, byla přinucena ji vypít násilím. V případě, že se po rozpuštění textu ve vodě žena přiznala k cizoložství, musela být „hořká voda“ vylita.¹¹⁵

Pokud se žena nepřiznala, vzal kněz z ruky ženy „obětní dar žárlivosti“, vložil jej do posvátné nádoby.¹¹⁶ Na nádvoří (východně od oltáře) vložil nádobu s obětním darem do rukou ženy, položil své ruce pod její ruce a spolu nabídli obětní dar Bohu máváním nahoru a dolů do všech světových stran.¹¹⁷ Kněz poté hrst z tohoto daru obrátil na jihozápadním rohu oltáře¹¹⁸ v obětní dým stoupající k Bohu, zbytek mouky snědli kněží.¹¹⁹

„Obětní dar žárlivosti“ tvořila „desetina éfy¹²⁰ ječné mouky.“¹²¹ Knězi jej přinesl manžel ženy.¹²² Obětní dar měl připomínat vinu (vinu ženy, která cizoložila nebo vinu manžela, který ji křivě obvinil). Podle Rašiho použitý výraz „kemach“ (obyčejná mouka) vyjadřuje, že nešlo o jemnou prosátou mouku.¹²³ Jednalo se o ječnou a nikoliv pšeničnou mouku, protože žena podle rabínů spáchala bestiál-

¹¹² Baal Haturim, Bemidbar 5,23.

¹¹³ Podle rabínského práva bylo smazání Božího jména trestným činem, za který měl být člověk zbičován.

¹¹⁴ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,15.

¹¹⁵ Raši, Sota 20a.

¹¹⁶ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 4,6.

¹¹⁷ Nu 5,15. Pokud se kněz zmylil a olej a kadidlo na tento obětní dar vložil, měl být zbičován (Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,12).

¹¹⁸ Mišna, Sota 3,1; BT, Suka 37b; BT, Sota 19a; BT, Menachot 62a; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,15; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot maase korbanot 9,6-7; Raši, Bemidbar 5,25.

¹¹⁹ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,15.

¹²⁰ Mišna, Sota 3,2; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,15; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot maase korbanot 12,9.

¹²¹ Jedna efa se rovnala 36 litrům.

¹²² Desetina éfy (tj. asi 3,6 litru či podle rabínů obsah 43 vajec) hrubé mleté mouky z ječmene bez oleje a kadidla, čímž se lišila od obětí přídavných (Nu 5,15).

¹²³ Mišna, Sota 2,1.

ní čin (dosl. „maase behema“ – „dílo dobytka“)¹²⁴ a proto musí být použita mouka, která slouží jako krmivo pro dobytek.¹²⁵ „Kemach seorim“ (mouka z ječmene) svou zvukovou podobou připomíná výraz „seara“ (bouře). Tato žena vzbudila „bouři hněvu“ jak u svého manžela, tak u Boha.¹²⁶

Částečně „minchat sota“ připomínala „minchat omer“, tj. dar který se skládal rovněž z ječné mouky (zahrnoval však olej a kadidlo). Přinesení daru „minchat omer“ znamenalo, že nová sklizeň se stala „povolená“ (směla se jíst).¹²⁷ Přinesení „minachat sota“, pokud jej žena přežila, znamenalo, že žena je dále „povolená“ pro svého manžela (smí se s ní opět intimně stýkat).¹²⁸

Mouku „minchat sota“ kněz nepolil olejem, protože „olej je pro svět světlem... a tato žena milovala tmu.“¹²⁹ Na mouku nedal kadidlo, protože podle názoru rabínů symbolizovalo pramatky Izraele, od jejichž cest se „sota“ odchýlila.¹³⁰ Obětní dar (oproti jiným obětinám) byl podle rabínské tradice vložen do hrubého „egyptského košíčku“¹³¹ z palmového listí připomínající nevázané způsoby egyptských žen stejně jako již zmíněný „egyptský provaz“.¹³²

Výsledek obřadu „pití hořké vody“

Ženě, která byla nevinná, „hořká voda“ neublížila (Nu 5,28) a ona byla dále povolená svému manželovi (dokonce i tehdy, když to byl kněz).¹³³ Pokud byla žena neplodná, „hořká voda“ podle rabínské tradice způsobila, že žena počala,¹³⁴ protože bylo řečeno „bude mít potomky“ (Nu 5,28). Bůh ji dal potomky za hanbu, kterou musela snášet, ač byla bez viny.¹³⁵ Pokud předtím rodila těžce, bude mít v budoucnu lehké porody; pokud rodila jen dcery, porodí po vypití této vody syna; pokud rodila ošklivé děti, bude rodit krásné děti.¹³⁶ Midraš vypráví, že Samuelova matka před narozením syna tak moc toužila po dítěti, že v modlitbě řekla Bohu: Budu se chovat tak, aby mě manžel začal podezřívat z nevěry a já musela pít „hořkou vodu“, protože byla přesvědčena, že po jejím vypití otěhotní.¹³⁷

¹²⁴ Raši, Bemidbar 5,15.

¹²⁵ BT, Sota 8b; 9a; 14a.

¹²⁶ Mišna, Sota 2,1; BT, Sota 14a; Sifrej, Bemidbar 8; Raši, Bemidbar 5,15; Ibn Ezra, Bemidbar 5,15; Chizkuni, Bemidbar 5,15.

¹²⁷ Ramban, Bemidbar 5,15.

¹²⁸ FELDMAN, M. D. „Omer“. In Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopaedia Judaica*. 2. vyd. Thomson Gale, Jerusalem: Keter Publishing House LTD, 2007, s. 419-422.

¹²⁹ DESTRO, A. The Law of Jealousy. Anthropology of Sotah In *Brown Judaic Studies*, 2020, s. 90.

¹³⁰ Midraš raba Bemidbar 9,13; srov. Midraš Tanchuma, Naso 3; RAŠI, Bemidbar 5,15; RAMBAN, Bemidbar 5,15.

¹³¹ Midraš raba Bemidbar 9,13; Midraš, Tanchuma, Naso 3; RAŠI, Bemidbar 5,15; RAMBAN, Bemidbar 5,15.

¹³² Mišna, Sota 2,1; BT, Sota 14b. Oběti byly často přinášeny ve zlaté či stříbrné misce.

¹³³ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,11-12.

¹³⁴ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,16; 3,21.

¹³⁵ BT, Sota 26a; RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,22.

¹³⁶ Ibn Ezra, Bemidbar 5,28.

¹³⁷ BT, Sota 26a; Sifrej, Bemidbar 19; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,22 RAŠI, Bemidbar 5,28.

Žena, která se provinila cizoložstvím, zemřela při obřadu pro „sotu“ nebo krátce po něm. Pokud byla těhotná, tak před tím potratila (Nu 5,27). Rabíni popisují strašlivý konec provinilé ženy: „Její tvář zežloutla, oči se jí vybulily, žíly naběhly, břicho se jí nafouklo a stehno (snad eufemismus pro lůno¹³⁸ nebo pro „pohlavní orgány, které byly takto poškozeny“¹³⁹)¹⁴⁰ jí prasklo“.¹⁴¹ Shromážděný lid v této chvíli křičel: „Odvedte ji!“, aby nedošlo ke neznečištění chrámového nádvoří.¹⁴² Ve stejném okamžiku podle rabínů zemřel s obdobnými průvodními jevy i spolupachatel jejího cizoložství.¹⁴³ Podle některých rabínů, však bylo podmínkou, aby její manžel nikdy neměl sexuální styk zakázaný Tórou (pokud takový styk měl, „hořká voda“ nedokázala jeho ženu prověřit).¹⁴⁴ Což bylo velkým apelem na manžela, aby zvažil, zda na jednání své ženy nenese určitý díl viny, protože „hořká voda prověří ji i jeho.“¹⁴⁵ Rozhodnutí, zda žena bude nebo nebude pít „hořkou vodu,“ závisí jen na ženě. Její milenec ani manžel jej nemohou žádným způsobem ovlivnit.

Rabi Akiba a jiní rabíni se domnívali, že existují prostředky, které mohou smrt cizoložnice o několik let oddálit (podle jejich názoru provinilá žena v takovém případě po obřadu pro „sotu“ pouze onemocněla a její zdravotní stav se postupně zhoršoval).¹⁴⁶ Za tyto ochranné prostředky považovali: dobré vlastnosti a skutky ženy (zejména pokud svého manžela a své syny podporovala ve studiu Tóry¹⁴⁷), velkou míru zkaženosti generace a nevěru jejího manžela.¹⁴⁸ Rabín Jochanan ben Zakaj s tímto názorem nesouhlasil a domníval se, že žádné dobré skutky a polehčující okolnosti nedokáží účinek kletby odložit.

Náboženský význam rituálu pití hořké vody

Údaje Mišny a Talmudu týkající se „soty“ nemusí nutně vycházet z běžné kněžské praxe, nýbrž mohou být výsledkem debat rabínů na toto téma. Tato možnost nesnižuje význam rituálu, protože studium je rabínskou tradicí za ur-

¹³⁸ BT, Berachot 31b.

¹³⁹ Chizuni, Bemidbar 5,21.

¹⁴⁰ ROSEN-ZVI, I. *Sota*. [https://melc.berkeley.edu/Web_Boyarin/BoyarinArticles/104%20Women's%20Bodies...Sotah%20\(2001\).pdf](https://melc.berkeley.edu/Web_Boyarin/BoyarinArticles/104%20Women's%20Bodies...Sotah%20(2001).pdf) (accessed 6. 5. 2024).

¹⁴¹ To, čím žena zhřešila, musí být zasaženo jako první podle pravidla „míra za míru“: „Protože stehnem začala hřešit.“ (Raši, Bemidbar 5,21, srov. BT, Sota 8b; 9b). „Protože stehno je blízko pohlavních orgánů“ (Ibn Ezra, Bemidbar 5,21). Stehno symbolizovalo pohlavní úd a mužskou plodivou sílu (potomci Jáкова pocházejí z jeho „stehna“ v Ex 1,5): Část stehna v blízkosti pohlavního údu, mělo velmi závažnou roli při uzavírání slibů a přísah. Abraraham žádá svého služebníka, aby mu tam položil ruku a zavázal se přísahou (Gn 24,2; srov. BT, Megila13a). Žena porušila slib věrnosti daný manželovi a bude postižena na místě, které s přísahou a slibem souvisí (Chizkuni, Bemidbar 5,21). Ale ani zbytek jejího těla trestu neunikne (Mišna, Sota 1,7).

¹⁴² Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,16.

¹⁴³ Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,16.

¹⁴⁴ Mišna, Sota 5,1; BT, Sota 28a.

¹⁴⁵ Mišna, Sota 5,1; BT, Sota 47b; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 2,8; 3,17.

¹⁴⁶ BT, Sota 27b.

¹⁴⁷ Mišna, Sota 3,5; BT, Ketuvot 33b; BT, Sota 46b; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,20.

¹⁴⁸ BT, Sota 21a; Rambam, Mišne Tóra, Hilchot sota 3,20.

čitých okolností považováno za adekvátní náhradu konání (např. studium obět-
ních rituálů jako náhrada za ně po zničení Chrámu).

Provádění rituálu pro „sotu“ přesně tak, jak je popsán v knize Bemidbar, by
bylo do jisté míry obtížné:

- a) Přesné pořadí úkonů není zcela jasné. Podle Tanachu žena nejprve pije a po-
tom kněz obětuje (Nu 5,24), aby následně bylo zmíněno pití po obětování
(Nu 5,26). Obřad může být proto platný i při opačném pořadí.¹⁴⁹
- b) Rabíni se neshodují v tom, kdo některé činnosti provádí - např. mouka obět-
ního daru byla přesypávána z „egyptského košíčku“ do zlaté či stříbrné ná-
doby, ale není jisté, zda to učinil kněz nebo manžel „soty“.¹⁵⁰
- c) Význam názvu některých použitých prostředků je nejistý.

Ani význam stěžejního prvku rituálu není jednoznačný. Může být interpre-
tován jako:

- a) „hořká voda“ (nejčastější způsob překladu).
- b) „voda vzpoury“ pokud je výraz „hamarim“ odvozen od slovesa „mara“ („byl
vzpourný“).¹⁵¹
- c) „voda hořkosti a nemoci“ (na základě ugaritštiny).¹⁵²

Text v knize Bemidbar popisující rituál pro „sotu“ působí na současného čte-
náře jako spojení dvou v detailech odlišných popisů stejného nebo podobného
rituálu.¹⁵³ Dvojí označení nejdůležitějšího prvku používaného při rituálu („hořká
voda“, „voda působící prokletí“; Nu 5,18); dvojí název přinášené obětiny („obět-
ní dar žárlivosti“, „připomínkový obětní dar připomínající vinu/zvrácenost“; Nu
5,15); opakovaně zmiňované úkony (postavení ženy před Hospodina v Nu 5,16
a 5,18)¹⁵⁴ i následky (Nu 5,21 a 5,22) apod. Pro starověkého čtenáře to však byly
běžné stylistické prostředky, jak nějakou věc zdůraznit, popsat ze dvou úhlů po-
hledu nebo se k ní po delší odmlce znovu vrátit.¹⁵⁵ Jenže problematičnost přesného
vykonání rituálu ani tímto vysvětlením jednoznačně vyřešena není a to vede
k otázce, zda se nejednalo pouze o teoretický popis aktu, který sloužil k psycho-
logickému odstrašení toho, kdo by chtěl tímto způsobem jednat. Odstrašující
příklad mohl působit nejen na manželky, které zatoužily po nemanželském sty-
ku, nýbrž také na lid, který zatoužil po vztahu s cizím bohem. V tomto případě

¹⁴⁹ Mišna, Sota 3,4; Or hachajim, Bemidbar 5,12.

¹⁵⁰ Mišna, Sota 3,2.

¹⁵¹ DESTRO, A. The Law of Jealousy. Anthropology of Sotah In *Brown Judaic Studies*, 2020, s. 6.

¹⁵² FRYMER-KENSKY, T. The Strange Case of the Suspected Sotah (Numbers 5,11-31). In *Vetus Testamentum XXXIV*, 1984, no. 1: 26.

¹⁵³ PARDEE, D. Marim in Numbers 5. In *Vetus Testamentum XXXV*, 1985, no. 1: 112-113.

¹⁵⁴ FRYMER-KENSKY, T. The Strange Case of the Suspected Sotah (Numbers 5,11-31). In *Vetus Testamentum XXXIV*, 1984, no. 1: 12; GRAY, G. B. *A Critical and Commentary on Numbers*. Edinburgh, 1903, s. 49; MORGENSTERN, J. Trial by Ordeal Among the Semites and in Ancient Israel. In *Hebrew Union College Jubilee Volume*. Cincinnati, 1925, s. 128-129.

¹⁵⁵ Podle Rašiho to byla součást strategie „unavení ženy“, kdy byla přesouvána z místa na místo a tak vždy znovu stavěna před Hospodina (Raši, Bemidbar 5,18).

by rituál (teoreticky či prakticky) prověřil nebo před nevěrou odstránil veškerý lid (včetně mužů). Nejen podezřelé manželky.

Rituál je v knize Bemidbar součástí právního systému starověkého Izraele a do jisté míry má formu soudního procesu,¹⁵⁶ kde soudcem není kněz, nýbrž sám Bůh, kterému kněz pouze přisluhuje. Toto pojetí je založeno na skutečnosti, že Bůh Izraele je také nejvyšším soudcem. Zároveň je Boží jednání v Tanachu často popisováno jako jednání žárlivého manžela (Ez 23,25), kterého zklamala milovaná žena (vyvolený Izrael). Svou nevěrností Bohu si milovaný vyvolený a nevěrný lid sám působí: utrpení a smrt (Dt 22,22; Ez 23,25), svlečení šatu a odstranění šperků (Ez 23,26-29); opojení z kalichu úděsu (Ez 23,31-34); rozdrásání ňader (Ez 23,34).¹⁵⁷ Všechny tyto následky připomínají následky pro „sotu“, pokud byla svému manželovi nevěrná. A zároveň lze předpokládat, že tyto prorocké obrazy měly vliv na pozdější popis rituálu pro „sotu“ v rabínské literatuře.¹⁵⁸ Nevěrnost vůči Bohu je popisována podobně jako manželská nevěra a zároveň má nevěra v manželství především náboženský rozměr (samozřejmě vedle rozměru etického, sociálního a právního).

Závěr

Texty, které se týkají rituálu „soty“, musí čtenáře nesmírně šokovat tím, jak (a) je v nich zacházeno s lidskou bytostí i tím; (b) je v něm zacházeno s Bohem (Boží jméno je smazáno a Bůh je tím vlastně nucen k tomu, aby zasáhl).

Neexistuje důkaz jednoznačně prokazující, že byl tento rituál skutečně praktikován. Text knihy Bemidbar mohl působit pouze jako odstrašující prostředek se symbolicko-náboženským významem. Popisovaný rituál mohl pouze zobrazovat, co se stane tomu, kdo byl Bohu nevěrný s cizími božstvy. Pokud rituál zobrazuje nevěrnost Izraele vůči svému Bohu, nejedná se o tvrdost patriarchální společnosti vůči ženám, protože tato nevěra se týká všech.

Pokud kniha Bemidbar popisuje běžnou či mimořádnou praxi řešení rodinné krize, lze v Tanachu popisovaný rituál nahlížet jako prostředek, kterým se trestal skrytý hřích nevěrné ženy, a očišťovala se pověst ženy věrné. Pokud rituál řešil situaci muže, který nemohl dokázat nevěru své ženy, pak jde skutečně o krajní prostředek k vyřešení nastalé situace:

- a) V rituálu se odehrávají věci, které vzbuzují hrůzu a běžně se nedějí, tj. dochází k vymazání svatého Božího jména; odhalují se části těla ženy, které může spatřit jen její manžel; žena je tupena, trápena, poškozována a je s ní zacházeno tak, jak se s obrazem Božím nakládat nesmí. Smrt je pomalá a předchází ji tělesné zmrzačení.

¹⁵⁶ FRYMER-KENSKÝ, T. The Strange Case of the Suspected Sotah (Numbers 5,11-31). In *Vetus Testamentum XXXIV*, 1984, no. 1: 13.

¹⁵⁷ BRICHTO, H. Ch. 1975. The Case of the Sota and a Reconsideration of Biblical Law. In *Hebrew Union College Annual XLVI*, 1975, 64.

¹⁵⁸ ROSEN-ZVI, I. The Mishnaic Sotah Ritual: Temple, Gender and Midrash. In *Journal for the Study of Judaism*, 2012, CLX: 184.

- b) Ženě je v tomto rituálu přisouzena zcela pasivní role – mužem je podezřívána a varována, poté je předváděna před soudce, před kněze a nakonec před Hospodina.

Nelze jednoznačně říci, zda byl velmi starý rituál, jenž je k podezřelé ženě velmi nepřívětivý, rabíny zmírněn, ani to, bylo-li tomu přesně naopak. Rituál pro „sotu“ je v Tanachu v něčem vůči ženě (a) tvrdší než je tomu v rabínské tradici (žárliвість muže není omezena složitým dokazováním); (b) snesitelnější (ponížení ženy je menší a děje se mimo veřejnou sféru). Tvrdost rabínů by v tomto případě plynula z faktu, že svým složitým systémem dokazování nevhodného chování ženy učinili z ženy, která byla pouze podezřelá z nevěry (podle Tanachu) ženu, která je vinna (minimálně nevhodným chováním, pokud ne přímo cizoložstvím).¹⁵⁹

Rabíni se stanovením detailních podmínek, které musí obřadu předcházet, snažili: (a) zabránit, aby žena podstoupila obřad pro „sotu“ vždy, když manžel začal bezdůvodně žárlit; (b) chránit ženu před trestem manžela; (c) chránit ženu před špatnou pověstí v pospolitosti. Uvedený obřad, ačkoliv byl pro ženu (nepochybně i pro manžela ženy) velmi ponižující, mohl muže zbavit pochybností a vrátit do manželství tolik potřebný klid. Žena, která se rozhodla podstoupit tento rituál, nemusela být vinna cizoložstvím, ale mohla cítit vinu za to, že svým chováním vzbudila pochybnosti svého manžela. Také ona mohla toužit po obnovení čistého vztahu mezi ní a jejím manželem.

Rituál pro „sotu“ má v rabínském právu těchto devět pozitivní prvků:

1. Žena nemohla být k tomuto ponižujícímu obřadu žádným způsobem přinucena – před jeho zahájením i v jeho průběhu jej může odmítnout. Žena mohla argumentovat tím, že nechce způsobit smazání Božího jména či obavu z veřejného odhalování. Pokud se žena odmítla obřadu podrobit, muž se s ní podle rabínského práva rozvedl; a její ztráta byla pouze finanční (přišla pouze o hodnotu své svatební smlouvy).¹⁶⁰
2. Soudci i kněz se snažili ženu od absolvování rituálu mnoha způsoby odradit.
3. Pouhá žárlivost manžela nestačila k zahájení rituálu.
4. Manžel nebyl z procesu vyčleněn. Nemůže svou manželku opustit a přestat se o ni zajímat; nejprve chování ženy bedlivě sleduje, poté ženu napomíná a varuje, při neuposlechnutí ji přivádí k soudu, předává ji knězi, účastní se aktivně rituálu, je potrestán spolu se ženou, pokud se sám provinil nezákonným sexuálním stykem.
5. Soud je přenechán nejspravedlivějšímu Soudci a jeho výsledek je rychlý (žádné nekonečné odročování procesu).
6. Hřích nezůstává bez trestu i v případě, že byl dokonale skryt.
7. Rituál byl zábranou před svévolí manžela i před lynčem ženy rozhořčenou pospolitostí.
8. Mnohdy to byla jediná možnost, jak mohl manžel se svou ženou zůstat a nemusel se s ní rozvést, což vedlo k zachování rodiny. Jenže v období po zničení

¹⁵⁹ Tamtéž, 183.

¹⁶⁰ Tamtéž, 2.

Chrámu, kdy nebylo možné obřad pro „sotu“ konat, byla taková žena svému manželovi zakázána navždy a muž se s ní musel rozvést.¹⁶¹

9. Rituál se „sotou“ lze číst jako předobraz rituálu, který bude proveden s nevěrným Izraelem. Oba způsoby nahlížení na rituál pro „sotu“ (reálný i symbolický význam) však nestojí proti sobě. Rituál se tak stává obrazem očistění (věrné manželky i věrného lidu) i odsouzení, zahanbení, utrpení a smrti (nevěrné manželky i nevěrného lidu).

Acknowledgment

Príspevek byl podpořen Kulturní a edukační grantovou agenturou (KEGA) Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR na základě projektu: *Social Work Based on Moral Values – Innovation of the Study Program Number 011KU-4/2023*.

Prameny:

- Abraham Ben Isaiah – Sharfman, Benjamin (ed.). 1977. *The Pentateuch and Rashi's Commentary*. Brooklyn: Publishing Company.
- Ben Atar, Hayyim. 2003. *Or hachajim*. Jerusalem: Horev.
- Blinder, Yaakov et al. 2007. *Peruš ha-Ramban al ha-Tóra*. I., II., Brooklyn: ArtScroll Series.
- Elliger, Karl – Rudolph, Wilhelm (ed.). 1990. *Tóra Neviim uchtuvim*. Biblia Hebraica Stuttgartensia. Editio Funditus Renovata. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Filón Alexandrijský. *De spec.leg.* 111,59.
- Ganzfried, Šlomo (ed.). 2011. *Kicur šulchan aruch*. Agadah.
- Ganzfried, Šlomo (ed.). 2012. *Kicur šulchan aruch*. II. Agadah.
- Chavel, B. Charles (ed.). 1981. *Maimonides's Sefer ha-Mizvot with the Critical Comments of Nahmanides*. Jerusalem.
- Chavel, Hayyim Dov (ed.). 1966. *Bahya ben Asher/Rabbejnu Bahya, Commentary on the Torah*. Jeruzalem.
- Ibn Ezra's Torah Commentary.
http://mg.alhatorah.org/Dual/Ibn_Ezra_First_Commentary/1.1#t1e0n6 (accessed 1. 5. 2024).
- Josephus Flavius. 2005. *Judean Antiquities*. In Begg, C. (ed.), Leiden – Boston: Brill.
- Karo, Yosef. 1944. *Shulhan Arukh*. Jerusalem: Mifal Shulchan Aruch Hashalem
- Melamed, Eliezer. *Peninej halacha*. Birshot hašachar.
- Mikraot gedolot: *hamishah humshe Torah im Targum Onkelos veim shenayim vearbaim perushim*. 1912. I.-V. Vilna: Ram.
- Neusner, Jacob (ed.). 1998. *The Mishnah. A New Translation*. Yale University Press.
- Neusner, Jacob (ed.). 2002. *The Tosefta*. Translated from Hebrew with and New Introduction. Peabody: Hendrickson Publishers.
- Peninei Halachah. <https://ph.yhb.org.il/en/category/01/> (accessed 2. 5. 2024).
- Schottenstein Edition *Sefer Hachinuch (Book of Mitzvos)*. 2016. I.-X., Mesorah Publications Ltd.
- Talmud Bavli. 1997. *The Schottenstein Daf Yomi Edition*. New York: Menorah Publications, Ltd.
- Talmud Jerušalmi. <http://www.mechon-mamre.org/b/r/r0.htm> (accessed 1. 5. 2024).
- Touger, Eliyahu (ed.). 1990. *Rambam, Misneh Torah*. New York: Moznaim.

Literatura:

- Beneš, Jiří. 2012. *Směrnice a řády. Zákoník v Páté knize Mojžišově*. Praha: Advent-Orion.
- Bič, Miloš (ed.). 1975. *Starý zákon. Překlad s výkladem*. II., Exodus, Leviticus. Praha: Kalich.
- Bič, Miloš (ed.). 1974. *Starý zákon. Překlad s výkladem* III., Numeri, Deuteronomium. Praha: Kalich.
- Brichto, Herbert Chanan. 1975. *The Case of the Sota and a Reconsideration of Biblical Law*. Hebrew Union College Annual XLVI: 55-70.
- Destro, Adriana. 2020. *The Law of Jealousy. Anthropology of Sotah*. Brown Judaic Studies.
- Feldman, M. David. „Omer“. In Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. 2007. *Encyclopaedia Judaica*. 2. vyd. Thomson Gale, Jerusalem: Keter Publishing House LTD.

¹⁶¹ Mišna, Sota 1,5; 4,1; 6,1.

- Frymer, Tikva Simone. 1976. Judicial Ordeal. In *Interpreter's Dictionary of the Bible*, Nashville: Abingdon.
- Frymer-Kensky, Tikva. 1984. The Strange Case of the Suspected Sotah (Numbers 5,11-31). *Vetus Testamentum* XXXIV, no. 1: 11-26.
- Gray, George Buchanan. 1903. *A Critical and Commentary on Numbers*. Edinburgh.
- Jastrow, Marcus. 1996. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. New York: The Judaica Press.
- Morgenstern, Julian. 1925. Trial by Ordeal Among the Semites and in Ancient Israel. *Hebrew Union College Jubilee Volume*. Cincinnati.
- Pardee, Dennis. 1985. Marim in Numbers 5. *Vetus Testamentum* XXXV, no. 1:112-113.
- Rosen-Zvi Ishay. 2012. The Mishnaic Sotah Ritual: Temple, Gender and Midrash. *Journal for the Study of Judaism* CLX: 1-154.
- Rosen-Zvi, Ishay. Sota. [https://melc.berkeley.edu/Web_Boyarin/BoyarinArticles/104%20Women's%20Bodies...Sotah%20\(2001\).pdf](https://melc.berkeley.edu/Web_Boyarin/BoyarinArticles/104%20Women's%20Bodies...Sotah%20(2001).pdf) (accessed 6. 5. 2024).
- Tirzah, Meacham. Legal-Religious Status of the Suspected Adulteress (Sotah). <https://jwa.org/encyclopedia/article/legal-religious-status-of-suspected-adulteress-sotah> (accessed 1. 5. 2024).
- Werblowsky, Zwi – Wigoder, Geoffrey (ed.). 1966. *The Encyclopedia of the Jewish Religion*. Holt, Rinehart and Winston.

SPRAVEDLIVÉ MÍRY, VÁHY A OBJEMY PODLE TANACHU A RABÍNSKÉ TRADICE

Marie ROUBALOVÁ – Lubomír HLAD¹ – Amantius AKIMJAK –
Jozef KRUPA – Roman KRÁLIK

Just measures, weights and volumes according to the Tanach and Rabbinic traditions
In rabbinic tradition, measures, weights, and volumes are of great importance in many halachic matters. The rabbis had to establish and explain: What is the minimum amount of food one must eat in order to recite the blessing after a meal? What is the maximum amount of non-kosher food in a kosher food that will not make the food inedible? What is the minimum amount of unleavened bread that one should eat on the first two days of Passover? Why is a person unjust if he weighs inaccurately and even if he weighs accurately and gives nothing extra? How is it possible to punish a person for an act he has not yet committed (ie, before „unfair“ weighing or measuring)?
Keywords: measure, weights, volume, Tanch, Rabbinic tradition.

Úvod

Odpovědi na otázky týkající se našeho tématu jsou zakotveny v rabínských výkladech různých ustanovení Tóry, především v ustanovení o spravedlivých váhách a mírách v knize Vajikra 19,35-36 a Devarim 25,13-16, která musí být zasazena do širšího kontextu zákazu přímé i nepřímé krádeže v Tóře. Rabíni se shodují na tom, že použití nespravedlivých měř a vah je krádež. Neshodují se však na tom, zda v tomto případě jde o krádež přímou nebo nepřímou. Rav Jeimar se domníval, že nepoctivý zisk, který člověk získá takovou nepoctivostí je jen jednou z forem přímé krádeže. Rav Aši s ním v této věci nesouhlasil, protože v případě takového nepoctivce je podle jeho názoru jeho jednání prohlášeno za protiprávní (zlé a nespravedlivé) již v době, kdy se ještě vůbec žádné krádeže nedopustil. Ve chvíli, kdy si člověk chystá nespravedlivé míry či váhy (dokonce i tehdy jsou-li uloženy pouze v jeho domě či obchodě a on je nepoužívá) je nepřímou vinen krádeží.²

Spravedlivé míry, váhy a objemy měly velký význam nejen pro obchodování, ale především pro řádné přinášení obětí Hospodinu. Spravedlivé váhy zmiňuje v souvislosti s množstvím přinášení obětí Bohu prorok Ezechiel: „*Budete mít*

¹ Korespondenční autor.

² BT, Bava mecia 61b.

spravedlivé váhy, spravedlivou éfu,³ spravedlivý bat.⁴ Éfa i bat at' mají stejnou míru, takže bat bude mít obsah desetiny chómeru, rovněž tak éfa. Obsah éfy se bude vyměřovat podle chómeru. A šekel bude mít dvacet zrn.⁵ Dvacet šekelů a pětadvacet šekelů a patnáct šekelů budete mít na jednu hřivnu.“ (Ez 45,10-12). Použití nespravedlivých měř a vah tak mohlo způsobit nejen okradení druhého člověka nýbrž také okradení samotného Boha.

Proroci⁶ ukazují, jak nedodržování spravedlivých měř a vah vede k „rozkladu integrity jednotlivce i obce a ke ztrátě Hospodinovy přítomnosti a požehnaní.“⁷ Záměrem Božích příkazů v Tóře je budovat silnou, zdravou a spravedlivou pospolitost Izraele jako stavbu. Pouze „*spravedlnost je jako stavba, zatímco nespravedlnost je jako ruina.*“⁸

Zákaz krádeže v Tóře

V Tóře je uváděn zákaz krádeže spolu se zákazem obelhávání a podvádění bližního (Lv 19,11). Zakázány jsou všechny formy krádeží i loupeží:⁹ krádež člověka (Ex 20,15; Dt 24,7), zvířete (Ex 21,37; 22,3), nemovitosti (Ex 20,17), hodnotné věci (Gn 31,3) a dokonce i věci nepatrné hodnoty, např. v hodnotě jedné „peruty“, což byla nejmenší mince, která měla tak zanedbatelnou hodnotu, že si za ni nebylo možné nic koupit.¹⁰ Zakázáno je i pouhé vypůjčení věci bez výslovného souhlasu jejího majitele. Rabi Jehuda se domníval, že člověk, který tak přes zákaz činí, se stává dlužníkem; většina rabinů se však domnívá, že takový člověk se stává zlodějem.¹¹ Dokonce v případě, kdy člověk v obchodě uchopí do

³ Jedna éfa se rovná jednomu batu (Ez 45,11). Desetinásobek éfy je jeden „chomer“/“kór“, který „odpovídá velikosti a váze sypkého materiálu, který unese osel“ (hebrejsky: „chamor“). VARŠO, M. *Komentáře k Starému zákonu 4. Ozeáš, Joel, Amos*. Bratislava: Teologická fakulta Trnavskej univerzity, 2015, s. 513. Hodnota jedné éfy se v literatuře uvádí od 12 do 36 litrů. Přibližně 12-20 litrů uvádí např. MACKERLE, A. *Český ekumenický komentář ke Starému zákonu. Ámos. Když Bůh musí rvát jako lev*. Praha: Centrum biblických studií AV ČR a UK, 2017, s. 218; 36 litrů uvádí BIČ, M. (ed.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Ezechiel – Daniel*. Praha: Kalich, 1984, s. 227. Archeologové měřením obsahu starověkých nádob uvádějí zpravidla 22 litrů. Srov. BENEŠ, J. *Směrnice a řády. Zákoník v Páté knize Mojžíšově*. Praha: Advent – Orion, 2012, s. 190.

⁴ Podle Rašiho byla dutá míra „éfa“ používána na sypké a „bat“ na tekuté látky. Srov. RAŠI, Jechezkel 45,10; srov. MALBIM, Jechezkel 45,10).

⁵ „Šekely byly dvojí: lehký, vážící asi 8 g a těžký o váze asi 16 g. Menší jednotkou bylo zrno, dvacetina šekelu, větší jednotkou pak hřivna, která byla rovněž dvojí (lehká – asi 0,5 kg, těžká – asi 1 kg).“ BIČ, Miloš (ed.). 1984. *Starý zákon. Překlad s výkladem. Ezechiel – Daniel*. Praha: Kalich, 1984, s. 227-228. Tanach zmiňuje dokonce tři druhy šekelů: „*kupecký šekel*“ („šekel stříbra běžných obchodníků“ v Gn 23,16); „šekel svatyně“ (Ex 30,13); „šekely ražené královskou pokladnicí“ („šekely podle královy váhy“ v 2S 14,26). Vzájemný vztah těchto tří šekelů není jasný. Srov. STEMBERG, E. a kol. *Weights and Measures*. In Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopedia Judaica 18*. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD, 2007, s. 704.

⁶ Am 8,1-14; Oz 12,8; Mi 6,10-16.

⁷ KAŠNÝ, J. *Právo v hebrejské Bibli*. Praha: Vyšehrad, 2017, s. 86-87.

⁸ IBN EZRA, Devarim 25,15.

⁹ „Geneva“ je krádež, která byla provedena „kradmo“ (skrytě, tajně) a „gezela“ je loupež, která byla pachatelem provedena zjevně za použití většího či menšího násilí Srov. BT, Bava kama 57a; 79b; RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot geneva 1,3; Šulchan aruch, Chošen mišpat 348,3; 359,7.

¹⁰ Kicur šulchan aruch 182,1; RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot gezela vaaveda 1,2.

¹¹ BT, Bava batra 88a.

ruky zboží, které má prodejcem stanovenou cenu, a toto zboží z jeho ruky jiný člověk ukradne nebo je zničí, je povinen (přestože on sám nic neuloupil ani nic nezničil), plně nahradit prodejci jeho ztrátu.¹² Důvodem je, že uchopením zboží do ruky, se právně stal jeho strážcem („šomer“) a je za ně plně zodpovědný.

Povoleno je člověka připravit pouze o věc pro něj zcela bezcennou (např. piliny, které jsou pro majitele pily bezcenným odpadem, ale jiný je dokáže zužitkovat)¹³ nebo věc tak zanedbatelné hodnoty,¹⁴ že si majitel své ztráty ani nevšimne, jako je například přivlastnění si třísky z otýpky dřeva, která bude použita jako párátko, ale „*bohabojný se vyvaruje i toho*“.¹⁵

Základ tohoto nekompromisního postoje vůči krádežím lze spatřovat v posledním (desátém) z ustanovení Desatera,¹⁶ které požaduje, aby člověk nedychtil po ničem, co mu nepatří.¹⁷ Forma, kterou je toto ustanovení vyjádřeno „*nere-lativizuje tento zákaz žádnou podmínkou, ani ho nezdůrazňuje zdůvodněním, a ani nepřidává trest za jeho překročení. Přesto naprosto jednoznačně zakazuje neoprávněné přisvojení cizí věci proti vůli jejího vlastníka, a tak chrání vlastnické právo jako absolutní právo jednotlivce vůči všem ostatním osobám*“.¹⁸

V této souvislosti klade rabínská tradice velký důraz na spravedlnost při obchodování: „*Prodávající nesmí poškozovat kupujícího a kupující nesmí poškozovat prodávajícího*“.¹⁹ Již proroci požadovali, aby celý život člověka (tedy i obchod) byl „*normován Božím slovem*...“²⁰ Základem židovské obchodní etiky jsou spravedlivá (poctivá, pravdivá, férová) měření, vážení a stanovení objemů. Spravedlivý obchodník měl podle rabínské tradice v obci velký význam: „*Jednoho dne zachvátilo obec nebyvalé sucho. Nepomáhaly modlitby ani půst. Sucho trvalo. Jedné noci měl místní rabín sen, že by se za déšť měl modlit místní obchodník. Rabín sen ignoroval, ale stejný sen se mu zdál znovu... Nakonec tedy šel a požádal obchodníka o modlitbu... Obchodník přinesl do synagógy své váhy a odvážně pronesl (k Bohu): Pokud jsem někoho byl jen jednou okradl jejich pomocí, měl bych být za živa upálen. Pokud ne, sucho by mělo skončit. Krátce po jeho modlitbě, začalo pršet (Me'am Lo'ez, Devarim)*“.²¹

¹² RIF, Bava batra 44b; ROŠ, Bava batra 44b.

¹³ BT, Bava kama 119a; RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot gezela vaaveda 6,8.

¹⁴ Jde o majetek o ještě menší hodnotě než jedna peruta. To byla nejmenší měnová jednotka používaná v době Mišny v hodnotě stříbra o velikosti poloviny zrna ječmene, což byla přibližně jedna čtyřicetina gramu. Srov. BT, Sanhedrin 56a-59b; RAMBAN, Šemot 22,2; RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot gezela vaaveda 1,1.

¹⁵ Kicur šulchan aruch 182,2.

¹⁶ Ex 20,15.17; Dt 5,19.21.

¹⁷ KAISER, W. C. *Toward Old Testament Ethics*. Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1983, s. 136.

¹⁸ KAŠNÝ, J. *Právo v hebrejské Bibli*. Praha: Vyšehrad, 2017, s. 84.

¹⁹ Kicur šulchan aruch 62,1.

²⁰ BIČ, M. (ed.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Dvanáct proroků. Ozeáš až Malachiáš*. Praha: Kalich, 1968, s. 128.

²¹ TRAVIS, D. *Weights and Measures*. <https://torah.org/learning/integrity-weightsandmeasures/>.

Jaká závažnost byla přisuzována spravedlivým mírám a váhám, plyne již z názoru Raba, podle kterého „*první otázka (ze šesti),²² kterou člověk dostane u nebeského soudu, bude: Jednal jsi čestně v obchodních věcech?*“²³ Tato představa je zcela v souladu s představami o Bohu Izraele, který je milující otec, spravedlivý soudce, stvořitel viditelného i neviditelného světa, ale také garant všech spravedlivých nástrojů určených k měření a vážení: „*Vahadla i správné misky patří Hospodinu, všechna závaží jsou jeho dílem*“ (Př 16,11). Nespravedlivá měřidla a váhy mu však podle Tanachu nepatří, naopak považuje je za „toeva“ (ohavnost), k níž se nezná (Př 11,1; 20,10.23). Stejně odmítavě se Hospodin staví k „*přijetí předtím propuštěné ženy (Dt 24,4), k prostředkům získaným prostitucí (Dt 23,19), k výstroji muže na ženě (Dt 22,5) a k vadné oběti (Dt 17,1). Z těchto souvislostí vyplývá, že i existence dvou kamenů a dvou řu vyznavače má náboženský rozměr.*“²⁴

Bylo měření a vážení ve starověkém Izraeli a v rabínské tradici přesné?

Požadavek Tóry „spravedlivých“ měř, vah a objemů bývá někdy chápán jako požadavek, aby tyto míry byly „přesné“. Taková interpretace se zdá být zcela logická. Mohla však být měřidla ve starověkém Izraeli (či pozdější měřidla rabínů a židovských domácností) dostatečně přesná?

Ve starověkém Izraeli existovaly různé míry. Každou míru užívanou v Tanachu nazývá rabínská tradice „pouštní míra“ („mida midbarit“).²⁵ Původní staré míry a váhy byly zrušeny v době druhého Chrámu (jejich staré názvy však byly zachovány).²⁶ Standardizované míry a váhy (zavedené především z potřeb obchodu, placení daní a architektury)²⁷ byly v Judsku zavedeny během náboženských a ekonomických reforem na konci 8. století př.o.l., jako „královské míry a váhy“ (tyto míry a závaží nesly královskou pečeť).²⁸

²² Další otázky jsou: Stanovili jste si pravidelné časy pro studium Tóry? Pokoušeli jste se mít děti? Těšili jste se na vykoupení? Studovali jste Tóru do hloubky? Pokročili jste ve svém studiu? (BT, Šabat 31a).

²³ BT, Šabat 31a; Kicur šulchan aruch 62,1.

²⁴ BENEŠ, J. *Směrnice a řády. Zákoník v Páté knize Mojžíšově*. Praha: Advent – Orion, 2012, s. 191.

²⁵ HIRSCH, E. a kol. *Weights and Measures*. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/14821-weights-and-measures>. Zároveň i v rámci „pouštních měř“ existují různé míry označené stejným názvem (například Ezechiélův loket o jednu šestinu delší než běžný loket) a mnohdy tak není jisté, o jak velkou míru se v konkrétních případech jednalo. Srov. Scott, Robert Balgarnie Young. *Weights and Measures of the Bible*. In *The Biblical Archaeologist*, díl. 22, č. 2, květen 1959, The University of Chicago Press, 1959, s. 22.24.

²⁶ STEMBERG, E. a kol. *Weights and Measures*. In Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopedia Judaica 18*. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD, 2007, s. 701; HIRSCH, E. a kol. *Weights and Measures*. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/14821-weights-and-measures>; SCOTT, R. B. Y. *Weights and Measures of the Bible*. In *The Biblical Archaeologist*, díl. 22, č. 2, květen 1959, The University of Chicago Press, s. 22.24.

²⁷ SCOTT, R. B. Y. *Weights and Measures of the Bible*. In *The Biblical Archaeologist*, díl. 22, č. 2, květen 1959, The University of Chicago Press, 1959, s. 23.

²⁸ BRIGHT, J. *A History of Israel*. Philadelphia: Westminster Press, 1981, s. 283.

V Izraeli se běžně používaly míry a váhy převzaté²⁹ od okolních národů (převzatý byl mezopotámský „kor“³⁰ a „sea“,³¹ egyptská „éfa“³² a „hín“,³³ kenaánský „šekel“³⁴ a „kikar“³⁵ apod.). V okolních zemích se často používaly dvě varianty jedné míry či váhy (např. mezopotámský a egyptský „dlouhý“ a „krátký loket“, „těžká“ a „lehká mina“³⁶).³⁷ Taková „dvojitá“ měřidla byla používána rovněž na území starověkého Izraele.³⁸ V Izraeli se v průběhu jeho dějin používaly v různých dobách například: (1) Menší standardní (královský) šekel používaný při běžných obchodních transakcích³⁹ a odlišný větší „šekel svatyně“ (snad v poměru tři ku pěti).⁴⁰ (2) Loket se používal ve dvou či třech variantách. Krátký standardní loket „podle staré míry“ (2Pa 3,3) a „perský loket“ delší o šířku dlaně, který používá prorok Ezechiel při popisu rozměrů Chrámu ve své vizi (Ez 40,5; 48,13).⁴¹ Proti převzatým mírám ani proti používání různých měř a vah pod stejným označením nebylo (v Tóře) nic namítáno. Babylónská mudroslovná literatura však zmiňuje ještě jinou praxi tzv. „dvojího závaží“ (resp. praxi dvou sad závaží): jedno používané při nákupu a druhé při prodeji,⁴² což však již podle ustanovení Tóry přijatelné není.

Boží míry jsou „cedek“ a tak i lidské míry musí být „cedek“, což je zpravidla interpretováno jako „poctivé“, „správné“ či „přesné“: „*Vyvolený lid, jehož Pánem je spravedlivý Bůh, je povinen prosazovat a vnášet poctivost nejen do obecně lidských, ale i do hospodářských vztahů. I váhy a míry musí být přesné a nefalšované...; podvod nemá místo uprostřed Božího lidu.*“⁴³

²⁹ STEMBERG, E. a kol. Weights and Measures. In Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopedia Judaica 18*. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD, 2007, s. 700.

³⁰ 1K 5,2; 5,25; Ez 45,14; 2Pa 2,9; 27,5.

³¹ Gn 18,6; 1S 25,18; 1K 18,32; 2K 7,1.

³² Lv 5,11; Nu 5,15; 15,4; Sd 6,19; Rt 2,17.

³³ Ex 30,24; Lv 23,13; Nu 15,4; Ez 4,14; 45,24.

³⁴ Gn 23,15; Ex 30,13; Lv 27,25; Nu 7,13; 18,16. Šekel (11,5 gramů stříbra) byla základní jednotka váhy (její název znamená „váha“). Např. „tisíc stříbra“ znamená „váha tisíce šekelů stříbra“ (Gn 20,16). Více: VAUX, R. de. *Ancient Israel*. New York: McGraw-Hill Book Company, 1965, s. 203-205.

³⁵ „Talent“ – „kikar“ (Ex 38,27; 2 S 12,30; 1 K 20,39) byl největší jednotkou hmotnost v Tanachu, závaží bylo nazváno podle svého kruhového tvaru (výraz „kikar“ znamená – „kruhová oblast“, „bochnik“). Jeden „talent“ vážil 3000 šekelů stříbra.

³⁶ „Hřivna“ (1K 10,17; Ez 45,12; Ezd 2,69; Neh 7,70).

³⁷ SCOTT, R. B. Y. Weights and Measures of the Bible. In *The Biblical Archaeologist*, díl. 22, č. 2, květen 1959, The University of Chicago Press, 1959, s. 24.

³⁸ STEMBERG, E. a kol. Weights and Measures. In Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopedia Judaica 18*. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD, 2007, s. 700.

³⁹ Ex 38,29; Joz 7,21; 2 S 14,26; Am 8,5.

⁴⁰ Ex 30,13; Lv 27,25; Nu 3,47; Nu 18,16.

⁴¹ STEMBERG, E. a kol. Weights and Measures. In Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopedia Judaica 18*. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD, 2007, s. 701.

⁴² LAMBERT, W. G. *Babylonian Wisdom Literature*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 1996, s. 133.

⁴³ BIČ, M. (ed.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Druhá a třetí kniha Mojžíšova. Exodus – Leviticus*. Praha: Kalich, 1975, s. 309-310.

Mohly však být starověké míry přesné? Původně byly stanoveny pouze odhadem – porovnáním se zcela běžnými věcmi (v této praxi pokračuje i rabínská tradice). Délka se nejčastěji určovala podle: měřící tyče/prutu/rákosu (Ez 40,3); měřící rysky vyznačené na zdi; měřícího provazu;⁴⁴ různých částí končetin těla;⁴⁵ vzdálenosti, kterou bylo možné běžně ujít během jednoho či více (často tří či sedmi) dní;⁴⁶ délky brázdy („půl brázdy“ – 1S 14,14); vzdálenosti kam doletěl šíp vystřelený z luku (Gn 21,16) apod. Plocha se zpravidla určovala podle toho, jaké území dokázal zorat pár dobytka během jednoho dne (tzv. „cemed sade“ – 1S 14,14; dosl. „spřežení pole“ jehož přibližná velikost byla jedna třetina akru). Váha se určovala podle množství, které se vešlo mezi tři prsty, do hrsti či dvou dlaní; podle velikosti břemena, které běžně uneslo určité zvíře („chamor“ bylo označení osla i hromady zboží, které byl běžně schopen nést); podle počtu zrn, svazků (např. „omer“ – „snop“) nebo pletenců (např. sušených fíků). Objem se určoval podle kapacity běžně používaných nádob: měchů či košů - původně byl „hin“ takové množství, které se vešlo do hrnce; „efa“ bylo množství, které se vešlo do koše; „bat“ snad byla původně míra nádoby, kterou obvykle přinášela ze studny „dcera“ – „bat“ do domu, aby zajistila běžný chod domácnosti.⁴⁷ Objem nádoby určené k měření byl často na nádobě vyznačován ryskou a někdy i nápisem (např. nápisem: „dvě sea“), jak dokládají četné archeologické nálezy.⁴⁸ Někdy byl obsah stanoven udáním délky, šířky a výšky nádoby.

Rabíni často stanovili objem porovnáním s běžně používanými plody, např. minimální velikost většiny zakázaných jídel, za jejichž požití je člověk trestán, popsali jako „velikost středně velké olivy“; minimální velikost zakázaného množství kvašeného o svátku pesach jako „velikost datle“ a minimální velikost předmětu, který už nesmí být přenášen o šabat jako „velikost sušeného fíku“.⁴⁹ Oblíbené bylo rovněž stanovení obsahu jeho srovnáním s velikostí vejce („bejca“).⁵⁰

Rabíni také definovali vzájemné vztahy měř a vah (např. „dlouhý loket“ – 28 prstů; „krátký loket“ – 24 prstů; „dlaň“ („tefa/tofa“) – čtyři prsty; „prst“ („ecba“) – sedm zrn ječmene položených vedle sebe⁵¹). V některých případech se však o je-

⁴⁴ Jr 31,39; Ez 40,3; Am 7,17; Za 2,5.

⁴⁵ Např. „zeret“ (píd) – rozpětí prstů od špičkou palce a špičkou malíčku; „ama“ – od špičky mužského lokte ke špičce prostředníčku.

⁴⁶ 1K 19,4; Gn 30,36. Tři a více dní cesty byly pravděpodobně synonymem pro „značnou vzdálenost“ Srov. SCOTT, R. B. Y. *Weights and Measures of the Bible*. In *The Biblical Archaeologist*, díl. 22, č. 2, květen 1959, The University of Chicago Press, 1959, s. 24. „Kivra“, resp. „kivrat harec“ – „krátká vzdálenost“ (Gn 35,36; 31,23) je oproti tomu pravděpodobně pouze dvouhodinová chůze. Srov. STEMBERG, E. a kol. *Weights and Measures*. In Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopedia Judaica 18*. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD, 2007, s. 701.

⁴⁷ SCOTT, R. B. Y. *Weights and Measures of the Bible*. In *The Biblical Archaeologist*, díl. 22, č. 2, květen 1959, The University of Chicago Press, 1959, s. 27.

⁴⁸ STEMBERG, E. a kol. *Weights and Measures*. In Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopedia Judaica 18*. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD, 2007, s. 701, 703.

⁴⁹ STEMBERG, E. a kol. *Weights and Measures*. In Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopedia Judaica 18*. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD, 2007, s. 707.

⁵⁰ Noda ben Jehuda v 18. století upozornil, že vejce ve starověku byla větší a pokud se budou obsahy měřit podle současných vajec, nebudou obsahy přesné.

⁵¹ 18,6 mm. Hirsch, Emil a kol. *Weights and Measures*. <https://www.jewishencyclopedia.com/>

jich vzájemný vztah vedly spory. Rabíni se například neshodují v tom, zda velikost „olivy“ („kezajit“) byla jedna polovina⁵² nebo pouze jedna třetina⁵³ „vejce“ („bejca“).⁵⁴

Z uvedeného je patrné, že označení měř, vah a objemů jako „spravedlivé“ již z praktických důvodů nemohlo být interpretováno ve smyslu „absolutně přesné“. Výraz „cedek“ – „spravedlivý“ obsahuje v rabínském kontextu kromě dimenze „přesnosti“ (správnosti) a řádného (poctivého, čestného a slušného) jednání vůči druhému člověku navíc ještě rozměr milosrdenství – velkoryse naměřit a navázat druhým lidem, zejména nejvíce ohroženým vdovám, sirotkům a bezdomovcům, vždy o něco více než je přesné množství, aby dokázali ve své tíživé situaci přežít. Skutečnost, že „spravedlivá“ míra je otázkou života a smrti, se ukázala nejzřetelněji na poušti při odchodu vyvoleného lidu z egyptského otroctví. Bůh jej tehdy na poušti sytil takovou mírou many, která byla „spravedlivá“. „Spravedlivá“ míra v tomto případě znamenala, že to byla taková míra, která lidem umožnila přežít. Pokud by dostali „nespravedlivou“ míru, všichni by zahynuli.

Požadavek spravedlivých měř a vah z Lv 19,35-36 v rabínském kontextu

V textu „*Nebudete činit (nečinite) bezprávi u soudu...*“ (Lv 19,35) je formulován Boží požadavek vůči člověku,⁵⁵ s nímž je Bůh spjat svou smlouvou – požadavek nečinit bezprávi (nespravedlnost) při projednávání soudní pře. Tento požadavek není formulován jako příkaz („Musíš!“) ani jako zákaz („Nesmíš!“), nýbrž pomocí imperfekta („*Nebudeš to dělat*“, „*Neděláš to*“). Bezprávi pro Božího vyznačce jakoby vůbec nepřicházelo v úvahu.

Pokud je skutečně cílem tohoto verše apelovat na spravedlnost (právo) při soudech, vrací se Text Tóry (nyní v jiném kontextu) znovu k tématu, které bylo formulováno již dříve: „*Nedopustíte se bezprávi u soudu. Nebudeš nadržovat nemajetnému ani brát ohled na mocného; budeš soudit svého bližního spravedlivě*“ (Lv 19,15). Někteří rabíni se domnívají, že takové opakování by bylo nadbytečné a výraz „mišpat“ nepřekládají jako „soud“ nýbrž jako „právo“ nebo „posuzování“: „*Nebudete činit bezprávi v právu – v míře, ve váze a v objemu.*“⁵⁶ (tj. „v posuzování měř, vah a objemů“).⁵⁷

Obchodník, který dodržuje spravedlivé míry a váhy, se podobá spravedlivému soudci a jen u takového obchodníka je možné nakupovat vše potřebné. Ob-

articles/14821-weights-and-measures.

⁵² Tosafot, Joma 80b; srov. Šulchan aruch, Orach chajim 486,1.

⁵³ RAMBAM, Eruvin 1,9.

⁵⁴ Mišna berura 456,3. Velikost olivy je podle Talmudu menší než velikost sušeného fíku. Srov. BT, Šabat 91a. Sušený fík byl definován jako „třetina vejce“ RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot eruvin 1,9. Oliva by tedy měla být menší než třetina vejce, přesto někteří trvají na jedné polovině. Mnohé z těchto sporů starověkých a středověkých rabínů vznikly z toho důvodu, že rabíni z určitých oblastí některé plodiny, které byly v jiných oblastech zcela běžné, nikdy neviděli a jejich velikost pro ně byla nepředstavitelná. Srov. Šulchan aruch, Orach chajim 486,1.

⁵⁵ RAMBAM, Mišne Tora, Micva lo taase 273.

⁵⁶ RAŠI, Vajikra 19,35.

⁵⁷ RAMBAM, Mišne Tora, Micva lo taase 271; Sefer hachinuch, Micva 258.

chodník, který „převrací míru“ se podobá soudci, který „převrací právo“.⁵⁸ Nespravedlivý soudce i nespravedlivý obchodník může být označen výrazem „aval“ („nespravedlivý člověk odsouzený k záhubě“). Takový člověk je podle rabínské tradice lidmi nazýván pěti jmény: „nespravedlivý, nenáviděný, odporný, zakázaný, ohavný.“⁵⁹ Také Bohem je nazýván pěti jmény: „ničemný, rouhač, porušovatel smlouvy, působící rozhořčení a vzdorující.“⁶⁰ Takový člověk způsobuje pět věcí v tomto světě: „Poskvřňuje (zemi a svatyni); znesvěcuje Iméno; vypuzuje Šechinu (Boží přítomnost) ze světa; působí, že Izrael hyne mečem; působí, že je Izrael vyhnán ze zaslíbené země.“⁶¹ Nespravedlivé míry a váhy takového nepoctivce totiž vedou celou pospolitost k válce: „Rabi Benaja zahájil (svou řeč): 'Podvodné váhy jsou ohavností pro Hospodina...'“ (Př 11,1). Pokud uvidíte generaci, jejíž nástroje jsou falešné, věřte, že její vláda tuto generaci přivede do války. Jaké o tom máme důkazy? (Tamtéž je psáno)...: „Když přijde úmyslná špatnost, přijde také potupa.“⁶²

Aby Izrael nebyl tímto způsobem potupen, je v textu Lv 19,35 požadována spravedlivá: (1) míra („mida“)⁶³ – délka, šířka a výška předmětů či staveb a plocha půdy;⁶⁴ (2) váha („miškal“); (3) objem⁶⁵ („mesura“)⁶⁶ – míra pro kapaliny⁶⁷ a pro sypké materiály.⁶⁸ Což je dále v textu ještě upřesněno: „Spravedlivé váhy,⁶⁹ spravedlivá závaží (dosl. kameny, protože závažím byly nejčastěji právě kameny⁷⁰), spravedlivou éfu („suchá míra“, „dutá míra pro suché sypké materiály“) i spravedlivý hín („míra pro tekutiny“)⁷¹ budete mít“ (Lv 19,36a). Rabíni na základě tohoto textu stanovili základní pokyny k měření, vážení a zajištění správného objemu do nejmenších detailů, aby zabránili různým nespravedlnostem:

- Nespravedlivé míry a váhy je zakázáno používat i tehdy, pokud se kupující a prodávající dohodnou na výsledné „spravedlivé ceně“. Důvodem je skutečnost, že Bůh výslovně zakázal nespravedlivá měřidla. Tento příkaz člověk

⁵⁸ Sifra, Kedošim 8; BT, Bava mecia 61b; RAŠI, Vajikra 19,35.

⁵⁹ RAŠI, Vajikra 19,15; Rút raba 1,2.

⁶⁰ Rút raba 1,2.

⁶¹ Sifra, Kedošim 8,6; Rút raba 1,2; Šaarej tešuva 3,87.

⁶² Tanchuma, Ki tece 8,1.

⁶³ Výraz „mida“ („míra, měření, rozměr, velikost“) je v pramenech doložen také ve tvaru „mad“ JASTROW, M. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. New York: The Judaica Press, 1996, s. 732.

⁶⁴ BT, Bava batra 89b; BT, Bava Mecia 61b; RAŠI, Vajikra 19,35; RAŠBAM, Vajikra 19,35; Targum Jonatan, Vajikra 19,35.

⁶⁵ Targum Onkelos, Vajikra 19,35; Targum Jonatan, Vajikra 19,35; BT, Bava batra 89a.

⁶⁶ „Malá míra“ – mezi devíti a šestnácti mililitry. Srov. BT, Bava batra 89b.

⁶⁷ RAŠI, Vajikra 19,35; RAŠBAM, Vajikra 19,35.

⁶⁸ Sifra, Kedošim 8,6; BT, Bava mecia 61b.

⁶⁹ Spravedlivé váhy v doslovném smyslu. Srov. RAŠI, Vajikra 19,36 i v přeneseném smyslu, kdy „vaše ano“ a „vaše ne“ musí být spravedlivé. Srov. BT, Bava mecia 49b; RAŠI, Ketuvot 86a.

⁷⁰ Závaží hebrejsky „avanim“ – „kameny“ nebo „avnej kis“ – „kameny ze sáčku“, srov. s akkadským „avan kisi“. V Tanachu zmiňuje takové kameny v sáčku prorok Micheáš: „váček s falešným závažím“ (Mi 6,11).

⁷¹ RAŠI, Vajikra 19,36; MALBIM, Vajikra 19,35; IBN EZRA, Vajikra 19,36; RAŠBAM, Vajikra 19,36.

poruší dokonce i v případě, že tím druhého připraví jen o částku jedné „peruty“. Ani pokud si prodávající všimne, že mu kupující něco ukradl, nesmí o hodnotu ukradeného navýšit hmotnost váženého.⁷²

- „Měřit se nemá v horkých dnech, kdy se provaz používaný k měření sesychá a zkracuje, ani v deštivých dnech, kdy provaz navlhne, uvolní se a prodlouží se.“⁷³ Z tohoto důvodu pokud mají dva majitelé nebo dva dědici společné pole nelze jednomu jeho díl vyměřit v horkých letních dnech a druhému v období dešťů.⁷⁴
- „Závaží nesmí být vloženo do soli.“⁷⁵ Situace, na kterou toto ustanovení činí narážku (skladování závaží v soli se záměrem změnit jeho hmotnost a tím promyšleně připravit budoucí poškození druhého člověka), může být naprosto odlišná: (1) Kupující si přinesl své vlastní závaží, aby si převážil zboží. Před tím je vložil do soli, která se na závaží nalepila. Závaží tak ztěžklo a kupující podvedl prodávajícího.⁷⁶ (2) Prodávající solí naleptal svá vlastní závaží, která zkorodovala a stala se lehčí, a způsobil tak škodu kupujícímu, který získal méně zboží.⁷⁷ Z tohoto důvodu je rabíny zakazováno používat kovová závaží, která snadno podléhají korozi (závaží mají být z hladkého kamene nebo ze skla), někteří rabíni dovolovali závaží vyrobená ze zlata a stříbra.⁷⁸ Archeologové však z období starověkého Izraele (nejčastěji z doby královské) kovová závaží běžně při svých vykopávkách nalézají.⁷⁹
- „Tekutiny nesmí být prudce nalévány (ze stejného důvodu nemají být ani zahřívány) tak, aby se vytvořila pěna (čímž se zdánlivě zvětší objem tekutiny), a tím prodávat méně, než je stanovená míra.“⁸⁰
- Člověk, který měří a váží něco pro druhého člověka, by mu měl vždy dát „o něco víc než žádané množství“,⁸¹ protože „spravedlivá míra“ znamená: „(Vezměte) ze svého a dejte mu (to)!“⁸² Vzorem pro takové jednání je Boazův příkaz žencům (Rt 2,16), kterým poskytl cizince (moábské Rút) mnohem víc, než zákon požadoval.⁸³ Podobně by měl postupovat každý prodejce a měl by naklonit váhu o jeden „tefach“ ve prospěch kupujícího (více naklání, pokud

⁷² BT, Bava batra 89b.

⁷³ BT, Bava batra 89b.

⁷⁴ BT, Bava mecia 61b; Targum Jonatan, Vajikra 19,36.

⁷⁵ BT, Bava batra 89b; BT, Bava mecia 61b.

⁷⁶ RAŠI, Bava mecia 61b; RAŠBAM, Bava mecia 61b.

⁷⁷ RITVA, Bava mecia 61b.

⁷⁸ BT, Bava batra 89b; RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot geneva 8,4; Sefer hachinuch, Micva 259; Šulchan aruch, Chošen mišpat 231,10.

⁷⁹ STEMBERG, E. a kol. Weights and Measures. In: Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopedia Judaica 18*. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD, 2007, s. 704.

⁸⁰ BT, Bava batra 89b; BT, Bava mecia 61b; Sefer hachinuch, Micva 259.

⁸¹ Kicur šulchan aruch 62,9.

⁸² BT, Bava batra 88b; Šulchan aruch, Chošen mišpat 231,14.

⁸³ Rút díky těmto Boazovým opatřením (nad rámeček Dt 24,19) nasbírala na poli během jediného dne „éfu“ (22 až 36 litrů) ječmene (Rt 1,17). Jednu „efu“ tvořilo deset „ómerů“ (Ex16,36). Jeden „ómer“ many nasýtil jednoho člověka na jeden den, deset „ómerů“ many by tak nasýtilo jednoho člověka na deset dní (Ex 16,16).

- prodává základní potraviny; méně naklání, pokud prodává drahé kovy⁸⁴). Pokud z technických důvodů nelze váhu naklonit o jeden tefach, přidává se obvykle desetina na každých deset jednotek v případě tekutin, a desetina se přidává na každých dvacet jednotek v případě suchých látek.⁸⁵ Přesná míra je pro chudé příliš málo. Spravedlnost nestojí proti milosrdenství, protože milosrdenství je její nedílnou součástí. Dát při měření a vážení něco navíc znamená dát dar milosti. Zároveň to znamená, že si jsme vědomi toho, že naše váhy nemohou být vždy a za všech okolností absolutně přesné, ale mohou být spravedlivé, protože dar může případnou chybu v přesnosti napravit.
- Váhy a měřidla musí být pečlivě čistěny. Šimon ben Gamliel učil: „*Obchodník s potravinami myje své míry dvakrát týdně, jednou týdně otírá závaží a při každém vážení čistí váhu.*“⁸⁶ Velkoobchodník (zejména pokud je to obchodník s lepkavými a mastnými komoditami, které snadno ulpívají na předmětech) jednou za třicet dní a výrobce (člověk, který prodává své vlastní produkty) nebo malý prodejce, který má méně zákazníků a nečistoty tak na nástrojích neulpívají v tak velké míře jako u velkoobchodníka, je důkladně vyčistí jednou za rok.⁸⁷ Pokud se jedná pouze o prodej suchých nepřilnavých komodit, není tak pečlivě čištění podle Šimona ben Gamliela potřebné.⁸⁸
 - Představitelé města musí ustanovit dohlázeitele⁸⁹ nad obchodníky, kteří je budou kontrolovat a pokud zjistí provinění, budou je trestat či pokutovat podle stanovených pravidel:⁹⁰ „*Rav byl jmenován... dozorcem trhu; zasa-hoval do měřících nástrojů, ale ne do cen.*“⁹¹ Rašbam to vysvětluje tím, že přesnost měřidel a vah si člověk na trhu nemůže ověřit na rozdíl od cen, které si může zákazník na trhu sám porovnat s cenami jiných obchodníků a přemrštěné ceny poté neakceptovat.⁹² Přesto muži z domu exilarchy jme-novali dohlázeitele trhu nejen pro míry a váhy, nýbrž také pro ceny.⁹³ Dozorci

⁸⁴ RAŠBAM, Bava batra 89b

⁸⁵ BT, Bava batra 88b.

⁸⁶ Sifra, Kedošim 8,8-9.

⁸⁷ Rabi Šimon ben Gamliel zastával přesně opačný názor, protože velkoobchodník váží tak často, že nečistoty nemají čas na nástrojích ulpět a zaschnout, proto podle jeho názoru stačí čistit v takovém případě jednou za rok a ostatní jednou za třicet dní. Srov. BT, Bava batra 88a; Sifra, Kedošim 8,8. V pozadí tohoto sporu stojí nejistota v odpovědi na otázku, zda jsou přesnější váhy používané každý den, nebo jen zřídka.

⁸⁸ BT, Bava batra 88a.

⁸⁹ BT, Bava batra 88b, 89b; Šulchan aruch, Chošet mišpat 231,2.

⁹⁰ Kicur šulchan aruch 62,11.

⁹¹ JT, Bava batra 5,5.

⁹² RAŠBAM, Vajikra 19,35.

⁹³ Rabi Šemuel žádal Karmu, aby veřejně učil, že dohlázeitele trhu byli jmenováni jen k tomu, aby dohlíželi na správnost měr a vah, ale nebyli jmenováni z důvodu regulace cen. Karma však šel a učil, že byli jmenováni pro obojí. Šemuel jej za to proklel. Karma to však udělal v souladu s názorem Rami bar Chamy, který řekl jménem rabiho Jicchaka: „*Muži by měli být jmenováni, aby dohlíželi... a také určovali ceny, kvůli „ramaim“ – podvodníkům.*“ Ejn Jaakov, Bava batra 5,37.

kromě spravedlivých měř a vah kontrolovali také správné a dostatečně časté očišťování nástrojů používaných k měření a vážení.⁹⁴

- Rabíni stanovili přesná pravidla pro výrobu vah a měř i pro jejich opravování, aby zůstaly přesné.⁹⁵ Zároveň jsou rabíni ve svých rozhodnutích praktičtí a vyžadují jinou míru přesnosti, když člověk prodává vzácné a drahé komodity (zlato stříbro, drahé kameny) oproti tomu, když prodává běžné a levnější komodity.

Závěr příkazu o spravedlivých mírách a váhách v knize Vajikra („*Já jsem Hospodin, váš Bůh, já jsem vás vyvedl z egyptské země*“ v Lv 19,36b) připomíná Izraeli, kým byl, kým se postupně stal a komu jedinému je za své jednání odpovědný. Podle rabínské tradice vyjadřuje, že:

- a) Jen pod podmínkou, že člověk bude jednat spravedlivě a přijme „micvot“ (Boží příkazy a zákazy) jej Bůh vyvedl z Egypta.⁹⁶ Člověk popírající „micvot“ tím, že falšuje míry a váhy, popírá význam „vyvedení“ lidu z egyptského otroctví.⁹⁷
- b) Sám Hospodin člověka za falšování měř a vah potrestá podobně jako toho, kdo půjčuje bližnímu peníze na lichvářský úrok (Lv 25,35-38)⁹⁸ a toho, kdo dává do třásní oděvu napodobeninu purpurově modré třásně.⁹⁹ Proč k potrestání někdy dojde (dokonce bezprostředně) a někdy nikoliv, je věcí Boží. Rabíni se domnívají, že Bůh (jako garant spravedlivých vah a „vrchní měřič“¹⁰⁰) váží lidské hříchy a zásluhy.¹⁰¹ Někdy je člověk¹⁰² shledán lehkým,¹⁰³ což je „rozšířený topos v kulturách starověkého Blízkého východu a slouží jako obraz posmrtného objektivního soudu, který ukáže skutečnou hodnotu člověka.“¹⁰⁴ Rambam se domnívá, že: „Člověk, jehož hříchy jsou četnější než jeho zásluhy, zemře okamžitě ve své špatnosti... A také společenství, jehož hříchy jsou větší (než jeho zásluhy), je okamžitě zničeno, jak bylo řečeno (vyprávěním o Sodomé a Gomoře)... Také celý svět, pokud jsou jejich hříchy větší (než jejich zásluhy), bude okamžitě zničen...“¹⁰⁵ Zároveň může být při tomto Božím vážení jedna zásluha „těžší“ než mnohé hříchy a jeden hřích může být „těžší“ než mnohé zásluhy. Celý život člověka podle rabínské

⁹⁴ Mišna, Bava batra 5,10; BT, Bava batra 89a,b.

⁹⁵ RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot geneva 8,4-11; Šulchan aruch, Chošen mišpat 231,4-11.

⁹⁶ Sifra, Kedošim 8; RAŠI, Vajikra 19,35-36; Tur, Vajikra 19,35-36.

⁹⁷ Sifra, Kedošim 8,10; RAŠI, Vajikra 19,36.

⁹⁸ BT, Berachot 12b.

⁹⁹ Ejn Jaakov, Bava mecia 5,1.

¹⁰⁰ „Hle, jen na píd' odměřils mi dnů...“ (Ž 39,6).

¹⁰¹ Rambam, Mišne Tora, Hilchot tešuva 3,2; Rabejnu Nisim, Kibušin 40a.

¹⁰² Podobně jsou váženy i národy, které jsou charakterizovány jako „prášek na vahách“ (Iz 40,15).

¹⁰³ Ž 62,10. Srov. IBN EZRA, Tehilim 62,10; RADAK, Tehilim 62,10. Raši interpretuje tento verš bez výrazu „lehký“: „oni a vánek jsou stejní“; tj. váží stejně RAŠI, Tehilim 62,10. Srov. výklad části nápisu o Božím rozsudku nad králem Belšasarem, který Daniel interpretoval slovy: „Tekel – byl jsi vážen na vahách a shledán lehký“ (Da 5,27).

¹⁰⁴ HROBOŇ, B. (ed.). *Komentáře k Starému zákonu. V. Žalmy 51-75*. Trnava: Dobrá kniha, 2017, s. 320.

¹⁰⁵ RAMBAM, Mišne Tora, Hilchot tešuva 3,2.

judaismu může být chápán jako proces spravedlivého vážení. Člověk by se tak měl v každém okamžiku svého života chápat jako „*napůl vinný a napůl nevinný*“ a zároveň „*celý svět je napůl vinný a napůl nevinný. A pokud člověk spáchá jeden jediný hřích, nakloní nejen sebe, ale i celý svět k vině, která způsobí jeho zničení. Pokud však vykoná jednu jedinou „micvu“, nakloní celý svět k nevinnosti, což způsobí jeho záchranu.*“¹⁰⁶ K záchraně komunity nebo světa dojde, pokud spravedlivé (dobré) skutky převáží nad skutky nespravedlivými (zlými), jak předpokládá Rambam¹⁰⁷ nebo pokud počet spravedlivých lidí převáží počet nespravedlivých, jak se domnívá Rabejnu Nisim.¹⁰⁸ Nadějí pro člověka je, že pokud Bůh požaduje od člověka při vážení velkorysost, bude sám při tomto vážení milosrdný.

- c) Připomínka vykupitelského skutku Boží lásky a milosrdenství „*všechen lid zavazuje k poslušnosti a vděčnosti.*“¹⁰⁹ Velmi naléhavá „*připomínka situace, kdy byli Izraelité vystaveni svévolnému a nespravedlivému zacházení, je pro ně výzvou, aby nevystavovali druhé podobnému nespravedlivému zacházení.*“¹¹⁰

Zákaz vlastnit dvojí míry a závaží a příkaz vlastnit spravedlivé míry a závaží z Dt 25,13-16 v rabínském kontextu

Ustanovení knihy Devarim požaduje: „*Nebudeš mít ve svém váčku dvojí závaží (dosl. „kámen a kámen“), větší a menší. Nebudeš mít ve svém domě dvojí míru (dosl. „éfa a éfa“), větší a menší. Budeš mít neporušené (celé, úplné) a spravedlivé závaží, budeš mít neporušenou (celou, úplnou) a spravedlivou míru („éfa“), aby se prodloužily tvé dny na půdě, kterou ti dává Hospodin, tvůj Bůh. Vždyť Hospodin, tvůj Bůh, má v ohavnosti každého, kdo páchá něco takového, každého, kdo se dopouští bezpráví“* (Dt 25,13-16). Tento příkaz nebyl rabíny interpretován jako jakýkoliv podvod prostřednictvím nepřesných vah a měř. Důvodem bylo to, že takový zákaz obsahuje již ustanovení v Lv 19,35-36 a to by znamenalo nadbytečné opakování v Tóře, čemuž se rabíni svými interpretacemi usilovně snažili zabránit.

Ustanovení v Dt 25,13-16 se podle rabínů týká člověka, který (doma nebo v obchodě) vyrábí či jen pouze přechovává¹¹¹ nespravedlivé míry a váhy i přesto, že je sám nepoužívá.¹¹² Z hlediska příkazů Tóry je tedy zakázáno mít v obchodě i dvě různě váhy. Jednu spravedlivou, na které váží, pokud sám kupuje a podle které určuje cenu a nespravedlivou, na které váží, pokud prodává nebo ji má jen pro svou přibližnou orientaci. Nespravedlivé míry a váhy se nesmí používat ani

¹⁰⁶ RAMBAM, Mišne Tora, Hilchot tešuva 3,4; srov. slova rabiho Eliezera ben Šimona v BT, Kidušin 40b.

¹⁰⁷ RAMBAM, Mišne Tora, Hilchot tešuva 3,2-4.

¹⁰⁸ RABEJNU NISIM, Kidušin 40a.

¹⁰⁹ BIČ, M. (ed.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Druhá a třetí kniha Mojžíšova. Exodus – Leviticus*. Praha: Kalich, 1975, s. 310.

¹¹⁰ KAŠNÝ, J. *Právo v hebrejské Bibli*. Praha: Vyšehrad, 2017, s. 86.

¹¹¹ Sefer hachinuch, Micva 602.

¹¹² Sefer hamicvot, Micva lo taase 272.

k jiným účelům než je měření a vážení. Takovou nespravedlivou odměrku je, jak řekl rabi Jehuda jménem Rava, zakázáno používat dokonce i jako pouhý „nočník pod postelí“.¹¹³ Člověk, který takové dvojí míry a váhy pouze vlastní se provinil úplně stejně, jako člověk, který takové nástroje používá k podvodnému měření a vážení.¹¹⁴

Z uvedeného by vyplývalo, že doma ani v obchodě není možné přechovávat žádné nespravedlivé míry a váhy. Za nespravedlivé rabíni např. v současné době považují různé domácí váhy, svinovací metry, lahvičky s vyznačeným množstvím tekutiny. Podle přísného stanoviska je nezbytné tyto věci odstranit, podle mírnějšího stanoviska rabína Šelomo Zalmana Auerbacha je možné tyto nástroje doma ponechat (s výjimkou svinovacího metru) ideálně s jejich viditelným označením slovem „nepřesné“,¹¹⁵ pokud je doma zároveň nástroj označený štítkem s úředním razítkem, které dosvědčují, že nástroj je přesný ().¹¹⁶

Zákaz mít ve svém váčku či v domě dva různé kameny (větší a menší)¹¹⁷ zamýšlené jako závaží reprezentující stejnou váhu (Dt 25,13-14) brání podle rabínů aplikovat v Izraeli praxi běžnou u okolních národů (viz výše) nakupovat a prodávat zboží pomocí různých vah (větších pro nákup a menších pro prodej):¹¹⁸ „*Mají s sebou velkou váhu, aby... vážili a měřili věci, když je nakupují a malou váhu, aby... totéž dělali, když je kupují od nich.*“¹¹⁹ Raši uvádí, že „*větší kámen odporuje kameni menšímu,*“¹²⁰ protože pokud se každý z těchto kamenů položí na jednu misku vah, nezůstanou jejich misky vyrovnané, ale nachýlí se na tu či onu stranu.¹²¹ Právě z tohoto důvodu mluví podle rabínů kniha Příslloví o „*jednom váčku (na kameny) pro všechny*“ (Př 1,14).¹²²

Nedodržování tohoto příkazu („micvy“) vede podle rabínů k tomu, že člověk nezíská nic navíc (žádný nepoctivý zisk, v nějž doufal), nýbrž přijde i o to, co má, stane se chudákem, který nemá nic.¹²³ Naopak dodržování tohoto příkazu

¹¹³ BT, Bava batra 89b; srov. Sefer hachinuch, Micva 602.

¹¹⁴ BT, Bava batra, 89b; RAMBAM, Mišne Tora, Hilchot geneva 7,1.3; Šulchan aruch, Chošen mišpat 231,3; Sefer hachinuchz, Micva 258, 259, 602.

¹¹⁵ „*Moudří stanovili, aby opatření (která by zabránila záměně) měla být navržena tak, aby (měřidla přesná a nepřesná) byla rozpoznatelná na první pohled... takže nebudou zaměněny.*“ Aruch hašulchan, Chošen mišpat 231,4. V tomto případě je otázkou zda štítek „nepřesné“ nemůže být snadno zaměněno se štítkem „přesné“ a zda by nebylo lepší ponechat nepřesný nástroj bez označení.

¹¹⁶ Tento přístup je praktický, ale rozhodně není ideální, jak si uvědomuje i rabi Auerbech, který uzavírá své rozhodnutí v této věci, že věc je ponechána k dalšímu zkoumání. Srov. ŠELOMO, ZALMAN, AUERBACH, Míchat Šelomo, 2,106 na základě BT, Bava batra 89b; RAMBAM, Mišne Tora, Hilchot geneva 8,4.

¹¹⁷ „Různě těžké“ Targum Onkelos, Devarim 25,13.

¹¹⁸ Sifrej, Devarim 294,1; Targum Jonatan, Devarim 25,13-14; Targum Jerušalmi, Devarim 25,14; RAŠI, Devarim 25,13; Chizkuni, Devarim 25,13. Srov. BIČ, M. (ed.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Čtvrtá a pátá kniha Mojžíšova. Numeri – Deuteronomium*. Praha: Kalich, 1974, s. 287.

¹¹⁹ ABARVANEL, Devarim 25,13.

¹²⁰ RAŠI, Devarim 25,13.

¹²¹ Chizkuni, Devarim 25,13.

¹²² IBN EZRA, Devarim 25,13.

¹²³ Snažil se jiné připravit o majetek a sám proto bude připraven o ten svůj. Srov. BT, Bava batra, 89a; Sifre, Devarim 294,3; RAŠI, Devarim 25,14.

(„micvy“) přináší stejný účinek jako úcta vůči otci a matce a soucit vůči živým tvorům.¹²⁴ A tím je prodloužení dní na půdě. „*To znamená, že vyznavač je (Bohem) obdařen dvěma hodnotami (prostorem a časem) které jej zcela (ekonomicky i existenčně) zajišťují a které jsou zcela nesouměřitelné s hodnotami, které by získal nespravedlností (podlostí).*“¹²⁵ Ibn Ezra toto „prodloužení dní na půdě“ interpretuje ve vztahu k celému národu, Raši ve vztahu k jednotlivci.¹²⁶ Prodloužení života na vlastní (resp. Boží) půdě jednotlivce i celého národa je velmi žádoucí a právě z tohoto důvodu je velmi prospěšné si tento příkaz dobře zapamatovat. Sám autor knihy Devarim v tom napomáhá čtenáři již samou strukturou nařízení, které zaslíbení předchází: „*Přítomnost paralelismů v textu právní povahy je poněkud zarážející. Vypravěč paralelismem své sdělení duplikuje, protože z nějakého důvodu považuje toto sdělení za naléhavé. Snaze zvýraznit tuto naléhavost slouží i grafická podoba jeho výpovědi. Postupně připravuje posluchače na to, čeho si má všimnout. Po malých krůčcích do něj vypravěč ukládá své sdělení se záměrem, aby sdělení v 25,13-16 bylo mnohým akcentováním vnímáno jako velmi závažné.*“¹²⁷

Důrazy textu Dt 25,13-16 vystoupí do popředí při grafickém zvýraznění jeho struktury:

– *Nebudeš mít ve svém váčku*
dvoji závaží (kámen a kámen), větší a menší.
– *Nebudeš mít ve svém domě*
dvoji míru (éfu a éfu), větší a menší.
– *Budeš mít*
neporušené a spravedlivé závaží,
– *budeš mít*
*neporušenou a spravedlivou míru...*¹²⁸

Za příkazem zakazujícím vlastnit nespravedlivé míry a váhy, který je propojený s příkazem vlastnit spravedlivé míry a váhy, následuje vyprávění o tom, co učinil Amálek Izraeli, když táhl z Egypta. A začíná výzvou: „*Pamatuj!*“ (Dt 25,17). Podle rabínů není totiž řazení témat v Tóře náhodné. Pokud Bůh říká: Podívej se na ohavnost Amáleka, činí tak v naději, že tento pohled způsobí, že Izrael si uvědomí své vlastní ohavnosti a nebude muset být zahanben přímou otázkou: Jakou ohavnost (s nespravedlivými mírami a váhami nebo s něčím jiným) to činíš? Jak popisuje midraš: „*K čemu se má ta věc přirovnat? Ke králi, který měl zahradu a psa připoutaného u vchodu do zahrady. Král seděl ve své horní komnatě... a pozoroval, co se děje v zahradě. Králův přítel (podle jiné varianty syn) vešel krást (ovoce)... a popudil psa, který se na něj vrhl a roztrhal mu šaty. Král si řekl: Pokud*

¹²⁴ Propuštění matky mládat, které si člověk ponechá (Dt 25,15; Ex 20,12, Dt 22,7).

¹²⁵ BENEŠ, J. *Směrnice a řády. Zákoník v Páté knize Mojžíšově*. Praha: Advent – Orion, 2012, s. 189.

¹²⁶ IBN EZRA, Devarim 25,15; RAŠI, Devarim 25,15.

¹²⁷ BENEŠ, J. *Směrnice a řády. Zákoník v Páté knize Mojžíšově*. Praha: Advent – Orion, 2012, s. 190.

¹²⁸ HATTIN, M. *Ki tetze. Of Weights and Measures*. <https://etzion.org.il/en/tanakh/torah/sefer-devarim/parashat-ki-tetze/ki-tetze-weights-and-measures>.

řeknu svému příteli: Proč jsi vstoupil do mé zahrady? Zahanbím jej tím. Proto mu řeknu: Viděl jsi toho šileného psa...? A on pochopí, co udělal. Podobně řekl Mojžíš: Hle, budu Izraeli vyprávět příběh o Amalekovi a on pochopí...¹²⁹

Koho se týkají „micvy“ o spravedlivých a nespravedlivých mírách a vahách?

Každý člověk má v dané zemi právo na spravedlivé míry, váhy a objemy. Zároveň však musí přijmout míry, váhy a objemy běžné v dané zemi a nemůže vyžadovat míry obvyklé v zemi svého původu.¹³⁰ Zvláštní míry a váhy měly ve starověku nejen jednotlivé země, ale dokonce i města.¹³¹ Tyto míry a váhy pak byly nazývány jménem města – např. „váha z Alalachu“, „váha z Karchemiše“.¹³² Bylo nezbytné tyto místní váhy akceptovat.

Spravedlnost ve věci všech typů měř a vah je požadována nejen pro „bratry“ (zejména pro sociálně slabé – vdovy a sirotky), nýbrž také pro cizince – hosty („gerim“) sídlící v zemi jako bezdomovci,¹³³ protože právě jich se týká předchozí kontext příkazu v Lv 19,33-34. Navíc je toto ustanovení „formulováno obecně a nijak nevynechává vůči komu je Izraelita zavázán vážit a měřit spravedlivě. Nic ho tedy neosvobozuje od povinnosti vážit a měřit spravedlivě svým soukmenovcům i cizincům, svým přátelům i nepřátelům.“¹³⁴

Spravedlivé míry a váhy jsou vyžadovány nejen od prodejců nýbrž i od kupujících. Kupující si mohli nosit vlastní závaží, aby si mohli váhu zboží zkontrolovat. Některé váhy (vzhledem k jejich velikosti) měli kupci doma: „Míru na obilí, mouku apod... mívali kupci pro její značný objem doma... To znamená, že rolníci jim své zboží, které chtěli prodat, dováželi a pak ovšem byli vydáni napospas nepoctivcům.“¹³⁵

Zároveň je textem knihy Devarim vyjádřeno také hodnocení (charakteristika) Hospodinova vyznavače, který je „Prost snahy kombinováním... získávat výhody obchodního (srov. Am 8,5) rázu, tedy je prost toho, co bylo běžné v kenaanské obchodní praxi (kalkulování, šizení, obohacování se a okrádání) a stylu života vůbec... Vypravěč v perikopě „Dvojit metr“ vyznavači sdělí, že nečiní bezpráví (nejedná podle), nestrání, nešidí (nešvindluje), nepodvádí, neklame, neokrádá, neo-

¹²⁹ Pirkej derabi Eliezer 44,9.

¹³⁰ IBN EZRA, Vajikra 19,35; Kicur šulchan aruch 62,10.

¹³¹ Mišna (Menachot 7,1) zmiňuje zvláštní „jeruzalémskou míru“ („mida jerušalmi“). Na zdi u Šušanské brány v Jeruzalému vyobrazena vzorová míra jednoho lokte ve dvou variantách. Vlevo byl „velký loket“ o celý palec („ecba“) větší než běžný loket (nazývaný Mojžíšův loket). Vpravo byl „malý loket“ o polovinu šířky palce menší než běžný loket. Člověk, který slíbil Chrámu dar drahého dřeva, jej měřil podle „malého lokte“. Člověk, který slíbil Chrámu dar levného dřeva, měřil podle „velkého lokte“ MIŠNA, Kelim 17,9; JASTROW, M. A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature. New York: The Judaica Press, 1996, Heslo: ŠUŠAN.

¹³² STEMBERG, E. a kol. Weights and Measures. In: Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. *Encyclopedia Judaica* 18. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD, 2007, s. 701.

¹³³ IBN EZRA, Vajikra 19,35; Kicur šulchan aruch 182,1.

¹³⁴ KAŠNÝ, J. *Právo v hebrejské Bibli*. Praha: Vyšehrad, 2017, s. 86.

¹³⁵ BIČ, M. (ed.). *Starý zákon. Překlad s výkladem. Čtvrtá a pátá kniha Mojžíšova. Numeri – Deuteronomium*. Praha: Kalich, 1974, s. 287.

*bohacuje se na úkor bližního (není parazit), neohrožuje, neškodí. Nemíchá-li věci a nemate-li, pak je jeho jednání transparentní. Neboli: respektování řádu a práva (má kámen a éfu spravedlivou) je důvěryhodný a spolehlivý. Lidé kolem něj nejsou nijak ohroženi (chrání je).*¹³⁶

Závěr

Rav Jehuda jménem Rava konstatuje, že většina lidí hřeší tím, že přestupuje zákaz krádeže.¹³⁷ Dokonce i nepřímá krádež prostřednictvím nepřesných měř a vah je velmi závažným porušením Božích příkazů. Podle názoru rabi Leviho „je trest za nespravedlivé míry a váhy horší než trest za nezákonné vztahy s příbuznými“,¹³⁸ protože v případě nezákonných vztahů je možné pokání, ale v případě „nespravedlivých“ měřidel nikoliv.¹³⁹

Společenská nebezpečnost „nespravedlivých“ měř a vah vyplývá především z toho, že při odhalení nepoctivce nelze jeho nespravedlnost napravit; tj. nespravedlivé zisky vrátit poškozenému (nelze přesně stanovit kdo byl poškozen, ani o jak velké částky se jednalo).¹⁴⁰ Za dostatečný způsob náhrady v tomto případě halacha nepovažuje ani větší peněžní dar na charitu, kterým je obvykle řešen případ, kdy nepoctivec okrádá celou pospolitost chybným výběrem daní nebo lichvou (také v tomto případě nelze přesně stanovit, koho a o kolik pachatel okradl).¹⁴¹ Rašbam upozornil, že dalším důvodem velké společenské nebezpečnosti tohoto jevu je, snadnost s jakou lze tímto způsobem oklamat druhého člověka: „Velký a malý znamená, že podvodník si připraví dvě chybná závaží, jedno těžší (o určitou hmotnost) a druhé lehčí (o stejnou hmotnost)..., když potom obě závaží položí na váhu, váha je přesná...“¹⁴² Pokud se tato závaží používají odděleně, přináší svému majiteli nepoctivý zisk a za tím účelem byla konstruována.

Při měření, vážení a stanovení objemu prodávaného zboží má člověk jen dvě možnosti. Může si zvolit jen dobro nebo zlo, život nebo smrt, požehnání nebo prokletí, spravedlivé nebo nespravedlivé míry, váhy a objemy. Rozhoduje se pro jednu z těchto variant a jeho rozhodnutí nese své plody. Pokud však chce mít člověk ve svém podnikání úspěch, má jen jedinou možnost podnikat čestně a žádat Boha o pomoc: „Co by měl člověk dělat, aby se stal bohatým? Měl by provádět své obchody čestně a prosit o milost toho, jemuž náleží veškeré bohatství.“¹⁴³ A veškeré bohatství patří pouze Bohu, jak sám říká prostřednictvím proroka Agea: „Mé je stříbro, mé je zlato, je výrok Hospodina zástupů“ (Ag 2,8).

Váhy a míry musí být „cedek“, což je interpretováno jako „poctivé“, „správné“ či „přesné“. Výraz „cedek“ však znamená především spravedlivý. Tato sprave-

¹³⁶ BENEŠ, J. *Směrnice a řády. Zákoník v Páté knize Mojžíšově*. Praha: Advent – Orion, 2012, s. 190.

¹³⁷ BT, Bava batra 165a.

¹³⁸ BT, Bava batra 88b; srov. Lv 18,6-18.

¹³⁹ BT, Bava batra 88b; srov. RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot geneva 7,12.

¹⁴⁰ BT, Bava batra 88b; RASHI, Bava batra 88b; RAMBAM, Mišne Tóra, Hilchot geneva 7,11.

¹⁴¹ Kicur šulchan aruch 62,7; 182,7.

¹⁴² RAŠBAM, Devarim 25,13.

¹⁴³ BT, Nida 70b.

dlnost v rabínském kontextu obsahuje kromě dimenze „přesnosti“ (správnosti) a řádného (poctivého, čestného a slušného) jednání vůči druhému člověku navíc ještě rozměr milosrdenství – velkoryse naměřit a navážit druhým lidem (zejména nejvíce ohroženým – vdovám, sirotkům, bezdomovcům) vždy o něco více než je přesné množství. Funkční a životaschopnou komunitou je jen ta, která dokáže, aby její spravedliví převážili nad nespravedlivými a jejich spravedlivé skutky nad skutky nespravedlivými.¹⁴⁴

Acknowledgment

Príspevek byl podpořen Kulturní a edukační grantovou agenturou (KEGA) Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR na základě projektu: *Social Work Based on Moral Values — Innovation of the Study Program Number 011KU-4/2023*. Tato práce byla také podpořena grantem Slovenské agentury pro výzkum a vývoj č. APVV22-0204 *Religiosity and the values of sustainability*.

Prameny:

- EJN JAAKOV. https://www.sefaria.org/Ein_Yaakov?tab=contčlenovéents.
Ganzfried, Šlomo (ed.). 2012. Kicur šulchan aruch. I., II., Těšín: Agadah.
Ibn Ezra's Torah Commentary. http://mg.alhatorah.org/Dual/Ibn_Ezra_First_Commentary/1.1#-t1e0n6.
KARO, Yosef. Shulhan Arukh. Jerusalem: Mifal Shulchan Aruch Hashalem, 1944.
LEIBUSH, Meir (MALBIM). Ha-Malbim al ha-Torah. Jerusalem, 1957.
LEIBUSH, Meir (MALBIM). Jechezkel. https://www.sefaria.org/Malbim_Beur_Hamilot_on_Ezekiel?tab=contents
Lerner (ed.). 1971. Ruth Rabba, Jeruzalém.
Midraš Tanchuma, Jerusalem, 1958.
Mišna berura; <http://mishnaberura.eu5.org/>
Pirkej derabi Eliezer. Chovev, New York, 1944.
RABINOVITH, Mordechai(ed.). 2006. The Mishnah. Mesorah Publications: New York, Ltd.
RAMBAM, Eruvin. https://www.sefaria.org/Rambam_on_Mishnah_Eruvin?tab=contents
RAMBAM, Misneh Torah, TOUGER, Eliyahu (ed.). 1990. New York: Moznaim.
RAMBAN, Šemot. https://www.sefaria.org/Ramban_on_Exodus?tab=contents.
RAŠBAM, Vajikra. https://www.sefaria.org/Rashbam_on_Leviticus?tab=contents.
RIF, Bava batra 44b. https://www.sefaria.org/Rif_Bava_Batra.44b?lang=bi.
RITVA, Bava mecia, HaTorah. Tel Aviv, 1958.
ROŠ, Bava batra. https://www.sefaria.org/Rosh_on_Bava_Batra?tab=contents.
Sefer hachinuch. Schottenstein Edition Sefer Hachinuch (Book of Mitzvos), I.-X., Mesorah Publications Ltd., 2016.
Shaarey Teshuvah. Jeruzalém, 1966.
Šelomo ben Jicchak (RAŠI). The Pentateuch and Rashi's commentary: A linear translation into English. Brooklyn: Publishing Company, 1977.
Šelomo, Zalman, Auerbach, Minchat Šelomo. I.-III. <https://hebrewbooks.org/1595>.
Talmud Bavli. The Schottenstein Daf Yomi Edition. Menorah Publications, Ltd.: New York, 1997.
Talmud Jerušalmi. <http://www.mechon-mamre.org/b/r/r0.htm>.
Targum Yerušalmi. Jeruzalém, 2008.
Targum Jonatan. <https://www.sefaria.org/texts/Tanakh/Targum/Targum%20Jonathan>.
Tosafot, Joma 80b. https://www.sefaria.org/Tosafot_Rid_on_Yoma.80b?lang=bi.
Targum Onkelos. <http://www.mechon-mamre.org/i/t/u/u0.htm>.

Literatura (včetně internetových zdrojů):

- Beneš, Jiří. 2008. Desítka aneb Deset slov o Bohu a člověku. Praha: Návrat domů.
Beneš, Jiří. 2012. Směrnice a řády. Zákoník v Páté knize Mojžíšově. Praha: Advent – Orion.

¹⁴⁴ 3x Zákaz!

- Bič, Miloš (ed.). 1975. Starý zákon. Překlad s výkladem. Druhá a třetí kniha Mojžíšova. Exodus – Leviticus. Praha: Kalich.
- Bič, Miloš (ed.). 1968. Starý zákon. Překlad s výkladem. Dvanáct proroků. Ozeáš až Malachiáš. Praha: Kalich.
- Bič, Miloš (ed.). 1974. Starý zákon. Překlad s výkladem. Čtvrtá a pátá kniha Mojžíšova. Numeri – Deuteronomium. Praha: Kalich.
- Bič, Miloš (ed.). 1984. Starý zákon. Překlad s výkladem. Ezechiel – Daniel. Praha: Kalich.
- Bright, John. 1981. A History of Israel. Philadelphia: Westminster Press.
- Hattin, Michael. Ki tetze. Of Weights and Measures. <https://etzion.org.il/en/tanakh/torah/sefer-de-varim/parashat-ki-tetze/ki-tetze-weights-and-measures>.
- Hirsch, Emil a kol. Weights and Measures. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/14821-weights-and-measures>.
- Hroboň, Bohdan (ed.). 2017. Komentáře k Starému zákonu. V. Žalmy 51-75. Trnava: Dobrá kniha.
- Jastrow, Marcus. 1996. A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature. New York: The Judaica Press
- Kaiser, Walter C. 1983. Toward Old Testament Ethics. Grand Rapids: Zondervan Publishing House.
- Kašný, Jiří. 2017. Právo v hebrejské Bibli. Praha: Vyšehrad.
- Lambert, Wilfred G. 1996. Babylonian Wisdom Literature. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Mackerle, Adam. 2017. Český ekumenický komentář ke Starému zákonu. Ámos. Když Bůh musí řvát jako lev. Praha: Centrum biblických studií AV ČR a UK.
- Scott, Robert Balgarnie Young. 1959. Weights and Measures of the Bible. The Biblical Archaeologist, díl. 22, č. 2, květen 1959, The University of Chicago Press.
- Stemberg, Eliezer a kol. 2007. Weights and Measures. In: Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael. Encyclopedia Judaica 18. Jerusalem: Thomson Gale, Keter Publishing House LTD.
- Travis, Daniel. Weights and Measures. <https://torah.org/learning/integrity-weightsandmeasures/>
- Varšo, Miroslav. 2015. Komentáře k Starému zákonu 4. Ozeáš, Joel, Amos. Bratislava: Teologická fakulta Trnavskej univerzity.
- Vaux, Roland de. 1965. Ancient Israel. New York: McGraw-Hill Book Company.

ÚMRTIA U PÁLFFYOVCOV Z ČERVENÉHO KAMEŇA V 17. STOROČÍ.

EVA ZUZANA VON PUCHHEIM († 26. 9. 1639),
MÁRIA MAGDALÉNA FUGGER († 6. 6. 1643),
MIKULÁŠ IV. PÁLFFY († 6. 8. 1679)¹

PRAMENE CIRKEVNEJ PROVENIENCIE AKO ZDROJE GENEALOGICKÉHO BÁDANIA O UHORSKEJ ARISTOKRACII

Eva BENKOVÁ

The death in the Pálffy family from the Červený Kameň Castle in the 17th century. Eva Susanna von Puchheim († 26. 9. 1639), Maria Magdalena Fugger († 6. 6. 1643), Nicholas IV Pálffy († 6. 8. 1679)

Sources of church provenance as sources for genealogical research on the Hungarian aristocracy

Church registers are generally one of the initial sources of genealogical research, but when researching the aristocratic families of Hungary this is not a completely true statement. The example of the Pálffy family in the 17th century shows that sometimes only the unavailability of the digitised records in the online space can be an objective obstacle for a researcher. In the 17th century, the Červený Kameň Castle in the Bratislava County had the status of the most important representative residence of the Pálffy family. The Pálffy family was born and died at the Červený Kameň Castle and these life events were recorded in the church registers by the parish priests of the local Roman Catholic parish located in the nearby sub-castle town of Častá. The oldest church registers from Častá date back to the years 1639 - 1722 and apart from the records of the death of three of the family – Eva Susanna von Puchheim († 26 September 1639), Maria Magdalena Fugger († 6 June 1643) and Nicholas IV. Pálffy († 6. 8. 1679) – they show how the aristocracy from the Červený Kameň Castle entered into social interactions in the court community through spiritual kinship (godparenthood).

Keywords: *sources of church provenance, church registers, the Pálffy aristocratic family, Červený Kameň Castle.*

Ohliadnuc sa za najnovšou slovenskojazyčnou literatúrou o aristokracii v ranom novoveku táto reflektujúca najnovšie metodologické trendy v európskej historiografii vo výskume šľachty prináša poznanie o aristokratickej kultúre, každodennosti života na dvoroch uhorskej šľachtickej elity či ekonomickej situácii a hospodárskom správaní sa šľachty v Uhorskom kráľovstve a v habsburskej monarchii. V prípade Pálffyovcov sú aplikované viac-menej identické vedecko-vý-

¹ Štúdia je výstupom z projektu „APVV-20-0598 Úloha slovenčiny v Uhorsku v ranom novoveku“.

skumné prístupy.² Popri „veľkých“ témach sú dnes už známe i mnohé detaily zo súkromného života Pálffyovcov a pokračujúci výskum (predovšetkým súkromnej korešpondencie) umožňuje biografie pánov i dám z pálfyovskej rodiny priebežne dopĺňať. Pri výskume aristokracie (i Pálffyovcov) ale viac-menej mimo bádateľskej pozornosti stoja pramene cirkevnej proveniencie a patronátnej agendy. Ranonovoveký človek bol súčasťou kresťanskej spoločnosti a bez ohľadu na svoj sociálny status podliehal evidencii veriacich duchovnou správou. Preto je na tomto mieste nutné hovoriť predovšetkým o cirkevných matrikách, zápisy v ktorých udávali pevné kontúry životu každého človeka a historikovi pri výskume nastavujú objektívne časové mantinely a horizonty. Obzvlášť pri šľachticoch je zvykom v literatúre udávať aj rok narodenia a smrti.³ Často ale autori operujú mylnými dátami. Na to, ako zostaveniu pálfyovskej genealógie vie pomôcť štúdium cirkevných matrik, poukazujú štúdie Mareka Gilányiho a Daniela Hupka z roku 2018.⁴ Túto stať možno preto pokladať za pokračovanie hľadania nie zanedbateľných faktov o uhorskej aristokracii.

Na konci 16. storočia sa rezidenciou Pálffyovcov stal hrad Červený Kameň v Prešporskej stolici. Keď v roku 1619 prebehla vôbec prvá delba pálfyovského imania, rodové sídlo získal do správy Štefan II. Pálffy (1587 – 1646), prvorodený syn Mikuláša II. Pálffyho (1552 – 1600) a Márie Magdalény Fugger zu Kirchberg und Weissenhorn (1566 – 1643).⁵ Aj majetkové vyrovnanie medzi príslušníkmi druhej a tretej generácie červenokamenských Pálffyovcov z roku 1648 deklarovalo, že väčšinový podiel hradu (tri štvrtiny) ostal v ďalších desaťročiach v rukách primogenitúrnej vetvy.⁶ V pálfyovskej rodovej histórii si Červený Kameň držal status najvýznamnejšieho reprezentačného sídla,⁷ bol domovom mladých Pálffyovcov i tých, ktorí tu strávili posledné chvíle svojich životov.

Hrad Červený Kameň bol súčasťou duchovnej správy rímskokatolíckej farnosti so sídlom v podhradskom mestečku Častá. Síce dnes sú pre tvorbu rodokmeňov prvoradým (a často len jediným) zdrojom cirkevnej matriky dostupné na we-

² V slovenskej historiografii sa v súčasnosti intenzívne Pálffyovcami zaoberá napríklad Anna Fundárková. Z veľkého počtu jej publikovaných prác vyberám: FUNDÁRKOVÁ, A. *Barokový aristokrat*. Bratislava : VEDA, 2018, 236 s. Na Pálffyovcov sa sústreďuje tiež Ingrid Halászová (predtým Štibraná). ŠTIBRANÁ, I. *Rodová portrétna galéria a umelecké zbierky Pálffyovcov na Červenom Kameni. Obdobie prvých troch generácií rodu v 16. – 17. storočí*. Kraków; Trnava : Towarzystwo Słowaków w Polsce; Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2013, s. 286 s. V posledných rokoch sa konalo aj niekoľko konferencií o rode Pálffy: HUPKO, D. (ed.). *Res Pálffyana. Príspevky k dejinám rodu Pálffyovcov*. Častá : O. Z. Červenokamenské panstvo, 2018, 240 s; MACEJKA, M. (ed.). *Pálffyovci. Dejiny šľachtického rodu od 17. po 20. storočie*. Malacky : Mestské centrum kultúry Malacky, 2018, 206 s; MALEČKOVÁ, K. (ed.). *Familia Pálffy. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Bojnice : Slovenské národné múzeum – Múzeum Bojnice, 2020, 127 s.

³ V tejto štúdii uvádzam roky narodenia a smrti príslušníkov rodu Pálffy len v prípade, že najnovšie práce ich poznajú.

⁴ GILÁNYI, M. Pálffyovské hroby vo Viedni. In MACEJKA, *Pálffyovci*, s. 73-114; HUPKO, Daniel. Poznámky k miestam posledného odpočinku červenokamenskej línie Pálffyovcov: Hrad Červený Kameň a Smolenice. In MACEJKA, *Pálffyovci*, s. 115-134.

⁵ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (ďalej MV SR), Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Rod Pálffy – pezinská vetva (ďalej PV), i. č. 8, š. 5, fol. 86v-90v.

⁶ MV SR, SNA, f. PV, i. č. 8, š. 5, fol. 90v-93.

⁷ ŠTIBRANÁ, *Rodová portrétna galéria*, s. 9.

bovom sídle organizácie FamilySearch, v prípade Častej sú online k dispozícii len digitalizáty matrik od roku 1723.¹ Pre častiansku rímskokatolícku cirkev sa v skutočnosti zachovali matriky vedené už od roku 1639, pričom tieto datované rokmi 1639 – 1722 sú na bádanie prístupné iba v Štátnom archíve v Bratislave.² Zrejme aj táto okamžitá „nedostupnosť“ je príčinou, prečo najstaršie záznamy v matričných knihách vo farnosti Častá neboli dosiaľ adekvátne vyxcerpované. Z metodického hľadiska je treba pri analýze a následnej interpretácii matričných údajov brať do úvahy aj prípadné nekonvenčné okolnosti zápisu farárom zdieľaných informácií. Totiž, napríklad v prípade matriky zomrelých nemusí záznam jednoznačne hovoriť o tom, či daná osoba aj v danej farnosti zomrela alebo či tam bola pochovaná.

Zo všetkých matrik (pokrstených, sobášených a zomrelých) z častianskej farnosti zo 17. storočia sú Pálffyovci registrovaní iba v matrike zomrelých. Aj v literatúre sa z genealogických dát u Pálffyovcov najviac pozornosti dostalo práve udalosti smrti. U Pálffyovcov, ktorí boli súčasťou spoločenskej elity krajiny, boli pohrebné ceremónie podobne ako u iných aristokratov nástrojom mocenskej reprezentácie a komemorácie. Takisto Pálffyovci venovali veľkú pozornosť sepulkrálnej architektúre.³ Autorky najnovších prác o problematike pohrebov a smútočných obradov u Pálffyovcov sústreďujú svoju pozornosť práve na takéto témy – na prvé známe pohrebiská rodu a pohreby Mikuláša II. Pálffyho v roku 1600, či trojitý pohreb v roku 1646 (Márie Magdalény Fugger, manželky Mikuláša II., a jej dvoch synov Štefana II. a Jána II. (? – 1646), či podobám zbožnosti u Pálffyovcov.⁴

„... daly zvonit a pro nu swatu mssu ssluzily...“. Eva Zuzana von Puchheim zomrela 26. septembra v roku 1639

Eva Zuzana von Puchheim zu Göllersdorf vstúpila do rodiny Pálffy vydajom dňa 17. apríla roku 1618, keď sa jej manželom stal Štefan II. Pálffy.⁵ Jej osobný

¹ Slovakia Church and Synagogue Books, 1592 – 1935, Roman Catholic, Pezinok, Častá [online]. [cit. 2023-07-09]. Dostupné na internete <<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-JRP?owc=9P3D-PTL%3A107654301%2C111322501%2C111322502%3Fcc%3D1554443&wc=9P3D-PTG%3A107654301%2C111322501%2C111322502%2C145572101&cc=1554443>>.

² MORIŠOVÁ, V. *Zbierka cirkevných matrik. 1. zväzok. Báb – Okoč (1 – 1634)*. Bratislava : Štátny oblastný archív v Bratislave, 1987, s. 85; MV SR, Štátny archív v Bratislave (ďalej ŠA BA), f. Zbierka cirkevných matrik, i. č. 501-502, š. 193-194.

³ HALKO, J. – KOMORNÝ, Š. *Dóm. Katedrála sv. Martina v Bratislave*. Bratislava : Lúč, 2010, s. 212-216.

⁴ KISS, E. – VISKOLCZ, N. Pohreby Pálffyovcov v ranom novoveku. In LENGYELOVÁ, T. – PÁLFFY, G. (eds.). *Koronovácie a pohreby. Mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku*. Budapest; Békéscsaba : Historický ústav Filozofického výskumného centra Maďarskej akadémie vied; Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2016, s. 131–165; KUŠNIRÁKOVÁ, I. Podoby zbožnosti Pálffyovcov v ranom novoveku. In HUPKO, *Res Pálffyana*, s. 54-73; FUNDÁRKOVÁ, A. Fugger Mária, a „győri hős“, Pálffy Miklós felesége és özvegye. In SIPOS, B. – KRÁSZ, L. (szerk.). *A női kommunikáció kultúrtörténete*. Budapest : Napvilág Kiadó, 2019, s. 34-46. Za láskavé poskytnutie literatúry ďakujem pani Mgr. Anne Fundárkovej, M. A., PhD. z Historického ústavu SAV, v. v. i.

⁵ JEDLICSKA, P. *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401-1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Budapest : Stephaneum Nyomda R. T., 1910, s. 494. Rodokmeň Pálffyovcov

život či pôsobenie na pálfyovskom dvore historikov doposiaľ veľmi nezaujímali. Príčinou je zrejme nedostatok dobových prameňov.⁶ Napodiv najčastejšie sa literatúra zmieňuje o jej skone.

O jej smrti koncom roka 1639 sa vedelo vďaka korešpondencii troch pálfyovských bratov. Listy adresované vdovcovi Štefanovi II. umožnili naposledy Erike Kiss a Noémi Viskolcz rezumovať, že niekdajšia dvorná dáma cisárovnej Anny Habsburskej zomrela v mesiaci november roku 1639.⁷ Jesenné týždne trávil Štefan II. v Prahe a práve tam mu z Viedne brat Pavol IV. (1592 – 1653) poslal list datovaný 30. novembrom, v ktorom mu dohovára, aby nechal svoju zosnulú manželku pochovať ešte skôr, ako sa on sám prinavrátí do Uhorska.⁸ Prípravu pohrebu svojej švagrinej napokon prevzal do svojich rúk ďalší Štefanov brat, Ján II. Ján II. v liste z 9. decembra signovanom vo svojom sídle v Suche nad Parnou Štefana II. informoval o svojom zámere ísť do Prešporka zväčšiť rodinnú hrobku (pozn. autorky v Dóme svätého Martina), v ktorej bol ako prvý na večný odpočinok uložený Mikuláš II., svokor Evy Zuzany.⁹ Ján II. sa v liste svojmu bratovi Štefanovi II. zdôveril tiež s obavou, že tamojší kňazi budú od neho vyžadovať prísľub pre zábezpeku vzniknutých nákladov. Pohreb Evy Zuzany sa podľa ďalších listov uskutočnil niekedy v prvej polovici posledného mesiaca roku 1639,¹⁰ avšak k (sekundárnemu) uloženiu jej telesných ostatkov v prešporskej krypte prišlo (podľa najnovších zistení) až o rok.

Pri takýchto nejasnostiach by výskum mal pokračovať alebo mal byť doplnený matričnými záznamami, doposiaľ sa tak ale nestalo. O smrti a pohrebe Evy Zuzany sa píše v matrike zomrelých farnosti Častá „*Die 26. (pozn. autorky septembris) mortua est illustrissima domina comitissa Eua Susanna consors illustrissimi domini comitis Stephani Palfi et fuit sepulta die 12. novembris 1640 Posonj in templo Sancti Martini.*“¹¹ V rámci pálfyovskej patronátnej agendy je navyše uschovaný aj jeden pomerne stručný slovenskojazyčný list z 24. októbra

najnovšie v: FUNDÁRKOVÁ, A. Károly Pál Pálffy and the Dear “Familia”. Pálffy Family Disputes in the Mid-Eighteenth Century Based on the Family Documents. In *Historical Studies on Central Europe*, vol. 1, no. 1, 2021, s. 93-96.

⁶ V Slovenskom národnom archíve je k dispozícii niekoľko kusov listov adresovaných Eve Zuzane von Puchheim. Z obsahovej stránky ide o hospodársku korešpondenciu. MV SR, SNA, f. Rod Pálffy – Ústredný pálfyovský archív, A. 1, L. 4, F. 6.

⁷ KISS – VISKOLCZ, Pohreby Pálffyovcov, s. 143, poznámka pod čiarou č. 43.

⁸ „Mivel Isten O szent Felsége Kgd szerelmes házastársát kivevé ez árnyék világból, jó volna és nemcsak hasznára Kgnek, de még a költségre is nézve, ha Kgd előbb elhagyná temettetni, hogy sem haza jönne Kgd, és bizna a dolgot emberséges emberekre, jobb volna magának is Kgnek sok okokért.“ JEDLICSKA, *Eredeti részletek gróf Pálffy-család*, č. 459, s. 246-247.

⁹ Hoci sa Ján v liste bližšie nezmiene o okolnostiach rozšírenia hrobky, iný pohreb ako Evy Zuzany sa u Pálffyovcov v tom čase nepripravoval. „*most Pozsonyba fog menni a temetőhelyet öregbíteni, de félő, hogy a papok kényszerítteni fogják költségrek igéretére.*“ JEDLICSKA, *Eredeti részletek gróf Pálffy-család*, č. 461, s. 247-248.

¹⁰ KISS – VISKOLCZ, Pohreby Pálffyovcov, s. 143. List Pavla Štefanovi, ktorý je v citovanej publikácii v poznámke č. 45 datovaný 4. decembrom 1639, bol v skutočnosti napísaný 14. decembra 1639. K tomu JEDLICSKA, *Eredeti részletek gróf Pálffy-család*, č. 462, s. 248 a MV SR, SNA, f. Rod Pálffy – Ústredný pálfyovský archív, Elenchus novus litteralium instrumentorum et actorum archivii centralis excelsae familiae d. d. principis et comitum Pálffy ab Erdöd /titt./ inchoatus. Anno MDCCCXXIX, č. 9, s. 525.

¹¹ MV SR, ŠA BA, f. Zbierka cirkevných matrik, i. č. 501, š. 194, s. 205.

roku 1639, ktorý je adresovaný buď kaplánovi Kaplnky Nanebovzatia Panny Márie na hrade Červený Kameň, alebo farárovi kostola sv. Imricha v mestečku Častá.¹² Píše sa v ňom: „Pozdrawený a ssluzbu swu wasseg milostý wskazugem, w: m: Zrozkazu Panskeho chczel Pýsatý, Ponewacz Zagtra tricatj den bude Ze nassa Paný welikomozna Zemrela, tedj uminilj nassý Paný welikomossný geg Ze swatu mssu triczateho drzatzj, Protoss gest gegich Prosba, abiste Zagtra od 8. mý hodin az do 9. dalj Zwonit a Pronu swatu mssu ssluzilý, kteressto uffagu Paný Ze to nebude Procj wassý milostj, stim w: m: Panu Bohu a mna do wasseg m: wmodli-bu Porucuczam. Datum Vereskö. 24. 8t[o]b[ris]. A[nn]o 1639.“¹³ Hoci list priamo nepomenúva zosnulú, za ktorú panstvo žiadalo na 25. októbora roku 1639 hodi-nové zvonenie a odslúženie bohoslužby, súčasné poznanie pálfyovskej genealó-gie umožňuje zomrelú pani veľkomožnú identifikovať práve ako Evu Zuzanu von Puchheim. Manželka Štefana II. Pálffyho, ktorá pochádzala z prostredia dolno-rakúskej aristokracie a bola matkou Mikuláša IV. (1619 – 1679) a Márie (manžel-ky Gabriely Erdódyho), aj vďaka už známemu a potvrdzujúcemu zápisu v matrike častianskej farnosti zomrela 26. septembra 1639 na hrade Červený Kameň. Toto zistenie dáva napokon tušiť, prečo Pavol IV. v liste z 30. novembra naliehal na svojho brata Štefana II., aby pohreb svojej manželky neodkladal. Podľa matrič-ného zápisu malo byť telo nebožtíčky v krypte dómu v Prešporku uložené až 12. novembra roku 1640.¹⁴ Odpovede na otázky, kde prebehli v decembri roku 1639 pohrebné rituály a kde telesné ostatky Evy Zuzany dočasu spočinuli, nie sú zná-me. Najskôr to ale bolo priamo v kaplnke na hrade Červený Kameň.¹⁵ Počiatkové úvahy Jána Pálffyho o nákladoch na zveľadenie rodinnej hrobky mohli nakoniec viesť k tomu, že úprava hrobového miesta si vyžiadala aj väčšiu časovú investíciu.

„...mortua est illustrissima domina nostra...“. 6. jún 1643, deň, keď zomrela Mária Magdaléna Fugger

Ďalšou paňou vydatou do pálfyovskej rodiny, ktorej smrť ku dňu 6. júna roku 1643, registruje matrika zomrelých z Častej, je Mária Magdaléna Fugger, man-želka Mikuláša II. Pálffyho a zároveň svokra Evy Zuzany von Puchheim. Farár zrejme dodatočne (naznačuje to iná farba použitého atramentu oproti ostatným záznamom na danej strane knihy) do matriky zapísal „NB (pozn. autorky nota bene) 6 (pozn. autorky junii) mortua est illustrissima domina nostra Maria Pal-fy.“¹⁶ Matričný záznam jednoznačne potvrdzuje úsudok Eriky Kiss a Noémi Vis-

¹² MV SR, SNA, f. Rod Pálffy – Panstvo Červený Kameň 1 (ďalej ČK 1), i. č. 673/1, š. 136, fol. 1.

¹³ MV SR, SNA, f. ČK 1, i. č. 673/1, š. 136, fol. 1.

¹⁴ 12. november 1640 ako dátum pohrebu Evy Zuzany uviedol vo svojom diele aj Pál Jedlicska, zdroj však nepublikoval. Zároveň ale na rovnakom mieste napísal, že zomrela v novembri roku 1640. JEDLICSKA, *Eredeti részletek gróf Pálffy-család*, s. 494.

¹⁵ Keď 19. augusta v roku 1645 zomrela na Červenom Kameni mladá grófka Sibyla von Schwarzenberg, jej telo bolo na hrade Červený Kameň („in arce Biberspurg deposita“) uložené až do pohrebu vo februári 1646. Pochovaná bola vo farskom kostole v Častej. Telesné ostatky Márie Magdalény Fugger zotrvali na Červenom Kameni takmer tri roky. MV SR, ŠA BA, f. Zbierka cirkevných matrik, i. č. 501, š. 194, s. 221/223.

¹⁶ MV SR, ŠA BA, f. Zbierka cirkevných matrik, i. č. 501, š. 194, s. 206.

kolcz, ktoré dátum smrti Márie Magdalény Fugger určili na základe listu jej syna Jána II. bratovi Štefanovi II. z 5. júna roku 1643.¹⁷

„... lux perpetua luceat ei.“ Moment smrti Mikuláša IV. Pálffyho prišiel 6. augusta v roku 1679

V roku 1679 do matriky zomrelých v Častej pribudol tiež záznam o smrti Mikuláša IV. Pálffyho. Miestny farár zapísal: „6. (augusti) mortuos est illustrissimus comes Nicolaus Palfffy circa hora 10 vespery. Requiem aeternam dona ei domine. Et lux perpetua luceat ei.“¹⁸

Z ostatných matričných memorabií o Pálffyovcoch v 17. storočí

Okrem matrik zomrelých z farnosti Častá zo 17. storočia možno Pálffyovcov nájsť aj v miestnej matrike pokrstených. Za krstných rodičov svojich detí si Pálffyovcov pravidelne vyberali úradníci, dvorskí služobníci i vojaci z Červeného Kameňa. V 17. storočí do kmotrovského vzťahu pravidelne vstupovali Mária Magdaléna Fugger, Františka Pálffy (dcéra Jána II. Pálffyho), Ján II. Pálffy so svojou manželkou Juditou Amadé, Pavol IV. Pálffy, Mikuláš IV. Pálffy s manželkou Máriou Eleonórou von Harrach zu Rohrau (1634 – 1693) i s dcérou Máriou Eleonórou.¹⁹

Na konci matričnej evidencie z rokov 1639 – 1677 sa nachádza časť zle čitateľnej a najmä nedatovanej matriky birmovaných, resp. zoznam birmovaných z 22. mája (bez udania roku).²⁰ Popri birmovancoch z Častej je tu zapísaný aj Ján Pálffy, ktorý prijal birmovné meno Ferdinand. Aspoň približne datovať zápis a identifikovať, o ktorého Jána Pálffyho ide, umožňuje skutočnosť, že sviatosť birmovania udelil biskup Ferdinand Pálffy. Ferdinand Pálffy (1619 – 1680) bol od roku 1672 titulárnym čanádske biskupom (od roku 1673 vysväteným) a od roku 1678 jágerským biskupom.²¹ Záznam teda najskôr hovorí o Jánovi IV., synovi Mikuláša IV. Pálffyho. V tomto súpise sú naopak medzi birmovnými rodičmi viacerých birmovancov z častianskej farnosti zapísaní z pálfyovskej rodiny Mikuláš IV. a jeho synovia Mikuláš V. a František I.²²

¹⁷ KISS – VISKOLCZ, Pohreby Pálffyovcov, s. 144. „Mivelhogy holnap leszen Anniversariumja a szegény Istenben elnyugodt Asszonyom Anyánk halálának, akarám Kgdnek értésére adnom, minthogy egész esztendő által az egész jószágban levő papoknak úgy rendeltem volt, hogy mindennap az ünnepek kívül az várba két misét szolgáltassak, holnap Anniversariumja leszen.“ JEDLICSKA, Eredeti részletek gróf Pálffy-család, č. 764, s. 383.

¹⁸ MV SR, ŠA BA, f. Zbierka cirkevných matrik, i. č. 502, š. 194, s. 183.

¹⁹ MV SR, ŠA BA, f. Zbierka cirkevných matrik, i. č. 501-502, š. 194, passim.

²⁰ MV SR, ŠA BA, f. Zbierka cirkevných matrik, i. č. 501, š. 194, s. 346/349; HUPKO, D. Príbuzenské vzťahy Pálffyovcov a Erdődyovcov v 18. a 19. storočí. In HUPKO, Res Pálffyana, s. 23.

²¹ SZINNYEI, J. Magyar írók élete és munkái [online]. [cit. 2023-07-09]. Dostupné na internete <<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>>; Magyar Katolikus Lexikon [online]. [cit. 2023-07-09]. Dostupné na internete <<http://lexikon.katolikus.hu/P/P%C3%A1lffy.html>>.

²² Okrem nich je tu bližšie neidentifikovateľná „comitissa“. Mohlo ísť napríklad o manželku či niektorú z dcér Mikuláša IV. Pálffyho. MV SR, ŠA BA, f. Zbierka cirkevných matrik, i. č. 501, š. 194, s. 346/349.

Matriky rímskokatolíckej farnosti Častá zo 17. storočia pripomínajú, že cesta k lepšiemu poznaniu rodinnej kroniky Pálffyovcov vedie nielen cez výskum pálffyovských archívov vo Viedni a Bratislave²³ a že „objavenie“ biografických dát je veľakrát viac vecou náhody (podmienanou ešte čitateľnosťou) ako úmyselného hľadania a systematického archívneho výskumu.

²³ Familienarchiv Pálffy-Daun (Depot) v Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Abteilung des Österreichischen Staatsarchivs in Wien a archívne fondy Rod Pálffy v Slovenskom národnom archíve v Bratislave.

A SZLOVÁKIAI UNGI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE HARANGJAI

HEGEDŰS Gyöngyi¹

The Bells of the Reformed Diocese of Ung in Upper Slovakia

The Diocese of Ung in Upper-Slovakia, which used to be part of the Diocese of Tiszáninnen, now consists of 18 congregations. These congregations were surveyed from a museological point of view in 2002. The 35 bells were created between 1635 and 2002. A closer look at the fate of the bells can tell us a good deal about history. The two earliest bells are the work of bellfounder György Wierd from Eperjes. There are only written records of the bells from the 18th century, only a few bells from the next century remained, and most were created in the 20th century. The bells destroyed in World War I were replaced by all congregations within a short time. Most of today's bells were made in the 1920s. After World War II, bells were also created in socialism and 5 churches in Ung are examples of this.

Keywords: *bells, Reformed Diocese of Ung, George Wierd, Ferenc Egri, bellfounders of Kisgejóc, bellfounders in the 20th century.*

Ung vármegye a 15. század során népesedett be. A lakosság 70–80%-a magyar volt, mellettük németek, szlovákok, ruszinok laktak. A reformáció a magyarokat, németeket és a szlovákok többségét érintette. 1560 után a kálvini irányzat került előtérbe, amit a Homonnai-Drugethek, a Nagymihályi család, a Dobók, Csicseriek, Mokcsayak, Rákócziak, Pálóczi-Horvátok, Berényiek támogattak. A legtöbb református gyülekezet a 16. század végén alakult. A 17. századi ellenreformáció súlyosan érintette ezt az egyházmegyét, a katolikus hitre áttért Drugeth György zempléni és ungi főispán és II. Rákóczi György özvegye, Báthory Zsófia révén, akiknek nagy birtokaik voltak itt. Sok református gyülekezet megszűnt, vagy úgy megcsappant a hívek száma, hogy anyaegyházból leányegyházzá vált.²

1735-ben a Tiszajobbparti Esperesi Szövetség Tiszáninneri Egyházkerületé alakult át. Négy egyházmegyéből állt: Borsod–Gömör–Kishont, Abaúj–Torna, Zemplén és Ung.³

Ung vármegyét felekezeti és etnikai sokszínűség jellemezte. Az 1787. évi népszámláláskor 5 mezővárosban és 200 faluban 58 ezren éltek, az 1869. évi népszámláláskor pedig 130 ezer volt a lakosság száma. Ekkorra már a görögkatolikusok voltak abszolút többségben, 53–55 %-ban. A reformátusok 17–18 ezres

¹ A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei muzeológusa

² HARASZY, K. I. rész. Az egyházmegye története. In *Az Ungi Református Egyházmegye*. Szerk. Haraszty Károly Nagykapos: Az Ungi Református Egyházmegye (Lelkész és Tanító) Egyesülete 1931, pp. 21–34, 44–54.

³ UGRAI, J. *A Tiszáninneri Református Egyházkerület története a Türelmi Pátenstől a Protestáns Pátensig. A Tiszáninneri Református Egyházkerület belső élete és működése 1781–1860*. Sárospatak: Hernád kiadó, 2017.

létszáma 13–17 %-os arányt képviselt, ők a nagykaposi járásban koncentráálódtak. Az anyagyülekezetek híveinek létszáma sehol sem érte el az 1000 főt. Az 500–600 fős gyülekezetek már nagyinak számítottak, a 200 fős eklézsiák voltak a legjellemzőbbek. Ennek megfelelően állandóak voltak a súlyos anyagi nehézségek.⁴

Nagykapos és Ungvár volt a két legjelentősebb település. Mindkettőben 600 fő körüli református gyülekezeti létszám volt a jellemző. A vármegye központja 1770-ig Nagykapos volt, később pedig Ungvár.⁵

A 19. század közepén 39 anyaegyház és 58 leányegyház tartozott az Ungi Egyházmegyéhez. Trianon után Záhony és Győröcske Magyarországhoz került, 16 anyaegyházat az akkor létrejövő csehszlovákiai Kárpátaljai Református Egyházkerülethez csatoltak, 10 az Ungi, 6 a Beregi Egyházmegyébe olvadt bele. 1920 után 28 anya- és 10 társ- valamint leányegyház maradt a felvidéki Ungi Egyházmegyében.⁶

Az Ungi Református Egyházmegye történetét bemutató kötet szerzői ismerették ennek a 38 gyülekezetnek a történetét, templomaik építését és a nevezetesebb klenódiumokat. A harangokról is szó esik majd mindegyik gyülekezet bemutatásakor.⁷

1945 után Kárpátalja a Szovjetunióhoz került, a történelmi Ung vármegye és így az Ungi Református Egyházmegye is kettészakadt. Jelenleg 19 egyházközség alkotja a szlovákiai Ungi Egyházmegyét.

Harangok 2002-ben

A magyarországi Országos Tudományos Kutatási Alapprogram pályázatának keretében⁸ 2002-ben végzett felméréskor 19 gyülekezetben jártunk, ezek közül 11 egyházközség harangjáról is közöltek 1931-ben feljegyzéseket.⁹ A 19 gyülekezetben 35 harang volt. A szirénfalvaiak három haranggal büszkélkedhetnek, Hegyiben pedig egy haranggal talákoztunk. Az esetek többségében, 17 gyülekezetben két harangot használtak.

A szirénfalvi három harang közül csak egyet öntetett a közösség, amelyet 1921-ben Egry Ferenc harangöntő készített,¹⁰ a másik kettő más gyülekezeteknek készült. Az egyik, szintén Egry Ferenc által öntött 1928-as harang a málcai egyházé volt, az 1804-ben öntött harang pedig a rócsei gyülekezetet szolgálta,¹¹ ezt Eperjesen Lecherer Ignác és Schmitz Pál öntötte. Mindkét település elszlová-

⁴ UGRAI, J. *A Tiszáninmeni Református Egyházkerület*, p. 44.

⁵ Uo. 45.

⁶ HARASZY, K. I. rész. *Az egyházmegye története*, pp. 70–72.

⁷ Uo. 107–456.

⁸ OTKA 34.347. Szlovákiai magyar református gyülekezetek tárgyi emlékeinek felmérése 2002–2006

⁹ Csak a történelmi Ungi Egyházmegye 11 települése szerepel Haraszty Károly könyvében különböző szerzők tollából. Bajánháza p. 116, Bés p. 139, Csicsér p. 163, Iske p. 200, Nyárad-Mocsár-Kelecsény p. 319, Nagykapos pp. 217–218, Nagyszelmenc p. 298, Mátyócvajkóc p. 452, Mokcsakerész p. 269, Ungcsepely p. 152, Vaján p. 441.

¹⁰ PATAY, P. Kisgejőci harangöntők. In *Collegium Doctorum* IV. évfolyam 1. szám 2008. augusztus, pp. 124–129.

¹¹ HARASZY, K. II. rész. 12. Felsőrócsa. In *Az Ungi Református Egyházmegye*, p. 187.

kosodott a 20. századra. Arról azonban eddig még nem kerültek elő adatok, hogy hogyan jutottak a szirénfalvai templomba ezek a harangok.

A két legkorábbi harang 1634-ben és 1639-ben készült, mindkettőt Eperjesen öntötte Georg Wierd.¹² Az egyik Mokcsakerészen, a másik Mátyócvajkócon található.¹³ A 19. századból illetve a 19. és 20. század fordulójáról 6 harang származik, 26 harang pedig 20. századi munka. Egy nagyon fiatal, 2002-ben öntött harang is van Veskócon.

A harangok kb. 75 %-át tehát a huszadik században öntötték. Ennek oka, hogy az I. világháború idején ágyúk és töltényhüvelyek alapanyagaként begyűjtötték őket műemléki voltukra és esztétikai értékükre való tekintet nélkül.¹⁴ A világháború után minden gyülekezet igyekezett pótolni a mindennapi életükben oly fontos szerepet betöltő harangokat a lehető legrövidebb idő alatt.

A Wierd harangok

A két Wierd harang feltételezhetően nem teljesen független egymástól. A korábbi 1634-es harang a mokcsakerészi gyülekezetben található.¹⁵ Latin felirata szerint Mokcsay László (volt ungi alispán) özvegye, Ispán Barbara és Mokcsay Ferenc öntette.

A mátyóci harangot a helyettes főispán és szolgabíró Mokcsay Ferenc¹⁶ öntethette vagy vehette, akinek a felesége Vid Zsuzsanna mátyóci származású volt. Ezért feltételezhető, hogy hozzájuk kötődhet ez a harang is, de a felirat csak Georg Wierd harangöntő nevérol tudósít.

Haraszty Károly beszámol a mokcsakerészi harang megmaradásának történetéről is. A gyülekezet 1928-ban új harangot akart öntetni a világháborúba elvitt harang helyett, és a presbitérium úgy határozott, hogy a régi harangot odaadja a mesternek az öntési költségek részbeni fedezésére. Galgóczi János mokcsakerészi gyülekezeti tag azonban az egyházmegyénél fellebbezte meg a presbitérium határozatát, amit helyben is hagytak. Az egyházmegye elrendelte, „hogy a mokcsakerészi egyház előljárósága a szóban levő harangot nem csak a néhai ajándé-

¹² Lásd Wierd György munkásságáról: PATAY, P. *Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1989, pp. 101–102; MURAKÖZI, Á. Adalékok a 17. századi harangok kérdéséhez a Felső-Tisza-vidéken. In *A Nyíregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve 27–29 (1984–1986)*. Szerk. Istvánovits Eszter. Nyíregyháza, 1990, pp. 191–194.

¹³ PATAY, P. *Corpus Campanarum* p. 103; HEGEDŰS, Gy. Felvidéki, kárpátaljai református gyülekezetek harangjai. In *Kultúrákutató Kárpátalján. Néprajzi, kulturális antropológiai konferencia tanulmánykötete*. Szerk. Geszti Zsófia, Páky Viktória, G. Tar Ilona. Ungvár: Jankó János Néprajzi Egyesület, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2005, pp. 154, 157.

¹⁴ PATAY, P. Harangrekvirálás az I. világháborúban. In *Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászati*. 150. évf. 2. szám 2017, pp. 59–60. Legutóbb a harangrekvirálásról részletesen: P. KUSNYÍR, É. „Harcosai a vitézkedő anyaszentegyháznak” – Az Abaúji Református Egyházmegye a I. világháborúban. PhD értekezés kéziratban. pp. 100–123, file:///D:/Harangok/P.%20Kusny%3ADR%20C%389va_Doktori%20disszert%3A1ci%3B3_2022.pdf letöltve 2024.09.01.

¹⁵ HARASZTY, K. II. rész. 23. Mokcsakerész–Mogyorós. 38. Vajkóc–Mátyóc. In *Az Ungi Református Egyházmegye*, pp. 193, 269.

¹⁶ Lásd a Mokcsay családról: Uo. 265–270.

kozó iránti köteles kegyelettel, hanem a műemlék voltának megfelelő gonddal és karbantartással továbbra is épségben megőrizze”.¹⁷

Az elrekvirált harang helyett 1928-ban közadakozásból készült egy új harang Egry Ferenc kisgejőci műhelyében. Ugyancsak 1928-ban egy kisebb harangot is adományoztak, Kiss Ödön I. világháborús hősi halott emlékére a családtagjai.¹⁸ A helyszínen, a parókia adattárban megtaláltuk a harangöntő megbízottjának a levelét, amiből kiderült, hogy mind a két harang Egry Ferenc munkája, egyszerre készültek. A harang felfüggesztésére vasállványt is készítették hozzá. A mester 6 évre vállalt garanciát a harangokért.¹⁹ Így tehát 1928-ban Mokcsakerészen három harang volt.

2002-ben, ottjártunkkor már nem volt meg a hősi halottra emlékeztető harang. A Wierd harang elrepedt, nem használták, de máig is őrzik eredeti helyén.²⁰

Georg Wierd Patay Pál kutatásai szerint 1628 és 1657 között 135 harangot készített, így ez az 1634-es harang a koraiak közé tartozik, a 11. legkorábbi.²¹

Nagykaposi harangok

A nagykaposi templom tornyában két harang van. Az egyiket a nagykaposi gyülekezet öntette, a másik harang az ungcsepelyi egyházközségnek készült. Nem véletlenül került éppen ide az ungcsepelyi harang, hiszen a két település szomszédos, a gyülekezetek története is összefonódik. Az ellenreformáció idején a kaposi reformátusok Csepelyre menekültek, miután templomukat elvették, bezárták. Az 1781-es Türelmi Rendelet után a kaposi hívek átengedték a csepelyi imaházat a katolikusoknak, cserébe megkapták régi, leromlott templomukat, amit újjáépítettek.

A 18. századi templomban három harang volt, később kettő lett a kisebbek átöntésével. Ez egy tűzvész miatt megsemmisült, a nagyobb megmaradt. E mellé a 19. század közepén egy újat vettek, így továbbra is két harangjuk volt. 1916-ban a kisebbik harangot vitték el a háborúba. Ennek érdekessége, hogy a felirata szerint a szabolcsi Pap falu gyülekezetének készült. Tehát a kisebb harangok sorsa jól dokumentált, ellenben a nagyobbikról nincs adat. A nagykaposiak legújabb templomukat 1923-án szentelték fel, ebben van az említett két harang. A nagykaposit Egry Ferenc készítette 1929-ben, az ungcsepelyit pedig László Lajos 1878-ban.²² Mindkettő kisgejőci harang.

Ungcsepely több filiával rendelkező református anyaegyház volt a 17. század óta. A kaposi gyülekezettel 1700–1780 között egyesültek. A különválás után ők is új templomot és parókiát építettek 1795-ben. Első említett harangjuk 1747-ből való volt, amelyet a Mokcsay család újabb tagjai adományoztak. Mivel ez 1878-

¹⁷ Uo. 270–271.

¹⁸ Uo. 271.

¹⁹ Mokcsakerészi református egyház irattára 1928

²⁰ HEGEDŰS, Gy. Harangok leírása In *Szlovákiai Református Keresztyén Egyház. I. Ungi Egyházmegye*. Szerk. P. Szalay Emőke, Debrecen: Országos Református Gyűjteményi Tanács, 2006, p. 114.

²¹ Lásd teljes felsorolás PATAY, P. *Corpus Campanarum*, pp. 101–106.

²² László családról lásd: PATAY, P. Kisgejőci harangöntők. *Collegium Doctorum*, 2008, pp. 124–127.

ban megrepedt, újat öntettek, ezt a harangot találtuk Nagykaposon. Ungcsepelyen egy rendkívül életerős gyülekezet volt. Bárcsak 116 főt számlált a 19. század végén, ennek ellenére harangot öntettek, parókiát építettek, templomot renováltak erőn felül is áldozva, őseik hitét fel nem adva. A két világháború között Nagykapossal közigazgatásilag egyesült a két település, és a megfogyatkozott közösség végül beleolvadt a nagykaposi gyülekezetbe.²³ Ezt a múltat jeleníti meg a csepelyi harang a kaposi toronyban.

19. századi harangok

A kutatott területen az 1800-as évekből hat harang származik:

1804 – Szirénfalva, Eperjesen készült harang, öntötte Lecherer Ignác és Schmitz Pál.²⁴

1857 – Deregyő, László Albert öntötte Kisgejőcön.²⁵

1878 – Ungcsepely–Nagykapos, László Lajos munkája, Kisgejőc.

1878 – Kistráska, Budapesten öntötte Pozdech József.²⁶

1895 – Ungmogyorós harangját Egry Ferenc öntötte Kisgejőcön.

A 19. század közepén egy technikai újítás történik a harangöntésben. A füles harang helyett tárcsásat készítenek, ezzel a felfüggesztés is változik. Az 1878-as kistráska harangot az új mód szerint öntötte és szerelte fel saját készítésű vasjáromával a Budapesten dolgozó Pozdech József.²⁷ Érdekes, hogy a harangon két glóriás alak látható, tehát nem református megrendelésre készülhetett. Ugyancsak 1878-ból való László Lajos munkája, az ungcsepelyi harang, amely füles harang, fakoronával van felszerelve a régi mód szerint. Tehát a régi és az új technika egyszerre, egymás mellett élt tovább.

20. századi harangok

A vizsgált területen a 20. század legelejéről egy harang említhető meg 1906-ból, ami Hegyiben található, Egry Ferenc öntötte Kisgejőcön. Egy jótévő házaspár ajándéka az új toronyba, mely 1900-ban épült fel.

Az 1920-as években 14 harang készült, az 1930-as években pedig hat. Ez azt jelenti, hogy a 19 vizsgált gyülekezetből 15-ben a két világháború között öntették egyik vagy mindkét harangjukat. A 20 harangból 17 darab Egry Ferenc műhelyében készült, három pedig az ungvári Akkord haranggyár terméke. Ezt a gyárat két Egrynél dolgozó mester alapította, hogy a háború utáni harangéhséget ki tudják elégíteni. A húszas években indult a gyár működése és a második világháború utáni államosítás miatt szűnt meg.²⁸

²³ JUHÁSZ, I. II. rész. 8. Ungcsepely. In. *Az Ungi Református Egyházmegye*. Szerk. Haraszty Károly. Nagykapos: Az Ungi Református Egyházmegye (Lelkész és Tanító) Egyesülete 1931, pp. 148–155.

²⁴ <https://lexikon.katolikus.hu/letoltés2024.09.01>.

²⁵ László családról lásd: PATAY, P. Kisgejőci harangöntők, pp. 124–127.

²⁶ MILISITS, M. *Pozdech József emlékezete*. In. Budapesti Városvédő Egyesület honlapja. Pozdech József emlékezete – Budapesti Városvédő Egyesület (varosvedo.hu) letöltés 2024.09.01.

²⁷ BAJKÓ, F. A harangok szíve. *Honismeret* 49. évf. 2. sz. (2021. április), pp. 34–40.

²⁸ REHÓ, V. Akkord haranggyár. *Elvesztett Ungvár*. In. *Kárpátalja* hetilap. 1010. szám. (2020).

Legújabb harangok

A vizsgált gyülekezetekben a II. világháború után összesen hét harang készült. 1945 után, miután a határokat lezárták, nem volt lehetőség a korábbi megszokott helyen megrendelni a harangokat. A csehszlovák államban morva vidékről hozták azokat. 1957-ben és 1959-ben három harangot is öntött a KOVOLIT gépgyár, mely Brünntől 10 km-rel északra található (Bajánháza, Bés, Nagyszelmenc harangjai). A negyedik, abarai harang is valószínűleg itt készült, de a cég jelzése nem volt feltüntetve. Az államszocializmus éveiben kényszerből készülhettek itt a harangok. A cég ma is működik 1921 óta.²⁹

Az 1965-ben készült csicseri harang szintén morva mester műve. A Ditrich mérnök család 1951-től készített Brodek városában harangokat (Brünntől 80 km-rel északkeletre, Prerov város mellett) a háborúban elpusztultak pótlására. Ez a leghíresebb cseh harangöntő műhely, mely ma is működik.³⁰ Tőlük származik Veskóc 1991-es harangja is.

Veskóc másik harangját 2002-ben szintén egy morva mesterrel öntették. Ő Michal Trvalec, aki autodidakta módon tanulta a mesterséget és családi vállalkozásban 1997 óta önt harangokat Zsarnócán (Žarovice)³¹.

A gyülekezeti élet ma is nehezen elképzelhető harang nélkül, bár már nem a harangozó szólaltatja meg őket. A modern kor vívmánya a villamosított harang, amit számítógép vezérel az előre beállított program szerint. Az ungi református tornyokban mindenütt ezzel találkoztam. Megváltozott a környezet, de a harangok szerepe, jelentősége nem sokat változott. Hírt adnak a gyülekezeti eseményekről, ipartörténeti, művészettörténeti értékkel bírnak. „Viharos történelmünk bronzba öntött lenyomatai ezek, hiszen sok esetben felirattal, díszítésükkel, történetükkel őrzik egy-egy kor emlékét.”³²

Melléklet

Harangtáblázat (Készítette: Hegedűs Gyöngyi)

A Szlovákiai Ungi Egyházmegye térképe (Készítette: Ósz Attila)

Zvony Užského seniorátu na Slovensku

Užský seniorát bol súčasťou Predtisej reformovanej superintendencie. Žilo tu etnicky (slovenské, maďarské a rusínske obyvateľstvo) a už aj pred reformáciou konfesionálne rôznorodé obyvateľstvo. Po reformácii existovali katolícke, reformované a ortodoxné farnosti, neskôr vznikli aj gréckokatolícke farnosti. V súčasnosti existuje na území Užského seniorátu osemnásť reformovaných zborov. Štúdia je

június 14.) <https://karpataljalap.net/2020/06/14/akkord-haranggyar-letoltés-2024.09.01>.

²⁹ A Kovolit gyár honlapja <https://www.kovolit.cz/en-letoltés-2024.09.01>.

³⁰ A Ditrich család honlapja <https://www.zvony-tomaskova.cz/letoltés-2024.09.01>.

³¹ Dankova, M. A szlovákok harangot készítettek a pápának. In. *Magazin aktualne* <https://magazin.aktualne.cz/pridavame-pivo-do-zvonu-i-soch-rika-slovensky-remeslnik-zvon/r~48b5f4a-21b7011e7a4f4002590604f2e/> letoltés 2024.09.01.

³² BAJKÓ, F. A harangok szíve, p. 34.

výsledkom riešenia výskumného projektu Zvony 2002, ktorá práve z hľadiska múzejníctva a kampanológie analyzovala zvony týchto farností. V období od roku 1635 do roku 2002 vzniklo 35 zvonov. Bližší pohľad na osud zvonov nám môže veľa napovedať o histórii samotných farností. Dva najstaršie zvony sú dielom zvonolejára Juraja Wierda z Prešova. O zvonoch existujú písomné záznamy len z 18. storočia. Z 18. storočia sa zachovalo len niekoľko zvonov a väčšina vznikla v 20. storočí. Zvony zničené v prvej svetovej vojne boli v krátkom čase nahradené novými zvonmi vo všetkých zboroch. Väčšina súčasných zvonov bola vyrobená v 20. rokoch 20. storočia. Po druhej svetovej vojne vznikali zvony aj za socializmu a príkladom je päť užských kostolov.

A Szlovákiai Ungi Református Egyházmegye harangjai

Helyszín	Öntés ideje	Öntés helye	Öntő neve	Méret	Fel-függesztés	Felirat	Közlés
Abara <i>Oborin</i>	1957	?	?	Ø 96 cm	tárcsás	„FÉLJÉTEK AZ URAT ÉS SZOLGÁLTATOK NEKI HŰSÉGESEN, TELJES SZIVETEKBŐL.” I. SÁM. 12: 24 „KÉSZÜLT AZ ÚRNAK 1957- IK ESZTENDEJÉBEN AZ ABARAI REF EGYHÁZ TAGJAINAK ADA-KOZÁSÁBÓL. „ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN 1924.” ; „ISTEN-NEK DICSŐSÉGÉRE KÉSZÍTETETT AZ ABARAI REF. EGYHÁZ. BUZGÓ HÍVEI ADAKOZÁSÁBÓL AZ 1924IK ÉVBEN.”	MIREJT 9., 2006. 25.
Abara <i>Oborin</i>	1924	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 73 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN 1924.” ; „ISTEN-NEK DICSŐSÉGÉRE KÉSZÍTETETT AZ ABARAI REF. EGYHÁZ. BUZGÓ HÍVEI ADAKOZÁSÁBÓL AZ 1924IK ÉVBEN.”	MIREJT 9., 2006. 25.
Bajánháza <i>Bajany</i>	1957	CESKA U BRNA	?	Ø 75 cm	tárcsás	„ULIL KOVOLIT CESKA U BRNA. ÚJRAÖNTVE 1957 BAJÁNY” „ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN 1924. ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A BÉSI REF. EGYHÁZ. 1924.”	MIREJT 9., 2006. 32.
Bés <i>Beša</i>	1924	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 59 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN 1924. ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A BÉSI REF. EGYHÁZ. 1924.”	MIREJT 9., 2006. 41.
Bés <i>Beša</i>	1957	CESKA U BRNA	?	Ø 84 cm	tárcsás	„ULIL KOVOLIT CESKA U BRNA. ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖN-TETTE A BÉSI REF GYŰLEKEZET 1957 MINDEN LÉLEK DICSERJE AZ URAT! ZSOLT 150: 6” „ÖNTÖTTE LÁSZLÓ ALBERT KISGEJŐCZEN ÁTÖNTÖTTE DYTRYCH JOSEF A PREROV MELETI BRODEKEN 1965” „ÖJJETEK ÉNHOZZAM MINDNYÁJAN MÁTÉ 11:28 A CSICSERI REFORMÁLT EGYHÁZ M BUZGÓ HÍVEK ADAKOZÁSÁBÓL N. T. SZABÓ ANDRÁS ESPERES LELKÉSZ ÉS SZABÓ SÁMUEL GONDNOK ALATT 1862”	MIREJT 9., 2006. 41.
Csicser <i>Čítarovec</i>	1965	BRODE- KEN	DYTRYCH JOSEF	Ø 94 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN 1924” „EGYEDŰL ISTENÉ A DICSŐSÉG ÖNTETTÉK A CSICSERI REFORMÁTUS HÍVEK A Z ÚRNAK 1924 IK ESZTENDEJÉBEN”	MIREJT 9., 2006. 55.
Csicser <i>Čítarovec</i>	1924	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 73 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN 1924” „EGYEDŰL ISTENÉ A DICSŐSÉG ÖNTETTÉK A CSICSERI REFORMÁTUS HÍVEK A Z ÚRNAK 1924 IK ESZTENDEJÉBEN”	MIREJT 9., 2006. 55.

Deregnő <i>Drahnov</i>	1857	KISGEJŐC	László Albert	Ø 72 cm	fűles harang fa koronával	„ÖNTÖTTE LÁSZLÓ ALBERT KISGEJŐCZBEN 1857. A DEREGNYŐI REF. EGYHÁZ ÖNTETTE NAGYS. LÓNYAI GÁBOR ÚR FŐGONDNOK IDEJEBEN 1857”	MIREJT 9, 2006. 68.
Deregnő <i>Drahnov</i>	1924	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 98 cm	tárcsás	„AZ ÉLŐKET HÍVOGATOM, A HOLTAKAT ELSIRATOM. ÖNTÖTTE A DEREGNYŐI REF. EGYHÁZ GYÜLEKEZETE A Z. ÚRNAK 1924. ESZTENDEJÉBEN. ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN 1924.”	MIREJT 9, 2006. 69.
Hegyi <i>Zemplínske Kopcány</i>	1906	KISGEJŐC	Egry Ferenc	?	tárcsás	„ÖNTÖTTE EGRY FERENC KISGEJŐCÖN 1906. HEGYI KÖZSÉG REF. TEMPLOMÁNAK AJÁNDÉKOZZÁK; THURAPATAKI ÉS KOMJÁTHNAI THURÁNSZKY TIHAMÉR ÉS NEJE TOLCSVAI MEZŐSSY ANNA 1906.”	MIREJT 9, 2006. 77.
Iske <i>Ižkovec</i>	1927	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 73 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTE EGRY FERENC KISGEJŐCZÖN. 1927”; „KÖZADAKOZÁSBÓL ISTEN DICCSÓSÉGÉRE ÖNTETTE A Z ISKEI REF. EGYHÁZ 1927 ÉVBEN”	MIREJT 9, 2006. 87.
Iske <i>Ižkovec</i>	1927	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 52 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTE EGRY FERENC KISGEJŐCZÖN. 1927” Középen: „KÖZADAKOZÁSBÓL ISTEN DICCSÓSÉGÉRE ÖNTETTE AZ ISKEI REF. EGYHÁZ 1927 ÉVBEN ”	MIREJT 9, 2006. 88.
Kaposkelecsény <i>Kapusiánske Kláčany</i>	1932	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 87 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTE EGRY FERENC KISGEJŐCZÖN. 1932.” Lejjebb: „ISTEN DICCSÓSÉGÉRE AJÁNDÉKOZTA GY. TOBIAS FERENCZ A NYÁRÁDI-MOCSÁRI-KELECSÉNYI REF. EGYHÁZ RÉSZÉRE 1932.” „AZ ÉLŐKET HÍVOGATOM, A HOLTAKAT ELSIRATOM”	MIREJT 9, 2006. 96.

Kaposkele- csény <i>Kapušians-</i> <i>ke Kláčany</i>	1930	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 102 cm	tárcsás	„ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTÉK A NYÁRÁDI MOCSÁRI ÉS KELECSÉNYI EGYESÜLT REFORMÁTUS EGYHÁZ HÍVEI. A DOBÓRUSZKAI FIÓK-EGYHÁZ TAGJAINAK HOZZAJÁRULÁSÁVAL. 1930”. „ÖNTÖTTÉ EGRY FERENC KISGEJŐCÖN. 1930.”	MIREJT 9, 2006. 96.
Kisráska <i>Malé Raš-</i> <i>Kovce</i>	1878	BUDAPEST	Pozdech József	Ø 57 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTÉ ÉS ÚJ MÓDJA SZERINT FELSZERELTE POZDECH JÓZSEF BUDAPESTEN 1878”	MIREJT 9, 2006. 105.
Kisráska <i>Malé Raš-</i> <i>Kovce</i>	1929	UNGYÁR	AKKORD haranggyár	Ø 81 cm	tárcsás	„ISTEN DICSŐSÉGÉRE A KISRASKAI REF. EGYHÁZ BUZGÓ HÍVEI AMERIKÁBA KIVÁNDOROLT HÍVEINK ÁLDOZATKÉSZ KÖZ- REMÚKÖDÉSÉVEL 1929. OKT. 31-ÉN”. „ÖNTÖTTÉ AKKORD HARANGGYÁR UZ- HORODON. 1929.”	MIREJT 9, 2006. 106.
Nagyráska <i>Veľké Raš-</i> <i>Kovce</i>	1937	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 93 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTÉ EGRY FERENC KISGEJŐCÖN 1937”. Középen: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A NAGYRÁSKAI REFORMÁTUS GYŰLEKEZET 1937. AZ ÉN JUHAIM HALLJÁK AZ ÉN SZÓMAT J.A.N. EV. 10. R.27. V.”	MIREJT 9, 2006. 134.
Nagyráska <i>Veľké Raš-</i> <i>Kovce</i>	1937	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 73 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTÉ EGRY FERENC KISGEJŐCÖN 1937”. Középen: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A NAGYRÁSKAI REFORMÁTUS IFJÚSÁGI EGYESÜLET. 1937”. „VIGYÁZZÁTOK ÉS IMÁDKOZZATOK MÁTÉ EV. 26. R. 11. V.”	MIREJT 9, 2006. 135.

Nagykapos <i>Velké Ka- pušany</i>	1929	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 134 cm	tárcsás	„ISTEN DICSSÉGÉRE ÖNTETTE A NAGYKAPOSI REFORMÁ- TUS GYŰLEKEZET 1929. ÖNTÖTTE EGRY FERENC KISGE- JŐCÖN.1929. HANGOM HÍVJA ISTEN IMÁDÁSRA, ELKÍSÉRI UTOLSÓ ÚTTÁRA A FÖLD HALANDÓ VÁNDORÁT, V ÉSZ HA TÁMAD, S RÉMES LÁNGJA PUSZTÍT, KONDULÁSOM MINDEN EMBERT MOZDÍJT VÉDELMEZNI EGYMÁS VAGYONÁT.”	MIREJT 9, 2006. 128.
Nagyszel- menc <i>Velké Sle- mence</i>	1921	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 84 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN 1921“	MIREJT 9, 2006. 149.
Nagyszel- menc <i>Velké Sle- mence</i>	1959	CESKA U BRNA	?	Ø 70 cm	tárcsás	„ULIL KOVOLIT CESKA U BRNA. ÖNTETTE ÖZV. NAGY JÁNOSNÉ SZÜL. SZANYI JULIANNÁ. DICSERJÉTEK AZ URAT. ZSOLT 150 VEL- KE SELMENCE 1959“	MIREJT 9, 2006. 149.
Mátyócvaj- kóc <i>Matůvské Vojkovce</i>	1927	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 73 cm	tárcsás	„ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN. 1927.” A harang- testen olvasható: „ISTEN DICSSÉGÉRE ÖNTÖTTÉK A VAJKÓCZI ÉS MÁTYÓCI REF. HÍVEK KÖZADAKOZÁSBÓL. 1927.“	MIREJT 9, 2006. 181.
Mátyócvaj- kóc <i>Matůvské Vojkovce</i>	1639	EPERJES	Georg Wírd	Ø 34 cm	fűles harang vasjármon	„GEORG WIERD GOSS MICH MDLXXXIX.”	MIREJT 9, 2006. 181.

Mokcsakerész <i>Križany</i>	1634	EPERJES	Georg Wird	Ø 48 cm	füles, fakoronas harang	„CVRAVTT FIERI RELICTA GENEROSI LADISLAI MOKCZAI BARBARA ISPANET GREGIVS FRANCISCVS GEORG WIRD IN EPPERIES GOS MICH MDCXXXIV „ „ÖNTÖTTE EGRY FERENC KISGEJŐCÖN 1928”. Középen: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTÉK A MOKCSAKERÉSZI REF. EGYHÁZ HÍVEI 1928. ÉVBEN „ „ÖNTÖTTE EGRY FERENCZ KISGEJŐCZÖN, 1921”. Középen: „ÖNTETTE A SZIRÉNFAIVAL REF. LEÁNYEGYHÁZ KÖZÁDÁKOZÁSBÓL. 1921. „NOBIS ECLESIAE REF REVITSSENSIS 1804 FUSA SUM EPERIESINI PER IGNACIUM LECHERER ET PAULUM SCHMITZ” „A MÁLCZAI REFORMÁTUS HELVÉT VALLÁSTÉTELT KÖVETŐ EGYHÁZ TULAJDONA 1929. ZSOLT C. 1-5. ÖNTÖTTE EGRY FERENC KISGEJŐCÖN. 1928.” „ÖNTÖTTE LÁSZLÓ LAJOS KIS GEJŐCZBEN 1878. A CSEPPELYI REF ANYA EGYHÁZ TAGJAI ÖNTETTÉK 1878 DIK ÉVBEN” „ÖNTÖTTE EGRY FERENC K. GEJŐCZEN 1895” „ÖNTÖTTE EGRY FERENC KISGEJŐCÖN 1923”. Középen: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE ÖZV. PÁPAY DANIELNÉ SZÜL EÖTVÖS JULIANNA AZ UNGMAGYORÓSI REF. EGYHÁZ RÉSZÉRE 1923”	MIREJT 9, 2006. 114. MIREJT 9, 2006. 115. MIREJT 9, 2006. 160. MIREJT 9, 2006. 160. MIREJT 9, 2006. 160. MIREJT 9, 2006. 192. MIREJT 9, 2006. 166. MIREJT 9, 2006. 166.
Mokcsakerész <i>Križany</i>	1928	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 78 cm	tárcsás		
Szitrénfalva <i>Ptruksá</i>	1921	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 66 cm	tárcsás		
Szitrénfalva <i>Ptruksá</i>	1804	EPERJES	Lecherer Ignác, Schmitz Pál	Ø 54 cm	füles harang		
Szitrénfalva <i>Ptruksá</i>	1929	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 45 cm	tárcsás		
Ungcsepely <i>Cépel</i>	1878	KISGEJŐC	László Lajos	Ø 66 cm	füles, fakoronas		
Ungmogyorós <i>Liesková</i>	1895	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 64 cm	tárcsás		
Ungmogyorós <i>Liesková</i>	1923	KISGEJŐC	Egry Ferenc	Ø 80 cm	tárcsás		

Vaján Vojany	1936	UNGVÁR	Hanics Ferenc AKKORD haranggyár	Ø 103 cm	tárcsás	„EGYESÜLT ERŐVEL ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A VAJÁNI FOGYASZTÁSI ÉS ÉRTÉKESÍTŐ SZÓVETKEZET ADOMÁNYÁBÓL A VAJÁNI REFORMATUS EGYHÁZ 1936”, „ÖNTÖTTE HANICS FERENC „AKKORD” HARANGYÁR UZHOROD.1936.”	MIREJT 9, 2006. 173.
Vaján Vojany	1936	UNGVÁR	Hanics Ferenc AKKORD haranggyár	Ø 81 cm	tárcsás	„AZ ÉLŐKET HÍVOGATOM, A HOLTAKAT ELSIRATOM ÖNTÖTTE HANICS FERENC „AKKORD” HARANG GYÁR UZHOROD 1936”. ŐSI KIS HARANGJÁNAK BEOLVASZTÁSÁVAL ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A HÍVEK ÖNKÉNTES ADAKOZÁSÁBÓL A VAJÁNI REFORMATUS EGYHÁZ 1936.”	MIREJT 9, 2006. 173.
Veskóc Veškovce	2002	ZARNOVICA	?	Ø 86 cm	tárcsás	„ODLIAL M. TRAVALIEC ZARNOVICA” A HARANGTESTEN: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTÉK A VESKÓCZI REF. HÍVEK. 1927. AZ ÚRNAK 2002-İK ÉVÉBEN”	MIREJT 9, 2006. 188.
Veskóc Veškovce	1991	BRNO	RODINA DYTRICHOVA	Ø 52 cm	tárcsás	„ ISTEN KEGYELMÉBŐL ÖNTETTE A VESKÓCI REFORMATUS GYŰLEKEZET AZ ÚRNAK 1991-İK ÉVÉBEN ”	MIREJT 9, 2006. 188.

AZ UNG VÁRMEGYEI KORLÁTHELMEC KÖZSÉG LAKOSSÁGÁNAK ETNIKAI, VALLÁSI MEGOSZLÁSA A „HOSSZÚ” XIX. SZÁZADBAN

BALLA Eszter¹ - ZUBÁNICS László²

Ethnic and Religious Structure of the Population of the Settlement Korláthelmec in Ung County in the Long 19th Century

Research into local history is an important component of our nation's history, as it makes it crucially easier to learn about our country. The subject of the present research - Korláthelmec, one of the oldest Árpád-era settlements in the historical Ung County. It is situated on the Ukrainian-Hungarian language border, about 12 km southeast of Uzhhorod, and has become a dispersed settlement. The aim of the research is to study the population of Korláthelmets, including questions such as: what nationalities and religions were present in the settlement; how did the linguistic and religious composition of the population change and what factors influenced it; do the population data of the village fit into the Transcarpathian pattern or do they differ from the general picture? Methods of the research: the demographic characteristics of the village are mapped on the basis of the census data and literature found. The primary sources of the work are the national census data supplemented by church censuses. The statistical data are presented in the form of graphs. The main results of the research summarise the fluctuating population growth of Korláthelmets between 1787 and 1910. The main influences on population trends were epidemics and emigration. The population of the municipality was at its highest in 1869 and 1910. In terms of mother tongue, the village maintained its Hungarian majority throughout the 19th century. The Ruthenian population reached its highest number in 1891, after which it began to decline sharply. The village has representatives of 4 religions in the period under study: Reformed, Greek Catholic, Roman Catholic and Jewish. Of these, the Reformed religion was still the most widespread at the end of the 18th century, but by the beginning of the 20th century the Greek Catholics had taken over the leading role.

Keywords: Korláthelmec, census, migration, assimilation, resettlement.

Napjainkban egyre nagyobb érdeklődés övezi a népesedési folyamatokat, ami nem meglepő, hiszen a vizsgálatuk nagyban hozzájárul a történeti fejlődés megértéséhez. A témával kapcsolatos szakirodalom terén kiemelhető Kocsis Károly tevékenysége. A Széchenyi-díjas geográfus behatóan tanulmányozta az egész Kárpát-medence, s azon belül Kárpátalja etnikai arculatát, elkészítette a megye etnikai térképét az 1495-1991 közötti időszakban³. Hasznos információkat tar-

¹ Balla Eszter, az Ungvári Nemzeti Egyetem Történelem és Régészet Doktori Iskolájának PhD-hallgatója, vul. Universitetska, 14, 88000 Uzhgorod,, ester.balla@uzhnu.edu.ua

² Dr. Zubánics László CSc., Ungvári Nemzeti Egyetem Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet, Magyar Történelem és Európai Integráció Tanszék – tanszékvezető, vul. Universitetska, 14, 88000 Uzhgorod, laslov.zubanych@uzhnu.edu.ua

³ KOCSIS, K. *A népesség változó etnikai arculata a mai Kárpátalja területén* [Online]. [2023. 02. 25.] Hozzáférés:http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/003_session_h.html?fbclid=IwAR1Itgbq9r_Iy0Bl9BuD5JSoqW3XV89BcDajJuuCFceUkt5Eo2u4BzKqXps

talmaz a terület népességéről Molnár D. István munkája⁴ is, amelyben 1869-től napjainkig tanulmányozza a megye népesedési viszonyait, bemutatja a történelmi Magyarország északkeleti vármegyéinek átalakulási folyamatát, melynek során létrejöttek a mai Kárpátalja határai. A magyarországi migrációs folyamatokkal, és hatásaival foglalkozik többek közt Puskás Julianna *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940 c.* munkájában⁵, illetve Bacsó Róbert tanulmányában⁶. Ami magát Korláthelmecet illeti, a település történelmét eddig még nem sokan kutatták, említést érdemel azonban Dr. Czobor Alfréd genealógiai témájú tanulmánya⁷, amelyben birtokosain – a Helmeczi és Korláth családokon – keresztül nyújt betekintést a falu történelmébe.

Az első teljes körű magyarországi népszámlálást II. József rendelte el, 1784-ben. A népszámlálás rangra és rendre való tekintet nélkül történt, míg az azelőtti népszámlálásokban csak az adóköteles nem-nemeseket vették fel. A XIX. és XX. században elvégzett népszámlálások pontosságát csak amiatt nem éri el, hogy – bár az egész országban egy időpontban rendelték el a kezdetét – végrehajtása során nem valósították meg az adatgyűjtés tényleges egyidejűségét⁸. II. József népszámlálása alapján Korláthelmecen 1787-ben 60 család élt, ebből 59 keresztény és egy 4 főt számláló zsidó család volt. A jogi népesség számát 337 főben állapították meg, ebből ketten azonban távol voltak, így a tényleges népesség 335 főt tett ki⁹. A munkácsi egyházmegye parókiarendezési iratai közt ekkor már 47 görögkatolikust találunk Korláthelmecen, akik a szomszédos Oroszkomoróc gyülekezetéhez tartoztak¹⁰. Pár évvel később, 1798-ban a református egyház 301 lelket számlált¹¹. Megállapíthatjuk tehát, hogy a lakosság túlnyomó része református volt. Nemzetiségi adatokat az 1787-es népszámlálás még nem közöl, csak a vallási adatok alapján következtethetünk rá, így a reformátusokat a magyarokkal azonosíthatjuk, a görögkatolikusok feltételezésünk szerint ruszinok voltak, illetve 1 zsidó családdal kell számolnunk.

A mai Kárpátalja területén a II József-féle népszámlálásban 490 településből 379-et ruszin, 101-et magyar, öt-öt települést német, illetve román többségüként tartottak számon. Ebben az időszakban a magyar jobbágság egyre nagyobb

(Letöltés dátuma: 2023. 02. 25.)

⁴ MOLNÁR D., I. *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig.* Budapest: Kalligram, 2018. 180 old.

⁵ PUSKÁS, J. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940.* Budapest: Akadémiai, 1982. 638 old.

⁶ BACSÓ, R. *A kárpátaljai lakosság otthonmaradását segítő magyarországi támogatások hatása a magyarság migrációs hajlandóságának csökkenésében.* In.: *Glossa luridica.* 2018, 3-4. sz., 271-284. old.

⁷ DR. CZOBOR, A. *A Helmecziek nemzetsége a középkorban és annak Korláth-ága.* Budapest: Franklin társulat, 1935. 50 old.

⁸ *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787.* Szerk. DANYI, D. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat, 1960. 389 old.

⁹ *II. József népességszámlálásának községi adatai.* Szerk. DÁNYI, D. Budapest 1996. 122 old.

¹⁰ *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. A munkácsi egyházmegye parókiarendezési iratai.* Nyíregyháza, 2017. 596. old.

¹¹ *Adalékok a tiszáninnyi ev. ref. egyházkerület történetéhez.* 1. old. // A Korláthelmeci Református Egyház levelesládája.

mértékben kezdett elköltözni a fokozatosan túlnépesedő, szerény termőképességű területekről az Alföld elnéptelenedett, termékenyebb területeire. Ezzel egy időben a magyarok által elhagyott falvakba fokozatosan megkezdődött a hegyvidéki ruszinok bevándorlása, ami részben a jobbágyait elvesztő magyar földbirtokosok szervezett betelepítése által történt. Ennek a nagyméretű migrációnak a következményeként a XVIII. század második felére a magyar nyelvhatár átlagosan 10-20 km-rel húzódott vissza az Alföld irányába, ekkor azonban a terület fontosabb települései (Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős, Huszt, Visk, Técső) még meg tudták őrizni korábbi magyar többségüket. Ugyanakkor a XVI-II. században nem csak ruszinok, hanem német parasztok, szőlőművesek, iparosok betelepítése is folyamatban volt¹².

II. József halála után, II. Lipót kísérletet tett újabb népszámlálás megtartására, ezt azonban végül csak 1805-ben sikerült megvalósítani már utódjának. Ezt követően 1820-ban tartottak népesség-összeírásokat. Ezek a népszámlálások nem terjedtek ki a nemességre és a papságra a rendi előjogok miatt, vagyis részösszeírások maradtak¹³. Az 1828-as összeírás sem adhat pontos képet a népesedési viszonyokról, hiszen csak az adózó lakosság adatait tartalmazza. A családfőt név szerint feljegyezték, mellette feltüntetve a vele élő családtagok számát 18-tól 60 éves korig. Tehát még az ún. *nemtelenek* pontos létszámát sem állapíthatjuk meg belőle. Az 1828. évi népszámlálás 32 családfőt említ Korláthelmecen, a családhoz tartozó adózók száma pedig 66¹⁴.

A XIX. század eleji népszámlálások egyike sem minősül teljes értékűnek és az egyházi összeírások tekintetében is csak a református forrásokra támaszkodhatunk, mivel a katolikus iratok nagy része a szovjet időkben megsemmisült. A település református felekezetének levelesládájában fellelhető anyagok alapján az egyház létszáma a XIX. század elején a következőképpen alakult: 1800-ban 322 fő, 1808-ban 338, 1820-ban 369, 1822-ben 380, 1823-ban 398, 1824-ben 408 fős a gyülekezet létszáma¹⁵. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az egyházi összeírások pontosságában sem lehetünk teljesen bizonyosak, ugyanis a református egyház lélekszámába nem csak a helmecieket számolták, hanem a szomszédos falvak református híveit is, akik ide jártak templomba. Az 1838-as sematizmus már 451 helvét hitvallásút, 111 római, 118 görögkatolikust, és 68 zsidót említ Helmecen. Eszerint az összlakosság 748 főt számlált ekkor¹⁶.

¹² KOCSIS, K. *A népesség változó etnikai arculata a mai Kárpátalja területén* [Online]. [2023. 02. 25.] Hozzáférés: http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/003_session_h.html?fbclid=IwAR1tgbqq9r_Iy0Bl9BuD5JSoqW3XV89BcDayJuuCFceUkt5Eo2u4BzKqXps (Letöltés dátuma: 2023. 02. 25.)

¹³ MÁTHÉ, Á. *Nevezetes összeírások – fejezetek a népszámlálások történetéből*. In.: *Századvég*. ISSN 0237-5206, 2021, 1. évf. 3. sz., 29-46. old.

¹⁴ HU-MNL-OL-W-21-6-N-26--Ung vármegye-53.a.

¹⁵ *Adalékok a tiszáninnyi ev. ref. egyházkerület történetéhez*. – 7. old. // A Korláthelmeci Református Egyház levelesládája

¹⁶ *Schematismus venerabilis cleri almae diocesis Szathmariensis, pro anno Jesu Christi 1838*. Agrariae: Typis Lycei Archi - Episcopalis, 1838, 81-82.old.

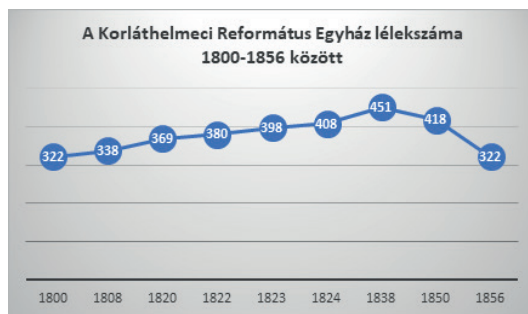
1. sz. táblázat

<i>Korláthelmec lakosságának hitfelekezet szerinti megoszlása az 1838-as szematizmus alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Római katolikus</i>	111	15
<i>Görögkatolikus</i>	118	16
<i>Helvét</i>	451	60
<i>Izraelita</i>	68	9

(saját táblázat az 1838-as szematizmus alapján)

1848-ra országos népszámlálást tűztek ki, amelyre a forradalom kitörése miatt nem kerülhetett sor. Már 1848-ban tervezték egy központi statisztikai hivatal létrehozását, amely meg is alakult a Szemere Bertalan vezette belügyminisztériumban. Fényes Elek statisztikus azonban egy Ausztriától független Országos Statisztikai Hivatal kiépítését szorgalmazta. Nem sokkal az után, hogy a hivatal megkezdte működését, fel is kellett függeszteni az országgyűlés és a honvédelmi bizottmány Debrecenbe való költözése miatt¹⁷.

Fényes Elek 1951-ben megjelent munkájában a reformátusok tekintetében 418 főről számol be¹⁸, Szántó János viszont 1956-os dátum alatt már csak 322 főt említ¹⁹. Amennyiben a fentebb említett összeírások megfelelnek a valóságnak, a Korláthelmeci Református Egyház 1798 és 1856 közötti lélekszáma az alábbi grafikonnal ábrázolható:

(saját grafikon)

A grafikomból jól látható, hogy míg 1800-1838 között a reformátusok száma 129 fővel nőtt, 1856-ig – fele annyi idő alatt – ugyanennyit visszasüllyedt. Ugyanakkor 1838-1850 között az összlakosság számában is csökkenő tendenciát figyelhetünk meg (az 1838 évi 748-ról 680-ra esett)²⁰. Ez a hirtelen csökkenés

¹⁷ MÁTHÉ, Á. *Nevezetes összeírások – fejezetek a népszámlálások történetéből*. In *Századvég*. ISSN 0237-5206, 2021, 1. évf. 3. sz., 29-46. old.

¹⁸ FÉNYES, E. *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851.

¹⁹ SZÁNTÓ, J. *A Kárpátaljai Református Egyház gyülekezeti 2006-ban*. Beregszász: Immanuel Kiadó, 2006. 95. old

²⁰ FÉNYES, E. *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851.

– legalábbis részben – lehetett a forradalom következménye, Korláthelmecről ugyanis 43-an csatlakoztak a nemzetőrséghez²¹. Ugyanakkor a szabadságharc idején kolera járvány is szedte áldozatait Magyarországon²², Szántó János szerint pedig már ekkor szerepe lehetett az elvándorlásnak is a hirtelen lélekszámcsökkenésben. Az összlakosság fogyatkozása viszont csupán időszakos, míg a reformátusok száma 1838 után folyamatosan apad. Ez arra enged következtetni, hogy sokan áttérhettek a katolikus vallásra, miután a településen 1841-ben római katolikus templomot kezdtek építeni²³.

2. sz. táblázat

<i>Korláthelmec lakosságának hitfelekezet szerinti megoszlása a 1850 körül</i>		
<i>Fényes Elek adatai alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Római katolikus</i>	<i>100</i>	<i>14,7</i>
<i>Görögkatolikus</i>	<i>132</i>	<i>19,4</i>
<i>Református</i>	<i>418</i>	<i>61,5</i>
<i>Izraelita</i>	<i>30</i>	<i>4,4</i>

(saját táblázat Fényes Elek adatai alapján)

Az 1860-as években ismét felmerült egy önálló központi statisztikai hivatal létrehozásának terve. A megvalósításhoz a kiegyezés adta meg a lehetőséget. 1867-ben megalakult a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium statisztikai osztálya, ami elsősorban mezőgazdasági-statisztikai kérdésekkel foglalkozott, valamint tanfolyamokat szervezett, amelyekben több száz egyetemi hallgató vett részt. A népszámlálások ettől kezdve váltak rendszeresebbé, általában 10 évente hajtották végre²⁴.

A járványok ellenére azt figyelhetjük meg, hogy 1869-ben a csaknem 100 évvel azelőttihez képest duplájára nőtt a korláthelmeci lakosság száma, összesen 848 főt számlált. Ekkor már nagyobb számban voltak izraeliták Korláthelmecen, illetve hangsúlyosan megnövekedett a görögkatolikusok száma, ami valószínűleg betelepüléssel magyarázható. Nagyszámú római katolikus lakosság is megjelent a településen, amit az említett templomépítéssel hoztunk összefüggésbe. Ha összehasonlítjuk az 5 évvel azelőtti adatokkal, megfigyelhetjük, hogy több, mint 60 fővel nőtt a római katolikusok száma, míg a reformátusoké csaknem ugyanennyivel csökkent²⁵.

²¹ CSATÁRY, GY. *Levéltári kalászatok*. Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 1993. 134. old.

²² TARDY, L. – SCHULTHEISZ, E. *A magyarországi járványok történetéből*. Budapest: 1964. 46 old.

²³ DR. CZOBOR, A. *A Helmeceziek nemzetsége a középkorban és annak Korláth-ága*. Budapest: Franklin társulat, 1935. 43. old.

²⁴ MÁTHÉ, Á. *Nevezetes összeírások – fejezetek a népszámlálások történetéből*. In *Századvég*. ISSN 0237-5206, 2021, 1. évf. 3. sz., 29-46. old.

²⁵ *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. (Szerk.: SEBŐK, L.) – Budapest: PrimeRate Kft., 2005. 232. old.

3. sz. táblázat

<i>Korláthelmec lakosságának hitfelekezet szerinti megoszlása az 1869-es népszámlálás alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Római katolikus</i>	175	20,6
<i>Görögkatolikus</i>	203	24
<i>Helvét</i>	393	46,3
<i>Augsburgi (ev.)</i>	2	0,2
<i>Izraelita</i>	75	8,9

(saját táblázat az 1869-es népszámlálás alapján)

Ung megye teljes lakossága az 1869 évi népszámlálás adatai szerint 130 032 fő volt²⁶.

Az 1881-es népszámlálásban Korláthelmec lakosságának jelentős csökkenését figyelhetjük meg. Az 1869-es 848 főről 762-re zsugorodott²⁷. Ebben a csökkenésben többek közt szerepet játszhatott az 1872-1873-as kolerajárvány. A járvány Lengyelország felől érkezett Északkelet-Magyarországra, először Ung vármegyében észlelték 1872. szeptember 14-én²⁸. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint ezekben az években Ung vármegyében csaknem megtriplázódott a mortalitás²⁹. 1879-ben pedig a diftéria járvány terjedt Ung megyében, mely több száz gyermekéletet követelt³⁰.

Az orvosi ellátás kiterjesztése a XVIII. században vette kezdetét, mindazonáltal a közegészségügy szempontjából csak a XIX. században lett érezhető az orvosi tevékenységnek a jelenléte, hasznossága. Ebben az időben már tehetséges és szorgalmas orvosi munkaközösség működött Ung megyében, a babonákkal teli népgyógyászat azonban továbbra is fennmaradt. A képzett orvosoknak évtizedekig kellett harcolniuk azért, hogy a nép elfogadja szaktudásukat. Általánosságban jellemző volt a megyére az alacsony átlagéletkor. A halálozási ráta magas volt, meghaladta a 26 ezreléket, ezt a demográfiai veszteséget azonban kompenzálta a több mint 47 ezrelékes születési index³¹.

Kedvezőtlenül hatott a népességszámra a vidéket érintő éhínség 1879 telén, valamint a negatív migrációs mérleg is³². Kilátástalan szegénységben élő parasz-

²⁶ U.o. 235. old.

²⁷ *A Magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. 2. kötet. (Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal). Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1882. 331. old.

²⁸ MOLNÁR, D., I. *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: Kalligram, 2018. 76. old.

²⁹ DR. MÁDAI, L. *Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872-1873)*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 1983. 75 old 32. old

³⁰ MOLNÁR, D., I. *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: Kalligram, 2018. 77. old.

³¹ VERESS, J. *Orvosi segélynyújtás Ung vármegyében a 13-18. században. A kolostori gyógyászat-tól az első tisztiorvosokig*. Ungvár-Budapest: Intermix, 1997. 35. old.

³² MOLNÁR, D., I. *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: Kalligram, 2018. – 77. old.

tok tömege hagyta el az országot jobb megélhetési lehetőségeket keresve. A kivándorlás Magyarország nemzetiségi részeiről, a keleti régiókból indult, Sáros, Zemplén, Szepes, Abaúj-Torna, Bereg, Borsod, Gömör-Kishont, Ung megyékből és a Tisza jobb partjáról. A legtöbben azzal a céllal mentek ki, hogy a külföldön megkeresett pénzből otthon földet tudjanak vásárolni. Azonban végül sokan ott is maradtak különböző okok miatt³³. Az első nagy kivándorlási hullám az 1870-es években kezdődött, számottevő mértékben az USA-beli Pennsylvania állam szénbányáiban próbálták szerencsét ekkor. Az 1873-ban kirobbant gazdasági válság még jobban tetézte a helyzetet, így 1877-től Amerikát elárasztották a kárpátaljai bevándorlók³⁴.

A hitfelekezet szerinti megoszlás az 1881-es népszámlálás alapján a következőképpen alakult:

4. sz. táblázat

<i>Korláthelmec lakosságának hitfelekezet szerinti megoszlása az 1881-es népszámlálás alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Római katolikus</i>	<i>138</i>	<i>18,11</i>
<i>Görögkatolikus</i>	<i>216</i>	<i>28,35</i>
<i>Helvét</i>	<i>326</i>	<i>42,78</i>
<i>Ágotai</i>	<i>1</i>	<i>0,13</i>
<i>Izraelita</i>	<i>81</i>	<i>10,63</i>

(saját táblázat az 1881-es népszámlálás³⁵ alapján)

Az 1881. évi országos népszámlálás már a népesség anyanyelvi összetételét is regisztrálta. A mai Kárpátalja területén több mint 400 ezer lakost írtak össze, akiknek 59,8 %-a vallotta magát ruszin, 25,7 %-a magyar (105 ezer fő), 7,8 %-a német, 4,1 %-a román anyanyelvűnek³⁶. Korláthelmec esetében az alábbi eredmények születtek:

³³ PUSKÁS, J. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*. Budapest: Akadémiai, 1982. 180. old.

³⁴ BACSÓ, R. *A kárpátaljai lakosság otthonmaradását segítő magyarországi támogatások hatása a magyarság migrációs hajlandóságának csökkenésében*. In.: *Glossa luridica*. 2018, 3-4. sz., 271-284. old.

³⁵ *A Magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. 2. kötet. (Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal). – Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1882. 331. old.

³⁶ KOCSIS, K. *A népesség változó etnikai arculata a mai Kárpátalja területén* [Online]. [2023. 02. 25.] Hozzáférés: http://www.mtafi.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/003_session_h.html?fbclid=IwAR1tgbqq9r_Iy0B19BuD5JSoqW3XV89BcDayJuuCFceUkt5Eo2u4BzKqXps (Letöltés dátuma: 2023. 02. 25.)

5. sz. táblázat

<i>Korláthelmec lakosságának anyanyelv szerinti megoszlása az 1881-es népszámlálás alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Magyar</i>	648	85 %
<i>Rutén</i>	86	11,1 %
<i>Tót</i>	5	0,6 %
<i>Német</i>	2	0,2 %
<i>Egyéb</i>	1	0,1
<i>Beszélni nem tudó</i>	25	3 %

(saját táblázat az 1881-es népszámlálás³⁷ alapján)

Annak ellenére, hogy 81 zsidó élt a településen, az anyanyelvi összeírásban ennek nem látszik nyoma. Az adatfelvételnél kikötötték, hogy csak élő nyelvet lehet beírni, vagyis a zsidó vagy héber nyelv nem mutatható ki. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés utáni gazdasági fellendülés idején az izraeliták egyre jobban asszimilálódtak az államalkotó nemzethez, a magyarokhoz. Kárpátalján viszont az ukrán, orosz, lengyel környezetből beszivárgó zsidó lakosság elmagyarosodása inkább csak a magyar etnikai terület városaiban (pl. Ungváron, Beregszászon, Munkácson, Nagyszőlősen) volt észrevehető, míg a főként ruszin környezetben élő izraeliták nagyobb része kitartott jiddis/héber anyanyelve mellett és messze elkerülte az elmagyarosodás folyamata³⁸.

1890-ben a mai Kárpátalja lakosság száma 458 227 fő volt³⁹. Korláthelmec lakossága ekkor 765 fő. Az 1881-es adatokkal összehasonlítva feltűnik, hogy míg a magyarság száma változatlan, a németek 24 főre gyarapodtak, a ruszinok száma ugyancsak nőtt. Az 1891-es népszámlálás során a településen nem jegyezték fel se tótokat, se más külföldieket⁴⁰.

³⁷ *A Magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. 2. kötet. (Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal). – Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1882. 331. old.

³⁸ KOC SIS, K. *A népesség változó etnikai arculata a mai Kárpátalja területén* [Online]. [2023. 02. 25.] Hozzáférés: http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/003_session_h.html?fbclid=IwAR1tgbqq9r_ly0Bl9BuD5JSoqW3XV89BcDayJuuCFceUkt5Eo2u4BzKqXps (Letöltés dátuma: 2023. 02. 25.)

³⁹ MOLNÁR, D., I. *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: Kalligram, 2018. 85.old.

⁴⁰ *A Magyar Korona országainak helységnevtára*. (Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal). Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1892. 666. old.

6. sz. táblázat

<i>Korláthelmec lakosságának anyanyelv szerinti megoszlása az 1891-es népszámlálás alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Magyar</i>	648	85 %
<i>Rutén</i>	93	12 %
<i>Német</i>	24	3 %

(saját táblázat az 1891-es népszámlálás⁴¹ alapján)**7. sz. táblázat**

<i>Korláthelmec lakosságának hitfelekezet szerinti megoszlása az 1891-es népszámlálás alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Római katolikus</i>	147	19,2 %
<i>Görögkatolikus</i>	259	33,8
<i>Helvét</i>	293	38,3
<i>Ágotai</i>	2	0,3
<i>Izraelita</i>	64	8,4

(saját táblázat az 1891-es népszámlálás⁴² alapján)

1900-ra Kárpátalja népességének a száma elérte az 529 993-at. A legkisebb népességnövekedés az Ungvári járás területén volt tapasztalható főként a nagyarányú kivándorlás miatt. 1892 és 1902 között 19 368 ember vándorolt ki Ung megyéből, annak is a déli részéről. A nemzetiségi megoszlást illetően, a magyarok aránya az 1880-as 25,4%-ról 28,2%-ra nőtt. A németek aránya 1900-ra elérte a 9,4%-ot, a ruszinok pedig az össznépesség 58,9%-át alkották⁴³. Korláthelmecen a lakosság 786 főt tett ki, ebből azonban 75 távol volt.

8. sz. táblázat

<i>Korláthelmec lakosságának anyanyelv szerinti megoszlása az 1900-as népszámlálás alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Magyar</i>	763	97 %
<i>Rutén</i>	20	2,5 %
<i>Egyéb</i>	3	0,5 %

(saját táblázat az 1900-as népszámlálás⁴⁴ alapján)⁴¹ U.o.⁴² U.o.⁴³ MOLNÁR, D., I. *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: Kalligram, 2018. 86.old.⁴⁴ *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Első rész. A népesség általános leírása községenként. – Budapest: Pesti könyvnyomda-részvénytársaság, 1902. 262–263. old.

9. sz. táblázat

<i>Korláthelmece lakosságának hitfelekezet szerinti megoszlása az 1900-as népszámlálás alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Római katolikus</i>	<i>154</i>	<i>19,6 %</i>
<i>Görögkatolikus</i>	<i>281</i>	<i>35,7</i>
<i>Evangelikus</i>	<i>286</i>	<i>36,4</i>
<i>Izraelita</i>	<i>65</i>	<i>8,3</i>

(saját táblázat az 1900-as népszámlálás⁴⁵ alapján)

1880 és 1910 között több mint kétszeresére növekedett a német anyanyelvű népesség Kárpátalján az galíciai, főként a jiddis nyelvet beszélő zsidók betelepülése következtében. A magyarok számára kedvező társadalmi-gazdasági folyamatok (pl. természetes nyelvi elmagyarosodás) eredményeként az 1910-ben 184 ezerre, az összlakosság 30,8 %-ra nőtt a magukat magyarnak vallók száma. A ruszinok gyarapodása jóval lassabb volt, ami leginkább a természetes asszimiláció és a tömeges tengerentúli kivándorlás eredménye⁴⁶. 1900–1905 között Kárpátalja négy vármegyéjéből több mint 47 ezer ember kapott útlevélet, és 10 700 fő utazott ki útlevél nélkül. A kivándorlók főként az Egyesült Államokba és Kanadába telepedtek ki⁴⁷. 1870 és 1920 között pedig 120 ezer ember hagyta el Kárpátalját⁴⁸.

A kivándorlás Korláthelmece lakosságára is nagymértékben jellemző volt. Az 1910-es adatok szerint a lakosság 882 főt számlált - ami csaknem százal több, mint a tíz évvel azelőtti népszámláláson - az összlakosságból viszont 214-en külföldön tartózkodtak. Anyanyelvi szempontból a település tisztán magyarnak tekintendő, lakosságának 97 %-a magyar, a maradék 3 %-ot a ruszinok tették ki. A ruszinok közül is többen tudtak magyarul beszélni, ezt támasztja alá az a tény, hogy a magyarul beszélők száma (872) meghaladta a magukat magyarnak vallókéét (861). Más nemzetiséghez tartozók az 1910-es népszámláláson Korláthelmeceen nincsenek feljegyezve⁴⁹.

⁴⁵ U.o.

⁴⁶ KOCSIS, K. *A népesség változó etnikai arculata a mai Kárpátalja területén* [Online]. [2023. 02. 25.] Hozzáférés: http://www.mtafi.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/003_session_h.html?fbclid=IwAR1tgbqq9r_ly0B19BuD5JSoqW3XV89BcDayJuuCFceUkt5Eo2u4BzKqXps (Letöltés dátuma: 2023. 02. 25.)

⁴⁷ MOLNÁR, D., I. *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: Kalligram, 2018. 80.old.

⁴⁸ BACSÓ, R. *A kárpátaljai lakosság otthonmaradását segítő magyarországi támogatások hatása a magyarság migrációs hajlandóságának csökkenésében*. In.: *Glossa luridica*. 2018,3-4. sz., 271-284. old.

⁴⁹ *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. Budapest: Atheneum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat nyomása, 1913. 514–515. old.

10. sz. táblázat

<i>Korláthelmec lakosságának anyanyelv szerinti megoszlása az 1910-es népszámlálás alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Magyar</i>	861	97,6 %
<i>Rutén</i>	21	2,4 %

(saját táblázat az 1910-es népszámlálás alapján)

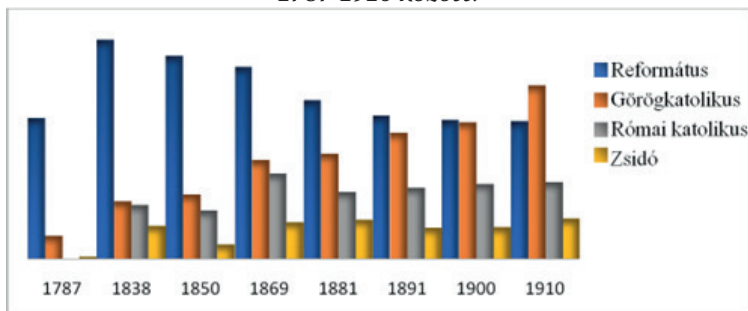
A vallási megoszlásban a görögkatolikusok voltak fölényben, létszámban ezután következik a református, a római katolikus, majd az izraeliták⁵⁰. Egy 1921. évi forrásból ismert, hogy ebben az évben már volt zsinagógájuk a faluban, valószínűsíthető, hogy már az 1910-es években is fennállt. Tudjuk azt is, hogy ebben az időben már római katolikus iskola is működött⁵¹, többet azonban egyelőre nem árultak el a források.

11. sz. táblázat

<i>Korláthelmec lakosságának hitfelekezet szerinti megoszlása az 1910-es népszámlálás alapján</i>		
	<i>Létszám</i>	<i>%</i>
<i>Római katolikus</i>	158	18%
<i>Görögkatolikus</i>	357	40,4
<i>Evangélikus</i>	284	32,2
<i>Izraelita</i>	83	9,4

(saját táblázat az 1910-es népszámlálás alapján)

***Korláthelmec lakosságának hitfelekezet szerinti megoszlása
1787-1910 között:***

(saját táblázat a források alapján)

⁵⁰ U.o.

⁵¹ Korláthelmec In.: 1921. évi kárpátaljai népszámlálás [Online]. [2019. 06. 30.] Hozzáférés: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KANepszaml_018_Szerednye_Korlathelemec__226_Holmci/?pg=0&layout=s

A kutatás főbb eredményeit a következőképpen foglalhatjuk össze: 1787 és 1910 között Korláthelmece lakosságának hullámzó növekedéséről beszélhetünk. Konstatálható, hogy a falu népességszámának alakulására a járványok és az elvándorlás voltak a legnagyobb hatással. A magas születési aránynak köszönhetően a település – lélekszámát tekintve – minden negatív tényező ellenére képes volt regenerálódni. Az adatokból megállapíthatjuk, hogy Korláthelmece lakossága 1869-ben és 1910-ben volt a legnépesebb. Az anyanyelvi arányokat tekintve – ellentétben az Ung megye egészét jellemző képpel – a helység a XIX. század folyamán végig megőrizte magyar többségét. A ruszin lakosság legnagyobb létszámát (93 fő) 1891-ben érte el, ezután viszont hirtelen csökkenésnek indult (dacára annak, hogy a természetes népszaporulat folyamatosan növekedett) elsősorban a már említett kivándorlás következtében. Ahogy az összegző diagramon is látható, a településen 4 vallás képviselői találhatók meg a kutatott korszakban: református, görögkatolikus, római katolikus és zsidó. Ezek közül a XVIII. század végén még a református vallás volt a leggyakoribb, a XX. század elejére viszont már a görögkatolikusok vették át a vezető szerepet.

BIBLIOGRÁFIA

Források:

- Korláthelmece* In.: 1921. évi kárpátaljai népszámlálás [Online]. [2019. 06. 30.] Hozzáférés: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KANepszaml_018_Szerednye_Korlathelmece__226_Holmci/?pg=0&layout=s
- A Magyar korona országai az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve.* 2. kötet. (Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal). – Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1882. 425 old.
- A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása.* Első rész. A népesség általános leírása közsségekenként. – Budapest: Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság, 1902. 609 old.
- A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása.* – Budapest: Atheneum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat nyomása, 1913. 883 old.
- A Magyar Korona országainak helységnévtára.* (Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal). – Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1892. 1912 old.
- Adalékok a tiszánineni ev. ref. egyházkerület történetéhez.* – 8 old. // A Korláthelmecei Református Egyház levelesládája.
- Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai.* (Szerk.: SEBŐK, L.) – Budapest: PrimeRate Kft., 2005. 280 old.
- Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787.* (Szerk.: DANYI, D.) – Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat, 1960. 389 old.
- FÉNYES, E. *Magyarország geographiai szótára.* – Pest: 1851
- Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. A munkácsi egyházmegye parókiarendezési iratai.* Nyíregyháza, 2017. – 596. old.
- HU-MNL-OL-W-21-6-N-26--Ung vármegye-53.a.
- II. József népességszámlálásának községi adatai.* (Szerk.: DÁNYI D.). - Budapest: 1996. 122 old.
- Schematismus venerabilis cleri almae diocesis Szathmariensis, pro anno Jesu Christi 1838.* – Agrariae: Typis Lycei Archi - Episcopalis, 1838. 91 old.

Szakirodalom:

- BACSÓ, R. *A kárpátaljai lakosság otthonmaradását segítő magyarországi támogatások hatása a magyarság migrációs hajlandóságának csökkenésében.* In.: *Glossa luridica.* 2018,3-4. sz., 271-284. old.
- CSATÁRY, GY. *Levéltári kalászatok.* Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 1993. 213 old.
- DR. CZOBOR, A. *A Helmeceziek nemzetsége a középkorban és annak Korláth-ága.* Budapest:

- Franklin társulat, 1935. 50. old.
- DR. MÁDAI, L. *Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872-1873)*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 1983. 75 old
- KOCSIS, K. *A népesség változó etnikai arculata a mai Kárpátalja területén* [Online]. [2023. 02. 25.] Hozzáférés:http://www.mtafk.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/003_session_h.html?fbclid=IwAR1tgbq9r_Iy0Bl9BuD5JSoqW3XV89BcDayJuuCFceUkt5Eo2u4BzKqXps (Letöltés dátuma: 2023. 02. 25.)
- MÁTHÉ, Á. *Nevezetes összeírások – fejezetek a népszámlálások történetéből*. In.: *Századvég*. ISSN 0237-5206, 2021, 1. évf. 3. sz., 29-46. old.
- MOLNÁR, D., I. *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: Kalligram, 2018. 180 old.
- PUSKÁS, J. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*. Budapest: Akadémiai, 1982. 638 old amugy 680 old
- SZÁNTÓ, J. *A Kárpátaljai Református Egyház gyülekezeti 2006-ban*. Beregszász: Immanuel Kiadó, 2006. 126 old
- TARDY, L., SCHULTHEISZ, E. *A magyarországi járványok történetéből*. Budapest: 1964. 46 old.
- VERESS, J. *Orvosi segélynyújtás Ung vármegyében a 13-18. században. A kolostori gyógyásztól az első tisztiorvosokig*. Ungvár-Budapest: Intermix, 1997. 143 old.
- Melléklet: Ung megye térképe**
- Forrás:** Maksay Ferenc. *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. II. Kötet*. – Budapest: Magyar Országos Levéltár kiadványai, 1990 – 838. old.

Etnická a náboženská štruktúra obyvateľstva sídla Korláthelmec v Užskej župe v dlhom 19. storočí

Krajinovedné výskumy sú dôležitou súčasťou dejín nášho národa, pretože sú rozhodujúcim faktorom poznania našej rodnej zeme. Predmetom tejto štúdie sú dejiny sídla Korláthelmec, jednej z najstarších osád z arpádovského obdobia v historickej Užskej župe. Nachádza sa na ukrajinsko-maďarskej jazykovej hranici, asi 12 km juhovýchodne od Užhorodu, kde už žijú Maďari v diaspóre. Cieľom výskumu je preskúmať históriu obyvateľstva obce Korláthelmec, najmä tieto otázky: aké národnosti a konfesie boli prítomné v tomto sídle; ako sa menilo jazykové a náboženské zloženie obyvateľstva a aké faktory ho ovplyvňovali; zapadajú údaje o obyvateľstve obce do celkového obrazu Zakarpatska alebo sa od neho líšia? Demografické charakteristiky osídlenia sú uvedené na základe údajov zo sčítania obyvateľstva a literatúry. Hlavnými zdrojmi práce sú údaje z celoštátneho sčítania ľudu, doplnené o cirkevné sčítania. Štatistické údaje sú prezentované vo forme grafov. Základné výsledky výskumu sumarizujú výkyvy v raste počtu obyvateľov sídla Korláthelmec v rokoch 1787 až 1910. Veľký vplyv na demografický vývoj mali rôzne epidémie a vystahovalectvo. Najvyšší počet obyvateľov obce bol zaznamenaný v rokoch 1869 a 1910. Čo sa týka materinského jazyka, v obci sa počas celého 19. storočia udržala maďarská väčšina. Rusínske obyvateľstvo dosiahlo najvyšší počet v roku 1891, potom začalo prudko klesať. V skúmanom období žili v obci predstavitelia štyroch vierovyznaní: reformovaného, gréckokatolíckeho, rímskokatolíckeho a židovského. Z nich bolo ešte koncom 18. storočia najrozšírenejšie reformované náboženstvo, ale začiatkom 20. storočia prevzali vedúcu úlohu gréckokatolíci.

INŠTRUKCIE REFORMOVANEJ CIRKVI K ŠÍRIACEJ SA CHOLEROVEJ EPIDÉMII¹

Annamária KÓNYOVÁ

Reformed Church instructions on the spreading cholera epidemic

Contagious diseases have accompanied human society from its earliest times to the present day. Devastating epidemics and their consequences for communities of believers have been reflected upon by the Church, and their themes appear in the writings of many theologians, in religious tracts, or other types of Church documents, as well as in the Bible itself. Certainly plagues and epidemics have been described in theological terms, as scourges sent upon mankind violating divine commandments. On the other hand, the church has tried to be helpful in fighting epidemics. Its aim was to preserve peace and to prevent panic or other undesirable forms of behaviour such as riots or insurrections from breaking out. It stressed that disease also came from God and that it was not to be fought, but first of all to be reconciled to it and to leave everything in God's hands. On the other hand, in addition to the belief in healing and divine help, the role of medicine and doctors was also acknowledged. The Church tried to distribute regulations from the state to the faithful and urged compliance with them. Such measures against the spread of cholera are preserved from the village of Abaújvár, dated November 7, 1831.

Keywords: epidemic, cholera, reformed church, instructions.

Nákazlivé ochorenia sprevádzali ľudskú spoločnosť od jej najstarších čias až po súčasnosť. Za nákazlivé alebo infekčné ochorenia medicína klasifikuje všetky choroby prenášané kontaktom jedného človeka s druhým, resp. nakazeného jedinca so zdravým človekom. Spôsoby prenosu môžu byť rôzne, od priameho fyzického kontaktu, kvapôčkami, telesnými tekutinami. Nákazlivé choroby sa môžu rozdeliť do rôznych skupín, pričom podľa pôvodcu choroby možno rozlíšiť infekčné ochorenia bakteriálneho (mor, lepra, tuberkulóza, brušný týfus, škvŕnitý týfus, cholera či syfilis), vírusového (pravé kiahne, osýpky) alebo parazitárneho (malária) charakteru. Z hľadiska výskytu sa zase dajú rozlíšiť choroby viazané na isté geografické prostredie neprekračujúce oblasti svojho bežného výskytu, iné zase dokážu nájsť svojich hostiteľov kdekoľvek na svete.²

Ak výskyt nákazlivého ochorenia prekročí mieru svojho riadneho alebo priemerného výskytu, môžeme hovoriť o epidémii. Tie môžu mať lokálny charakter, inokedy pri celosvetovom rozšírení vznikajú ničivé pandémie. Napriek obrovskému pokroku, ktorý medicína za posledné storočie zaznamenala, šírenie nákazlivých ochorení, objavenie sa nových chorôb, nečakané prepuknutie rôznych epidémií stále prinášajú mnohé otázky, na ktoré veda nedokáže odpovedať. Prečo sa objavujú nové infekčné ochorenia, ako je možné, že niektorí ľudia ochorejú

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu APVV-20-0613 Epidémie na území Slovenska v 17. – 19. storočí.

² DOBSON, M. *Choroby postrach ľudstva*. Bratislava : Slovart, 2009, s.6 – 7.

a iní nie, prečo má niekde nákaza oveľa ničivejšie dôsledky ako inde, aké faktory sa podieľajú na ich šírení a mnoho ďalších otázok, ktoré sa určite za posledné dva roky vynorili v myšliach nejedného človeka.

Nákazlivé ochorenia, ktoré prekročili svoj bežný výskyt a prešli do epidémií sa okrem toho, že znamenali medicínsky problém, stali aj významných faktorom dejinného vývoja ľudstva. Oplyvňovali demografický či hospodársky vývoj, ale výrazne formovali aj spoločenský vývin či niekedy priamo zasiahli aj do konkrétnej dejinnej udalosti. Skon významného vojvodu na infekčné ochorenie alebo vypuknutie epidémie v tábore vojakov malo priame dopady na výsledky bitky či konkrétnu politickú udalosť.³

Keďže ľudia v minulosti nepoznali priame príčiny nákazlivých chorôb, bol výskyt epidémií najčastejšie vysvetľovaný ako boží trest za hriechy ľudí, ich bezbožný život a pod. Epidémie boli hlavne v stredoveku a ranom novoveku sprevádzané aj inými katastrofami, akými bol hladomor, vojny, rôzne prírodné nešťastia ako sopečná činnosť, zemetrasenie, extrémne suchá alebo iné výkyvy počasia, úkazy na hviezdnej oblohe (zatmenie slnka, mesiaca, prelet kométy a pod.), či výskyt iných kuriozít (narodenie rôzne postihnutých alebo deformovaných ľudských bytostí alebo zvierat). Za pôvodcov epidémií boli často označovaní ľudia vyčnievajúci z majoritnej spoločnosti, prípadne odlišujúci sa vo viere, zvyklostiach či tradíciách. Najčastejšie bola ľudská zlosť a frustrácia vylievaná na príslušníkov židovskej komunity, ktorí boli často obeťami krvavých pogromov zo strany kresťanského obyvateľstva.

Keďže ničivé epidémie a ich dôsledky pre spoločensvá veriacich boli reflektované aj cirkvou, ich tematika sa objavuje aj v dielach mnohých teológov, v náboženských traktátoch alebo iných typoch cirkevných dokumentov, ako aj v samotnej Biblii. Samozrejme, nákazy a epidémie boli opisované z teologického hľadiska ako pligy zoslané na ľudstvo porušujúce božie prikázania.

Na strane druhej sa cirkev snažila byť v boji s epidémiami nápomocná. Jej cieľom bolo zachovanie pokoja a zabránenie vypuknutia paniky či iných nežiadúcich foriem správania, akými boli vzbury či rabovačky. Okrem „udržiavania verejného poriadku“ cez kázeň alebo prostredníctvom teologických spisov, kde sa zdôrazňovalo, že choroba tiež pochádza od Boha a netreba proti nej bojovať, ale v prvom rade sa s ňou zmieriť a nechať všetko v božích rukách. Na strane druhej sa okrem viery v uzdravenie a božiu pomoc uznávala aj úloha medicíny a lekárov. Poukazuje na to práve príklad inštrukcií proticholeroých opatrení a spôsobov liečby, ktoré boli zaznamenaná v knihe nariadení z abovskej obce Abaújvár 7. novembra 1831. Toto nariadenie zrejme rozposlal abovský senior reformovanej cirkvi väčšine cirkevných zborov, ale v archívnych prameňoch ostali tieto opatrenia iba v prípade danej obce.

V Uhorsku boli ešte pre objavením prvých prípadov nákazy koncom roka 1830 distribuované všeobecné opatrenia pre lekárov, kde sa okrem všeobecných informácií o pôvode cholery uvádzali príznaky ochorenia a odporúčania ohľa-

³ Na mor zomrela prvá manželka uhorského kráľa Ľudovíta I. Margita Luxemburská, ich manželstvo ostalo bezdetné. V roku 1439 na epidémiu červienky zomrel uhorský panovník Albrecht Habsburský, ktorý bol na výprave proti Osmanom. Na epidémiu moru zomrel po úspešnej obrane Belehradu roku 1456 Ján Hunyadi.

dom starostlivosti o chorých. Ako základné opatrenie sa uvádzalo postavenie vojenského kordónu tak na súši, ako aj v prístavoch. Lekári, úradníci boli povinní sledovať všetky podozrivé prípady a hneď o nich podávať hlásenie nadradeným orgánom a tie zase Miestodržiteľskej rade. Upozornenie sa týkalo aj prijímania pošty z Ruska. Z dôvodu dezinfikovania tovaru aj pošty, ale aj zabránenia prenosu nákazy ľuďmi sa zriaďovali predymovacie a karanténne stanice, kde bola povinnosť zotrvať v trvaní od 20 – 40 dní.

Oveľa viac priestoru bolo v dokumente venovaných opatreniam, ktoré už mali riešiť stav preniknutia cholery do krajiny. V prvom rade bolo veľmi dôležité, aby bola choroba správne identifikovaná, teda, aby jej príznaky poznali nielen lekári, ale aj laická verejnosť. Ako prvé príznaky sa uvádzali slabosť, triaška, otupenosť, bolesť hlavy, strata chuti do jedla, závraty, silný tlkot srdca, potenie, návaly horúčav a pocitu chladu. Po týchto symptómoch sa u nakazených náhle objavujú brušné kŕče, pocit zvracania alebo preplneného žalúdka. Následne začne hnačka, prípadne zvracanie. Stolica sa stáva postupne redšou a belšou. Nastupuje pocit suchých úst, jazyk dostane modrú alebo bielu farbu, konce prstov sú chladné, tep klesá, tvár vpadne, krv zhutne a má skoro čiernu farbu. Trvanie choroby je veľmi krátke, máloktoľ pacient prežije dlhšie ako dva dni, niektorí zomierajú už do dvanástich hodín. Ak sa pokožka scvrkne, kŕče prestanú a človek padne do bezvedomia, je zrejmé, že prichádza smrť. Ak predtým než prestanú kŕče začne so stolicou odchádzať aj žlč a konce prstov už ďalej nechladnú, možno dúfať v uzdravenie. Ak sa objavia popísané príznaky, treba zavolať lekára, ktorý musí podať o prípade hlásenie Miestodržiteľskej rade. Zatajovanie choroby sa má trestať veľmi prísne. Následne sa má okamžite vykonať izolácia takejto osoby.

V usmernení pre obyvateľstvo z roku 1830 sa ďalej písalo o dôležitosti vykonania opatrení eliminujúcich z prostredia všetky faktory, ktoré by mohli prispieť k vypuknutiu choroby. Za takéto faktory pokladali vlhký vzduch, chlad, zatvorené, nevetrané miestnosti, neprimeranú fyzickú alebo duševnú aktivitu, nedostatočné oblečenie. Okrem prostredia bolo dôležité i stravovanie. Odporúčala sa ľahko stráviteľná strava, použitie aj bežných korenín malo byť striedme. Na strane druhej sa odporúčalo vylúčiť konzumáciu čerstvého ovocia, zvlášť kyslého alebo nedozretého, z jedálnička sa mali úplne vylúčiť dyne, uhorky a hrozno. Taktiež sa neodporúčali potraviny, ktoré boli kysnuté alebo kvasené. Zakázaný bol tvaroh, slané ryby, masné jedlá. Pred raňajkami sa odporúčal pohárik pálenky alebo likéru, najmä ak tam bola mäta, rasca, aníz, borievky a počas dňa zase pohár vína. Aj tu sa však dôrazne odporúčalo dodržanie maximálnej striedmosti. Ľudia boli napomenutí, aby dodržiavali správnu životosprávu, napr. nepracovali nalačno, neponocovali, nevykonávali neprimerane ťažkú prácu, primerane sa obliekali. Medzi odporúčaniami bola aj výzva smerom ku kazateľom, aby pomáhali ľuďom nájsť duševnú pohodu. Na dodržiavanie týchto zásad boli v osobitnom paragrafe napomenutí samotní lekári, ale aj kazatelia. Pri každej návšteve chorého si mali ruky, tvár či okolie úst umyť v octovej alebo chlórovej vode. Po odchode od chorého si mali poriadne vydytiť oblečenie. Najzrosiahlejšia časť nariadenia sa týkala starostlivosti o chorých.

Prvou navrhovanou terapiou bolo púšťanie žilou. Na zmiernenie krčvov a bolestí sa odporúčalo ópium, ale aj ďalšie upokojujúce kvapky na báze ópia.⁴ Na zmiernenie bolesti žalúdka sa mohla pacientovi podať aj ryžová alebo jačmenná kaša, alebo odvar z ibiša lekárskeho. Na hasenie smädu sa mal chorému podávať ryžový alebo jačmenný odvar, alebo odvar z vody a klinčekov. Ak sa stav pacienta zlepšil a 5 – 6 hodín nemal hnačku, nezvracal a nemal ani krčve, mali sa mu prestať podávať lieky a namiesto nich mal piť čaj z mäty alebo medovky, alebo kocka cukru pokvapkaná mäťovým olejom. Liečebná terapia by sa mala ukončiť použitím rebarborovej tinktúry alebo v korenenej vode rozpustenej arabskej gummy.⁵

Ak zvracanie prestalo, mali sa pacientovi podávať polievky na dodanie síl, napríklad jačmenná alebo ryžová polievka a na dobrú náladu pohár dobrého vína. Ak by mal pacient zápchu, mohla sa mu podať unca ricínového oleja alebo jedna drachma⁶ magnézia, prípadne 10 – 15 gramov rebarborového prášku zriedeného s vodou. Je dôležité, aby zodpovedné osoby (lekárnici) dbali o zabezpečenie dostatočného a kvalitného množstva liečiv v lekárnach.

Posledným a záverečným paragrafom bolo nariadenie, aby úrady dali tento dokument preložiť do zrozumiteľného jazyka pre každého obyvateľa⁷ a rozšíriť do všetkých oblastí krajiny.⁸ Na základe tohto podrobného dokumentu, ale aj ďalších nariadení zo strany zdravotníckych komisií fungujúcich na úrovni jednotlivých žúp boli pravdepodobne formulované aj opatrenia zo strany vedenia reformovanej cirkvi pre jednotlivé cirkevné zbory a ich veriach.

Opatrenia proti cholere predstavené v texte dokumentu do značnej miery v zjednodušenej podobe sumarizujú základné odporúčania na zabránenie šírenia nákazy, uvádzajú spôsoby správneho rozpoznania jej príznakov a odporúčaní na zahájenia domácej liečby. Je to prirodzené, že predkladaný text je do veľkej miery podobný obsahom opatrení a nariadení kolujúcich krajinou na zabránenie šírenia nákazy. Už v úvode je zaujímavý, až prekvapujúci názor vedenia cirkvi, že chorobe sa dá v podstate predísť, ak sa skutočne dodržia všetky odporúčania dokumentu, aj keď mnohé faktory, napr. v súvislosti s kvalitou bývania sa dali ťažko zlepšiť, resp. dodržiavať podľa odporúčaní. S takýmto optimizmom ohľadom prevencie nákazy sa v nariadeniach vydaných štátnymi, stoličnými inštitúciami nie je možné stretnúť. Možno zo strany vedenia reformovanej cirkvi bolo záme-

⁴ Napr. sa často používali kvapky Laudanum, kolomel.

⁵ Arabská guma je látka vyskytujúca sa v živici rôznych druhov akácií (napr. *Acacia senegal*, *A. arabica*). Je rozpustná vo vode a je to jeden z najstarších prírodných emulgátorov. Vo vysokých koncentráciách môže spôsobovať nadúvanie a laxatívne účinky. Viaže niektoré minerálne látky (horčík a vápnik), a tým môže dôjsť k horšiemu vstrebávaniu týchto látok. <https://zdravopedia.sk/ucinne-latky/ecka/e414-arabska-guma>.

⁶ Staršia hmotnostná miera, 1 drachma = 3,4 g. https://igemorzs.hu/szent_biblia/mertekek/mertekek.html.

⁷ Pre slovenské obyvateľstvo vyšla koncom roku 1830 v preklade Zpráva pro úrady k zachovaniu zdraví... s výstrahou pred vpádom a nakazením v ruském císařství panujícího moru úplavice – cholera morbus, s prostředky ku přetržení jeho rozšírování sa. Na najvyšší rozkaz vydané v Budíně 1830 roku. LIŠKA, A. *Cholera epidémia z roku 1831 a jej prejav v prešovskej eparchii*. Prešov : GTF PU, 2012, s. 16.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár, Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltár Sátoraljaújhelyi fióveléltára (ďalej MNL BAZML Sátoraljaújhely), IV. 2002 Zemplén Vármegye Epekörságot Elhárító Bizottmányának iartai 1831, E 43.

rom nevyvolávať medzi obyvateľstvom zbytočnú paniku, na strane druhej víziou, že dodržiavaním opatrení je možné zabrániť šíreniu nákazy, chceli skutočne motivovať ľudí k ich čo najprísnejšiemu dodržiavaniu.

V liste vydanom abovským seniorom Samuelom Futóm⁹ 28. októbra 1831 v Abaújszántó: Opatrenia zabraňujúce šíreniu cholery alebo starostlivosti o chorých na cholera nazývanej aj epekórság:¹⁰

Keďže táto nákazlivá a šíriaca sa pliaga, nazývaná aj ako východná cholera na nikoho ľahko nezaútočí, ale privolá sa nezdravou životosprávou alebo neusporiadaným životom, každý nech sa drží týchto regúl, aby seba zachránil od tohto moru:¹¹

1. *Telo, ošatenie, ale aj všetko čím človek žije, ako aj všetko, s čím príde človek do styku z blízka i z ďaleka treba v prvom rade držať v čistote a v upravenej podobe, takto spraví človek najviac pre udržanie si choroby čo najďalej od seba. Preto si treba často meniť šaty, telo aspoň raz do týždňa umyť s vlažnou vodou zriedenou s octom, obytnú izbu, dvor, ulice treba udržiavať bez smetia, hnoja, neporiadku, jazierka, močiare, ktoré sa nachádzajú blízko ľudských obydlí treba vypustiť, ale obzvlášť je to potrebné v čase šíriacej sa nákazy.*

2. *Treba myslieť aj na to, aby bol vzduch v obytných izbách čistý a suchý, pretože to je najväčší nástroj ochrany pred každou šíriacou sa nákazou. Vzhľadom na to, úzke a nízke izby nie sú vhodné na pobyt, ani na spanie pre veľký počet ľudí, preto je nutné často vetrať, najlepšie každé ráno pred východom slnka, ako aj na poludnie, aby na miesto cez noc vydýchaného vzduchu dostal do domu čerstvý vzduch. Je dobré celý dom vydymiť jedľovým drevom nasekaným na tenké štiepky. V zime je nebezpečné izby veľmi vyhriať. Tam, kde pobývajú alebo spia ľudia netreba držať psa, mačku, ani sviňu. Vzduch v izbe, kde leží chorý treba osviežiť octovou parou, ktorá vznikne vyliatím octovej vody na rozžeravený kameň, alebo piecku.*

3. *Veľkú pozornosť treba venovať tomu, aby človek neprechladol, tiež je dôležité, aby počas potenia neprechladol, je tiež podstatné, aby mal človek v teple brucho a nohy, ani v dome, ani mimo neho sa nesmie ležať na vlhkej zemi.*

4. *V stravovaní je potrebné dodržiavať primeranosť, treba sa vyvarovať ťažko stráviteľnému jedlu, ako napríklad: chlieb pripravený z raže, staré, dlho stojace, masné, údené mäso, ryby z bahnitých močiarov a jazier, všetky huby a nedozreté ovocie, sú nebezpečné surové a nekvasené uhorky, dyne, naopak výborná je vo veľkom množstve varená a pečená kukurica.*

5. *S prázdny žalúdkom (zvlášť v čase zúriacej cholery) nech nikto nejde na polia vykonávať žiadne práce. Je dobré hneď z rána si dať teplú polievku, alebo trochu teplého vína, či dúšok pálenky a ku tomu si dať kúsok chleba.*

⁹ 1823-1832 lelkész Abaújszántón. UGRAI, János. A Tiszáninneni református egyházkerület lelkészei — A kezdetektől a millenniumig — Adattár. Sárospatak-Tiszaújváros, 2019, s. 40.

¹⁰ Tiszáninneni Református Egyház Levéltár (TiREL) Sárospatak, S.E. III. 1/7 Kniha nariadení – Abaújvár, s. 80-82.

¹¹ Pod pojmom mor sa často rozumela akákoľvek prudko nákazlivá choroba.

6. *Stojatú a špinavú vodu piť neslobodno, je dobré pre toho, kto je na to zvyknutý si dať vodu s vínom, na strane druhej nadmerná konzumácia pijatiky vedúca k bujarému správaniu, nočnému vychádzaniu, impulzívnemu správaniu je najnebezpečnejšia.*

Ten, kto tieto regule dodrží, môže sa posmeliť v myšlienke, že sa mu táto nepríjemná pliaga vyhne, tí, čo sa starajú o chorých sa môžu chorobe vyhnúť, ak svoje ruky a ústa často budú umývať octom.

A pretože táto pliaga sa v ľudskom tele šíri neuveriteľne rýchlo, pri starostlivosti o chorých treba nutne dodržiavať nasledujúce reguly a nesmie sa na nich zabudnúť ani na jeden okamih:

1. *Okamžite ako niekto pocíti na sebe, že by mohol mať v sebe cholera, sú príznaky nasledujúce: bolesť hlavy, mdloby, náhly pocit únavy, nevládnosť, zvieranie srdca, bolesť žalúdka, zvracanie, vodnatá hnačka, chorý neustále má chuť na studenú vodu, ťažko sa mu dýcha, jeho nohy a ruky sú studené, často v krčoch, chorý je bledý s vpadnutými očami, tep sa postupne spomaľuje. Ak je zrejmy len niektorý z týchto príznakov, je jasné, že ide o cholera a chorý má byť okamžite uložený do postele.*

2. *Potom sa mu má dať dostatok vlažnej vody (studenej vody sa treba vyvarovať), aby sa začalo zvracanie a žalúdok sa dokázal očistiť, je dôležité, aby sa aj cez kožu choroba vyparila.*

3. *Zároveň je vtedy neodkladné, aby bol chorý človek, jeho celé telo, ruky, nohy, brucho zavinené do teplej suchej prikrývky a zároveň bol neúnavne masírovaný, tak aby bol stále v teple. Pod prikrývkou musí byť stále očisťovaný octom namočeným do plátna a masírovaný handričkou dovtedy, kým sa telo opäť nezohreje.*

4. *Okrem toho, aby sa končatiny čím skôr zahriali, možno použiť zohriate hlinené nádoby, krčahy, alebo teplým pieskom naplnené vrecia treba dať ku končatinám a na brucho, hrud' treba zohriať nahriatým plátnom. Celé telo treba držať v teple pod prikrývkou.*

5. *Chorému treba podávať pravidelne veľa teplého čaju pripraveného z bazových kvetov. Je dôležité udržiavať chorého v teple, treba dávať pozor, aby nebol odkrytý. V prípade, že sa objavia krče, chorého treba masírovať popísaným spôsobom, prípadne miesto octu sa môže použiť na masáž a umývanie aj pálenku.*

6. *Ak napriek všetkým spomínaným opatreniam a končatiny a telo dostatočne nezohrejú, tak chorého majú posadiť na stoličku, pod ktorou bude zohriata nádoba, alebo zohriaty kameň, okrem hlavy sa má celé telo zatočiť do zohriatej prikrývky. Na kameň pod stoličkou sa má prilievať ocot, aby pomohol chorému sa začať potiť. Pacienta možno posadiť aj do kade s teplou vodou, tak aby bol okrem hlavy ponorený do vody s octom alebo pálenkou. Po vodnom kúpeli má byť chorý uložený do vyhriatej postele.*

7. *Ak sa chorý nezohreje a nenastane u neho potenie, je potrebné ho pod prikrývkou (hlavne končatiny) potierať zohriatou zmesou vína a špiritusu, alebo zmesou vína, čierneho korenia, papriky a cesnaku. Touto zmesou ho treba potierať a masírovať aspoň dve hodiny, kým sa nezačne potiť. Za tento čas sa musí chorému podať dostatok tekutín, dva aj tri krčahy vody s mäťou piepornou, saturejkou. Pod nohy sa má chorému dať popol alebo vrece s teplým pieskom.*

8. Ak vracanie a bolesť brucha pretrváva, treba urobiť zmes octu a horčicových semienok alebo chrenu, zmes sa má priložiť ku srdcu, kým sa nepocíti silná bolesť. Pre chorého treba pripraviť roztok, kedy vo vode sa pol hodinu má luhovať mäta, saturejka a tymián. Roztok sa má podať chorému. Môže sa konzumovať chudé mäso marinované v mäte, levandule, šalvii, saturejke. Tieto bylinky sa môžu macerovať aj v liehu alebo víne.

9. Ak žalúdok naďalej bolí, treba prikladať rozdrvené lanové semiačka, ak to nie je, tak múku rozmiešanú s mliekom treba zohriať a ešte teplé natrieť na brucho. Ku tejto zmesi možno pridať ešte olej.

10. Ak bude mať hnačka podobu bielosivej tekutiny, treba robiť nasledujúce kroky:

a) Je potrebné cesnak rozotrieť a pomiešať s olejom, celú zmes zabaliť do plátna a zohriate dať na brucho, ak zmes vychladne postup treba opakovať opätovným prikladaním zohriatej zmesi, aby sa brucho zohrialo

b) Ako jedlo treba podávať pšeničnou múkou zahustený mäsový vývar, nech je čo najhustejší. Do toho ešte môžeme pridať rascu, šafran, čierne korenie, zázvor a chorý by to mal konzumovať každé dve hodiny. Dobrá je aj polievka z ryžovej alebo jačmennej kaše pripravenej s použitím rovnakých korenín.

c) Na pitie treba podávať jačmennú vodu, alebo čistú vodu, v ktorej bol krátku dobu ponorený upečený chlieb alebo zriedené trochou vína.

d) Ak by hnačka pokračovala naďalej, treba si pripraviť nasledujúci domáci liek: treba pomlieť 3 makovice aj spolu s makovými zrníčkami, po zmiešaní s vodou je potrebné zmes variť pol hodiny, potom precediť, potom roztok zmiešať so škrobom veľkosti orecha a päť dať variť, po zovretí pridať 4 lyžice vína, chorému sa má každú hodinu podávať po jednej lyžici.

e) V prípade, že hnačka je veľmi častá, treba pripraviť: z lanu, otrúb alebo maku a vody uvariť vývar, v ktorom treba rozmiešať škrob alebo vajíčko.

Ak sa budú tieto odporúčania a nástroje presne a neúnavne dodržiavať, je zriedkavosťou, že by trpiacemu nepriniesli úľavu, v opačnom prípade bude potrebná pomoc Doktorov.

Zapísané 7.novembra 1831 v Abaújváre miestnym kaplánom Jozefom Kővérom.

„MINDENKINEK HASZNÁLNI ÉS SZOLGÁLATOT TENNI” – OLVASMÁNYTÖRTÉNETI BETEKINTÉS INCZE JÁNOS KÖNYVTÁRÁBA

BAK Ágnes

„To serve everyone and be helpful“ – A reader’s and historical perspective into the library of János Incze

As part of the exploration of the Reformed library heritage in Romania, the study examines the donation received in November 1895, after the donation of Bishop Domokos Szász (1838–1899), to the library of the Protestant Theological Institute of Cluj-Napoca. Through the analysis of the library legacy of pastor János Incze, it attempts to shed light on the owner’s interests, the composition and impact of his collection, and lists his works that can be found in the theological library of the seminary.

Keywords: church history, Reformed church history, Cluj-Napoca Protestant Theological Institute, Transylvania, library history, stock development, donation, János Incze legacy; History of culture, history of reading, János Incze (1825–1890).

A közösségi cél érdekében

A KPTI teológiai, egyháztörténeti, kulturális, társadalmi, gazdasági szempontból sajátos és kiemelkedő örökségünk, akárcsak szakkönyvtárának kialakulása, amely századokra meghatározta az állomány fejlődését.¹ Egyszerű anyagi befektetéssel, önerőből, jól átgondoltan kellett minőségi ismeretforrást teremteni a lelkészgenerációk képzéséhez. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa adományfelhívást tett közzé az 1895-ben létrehozott kolozsvári Református Teológiai Fakultás Szász Domokos-alapozta könyvtárának fejlesztéséért.² A kezdeti kiskönyvtári állomány már az első évben hirtelen növekedésnek indult a „jó kedvű” (2Kor 9:7) adakozók révén a tudományos anyag megvásárlása és időszaki kiadványok megrendelése mellett.³ Az adományok gyakorisága és mennyisége egyértelműen mutatja ezeknek a személyeknek az új intézményhez való viszonyulását, valamint annak rendeltetése és a társadalom szellemi és lelki fejlődése iránti felelősségvállalását.

¹ Kolozsvár többször jelentett menedéket a történelem során az erdélyi értelmiség és református lelképásztorok nevelésében. Az 1874-es egyházi kezdeményezést követően, 1892-ben a Budapesti Zsinat döntött a kolozsvári Teológia létrehozásáról. A hosszas, de alapos anyagi háttér előteremtése és az infrastruktúra egy éves megvalósítása után a lelképásztorok képzése 1895. szeptember 15.-én kezdődött meg, párhuzamosan az enyedi mellett.

² Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgató Tanácsának a kollégiumok előjáróságához címzett 3282/1895. számú levele 1895. szept. 28-án. In: *A kolozsvári Theol. Fakultásunk könyvtárának gyarapításáról*. EREK Levéltár, XXII.44.95/2.

³ 500 Ft kiutaltatik 1895. szept. 19.-én 3194/1895. szám alatt „a könyvtár és az ifjúsági olvasda számára” szükséges folyóiratok és nélkülözhetetlen könyvek megvásárlása érdekében. In *A kolozsvári Theol. Fakultásunk könyvtárának gyarapításáról*. EREK Levéltár, XXII.44.95/1.

A levéltári dokumentumok alapján Szász Domokos püspök tekintélyes, a könyvtári alapot képező, nagytételű, 452 darabos adománya után a második adakozó Incze Jánosné, aki férje nagy becsben tartott teológiai könyveit ajánlotta fel 1895 őszén, tájékoztató jellegű könyvjegyzék kíséretében. Adományával „mindenkinek használni és szolgálatot tenni” szándékozott, minthogy ez férje életét és tevékenységét is meghatározta.⁴

Az akkor vasúton gyorsszállítmányként küldött Incze-hagyaték mostanra megfogyatkozva bár, de erdélyi református tárgyi és szellemi vagyon részét képezi. A lelkipásztor olvasmányműveltsége megfelelt az akkori könyvtárszervezési céloknak, és jó alapnak bizonyult a századfordulón a teológusnemzedék nevelésében.

Incze János (1825–1890) könyvtára

Szász Domokos alapadománya után a leltárba is másodikként került be Incze János kolozsi, lukailencfalvi, majd enyedi és szászvárosi lelkipásztor hagyatékának egy része, amely a Nagy Géza-féle Teológia-történetben nyomdahiabásan Imre Jánosné adományaként fordul elő.⁵ Minden forrás félreértelmezhetetlenül mutatja, hogy Incze János lelkipásztor özvegyéről van szó. Incze Jánosné Molnár Mária 1895 októberi levele tanúsítja, hogy nem az egyházkerületi felhívásra reagált, hanem őszi kolozsvári látogatásán a Teológia új épületében járva született meg benne a gondolat férje hittudományi könyveinek a Fakultás részére való átadásáról.⁶ A lelkészképző évkönyvében Incze Jánosné adományát 145 címnek, vagyis 240 darabnak tüntették fel.⁷ A Protestáns Közlöny Tárca rovatában Incze halálát követően megjelent visszaemlékezésben több ezer kötetes könyvtáráról tettek említést, amelynek csak a hittudományi része jutott a Teológiára, de az sem teljességében.⁸ Incze még halála előtt, 1883-ban ajándékozott 21 könyvet a Kún-Kollégiumnak, közte Félégyházi Tamás Uj Testamentomát.⁹ A szászvárosi könyvtár lajstromába 123 könyvet vettek fel ebben az évben, de csak az 1586-os debreceni Újszövetségnél tettek megjegyzést, jelölve Antal János püspök nevét, aki Incze feleségének nagyapja volt.¹⁰ Ez a Biblia nincs az Erdélyi Múzeum Egyesület, illetve a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában sem. A szászvárosi kollégium 1865-től vezetett könyvtári nyilvántartásának 1887-ben

⁴ Incze Jánosné 1895. október 21-én kelt adománylevele, In *A kolozsvári Theol. Fakultásunk könyvtárának gyarapításáról*. EREK Levéltár, XXII.44.95/5.

⁵ NAGY, G. *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Kolozsvár, 1995, 35.

⁶ 1851. szeptemberében a kolozsi református lelkészként vette feleségül Molnár Sámuel marosvásárhelyi tanár (1787–1832) és felesége, Borbála lányát, Máriát, akit Antal János püspökkel (1767–1854) való kapcsolata és a marosvásárhelyi teológia képzés révén ismerhetett meg.

⁷ KENESSEY, B. (szerk.). *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Theológiai Fakultásának Értesítője az 1895–96. iskolai évről*. Kolozsvár, 1896, 22.

⁸ Incze Jánosné 1895. október 21-én kelt adománylevele, In *A kolozsvári Theol. Fakultásunk könyvtárának gyarapításáról*. EREK Levéltár, XXII.44.95/5.; Incze János emlékezete, In *Protestáns Közlöny*. 1891/8. 71–72, 1891/9. 80–81.

⁹ DÓSA, D. *A Szászvárosi Ev. Ref. Kún-Kollégium története*. Szászváros, 1897, 201.

¹⁰ Theológiai könyvek/838. A szászvárosi ev. ref. gymnaziumi könyvtárában lévő könyvek címsorozatja 1865–1892, In *Szászvárosi Református Kuun Kollégium Levéltára. DI*, EREK Levéltár.

bejegyzett teológiai kiadványai között fellelhető Incze két alkalmi beszéde is szászvárosi felettese, Dáné István (1817–1875) zsinati és emlékbeszéde mellett.¹¹ Elképzelhető, hogy ezek is az Incze-adományhoz tartoztak. Ezen kívül a KPTI könyvgyűjteményének Szászvárosról származó könyvei között fedeztem fel egy két kötetes Incze által szignált történelemkönyvet,¹² amelyet nem leltem meg a szászvárosi nyilvántartásban. Az Udvardy János *Élet* című könyvében is benne van Incze sajátkezű kézírása alatt a Kún-kollégium könyvtárpecsétje.¹³

A KPTI-i Könyvtár Incze-hagyatékának elemzése

Incze János kéziratait, olvasmánytörténeti feljegyzéseit nem ismerjük, de hagyatékának elemzésével rálátást nyerünk érdeklődési körére, noha a Teológia könyvtára többnyire csak a vallásos témájú anyagát kapta meg özvegye jóvoltából. Molnár Mária adományozási szándékát jelző leveléből tudjuk, hogy Incze könyvgyűjteményét az özvegy unokaöccse, a teológus Molnár Albert átválogatta, több „ujabb és régi papi könyvet” megtartva magának.¹⁴

Incze könyvtára tehát figyelemre méltó lehetett. A Református Fakultáshoz került állományrésznek a java gyakorlati teológiai írásokat ölel fel. Hivatását komolyan vette, képezte magát. Olvasta kortársai prédikációit. Nem kételkedhetünk abban, hogy olvasmányai gondolkodásmódjára, egyházi tevékenységére hatottak, befolyásolták vallásos életét és mindennapjait.

Incze nem járt külföldi tanulmányúton, de tékájának idegennyelvű munkái mutatják, hogy ismerte a német, a latin és a francia nyelvet. Már diákkorában is kitűnt klasszikus nyelvismeretével. A 19. században a többnyelvűség természetesnek számított. A német a Habsburg Birodalom hivatalos nyelve volt, míg a francia használata magasabb szintű műveltséget feltételezett. Incze folyamatosan fejlesztette könyvtárát. A hagyaték nagyrésze magyar nyelvű és itthon nyomtatott kiadvány. Az anyanyelvű könyvek gyakorisága a nemzeti identitás erősödését érzékelteti, és a magyar tudományosság fejlődését engedti következtetni.

A kiadási adatok tekintetében kevés kivétellel friss publikációkkal szembeülnünk. A három 17. századi és 20 darab 18. századi kivételével 19. századi kortárs műveket tartalmaz a hagyaték. A 19. századi dokumentumok elég arányosan oszlanak a század elejére és második felére, holott tudjuk, hogy diákkorában szegénysora miatt Kemény Simonné Teleki Anna fogadta kegyeibe. A lelkipásztor nem egyszer hozta szóba megélhetését az általa gondozott gyülekezetekben.

¹¹ Dáné István: Az emberi kísértések. Zsinati besz. (1858), Dáné István: Gróf Gyulai István százados emléke (Arad, 1859), Incze János: Az életben előforduló kísértetek. Zsin.b. (MVásárh, 1860), Incze János: A honpolgár. Alkalm. visszaállít. örömmünnp (MVás., 1867). Ld. Theologiai könyvek/855–858. A szászvárosi ev. ref. gymnasiumi könyvtárában lévő könyvek czimsorozata 1865–1892, In *Szászvárosi Református Kuun Kollégium Levéltára. D1, Könyvtárjegyzék. EREK Levéltár.*

¹² Verri, Alessandro (1741–1816), Kovács Antal (1791–1857) (ford.): *Római éjszakák. I–II.* Kolozsvár, 1823. In: KPTI Könyvtár, H1812/I–II.

¹³ Udvardy János (1795–1890): *Élet.* Pest, 1832. In KPTI Könyvtár, P2768.

¹⁴ Incze Jánosné 1895. október 21-én kelt adománylevele, In *A kolozsvári Theol. Fakultásunk könyvtárának gyarapításáról.* EREK Levéltár, XXII.44.95/5. Molnár Albert (1849–1901) a kezdeti „arany tanári kar” tagja (ld. BORBÁTH, Dániel (1982): Szász Domokos teológiai gondolkodása, In *Református Szemle*, 116.

Családjával egyszerű körülmények között élt. Tisztában vagyunk azzal is, hogy a sajtótermelés, a könyvbeszerzés csak a Bach-korszak végén lendült fel. Ekkor alakult ki az az olvasóréteg, amely igényelte a nyomdatermékeket, a friss ismereteket, noha Kolozsvár a 1800-as évek elején nem egy, hanem kilenc könyves mesterrel büszkélkedhetett, akik között Guttman János (?–1831) a pergamenkötéseiről és a magyar nyelvű könyvforgalmazásáról volt nevezetes.¹⁵

Könyveit, beleértve a külföldön nyomtatottakat is, a hazai könyvpiacról vásárolta, gyakran bejegyezve a beszerzés összegét, de örökölte és másoktól is kapta.¹⁶ A kiadási helyeket szemügyre véve széleskörű és változatos a gyűjtemény. A hazai és külföldi irodalom 84–16 %-ban oszlik meg. Egyértelmű tehát a hazai kiadványok dominanciája, amely a kor magyar társadalmának elvárásait és kultúrájának erősödését is jelzi. A német nyelvterületen kiadottak 14%-a mellett eltörpül az angol, holland, francia kiadású dokumentumok száma.

Tartalmi szempontból a hagyaték többsége a gyakorlati teológia irodalmát öleli fel, amelynek java prédikációirodalom, azon belül is inkább temetési beszéd. A század első felében kiadott nyomtatványok egyharmada itthoni egyházi kiadású temetési beszéd.

Három Biblia érkezett a küldeménnyel a Teológiára. A hagyaték első tételként (415/1895) felvett, 1661-es évszámmal jelölt Várad Biblia leltárkönyvi megjegyzésében, időpont rögzítése nélkül, ez olvasható: „Az Igazgató Tanács engedélyével a püspök urnak adatott” feltételezhetően hálaképp.¹⁷ A Könyvek könyve a KPTI jelenlegi állományába nem került vissza Szász Domokos özvegye révén, sem a későbbi igazgatótanács és püspöki könyvtár későbbi adományaival.¹⁸ A püspöknek odaajándékozott Biblián kívül egy bécsi kiadású, Luther-fordítású Szentírás¹⁹ és a német pedagógus-teológus, Gustav Friedrich Dinter (1760–1831) – ahogy elődeink családiasan átkeresztelték: Dinter Keresztély Frigyes tanároknak írt Ó- és Újszövetsége található két példányban is. Incze használt bibliai szótárakat, konkordanciákat.²⁰ Lelkészi szolgálatát a Backamadarasi

¹⁵ A kolozsvári könyvkötő céh protocollumában kilenc mester nevét összesítették. Ld. KURTA, J. „Kilenc könyv-míves összetanakodék”, avagy 200 éve alakult meg. In *Korunk*, 2009/12, 69–75.

¹⁶ Antal János tulajdonát képezte a Tóth Ferenc *Lelki pásztori gondviselése* (Győr, 1806), a Teleki Sámuel felett elmondott halotti beszédek [*Néhai udvari cancellarius gróf széki Teleki Sámuel ur ö excellentiája emlékezetének tiszteletére Kolo'svárt, N. Enyeden, M: Vásárhelyen, Udvarhelyen, és Zilahon tartatott halotti beszédek, egy rövid prologussal együtt.* Kolozsvár, 1825.] és Molnár Sámuelét a Friedrich Schleiermacher: *Predigten három kötete* (ld. KPTI, H1846/b, P4750, 1P2847/I–III).

¹⁷ Az örvegy adományozólevelében 1600-at említ. „Egy magyar nagy Biblia 1660ból elég jó bőr kötésbe”. Ld. Incze Jánosné 1895. október 21-én kelt adománylevele. In: *A kolozsvári Theol. Fakultásunk könyvtárának gyarapításáról*. EREK Levéltár, XXII.44.95/5.

¹⁸ KURTA, J. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának Várad Bibliái, In *AUCP*, 2000. I/45–53.

¹⁹ Károlyi Gáspár: *Szent Biblia, azaz Istennek O és Uj Testamentomaban foglaltatott egész Szent Iras* (Nagyvárad, 1661); Luther, Martin: *Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift* (Wien, 1868); Dinter, Gustav Friedrich: *Schullehrer-Bibel. Alte Testament* (Neustadt, 1846), *Schullehrer-Bibel. Das Alte Testament* (Neustadt, 1841–42). In: *A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának beszerzési naplója*. KPTI Könyvtár, IMS 4/I/415, 416, 448, 449.

²⁰ A hagyatékban Kőrösi Mihály *Magyar Concordántzia* (Győr, 1788), Maklári Pap Lajos *Bibliai egyezményes szótár* (Pest, 1855), Fördös Lajos *Konkordánzia V. szentirati szókönyv* (Kecskemét, 1857) című műve is megvolt.

Ágendája (1788) mellett Vadas József és Nagy Péter 1866-os liturgiáskönyvének beszerzésével kezdte.²¹ Az egyházi törvénykönyvekkel rendelkezett.²² A Révész Bálint-féle *Egyházi Könyvtár*, Szász Károly és Demeter Sámuel szerkesztésében az *Erdélyi Protestáns Egyházi Tár* (Kolozsvár, 1857), Szász Gerő *Prédikátori Tára* (Kolozsvár, 1871–1873, 1887–1889), Török Pál és Székács József *Protestáns Lelkészi Tára* (Pest, 1854). Péterfi Károly *Filoszofusok és filozofia története* (Marosvásárhely, 1893), Tóth Ferenc *Keresztény erkölcsstudománya* (Pest, 1817), Török János *A historia haszna* (Marosvásárhely, 1838), Dósa Elek *Erdélyhoni ev. ref. egyházi jogtana* (Pest, 1863) sem hiányzott a magyarországi teológiai szakkönyvek mellől.²³

Nem csak egyházi folyóiratokat járatott.²⁴ A *Hazánk. Történelmi Közlöny* majdnem teljes évfolyama nem véletlenül érdekelhette, 1948–49 történeteit személyesen átélte.²⁵ Különös figyelmet szentelt a történelemnek. A hagyaték egyetlen kézirata a Kocsi Csergő Bálint (1647–1698) gályarab-története. A *Kösziklán épült ház ostromát* Bod Péter fordította magyarra 1738-ban. A manuscriptum keletkezését az 1740-es évekre datálták régikönyves szakemberek. Címlapjának felső sarkában Incze fegyelmezett betűivel írt neve után az 1863-as időpont szerepel. Enyedi lelkipáztorkodása idején tett szert rá. Az eredeti tulajdonos neve viszont gondosan ki van vágva belőle. Bod Péter másik két munkája közül a *Megújírtott egyházi törvénykeztesítő* (1833) példánya ma már vagy nincs meg, vagy a possessori bejegyzés nélküli példányok egyikéről lehet szó. A *Szentírás értelmére vezető magyar lexikon*nal szintén hasonló a helyzet. A fizikai jellemzők alapján tudjuk, hogy a hagyatékba tartozó, 209 oldalas változat kiadási hely és év nélkül jelent meg. Pokoly József (1866–1933), a Református Fakultás első könyvtárosa a leltárba az 1758-as dátumot rögzítette megjelenési évként. A könyvtár egyik példányában sem találtam utalást erre az évszámra vagy Incze nevére. A Bod-tanulmányokban nincs más adalék feltüntetve. A Petrik IX.88.-ban megjelenő 1758-as évjelzésű könyv adatait a marosvásárhelyi Tékában egy korabeli bejegyzés alapján állapították meg. Bod Péter *Házi diáriumának* az 1758-as év felsorolásai között viszont böngészhetők a *Magyar lexikon* nyomtatásával kapcsolatos adatok.²⁶ Előfordulhat, hogy Pokoly ismerte a Bod diáriumát, vagy a nyomtatványban lehettek kiadással kapcsolatos megjegyzések, korabeli

²¹ Kiss Gergely-féle *Ágendában* Incze nevével 1850-es év szerepel. In *KPTI Könyvtár*, H11346/b.

²² *Canones ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus qua Transilvanensibus in unum collecti, plerisque tamen aliis etiam, pro temporis ratione, aucti, ac in paulo meliorem ordinem redacti Maros Vasarhelyini*, 1842. és Tóth Sámuel: *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztény egyházban* (Debrecen, 1882).

²³ Szilády László: *Papi dolgozatok gyászestekre*. I–II; III–IV. (Kecskemét, 1849); Kun Bertalan: *Egyházi szónoklattan* (Miskolc, 1855), Zsarnay Lajos: *Paptan: vezérfonalul tanításhoz kézirat helyett* (Sárospatak, 1857).

²⁴ *Protestáns Szemle, Kecskeméti Protestáns Közlöny, Keresztény Magvető*.

²⁵ A leltárkönyvben 1887[1884]–1888-as dátum van feltüntetve, az oldalszámok egyeznek a dokumentumokéval. A possessori bejegyzés hiánya ellenére is állítható, hogy ez származik Incze tulajdonából és elírás az 1887-es dátum. Más forrásból nem származott ez a folyóirat.

²⁶ Köszönet Gudor Botondnak, hogy felhívta a figyelmem a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban levő Bod-naplóra, amely 1750–1769 közötti feljegyzéseket tartalmazza. In: Bod Péter: *Bod Péter házi diárium*. BCU. Colecția Muzeului Ardelean, MS239. 34–35.

tulajdonjelölések. A Bod-önéletírásban és naplójában is olvashatunk a *Lexikon* 1758-as második kiadásáról.²⁷ Ezekon kívül feltételezhetően más Bod-nyomatvány is lehetett a lelkipásztor birtokában, mert Mikó Imre *Bod Péter élete és munkái* mellett a KPTI könyvtári állományának egyik *Az Isten vitézkedő anyaszentegyházá[...]-nak történetében* is benne van Incze kézjegye, de a leltárba vezetettek között nem szerepel. Pokoly csak a duplumjegyzékbe írta be eredetének jelölése nélkül.²⁸

Incze könyvtárában megtalálható enyedi tanárainak, a dési származású Mihályi Károly (1808–1880), a retorika nagy mesterének *Nefelejt-füzér* (1859) címen megjelent, Gyöngyössi János (1741–1818) emlékműavatására írt verses emlékbeszéde mellett az erkölcsi beszédgyűjteménye, továbbá a Lukailencfalván született biblikus, Incze Dániel (1805–1857) Herepei Gergellyel (1807–1859) közös két munkája: a Johann Friedrich Theodor Wohlfarth (1795–1879) és Lisco Dinter nyomán átszerkesztett Újszövetség-magyarázat két példánya és a franciából fordított és összeállított Újszövetség kérdésekben és feleletekben.²⁹ Török János *A historia haszna* (Marosvásárhely, 1838) című írásán kívül Bodola Sámuel (1790–1866) három, Nagy Péter (1819–1884) négy egyházi beszéde szerepel a leltárban a Vadással összeállított *Ágendáján* túl,³⁰ holott Incze szászvárosi első pappá választását Dáné István 1875-ben történt halála után Nagy Péter püspök nem hagyta jóvá. Végül a gyülekezet folyamodványa után pályázatot rendelt el, amelyet Incze nagy fölénnyel nyert meg 1876 decemberében Kovács Albert (1838–1904), Hegedűs János (1821–1894) és Tolnai Lajos (1837–1902) marosvá-

²⁷ „1758 [...] Ebben az évben március hónapban jelent meg a magyar lexikon második, az előbbinél sokkal bővebb kiadása, amely saját költségemen...” In: BOD Péter: *Bod Péter önéletírása*. Kolozsvár, 1940. 120.; BOD, P. *Bod Péter' házi diáriuma 1750–1769*. 34–35. BCU. Colecția Muzeului Ardelean, MS239.

²⁸ „Incze Janos-é mtk. 852. 50 fr.”. In *KPTI Könyvtár*, H1201.

²⁹ Mihályi Károly az egyházi beszédeit *Kereszttyén templomba és házba illő erkölcsi rajzok az emberi természetéről*. *Egy sorozat egyházi beszéd* (Kolozsvár, 1865) címmel adta ki. Halála után tanítványai jelentették meg ennek második kötetét, az *Erkölcsi rajzok az emberi természetéről*. *Egy sor egyházi beszéd. Sajtó alá rendezték és kiadták néhainak a tanítványai*. II. kötet. *Az évi beszéd sor 2. fele* (Nagyenyed, 1887) című könyvet.; Incze Dániel, Herepei Gergely: *Új testamentom, a szentírásnak a szenttudomány jelen állásponjtjához és korunk kívánataihoz alkalmazott fejtegető és gyakorlati magyarázata, kézi könyvvül lelkészek, iskolatanítók és családanyak számára dr. Wohlfarth J. F. T. német dolgozata után, adalékokkal Dinter, Lisco S.T. munkáiból bővítve [...]*. Kolozsvár, 1852; Incze Dániel, Herepei Gergely: *Új testamentom kérdések és feleletekben a nép számára. Polier [...] után a magyar nép számára átdolgozva kiadták Incze Dániel [...] és Herepei Gergely [...]*. Kolozsvár, 1856.

³⁰ Bodola Sámuel: *Egyházi beszédek a Kálvin halála emlékére és evvel összekötve az ev. ref. anyaszentegyház közzsinatján* (Kolozsvár, 1864), *Halotti beszéd Ugron János felett* (Marosvásárhely, 1833), *Kik az igaz keresztények?* (Brassó, 1831); Nagy Péter: *Egyházi beszédek az erdélyi ev. reformátusok Bánffy-Hunyadon tartott Közzsinatán 1866-ban* (Kolozsvár, 1866), *Korunkban hazánknak legnagyobb fia. Emlékbeszéd, melyet gróf Széchenyi István végtisztességére a kolozsvári ev. ref. egyház által rendezett gyászünnepélyen tartott Kolozsvárt máj. 6. 1860.* (Kolozsvár, 1860), „Egyh. beszéd a Sepsisz. györgyi templomban” [Minden ország, mely magában meghasonlik, elpusztul! egyházi beszéd, melyet a sepsi-szent-györgyi ev. ref. református templomban tartott Nagy Peter kolozsvári ev. ref. pap. junius 23-ikán, 1861] (Kolozsvár, 1861), *A hazának buzgó szerelme megemészte engemet! Egyházi emlékbeszéd, melyet romai szent birodalombeli Gróf Széki Teleki László tiszteletére a kolozsvári ev. ref. egyház által rendezett gyászünnepén tartott Nagy Péter* (Kolozsvár, 1861).

sárhelyi lelkipásztor ellenében, 162 szavazatból 158-at megnyerve.³¹ Ez az eset jól mutatja Incze gyülekezeti népszerűségét, de azt is, hogy békés ember volt, nem neheztelt a püspökre, beszerezte és olvasta írásait.

A liberális teológiai szakirodalom-fordításából, a Kovács Albert (1838–1904) által indított *Protestáns Theologiai Könyvtár* sorozat utolsó, 13–17-es kötetei vannak meg.³² A Ferdinand Christian Baur (1792–1860) *A középkori keresztyén egyház* 1882-es kiadásának címlapján ismeretlen kézírással „T. Incze János úr” címzés olvasható, bizonyítva, hogy valakitől időskorában kapta.³³ Fábíán Dániel (1810–1894) három egyházi beszéde, Fördös Lajos (1817–1884) hat könyve még inkább megerősíti, hogy Incze nem zárkózott el az újszerűség, a fejlődés elől.³⁴ Fördös 1847–1958 között kiadott munkái közül csak az *Egyházi rendtartási beszédek* beazonosítható Incze 1851-es kézírása révén.³⁵ A többiben nincs tulajdonosi bejegyzés. E vallásos munkák jelenléte igazolja, hogy mindig érdeklődött az ismeretlen, tudományos művek iránt, de nem alapozza meg a liberális elvekkel való egyetértését. Annál is inkább, mert a debreceni ortodoxia képviselői is rendelték és olvasták ezt az irodalmat. Incze puritánsága révén hagyománytisztelő maradt, és nem befolyásolta a szélsőségesé váló teológiai irányzat.³⁶ Ezt támasztja alá az is, hogy Incze temetési szertartását Szász Domokos püspök végezte, Bartha Lajos vajdahunyad-zarándi esperes, Fülöp Géza (1847–1890) és Szóts Sándor dévai lelkipásztorral közösen.³⁷ Ráadásul az özvegy nem az enyedi kol-

³¹ Egyházi és iskolai hírek. A szászvárosi egyház nagypontosságú első papi állomására a választás [...], In *Erdélyi Protestáns Közlöny. Egyházi és Iskolai Hetilap*. 1876/51., 313.; Hegedüs rövid ideig marosvásárhelyi, majd enyedi tanár, anyja, Antal Mária felől Antal János unokája. Veje volt Kovács Ödön és Fülöp Géza. Karl August von Hase *Polémikáját fordította magyarra, A protestáns polemika kézikönyve* (Budapest, 1874–1875) címmel adta ki. Tolnai az ellene indított egyházi perek nyomán lemondott palástjáról és az irodalomnak, folyóiratszerkesztésnek szentelte életét. Ld. DÉSI, E. Miért sötét Tolnai Lajos világa?, In *Népújóság*, 2024. máj. 23.; Tolnai Lajos. In PINTER, J. *Magyar irodalomtörténet*. VII. Budapest, 1934.

³² Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Karsay Sándor, Jakab Elek, Szeremlei Sámuel: *Magyar protestáns egyháztörténelmi monographiák* (1880); Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések választási tárgyalásai a reformációtól kezdve* (1880); Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (1882); Baur Ferdinánd Christian: *A középkori keresztyén egyház* (1882); Haan Lajos: *A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal* (1882).

³³ KPTI Könyvtár, P2346.

³⁴ Fábíán Dániel neve áthúzva jelenik meg a *Protestáns Theologiai Könyvtár* sorozat előfizetői között. Ld. A *Protestáns Theologiai Könyvtár* előfizetőinek listája, In Ráday Levéltár, C/48. Köszönet Bodnár Lajosnak az ismeretközlésért.

³⁵ „Incze János-é mtk 851” (ld. Fördös Lajos: *Egyházi rendtartási beszédek*. Kecskemét, 1847. In KPTI P2766/b).

³⁶ „Egyik kiváló tagja annak a régi gárdának, mely puritán egyszerűségében szívét megvesztegetni nem engedte a modern, realistikus áramlat által; ragaszkodó a hagyományokhoz; és hamis, beteges ámbicióknál többre becsülő a kálvinista papok eszményi hajlamait, melyek inkább szeretnek egy arasznyi égboltozatot, mint a húsos-fazakakat. Reméljük, hogy életrajzát közölhetni fogjuk. Családjának mély fájdalomt enyhítse mindnyájunk őszinte részvéte!” (ld. Különfélék. Elhalálozás, In: *Protestáns Közlöny*, 1890/13. 104). Amennyiben ez a kijelentés megjelent a Szász Domokos és Szász Gerő által szerkesztett református hivatalos közlönyben, akkor nem tekinthető alaptalannak.

³⁷ Sipos Gábor szóbeli adatközlése ezt megerősíti azzal, hogy a püspök a temetési szertartásokat mindig felkérésre végezte, különösen, ha a helyszín nem Kolozsvár volt. Az Incze nekrológban olvasható: „A temetésre Szász Domokos püspök is leutazott.” (ld. Incze János emlékezete (Vége)

légiumnak adományozta férje könyvtárát, amely otthona volt az erdélyi liberális elveket valló teológusoknak.³⁸

Két unitárius írás is beletartozik a hagyatékba a *Keresztény Magvető* négy száma mellett. Az egyik Füzi János (1776–1833) homoródkarácsonyfalvi lelkész 1806-os vargyasi zsinaton elhangzott egyházi beszéde a vallás értelméről, amelynek „*megtanulásán fundálódik minden bölldogságunk*”.³⁹ A másik Molnos Dávid (1778–1836) 1807-es ádámosi zsinati beszéde a vallásról, az Örökkévalótól adatott igaz útról.⁴⁰ 1854-ben Incze egy elkeresztelés kapcsán felhívta magára a kolozsi unitáriusok figyelmét.⁴¹ Mégis könyvgyűjteménye alapján és a beszámolókból is kiviláglik, hogy nyitott volt más felekezetek és a tudományosság iránt. 1867-ben már első papként szolgált Enyeden, testvéri egyetértésben különböző felekezetekkel együtt, leggyakrabban temetésekkor.

Követte a történelem és a politika eseményeit. Nem hagyta érintetlenül a nemzet sorsa, az Osztrák-Magyar Monarchia politikai alakulása, a Bach-korszak eseményei és a kiegyezés (1867). Már enyedi diákként is tettere készen állt. 1848-ban a nemzetőr diákokkal indult a határra, és a budapesti tűzértséghez szeretett volna eljutni. Könyvtárában Széchenyi *Világa* (1831) és az *Ein Blick* (1859) mellett Teleki Domokos és Nagy Péter róla szóló emlékbeszéde is megvan, vagy Émile Louis Victor de Laveleye (1822–1892) Deák Ferenc reformpolitikusról és országgyűlési képviselőről szóló monográfiája ifj. Szász Károly (1829–1905) fordításában. Hogy mennyire érdekelte hazájának sorsa, abból is látszik, hogy az 1867-es eseményekre reagálva publikálta az 1867. február 27-én elmondott templomi beszédét.⁴² Nagy felszusszanást jelentett a politikai változás. Buzgó imádságban adott hálát a bujdosás és a szolgaság éjjelében való megmaradásért és a felvirradt új reményteli kezdetért: „Háláljuk Atyánk! hogy az ősök ivadékát elveszni nem hagyta a bujdosásnak pusztáján, a szolgaságnak éjjelében; hanem miután támasztottál férfiakat a már-már csüggedők előtt felhőnek fényes oszlopával, hitnek, bizalomnak lángjával járókat, végre felvirrasztottad a szabadság

(1891), In *Protestáns Közlöny*. 9., 81–82.

³⁸ *Halálozások*, In *Vasárnapi Újság*, 1890/14. 230.; *Incze János emlékezete (Vége)*. In: *Protestáns Közlöny* 1891/81–82. Incze mellett Fülöp Géza volt a másodlelkész Szászvároson, aki betanított a Kún-kollégiumba, és Hegedüs János Katinka lányát vette feleségül. 1890. máj. 17-én, 44 évesen, agyvérzés miatt hirtelen meghalt (ld. Különfélék/Fülöp Géza szászvárosi második pap, In: *Protestáns Közlöny*, 1890/21. 178.; DÓSA, D. *A Szászvárosi Ev. Ref. Kún-Kollégium története*. Szászváros, 1897. 176–178.

³⁹ FÜZI, J. *A' keresztény vallás' igazi és belső valósága egy beszédben foglalva mellyet felső parantsolatból irt és el is mondott az unitáriusoknak nemes Udvarhely-Székben, Vargyason tartatott közönséges, sinati gyűlésében, 1806-bann [...] Homorod Karácsonyfalvi Füzi János [...] Kolozsvár, 1807, 9.*

⁴⁰ MOLNOS, D. *A vallásnak a nemzetek sorsába való bé-folyásáról egy beszéd [...]*. Kolozsvár, 1807, 2.

⁴¹ A' h. Unitáriusok Egyházi Tanácsától a helybéli Év. Reformata Nemes Egyház tisztelt Keblí Egyházi Tanácsának hivatalos tisztelettel. 1854. In: *Kolozsi Református Egyházközség/Presbiteri jegyzőkönyvek*. 1850–1854. VI. köt. 1/12. (szálas irat).

⁴² INCZE, J. *Miként viseli magát az emelkedett gondolkozásu honpolgár törvény, trón és a többi társnemzetek iránt. Egy rövid templomi beszéd, melyet a magyar alkotmány visszaállítása öröm és hála-ünnepén Nagy-Enyeden a reformátusok templomában 1867. febr. 24-én elmondott Incze János n-enyedi ev. ref. pap.* Marosvásárhely, 1867.

éltető napját, megmutattad vágyaink kanaánját [...] Vedd, oh vedd kedvesen jó Atyánk! az inség, nyomatás, kin, keser özönéből menekültek áldoztát és válaszul támaszd fel egünk jó kedvének szivárványát....S miután sajátunk lett újra ezredéves kincsünk, add hogy tarthassuk meg azt a mi nálunk vagyon, hogy senki a mi koronánkat el ne vegye...⁴³ A „régii nagyság, dicsőségnek romjaival” teli 18 küzdelmes év nyomorából és a „szegénység bilincsből” kilépve, nagy reményekkel állt az új alkotmány elé: „Várhatjuk, azt, hogy mit eljátszott könnyelműen a nagyravágyással szövetkezett ellenszenv, gyűlölet, visszaszerzi majd az önzéstelen honfírzélem, a tiszta szeretet. Várhatjuk, hogy a szolgatömegnél több erőt fejtend ki bizalom, hűség és lelkesült akarat. Várhatjuk, hogy a vallás, mi nélkül az élet ködös nappal, csillagtalan sötét hideg éjszaka, diszesen kiállított pompás kötésü könyv, de a melyből az író a legszebb gondolatokat kifejejtette; a vallás az égi nemtő a földön nem használtatik többé a testvéri érzelem gyengítése, kioltására. És várhatjuk azt, hogy a nép melylyel mint eszközzel annyiszor játszott könnyelműen, vétkeken az önösség, dics-, vagy kényuralom öntudatra ébred és egyik a másiknak, gyermek az apának, nő a férjnek, testvér a testvérnek áruló kényvé magát ne alázza, és nem lesznek árulók, kik jellem- és becsületről megfeledkezve egy csillogó keresztért vagy egy néhány pénzdarábért elhurczoltatják a kenyérkereső apát zokogó gyermekeinek, a férfiut nejeének ölelő karjaiból!...”⁴⁴

Incze irodalmi tevékenysége

Incze János felelős értelmiségiként úgy volt részese társadalmának, hogy nem kis áldozatvállalással szolgálta az egyházat, és ifúságot nevelt javadalmazás nélkül. Nem volt egyesület, amelynek ne lett volna tagja.⁴⁵ Személyes adottságai és olvasmányműveltsége révén kiváló szónoknak tartották. Tudjuk, hogy a klasszikus nyelvek mellett a szépirodalom már diákkorában is érdekelt, verseket írt, és publikált.⁴⁶ Újságcikkeiben figyelmeztet, felszólít, buzdít. A kolozsvári *Honvéd* munkatársaként 1849-ben Örs néven fogalmazott vezércikkei nemzete és hazája iránti elkötelezettségéről tanúskodnak, akárcsak a *Kolozsvári Közlönyben* közöltek.⁴⁷

Egyházi beszédeit Marosvásárhelyen és Kolozsváron jelentette meg. Kiadványainak jövedelmét az egyházi intézmények javára szánta.⁴⁸ Az Özvegy-Árva Gyámintézetet és a nagyenyedi óvodát támogatta vele, amely létezését Inczének köszönheti, akárcsak a szászvárosi állami leányiskola, ahol oktatást is vállalt. „Ő pendítette meg először Erdélyben a gyermekóvók eszméjét, melynek később anynyi kiváló harcosa támadt a kálvinista papok között. Az úgy nagy kulturális hasz-

⁴³ I. m. 6.

⁴⁴ I. m. 13.

⁴⁵ Ince János emlékezete. In *Protestáns Közlöny*, 1891/9, 81.

⁴⁶ INCZE, J. Hozzá. In *Korány: a n. enyedi tanolo ifjak műveikből szerkezett[!] zsebkönyv*. Nagyenyed, 1847, 154. Köszönet Gordán Edinának, hogy előkereste a Korány fennmaradt példányát.

⁴⁷ „A nemzet, melynek multja van, nem veszhet el jövőndöben!”. Ld. INCZE, J. Örömmel édes érzete [Incze János erkölcsi és nemzetnevelői közleménye a nagyenyedi leányiskolának való adakozással kapcsolatban]. In DÓZSA, D. (szerk.). *Kolozsvári Közlöny*, 1862/5, 18.

⁴⁸ Ld. a Vásárhelyen 1859-ben tartott zsinati beszédének (1860) és a kiegyezés hálaünnepén tartott prédikációjának (1867) címlapját.

nát belátva, ma már az állam vette azt kezébe, de az elhunythoz hasonló lelkes apostolok nélkül, aligha fellendülhetett volna.⁴⁹ Ahogy a kolozsi jegyzőkönyvekből is kitűnik, Dél-Erdélyben is lankadatlanul kitartott a valláserkölcsei élet fejlesztésén, erején fölül áldozott jótékony célokra, közintézetekre, főleg egyházi és iskolai célokra.⁵⁰

Imádságait sajtó alá rendezte, de kiadása terv maradt.⁵¹ Többrétű és pontosan, kérdés nélkül végzett teendői lefoglalták. Egyházi szolgálata az 1848–49 utáni időkből kezdődött, a világosi fegyverletétellel tehetetlenné vált magyar politika idején, nélkülözésekkel, bizonytalanságban, amikor a megélhetését is félve hozta szóba a presbitériumoknak.

Incze János munkái a KPTI Könyvtárában

A nemzeti bibliográfiákban Inczének két műve van feltüntetve. A KPTI-könyvtárban hét egyházi beszédét azonosítottam be. Saját munkáiból négy került a Református Fakultásra félbőr, márványpapír-kolligátumkötésben, gerincén aranyozott felirattal.⁵² A kolligátum első darabja Incze 1859-es zsinati beszéde (Marosvásárhely, 1860).⁵³ A kiegyezésre írt templomi beszéd (Marosvásárhely, 1867) után az adománytevő Bethlen-kollégiumi gondnok, Sárpatoki Zsigmond (Kolozsvár, 1863) és a krakkói uradalmi tiszt és enyedi presbiter, Mircse Antal (Kolozsvár, 1887) temetésére írt prédikációja van felfűzve. A kolligátum harmadik darabján látható a lelkipásztor szászvárosi papkorából származó szárazpecsétje.

Két másik írása, a Kovács Elek felett elmondott *Közhasznú honpolgár*, és a Borberekai Zoltán János temetésére írt *A munkás, tevékeny férfiú* a Teológia Könyvtárnak Garda-hagyatékában maradt fent, Incze ajándékaént, lévén, hogy Garda József (1833–1899), enyedi görög-latin szakos tanár barátja volt, és egy „Tokos Sándornak” van ajánlva.⁵⁴

1. KPTI, P516/4

A tisztét híven betöltő szolgálta, vagy buzgó hivatalnok. Leírva egy rövid halotti beszédben, melyet nyugalmazott cs. kir. uradalmi tiszt (provisor) háromszéki, barátosi születésű tekintetes Mircse Antal úr koporsójánál N. Enyeden a hely. hitv. követők templomában januárius 31.-én, 1857-ben elmondott Incze János n. enyedi hely. hitv. követő lelkész. - Kolozsvárt: Nyomtatott az Ev. Ref. Főtanoda betüivel, [1857.]. - 15 p., 19 cm. - Koll. 4.

⁴⁹ Incze János emlékezete, In *Protestáns Közlöny*, 1891/9. 80.

⁵⁰ INCZE, B. Nyilatkozat, In *Protestáns Közlöny*. 1891/8. 71.

⁵¹ Incze János emlékezete, In *Protestáns Közlöny*, 1891/9. 81.

⁵² A kolligátum *Incze János. Alkalmi beszédek* felirattal a gerincén a KPTI Könyvtár P516/1–4 jelzetű dokumentuma.

⁵³ A KPTI Könyvtárának P1539-es jelzetű dokumentuma Incze zsinati beszédének másik példánya, amelyet a Nagyenyeden hivatását töltő lelkipásztor Garda Józsefnek szánt.

⁵⁴ Tókos Sándor (1835-?) vajasdi lelkész és a gyulafehérvári egyházmegyének 1879–1896 között volt az esperese. In MOLNÁR, L. (szerk.). *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára az 1896-ik évre*. Kolozsvár, 1896, 81; SZÁSZ, D. Püspöki jelentés (vége). In *Protestáns Közlöny*. 1896/19, 156.

Mircse Antal

Incze János (1825–1890) (possessor)

2. KPTI, P516/1, P1539, P1539, P3725

Az életben elé forduló kisértetek és azoknak lehető befolyásuk az emberi lélekre, elő-adva egy zsinati beszédben melyet irt és az erdélyi evang. reformátusoknak Maros Vásárhelyen 1859. július 3-án tartott köz szent zsinatán elmondott Incze János. - Maros Vásárhelyen: Nyomtatott a ref. tanoda betüivel Kali Simon által, 1860. - 25 p., 19 cm. - Koll. 1. - T. Garda Josef barátomnak Incze. (szerző kézírása, P1539); P1539 (Másod példány, 999), P3725 (Duplum, 1228)

Garda József (1833–1899) (possessor)

3. KPTI, P1810

A szeretetre méltó ifjunak képe lerajzolva egy rövid halotti beszédben, melyet kökösi Dobolyi György V. gymn. oszt. tanuló felett Nagy Enyeden a helv. hitv. követők templomában szeptember 25-én 1860-ban elmondott Incze János nagy-enyedi helvét hitv. követő lelkész. - Marosvásárhelyen: Nyomtatott az ev. ref. tanoda betüivel, 1861. - 33. p, 19 cm. - Tokos Sándor urnak. (kézírás, P1810)

Dobolyi György

Tokos Sándor (possessor)

4. P516/3, P783

A szilárd jellemű lelkes férfiú, leirva egy rövid halotti beszédben, melyet néhai b. e. tek. Sárpataki Sárpataki Zsigmond úrnak, nemes Alsó-Fehér vármegye derékszék birájának, elébb a nagy-enyedi főiskola, később a károly-fehértvári egyházmegye algondnokának és a nagy-enyedi ref. egyház keblé tanácsosának koporsója felett Nagy-Enyeden a helvét hitvallást követők templomában october hó 9-dik napján 1862-ben elmondott Incze János nagy-enyedi helvét hitv. lelkész. - Kolozsvárt: nyomtatott az Ev. Ref. Főtanoda betüivel, 1863. - 32 p.; 21 cm. - Koll. 3. - Aranyozott gerincű félbőr kötés, márványpapír. - Incze János szászvárosi ev. ref. első pap (szárazpecsét, P516/3)

Sárpataki Zsigmond

Incze János (1825–1890) (possessor)

5. P4456

Közhasznu honpolgár eléadva egy rövid halotti beszédben, melyet ns alsó-fehértvári volt jegyző tekintetes pávai Kovács Elek ur koporsója felett a helvét hitvallást követők templomában Nagy-Enyeden május 4-dik napján 1862-ben elmondott Incze János nagy-enyedi helv. hitv. lelkész. Kolozsvár: [s. n.], [1862]. - 15 p.; 22 cm. - T. Tanár Garda Josef barátomnak Incze mpr. (szerző kézírása, P4456)

Garda József (1833–1899) (possessor)

6. P1717

A munkás, tevékeny férfit, leírva egy rövid halotti beszédben melyet ügyvéd és városi tanácsos tekintetes Borberekai Zoltán János úr koporsója felett Nagy-Enyeden a helvét-hitvallást követők templomában június 25-kén 1863-ban elmondott Incze János nagy-enyedi helv. hitv. lelkész. - Kolozsvártt: Az Ev. Ref. Főtanoda betüivel, 1863. - 23, 3 p.; 21 cm. - T. Garda Josef urnak (kézírás, P1717)

Borberekai Zoltán János

Garda József (1833–1899) (possessor)

7. P516/2

Miként viseli magát az emelkedett gondolkozású honpolgár törvény, trón és a többi társnemzetek iránt: egy rövid templomi beszéd, melyet a magyar alkotmány visszaállítása öröm és hála-ünnepén Nagy-Enyeden a reformátusok templomában 1867. febr. 24-én elmondott Incze János n.-enyedi ev. ref. pap. - M.-Vásárhelytt: Nyomtatott Imreh Sándornál, 1867. - 19 p.; 19 cm. - Koll. 2.

Incze János (1825–1890) (possessor)

Befejezés

Incze János nem könyvgyűjtő volt. Könyvművészeti szempontból a KPTI Könyvtárában levő állományrész nem impozáns gyűjtemény, nem jellemzik díszkötések, sem egységes könyvborítások. Tulajdonosi bejegyzéseit nem rögzítette minden könyvében. Könyvgyűjteményének elemzése megerősíti, hogy a könyv nem státuszszimbólum volt számára, hanem ismeretanyagként, a mindennapok segédeszközéül szolgált. Munkájához használta könyveit. Amint az a *Protestáns Közlöny* hasábjain olvasható, olvasmányai nemcsak diákkorát gazdagították, és emelték műveltségi szintjét, hanem egyházi szolgálatán kívül befolyásolták az oktatási intézmények működését, megérintve környezetét, gyülekezeteit, az ifjúságot és a települések társadalmát. Kötelességeire való odafigyelés miatt nem hagyott bővebb irodalmat az utókorra, holott a természetben és könyvtárának csendjében töltötte szabadidejét.⁵⁵ Egyházi beszédeinek elemzéséből válhatna nyilvánvalóvá, hogyan alkalmazta könyveiből szerzett ismereteit. Addig is bátran kijelenthetjük, hogy a magánkönyvtár a személyiség tükré. Incze esetében a könyvek minőségi értéke közvetlenül tükröződik szónoki, tanári, írói tehetségében, sőt abban is, hogy nem hagyta abba az olvasást és a tanulást, amely révén erős lelki támasszá, alázatos és nélkülözhetetlen emberré vált a család, az egyház és a társadalom számára.

Incze János tékájának hasznosságát igazolni erre vonatkozó nyilvántartási adatok hiányában lehetetlen, viszont az, hogy mára nem maradt meg teljességében, nem csak a felelőtlen nyilvántartás-vezetésre utal, hanem az olvasóknak a hagyatéknüytotta információk iránti érdeklődésére is.

⁵⁵ „[...] nem kis rész jutott az irodalommal való foglalkozásnak is. És bár e téren maradandóbb nyomokat nem hagyott is, az bizonyára nem tehetségén, hanem azon mult, hogy hivatalának lelkiismeretesen megfelelni törekedett.” Ld. *Incze János emlékezete*, In: *Protestáns közlöny*. 1891/9. 81.

Az Incze-hagyaték, akárcsak a Szász- és Herepei-adomány, jól képviseli a múlt század eleji teológiai oktatás alapjait, és méltón szimbolizálja a református könyvtári örökséget, amelynek a magja a magyar nyelvű kortárs szakirodalom volt a különböző idegen nyelven kiadott munkák mellett.

Forrás

- BOD, Péter. *Bod Péter' házi diáriuma 1750–1769*. BCU. Colecția Muzeului Ardelean, MS239.
- BOD, Péter. *Bod Péter önéletírása*. Kolozsvár, 1940.
- BORBÁTH, Dániel. Szász Domokos theologiai gondolkodása. In *Református Szemle*, 1982. 116.
- DÉSI, Eleonóra. Miért sötét Tolnai Lajos világa?, In *Népújság*, 2024. máj. 23. (Elérhetőség: 2024. 06.03.)
- DÓSA, Dénes. *A Szászvárosi Ev. Ref. Kún-Kollégium története. Dáné István „A Szászvárosi Ev. Ref. Középtanoda Története” című művének, mely az erd. ev. ref. egyházkerület 1863-iki évkönyvében jelent meg, főképpen pedig néhai Szabó György szászvárosi igazgató-tanár e tárgyra vonatkozó kéziratának bőséges felhasználásával*. Szászváros, 1897.
- Egyházi és iskolai hírek. A szászvárosi egyház első papi állomására [való] választás. In *Erdélyi Protestáns Közlöny. Egyházi és Iskolai Hetilap*. 1876/51, 313.
- FÜZI, János. *A' keresztény vallás' igazi és belső valósága egy beszédben foglalva mellyet felső parantolatból irt és el is mondott az unitáriusoknak nemes Udvarhely-Székbén, Vargyason tartatott közönséges „sinati gyűlésében, 1806-bann, a' VI-dik hó 30 kán, a' papi sz. hivatalra magokat elszántaknak megvisszátételre rendeltetett akkori előlülő Homorod Karátsonfalvi Füzi János [...]* Kolozsvár, 1807.
- Halálozások. In *Vasárnapi Ujság*. 1890/14, 230.
- A' h. Unitáriusok Egyházi Tanácsától a helybéli Év. Reformata Nemes Egyház tisztelt Kebli Egyházi Tanácsának hivatalos tisztelettel. 1854. In *Kolozsi Református Egyházközség/Presbiteri jegyzőkönyvek. 1850–1854*. VI. köt. I/12. (szálas irat).
- INCE, Béla. Nyilatkozat, In *Protestáns Közlöny*. 1891/8, 70–71.
- Ince János emlékezete, In *Protestáns Közlöny*, 1891/8. 71–72.; 1891/9, 80–82.
- INCZE, János. *Miként viseli magát az emelkedett gondolkozásu honpolgár törvény, trón és a többi társnemzetek iránt. Egy rövid templomi beszéd, melyet a magyar alkotmány visszaállítására öröm és hála-ünnepén Nagy-Enyeden a reformátusok templomában 1867. febr. 24-én elmondott Ince János n-enedi ev. ref. pap. Marosvásárhely, 1867.*
- Ince János önéletírása. In *Szászvárosi Egyházközség Levéltára. Körrendeletek*. 24. köt. 16–20. EREK Levéltár.
- INCZE, János. Örömmel édes érzete. In DÓSA, Dániel (szerk.). *Kolozsvári Közlöny*, 1862/5, 18.
- Ince Jánosné levelei. In *A kolozsvári Theol. Fakultásunk könyvtárának gyarapításáról*. EREK Levéltár, XXII.44.95/1, 2, 5, 10, 26.
- KENESSEY, Béla (szerk.). *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Theologiai Fakultásának Értesítője az 1895–96. iskolai évről*. Kolozsvár, 1896.
- A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának beszerzési naplója*. KPTI Könyvtár, 1MS 4/I–II.
- Korány: a n. enyedi tanolo ifjak műveikből szerkezett[!] zsebkönyv*. Nagyenyed, 1847.
- KURTA, József. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának Váradai Bibliái. In *AUCP*, 2000. I/45–53.
- KURTA, József. „Kilenc könyv-műves összetanakodék”, avagy 200 éve alakult meg, In *Korunk*, 2009/12. 69–75. <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00156/indexce3e.html> (Elérhetőség: 2024.05.20.)
- Különfélék. Elhalálozás. In *Protestáns Közlöny*, 1890/13, 104.
- Különfélék/Fülöp Géza szászvárosi második[!] pap. In *Protestáns Közlöny*, 1890/21, 178.
- MOLNÁR, Lőrinc (szerk.). *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára: 1896*. Kolozsvár, 1896.
- MOLNOS, Dávid. *A vallásnak a nemzetek sorsába való befolyásáról egy beszéd, melyet felsőbb parancsolatból készített és a tiszt. unitária vallásbéli közönséges zsinati gyülekezet előtt a t. külföldi papi kerületbéli Ádámosi ns. unitária sz. ekklesia templomában elmondott 1807. eszt. június 29-dik napján*. Kolozsvár, 1807.

NAGY, Géza. *A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás története*. Kolozsvár, 1995.

PINTÉR, Jenő. *Magyar irodalomtörténet*. VII. Budapest, 1934.

A *Protestáns Theologiai Könyvtár* előfizetőinek listája. In Ráday Levéltár, C/48.

SZÁSZ, Domokos. Püspöki jelentés (vége). In *Protestáns Közlöny*. 1896/19, 156.

A szászvárosi ev. ref. gymnasiumi könyvtárban lévő könyvek czimsorozatja. 1865–1892. In *Szászvárosi Református Kuun Kollégium Levéltára D1, Könyvtárjegyzék*. EREK Levéltár

**„Każdému slúžit a byt nápomocný” – čitateľsko-historický pohľad
do knižnice Jánoša Inczeho**

Štúdia sa snaží o predstavenie rumunského reformovaného knižničného dedičstva. Sústreďuje sa na čitateľsko-historickú analýzu daru biskupa Dominika Szásza (1838-1899) odbornej knižnici Koložvárskeho Protestantského Teologického inštitútu, ktorý bol darovaný knižnici v novembri 1895. V štúdiu je predstavená knižná zbierka kazateľa Jána Inczeho, jeho okruh záujmu, delenie kníh podľa obsahu a zároveň teologické práce.

AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZI TESTÜLETEK SZEREPE A VASÁRNAP ÜGYÉBEN

KOVÁCS Teofil

The Role of State and Religious Institutions in Matters Concerning Sunday

This study shows that, on one hand, an increasingly empowered working class and, on the other, Christian communities that were becoming more distant from the church, were able to unite on certain social issues across Europe. Both sides expected the state to better address the issue of Sunday observance. This was also the case in Hungary. Even within various levels of Reformed church administration—such as the eldership, diocesan synods, and convents—the sanctification of Sunday was a topic of discussion. Reformed Bishop Zoltán Balogh often reported on both domestic and international events related to this issue and sought to explain it within the broader international context. This issue had a trans-denominational framework. While the topic itself is not new, the transformation of economic life raised additional questions. Views on condemning Sunday labour primarily came from the railway, industrial, and commercial sectors. Interestingly, far fewer such views emerged from the agricultural sphere. Visiting pubs, engaging in various leisure activities (such as music, balls, and parties), and similar activities were considered among the prohibited actions. In some periods, certain activities—such as hunting—were legally forbidden during services and processions. On the other hand, in some of the countries studied, the church tolerated many inappropriate activities on Sundays, such as lawmaking and tax enforcement. Sunday observance for Jews was not obligatory. Differences in Sunday observance also emerged among Christian denominations. While for Catholics and similarly minded Evangelicals, the sanctity of Sunday applied only during Mass, the Reformed observed it throughout the entire day. However, regional differences were also evident, with Anglo-Saxon countries serving as an example. Pubs were considered the greatest enemies of Sunday, but they were only closed in Scotland; in other Anglo-Saxon countries, they were already open and crowded in the afternoon. Sunday drinking led to the famous lundi bleu (or Drinking Mondays), a tradition used by guild workers to relax and enjoy themselves. By the end of the 19th century, this form of entertainment had also spread to workers in large companies.

Keywords: Sunday, celebration, sacrament, Reformed, Catholics, Evangelicals, comparison.

1 Bevezetés

A keresztyén egyház története során a vasárnapi vásárlás szerepe állandó kérdés volt. A hetedik nap ünneplését már a korai keresztyénség idején szabályozták.¹ A vásárok kérdése nemcsak külföldön, hanem hazánkban is jelen volt. Az ismert, hogy „a vásárok legfontosabb, eredeti kezdőnapja a vasárnap volt. Az egyház kezdettől fogva ellenezte a vasárnapi vásártartást, és az így általában el is maradt. Helyébe legnépszerűbb vásárnappá a hétfő lépett elő.”² Magyarországon a keresztyénség felvételétől kezdve születtek erre törvények és az volt

¹ HECKMANN, F. *Arbeitszeit und Sonntagsruhe: Stellungnahmen zur Sonntagsarbeit als Beiträge kirchlicher Sozialkritik im 19. Jh.*, Essen: Verlag Die Blaue Eule, 1986, 21–40.

² DANKÓ, I. A magyar vásárok néprajza. In *Magyar néprajz III. Kézművéség*. Domonkos Ottó (főszerk.), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991, 675.

a tendencia, hogy az Úr napja szentségét megőrizve a vásárok átkerüljenek a hét más napjaira, vagy hétfőre, illetve szerdára. Nem véletlen László király úgy rendelkezett: „a szent zsinat parancsolja, hogy a ki vásárnap vásárt üt, bontsa el sátorát, a mint állította. Ha pedig ellenkezik, ötvenöt pénzt fizessen.”³ Kálmán és Mátyás király is hoz az ünnepi vásárokat tiltó törvényeket.⁴

A kérdés évszázadokkal később sem oldódott meg. A reformáció századában is foglalkoztak a vásárnap piacozással. Az 1591-es csetneki határozatok szerint mindenki örömmel menjen istentiszteletre, azt csak igen fontos ok miatt mellőzze, „mert ki Istentől van, az Isten igéjét örömet hallgatja.”⁵ Tovább tiltották az étel és italárusítást a piacon az istentisztelet alatt, hozzátevé „sőt az egész nap megszenteltessék”. A kocsmákat este kilenckor be kellett zárni.⁶ Fél évszázaddal később Medgyesi Pál leírja Rákóczi Zsigmondhoz 1649. augusztus 23-án kelt levelében, hogy az ő idejében is történt eredménytelen kísérlet a vásárnap vásár szombatira helyezésére.⁷ Az említett példából is látható, hogy a vásár tilalmára vonatkozó rendelkezés nem érvényesült maradéktalanul egyetlenegy történelmi korban sem. Több száz évvel később, az újortodoxia vezéralakja Balogh Ferenc idejében, Debrecenben a vásár fő napja a vásárnap volt!⁸ Így történhetett meg az a szomorú esemény, hogy az októberi debreceni vásár délutánján csak egy ember jelent meg a templomban.⁹ Mindez annak volt köszönhető, hogy az iparosodás fellazította a korábbi szigorú vallási kereteket, mivel a gyárakban a munkaidő beosztása egészen más volt, mint a korábbi földművelő életmódban. Az iparra jellemző munkaidővel és munkabérral kapcsolatos túlkapások ellen a 19. században meginduló munkásszerveződések és a keresztyénszociális mozgalmak is erősítették a vásárnapnak ünnepnapként való elismerését.

Ebben a dolgozatban azt kívánjuk bemutatni, hogy milyenek látta az állam és az egyházi testületek vásárnap megszenteléséért folytatott harcát az 1875 és 1878 közötti években a Balogh Ferenc¹⁰ (1836–1913) debreceni református egy-

³ *Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve* 16. Fejezet a vásárnap megszegéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=07700016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei> (Letöltve: 2021. április 7.).

⁴ CSÁKY, Gy. *Az ünnepi és vásárnap munkaszünet. Napi kérdés.* Budapest: [k.n.], 1890, 66–67.

⁵ *PEIL Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (Továbbiakban = *PEIL*) *Régiségek.* Közli: Hörk József. 1875. április 11. 486.

⁶ *PEIL Régiségek.* Közli: Hörk József. 1875. április 18. 518.

⁷ *Erdélyi Protestáns Közlöny* (Továbbiakban = *EPK*) *Medgyesi Pál levelei.* Közli: Szilágyi Sándor. 1876. december 21. 307–309.

⁸ KOVÁCS, Á. Újreformáció Debrecenben?: Méliusz Juhász Péter kései útjójának, Balogh Ferencnek egyház-megújító munkássága. (A debreceni újortodoxia mint újreformáció) *Historia Ecclesiastica*, 9(2018/2), 105–118. Balogh professzori székfoglalójából áthallatszik, hogy az ifjú tanár magát Méliushoz hasonlíthatta, amelyre a cikk szerzője rá is mutat.

⁹ *EPL [Balogh Ferenc szerkesztői jegyzete]* *EPL* 1875. október 15., 378.

¹⁰ ÖTVÖS, L. *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*. Debrecen–Budapest: Lux–Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997; KOVÁCS, Á. *Hitvédelem és egyháziasság: a debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan, 2010.; KOVÁCS, Á. *Balogh Ferenc professzor edinburghi naplója.* Budapest: L'Harmattan, 2016.; KOVÁCS, Á. The Impact of Scottish Peregrination on the History of Education: from Darwin to Anglo-Saxon Pedagogy /A skót peregrináció művelődéstörténeti hatása: Darwintól az angolszász pedagógiáig. In *Historia Ecclesiastica*. 2021. 284–294.; KOVÁCS, Á. The

ház- és dogmatörténész professzor által alapított és szerkesztett *Evangyéliomi Protestáns Lap (EPL)*.¹¹ Hogy átfogóbb képet nyerjünk megvizsgáltuk még az *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL)*, valamint az *Erdélyi Protestáns Közlöny (EPK)* híradásait, kitekintéssel az 1880-as évekre. Továbbá a források alapján azt elemezzük, hogy milyen területeken volt sikeres a vasárnapért folytatott mozgalom, és mely területeken vallott kudarcot.

2 Az állam szerepe külföldön és itthon

2.1 Az állam szerepe angolszász, német és orosz területeken

A 19. században a vasárnap kérdésének kötelező érvényű átfogó szabályozását az egyházi szervek állami szinten látták leginkább megoldhatónak. A hetedik nap megszentelése érdekében a Vasárnapügyi Nemzetközi Szövetség¹² az egyes államoktól a következőket várta el: 1. biztosítsa a törvényes szünnapot, 2. garantálja az istentiszteletet védelmét, 3. mutasson jó példát a közmunkák és a közigazgatás terén, 4. védje meg gyárakban dolgozó nőket és a gyermekeket a gyártulajdonosok munkaidővel és bérezéssel kapcsolatos túlkapásaival szemben.¹³ Talán nem meglepő hogy ezen elvárások közül több megjelent az 1880-ban megalakult Magyarországi Általános Munkáspárt programjában is, így a vasárnapi munkaszünet, a dolgozó nők és gyermekek védelme. A szekuláris, esetleg materialista munkásosztály és hitvalló keresztyének küzdelme a vasárnap munkaszüneti ünneppé nyilvánításáért így sajátos módon egybe esett. A Munkáspárt programjában szerepelt ezen túl a tízórás munkanap, a munkavédelem és biztosítás kiterjesztése is.¹⁴ A törvényileg rögzített szabad vasárnap megadásához (1891. évi 13. tc.) azonban még hosszú út vezetett.¹⁵

Development of Hungarian Traditional Theology | Die Entstehung der ungarischen traditionellen Theologie. In *Journal for the History of Modern Theology*, 29(2022/4), 23–44.

¹¹ Az *Evangyéliomi Protestáns Lap* (Továbbiakban = *EPL*) egyházi hitelaport, többszöri előfizetési felhívás után 1875-ben indította el Balogh Ferenc. Az debreceni újortodoxia szellemiségében szerkesztett lap 1878-ban szüntette be tevékenységét. ZOVÁNYI, J. *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, MREZS Sajtóosztálya. 185.; *Studia et ecclesiastica V. Tanulmányok a magyarországi református egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Bartha Tibor – Makkai László (főszerk.) Budapest: MREZS sajtóosztálya, 1977, 1983, 159.

¹² KOVÁCS, T. Balogh Ferenc és a Vasárnap Megszentelése Mozgalom az Evangyéliomi Protestáns Lap tükrében. In CSORBA, D. – SZATMÁRI, E. (szerk.) „...Tanácsaid hűség és igazság” *Tisztelgő írárok Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*. Budapest: KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Sárospatak: TiREK, 2021, 139–154.; Uő. (Megjelenés előtt): *Ferenc Balogh and Movement for the Observation of the Sundays, the Lord's day in the Light of the Evangelical Protestant Journal II*; Uő. (Megjelenés előtt): *Lehet-e vasárnap vadászni? Szabályok vasárnapra*. Uő.: (Megjelenés előtt) *Egyháziasság és tilalmas szórakozások*

¹³ *EPL Külföld. A vasárnapügyi nemzetközi szövetség s alapszabályzata*. 1877. január 12. 15.

¹⁴ GERGELY, A. – SZÁSZ, Z. *Kiegyezés után*. Budapest: Gondolat, 1978, 178.

¹⁵ GRANASZTÓI, P. Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. *A megfoghatatlan idő*. Fejős Zoltán (szerk.) - Tabula könyvek 2. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2000. 106.; Magyarországon 1891-ben lett szabad nap a vasárnap, úgy ahogy Németországban is. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89100013.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D33> (Letöltve: 2023. június 27.); HECKMANN, 122–133.

A hazai hírlapok rámutatnak arra, hogy Montalembert gróf,¹⁶ aki később az Magyar Tudományos Akadémia tagja is lett, már 1850. január 14-én felszólalt a francia törvényhozásban az ügy érdekében. A vasárnap megünneplése nem a munkavállalótól, hanem a munkaadótól függött. Az állam feladata lenne, hogy szabályozza a munkások pihenőidejét.¹⁷ A vasárnapot leginkább az angolszászok ünnepelték meg, amit az állam szerepvállalása is elősegített. Ugyanis náluk a törvényhozás és az igazságszolgáltatás, továbbá minden munka, kereskedés és nyilvános mulatozás szünetelt az Úr napján. Kereskedelmi szerződéseket sem kötöttek. Nem lehetett tartani semmiféle belépődíjas rendezvényt, előadást, tárlatot. A postai forgalom szünetelt, vagy pedig minimális volt.

Az amerikaiak, bizonyára a puritán hatásnak köszönhetően, annyira tisztelték a vasárnapot, hogy a Függetlenségi nyilatkozat ünnepét, ha az vasárnapra esett, törvényileg a következő napra tették át.¹⁸ Az Egyesült Államok elnöke, az amúgy nem különösebben vallásos Ulysses Grant elnök tartotta magát ehhez, még franciaországi hivatalos látogatásakor is. Amikor Patrice Mac-Mahon francia köztársasági elnök lóversenyre hívta, Grant nem ment el, mivel az vasárnapra esett.¹⁹ Hollandiában és Ausztriában a törvény által biztosított teljes vallásszabadság nem kötelezett senkit, hogy más egyház ünnepeit megtartsa, így a zsidókat nem érintette a vasárnap megünneplése, amit ők nem is tartottak meg.²⁰

A német evangélikus egyház vasárnapfelfogásával megegyezően, a polgári hatóságok csak a nagy ünnepeken: karácsonykor, nagypénteken, húsvétkor és pünkösdkor, de csak a kettős ünnepek első napján tiltották a munkavégzést és a nyilvános mulatságot, de az évközi vasárnapokon lehetséges volt a munka, kereskedés és mulatság az istentisztelet idejét kivéve. Még országos vásárokat is lehetett tartani az istentisztelet időtartamát leszámítva. Azonban még ezt a kevés szabályt sem tartatta be a rendőrség. Az állam tisztségviselői elől jártak a vasárnapi munkában, adót szedtek, szeszfőzdeket ellenőriztek. Balogh lapja szerint a rossz példát követték az alsóbb rétegek.²¹ Itt megjegyzendő, hogy a vasárnapi adószedés Magyarországon is előfordult. Egy püspöki jelentés szerint: „*a nép leginkább vasárnap zaklattatik az adóvégrehajtók által, sőt a bírásokodások is legtöbb helyen vasárnap történnek, s az előljáróság, a helyett, hogy testületileg templomba menne, mint régebben tevő, ott ül a helység házábanál, a nép közül is többet elfoglalva a templomtól, az ügyek bajok elintézésével.*”²²

¹⁶ Charles de Montalembert (1810–1870) politikus, publicista, 1851-től a Francia Akadémia rendes, 1858-tól a Magyar Tudományos Akadémia kültagja

¹⁷ PEIL Kálosi Lipót: *Egy társadalmi kérdés*. 1877. augusztus 19. 1030–1035.

¹⁸ EPL M.S.: *Könyvismertetés. Actes du congrès sur l'observation du dimanche, tenu à Genève du 28. September au 1 October 1876*. 1877. augusztus 3. 255–256.

¹⁹ EPL *Különfélék*. 1877. november 30. 414.

²⁰ EPL M.S.: *Könyvismertetés. Actes du congrès sur l'observation du dimanche, tenu à Genève du 28. September au 1 October 1876*. 1877. augusztus 3. 256.

²¹ EPL M.S.: *Könyvismertetés. A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai*. 1877. augusztus 10. 263.

²² Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve. 1885. június 6. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunamelleki_1875_1879/?p=0&layout=s (Letöltve: 2023. június 27.)

A délnémet területen a hatályos rendeletek és törvények még nem vették figyelembe „*a mai gyáras és vasutas időket.*” De a többi tevékenységet tekintve sem voltak kielégítők a jogszabályok. „*Megtiltják ugyan a vásár- és ünnepnapokra a zörgő munkát, földművelést, őrlést, vadászatot; de annyi kivételt tesznek, hogy azok miatt a vásárnap veszendőbe megy. Ki vannak véve a tilalom alól a kohók, huták, gázgyárok, földék, öntödék, szeszfőzések, s a lakosok napi szükségéit kielégítő eladások, aratás, szüret. A mi tilalom fennáll is, az is csak az istentisztelet óráira vonatkozik.*” Bár a hatóságok és törvényszékek elvben vasárnap szüneteltek, de valójában sok helyen vasárnap délelőtt mégis csak működtek. A német egyházak testületi szinten foglalkoztak a vasárnap megtartásával kapcsolatos problémákkal. Így például a berlini főegyháztanács felhívta az egyházkerületek figyelmét arra, hogy vitassák meg a következő kérdéseket: 1. Milyen visszás helyzetek fordulnak elő az illető kerületben és milyen következményei vannak a vasárnap megtörésének? 2. Melyek a vasárnap megszegésének fő okai? 3. Milyen módon lehet ezt a bajt kiküszöbölni? Mit lehet tenni azért, hogy a vasárnapi pihenés és a vasárnap megszentelése újból szokásba jöjjön?²³ A híradásokból egyértelműen kiderül, hogy az angolszász evangélikál társadalmi hatást összehasonlítva a német evangélikus hozzáállással, az utóbbi sokkal engedékenyebb hozzáállást mutatott.

Érdekes, hogy milyen is volt a kelet-európai hozzáállás a vasárnap megszenteléséhez. Oroszországban eléggé kedvező volt a helyzet a vasárnap megszentelése ügyében. A törvény értelmében a vasárnap megszegőjére a rendőrség bírságot szabott ki. Az istentisztelet alatt „*minden nyilvános munka, zöreje, zene*” tiltva volt. Minden raktár, italmérés, bolt zárva volt az élelmiszerboltokat leszámítva. A kormányhivatalok csak sürgős esetben dolgoztak. Vasárnap és ünnepnap nem hoztak bírósági ítéletet. A váltók lejáratási ideje is átment a vasárnapot követő napra. A bányákban nem dolgoztak, még az elítélteket [!] sem kényszeríthették munkára. Azonban az adószedés vasárnap délig lehetséges volt. A harmincadok vagy vámhivatalok egész vasárnap működtek. A kimosott aranyat vasárnap beváltották, a sót az állam raktáraiba beszállították.²⁴

Balogh lapja rámutat, hogy az osztrák törvényhozás 1868 előtt a római katolikus egyházi ünnepeket védte. Így nem is a vasárnapokra, hanem a római katolikus ünnepekre fektette a hangsúlyt. Vasárnap azonban az istentisztelet ideje alatt minden nyilvános munka, mely nem minősült sürgősnek, tilos volt. Bármely felekezet temploma körül – annak istentisztelete alatt – tiltottak minden oly cselekményt, mely azt zavarná. Védtek a köztereket igénybe vevő körmeneteket is. A minisztériumok és közigazgatási hivatalok nyitva tartottak. A keresztyént aggály nélkül beidéztek vasárnap, de a zsidókat szombaton nem merték.[!]²⁵ Az állam próbált vallási szempontok és a világi szempontok között egyensúlyozni, de ez nem elégítette ki a vasárnap ügyéért küzdőket.

²³ PEIL Külföldi egyház és iskola. *A vasárnap megszentelése érdekében.* 1877. április 29. 536.

²⁴ EPL M.S.: *Könyvismertetés. A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai.* 1877. augusztus 10. 264.

²⁵ EPL M.S.: *Könyvismertetés. A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai.* 1877. augusztus 10. 265.

2.2 A magyarországi vasárnapot védő 1868-as törvény és kritikája

A vasárnapok megünneplését Szent István király rendelte el először. A misén mindenki köteles volt részt venni és a vasárnapi munkától tartózkodni.²⁶ Volt olyan hely, ahol az igás állatokat sem fogták be és takarmányukat már szombaton előkészítették. A vasárnap megünneplésében fontos szerepe volt annak, hogy a helyi egyházak és világi hatóságok szigorúan büntették a vasárnapi munkát, amely tilalom így hagyománnyá, közösségi elvárássá vált.²⁷

A tanulmányban tárgyalt időszakban Magyarországon a vasárnap védelme törvényileg volt biztosítva 1868. évi 53. tc. 19. §-sal,²⁸ mely kimondja: „*Vasárnapokon azonban minden nyilvános és nem elkerülhetetlenül szükséges munka felfüggesztendő.*”²⁹ A törvény korlátjaira és egyben vallási érdekezésségre mutat rá az EPL, amikor a következőket írja egy katolikus lappal kapcsolatban: „*A vasárnap megszenteléséről a budapesti „Religio” augusztusi két (12. és 13.) száma figyelemre méltó cikket hozott, bírálja a magyar vasárnapügyi országos törvényt (1868. LIII. t. cz. 19. §.) hibája annak a határozatlanság.*”³⁰ A katolikus lap rávilágított arra, hogy a törvény nem határozza meg pontosan, hogy mi a nyilvános és mi az elkerülhetetlenül szükséges munka, így ez nem szolgálta a vasárnap megszentelését.³¹ Az európai államok számos intézkedést hoztak a vasárnap védelme érdekében, de időnként maguk is adót szedtek ezen a napon, vagy nem tartották be a saját előírásaikat a vasárnapi törvénykezéssel, így mondván ellent önmaguknak.³² Erre példa, hogy közmunkák végzését is engedélyezték vasárnapon, sőt volt olyan egyházközség, ahol a részes aratásra vállalkozókat közigazgatási közegek kényszerítették munkára.³³ Gyakori elvárás volt, hogy az állam szüntesse be a vásárokat, zárja be a kocsmákat és tiltsa el a munkát, ezzel biztosítva mindenkinek a nyugalomhoz való jogát.³⁴

²⁶ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=03800007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei> (Letöltve: 2023. június 29.)

²⁷ *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Dömötör Tekla (főszerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 394.

²⁸ *Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve 16. Fejezet a vasárnap megszegéséről* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800053.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> (Letöltve: 2021. április 7.)

²⁹ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800053.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> (Letöltve: 2021. április 7.)

³⁰ *EPL Különlélek.* 1878. augusztus 30. 298., *Religio. Kath. egyházi s irodalmi folyóirat. Korszerű gondolatok a vasárnap megszenteléséről.* 1878. augusztus 10. 89–90.; - rn. - *Korszerű gondolatok a vasárnap megszenteléséről.* 1878. augusztus 17, 97–99.

³¹ *Religio. Kath. egyházi s irodalmi folyóirat. - rn.: Korszerű gondolatok a vasárnap megszenteléséről.* 1878. augusztus 10., 90.

³² *EPL M.S.: Könyvismertetés. A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai.* 1877. augusztus 10., 263.

³³ A Dunántúli Helv. Hitv. Egyházkerület jegyzőkönyve 1879. október 27 s több napjain. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatumJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunantuli_1879/?pg=84&layout=s (Letöltve: 2023. június 13.)

³⁴ KATONA, E. *A vasárnap és a mi saját érdekeink.* Cadene J. francia lelkész nyomán. Debrecen: nyomtatott a város könyvnyomdájában, 1880, 9. A mű előzménye: CADÈNE, J. *Le dimanche et nos intérêts.* Toulouse, 1878.

3. Magyarországi testületek a vasárnapért

3.1 A bihari és a debreceni református egyházmegyék törekvései

Hazánkban a külföldi mintáktól eltérően nem egyesületek, hanem egyházi testületek és folyóiratokban elkötelezett protestánsok folytattak küzdelmet a vasárnapért. Így a bihari református egyházmegyében történtek lépések ez ügyben. Az ottani református lelkészek értekezletén Szemes László szentjánosi lelkész azt az indítványt terjesztette be, hogy egyrészt tiltsanak be vasárnap minden hivatalos, társulati vagy magán rendezvényt, másrészt javasolta, hogy a tiszántúli református egyházkerület lépjen fel ez ügyben országos szinten. A javaslat első pontját végül elvetették, csak a második pontot fogadták el.³⁵ Ez mutatja, hogy a lelkészi kar maga is megosztott volt a kérdésben. Az *EPL* hírlapi tudósításán túl a bihari egyházmegyei jegyzőkönyv kivonatából megtudjuk, hogy a testület kéri az egyházkerületet a tivornyák betiltására,³⁶ ezt a következő évben is sürgeti.³⁷

A debreceni református egyházmegye is foglalkozott a vasárnap kérdéssel 1877. november 2-án tartott közgyűlés 19. napirendi pontjában. Balogh Ferenc ennek kapcsán azt jegyezte meg, hogy az egyháziaknak kell elsőként magukra alkalmazni az úrnapi követelményét.³⁸ Ez a megállapítása rávilágít arra, hogy a bihari lelkészeknél mutatkozó megosztottság a debrecenieknél is megvolt. A kérdésben nem történt lényeges előrelépés, mivel az egyházkerület 1879. április 19–22. között tartott közgyűlésén felolvasták a debreceni egyházmegye újbóli felhívását, miszerint a kerület tegyen lépéseket a polgári hatóságnál a vasárnap megszentelése ügyében. Az indítványhoz csatlakoztak a békés-bánati, nagybányai, beregi, bihari és nagyszalontai egyházmegyék is. A közgyűlés, mivel a téma az egész reformátusságot érintette, az egyetemes konvent elé terjesztette az ügyet.³⁹ Az előterjesztést támogatta a dunántúli egyházkerület 1879. júniusában tartott közgyűlése is.⁴⁰

3.2 A vasárnap ügye a Dunamelléki és a Dunántúli Református Egyházkerületekben

Svájcból, a vasárnapügyi társulattól érkezett egy meghívás a Dunamelléki Református Egyházkerület 1876. június 10–17-i közgyűlésnek címezve, melyben a folyó év szeptemberében tartandó konferenciájukra meghívják Török Pál püspököt, közvetve az egyházkerületet. A közgyűlés támogatta a külföldi utat, azt remélve, hogy a püspök beszámol ott hallottakról. Egyúttal egy bizottságot is létrehozott azzal a céllal, hogy vizsgálja ki, miként lehetne a Magyarországon is elharapózó vasárnaprontásnak elejét venni. Továbbá felmerült az a javaslat, hogy

³⁵ *EPL a+á.: Bihari egyházmegyei értekezlet.* 1877. szeptember 28. 336.

³⁶ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Továbbiakban = TtREL) I. 1. b. 175/5526

³⁷ TtREL I. 1. b. 177/5689

³⁸ *EPL Könyvészet. Egyházmegyei jegyzőkönyv.* 1878. február 22. 63.

³⁹ TtREL I. 1. a. 28 k.

⁴⁰ A Dunántúli Helv. Hitv. Egyházkerület jegyzőkönyve 1879. június 9. s következő napjain. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunantuli_1879/?pg=84&layout=s (Letöltve: 2023. június 13.)

a protestáns és katolikus egyház közösen lépjen fel az ügy érdekében. Ez azonban csak szép ábránd maradt.⁴¹

Az 1877. május 29-i közgyűlési bejegyzés szerint a vasárnapügyi bizottság beszámolt arról, hogy Török Pál, a dunamelléki püspök felvette a kapcsolatot Alexandre Lombarddal,⁴² aki meghívta a következő évi genfi konferenciára. A svájci bankár elküldte számára a mozgalom legújabb kiadványait, melyekből megismerhető, hogy a vasárnapügyi egyesület pályázataira beadott művek nemcsak vallási, hanem egészségügyi, nemzetgazdasági szempontból is foglalkoznak a kérdéssel. Ez azért volt fontos, mivel a hazai közönségnek alig volt tudomása ezekről a problémákról, csak szórványos hírlapcikkekből értesült kérdésről. A Svájcból küldött kiadványok lehetőséget adtak a vasárnap ügyének jobb megismerésére. A bizottsági jelentés azonban hangsúlyozta, hogy a svájci eredmények hosszabb évek gyümölcsei. Javasolták egy állandó vasárnapi bizottság létrehozását, amely a külföldi mozgalmakat figyelemmel kíséri és javaslatokat tesz, amely után létre lehet hozni egy vasárnapügyi együletet. Végül javasolták egy vagy több küldött delegálását a következő évi konferenciára. Magát e bizottságot (Filó Lajos, Tóth Ferenc, Koncz Imre, Szilády Áron) kérték fel a feladat ellátására, kiegészítve Molnár Aladárral. Talán nem meglepő hogy a testület számos tagja a magyar tradicionális teológia, az újortodoxia irányzatának volt híve.⁴³ A testületet megbízták, hogy amint a konferencia helye és ideje ismert lesz, tegyen jelentést az egyházkerületnek. Továbbá utasították a lelkészi értekezleteket, hogy foglalkozzanak ezzel a témával.⁴⁴

Más egyházkerületben is jelent volt ez a probléma. A dunántúli egyházkerület 1880. évi közgyűlése az úri osztályt, és a hatóságokat tette felelőssé a vasárnap megrontásáért, mert azok vasárnap is dolgoztatnak, istentiszteleti időben gyűléseket tartanak, ezzel az állam érdekeit is veszélyeztetik, mivel a valláserkölcs alapja az állam stabilitásának. Egyes nagybirtokosok vasárnap kaszáltatnak, szántatnak, vetettnek, fuvaroztatnak. Előfordult ugyan, hogy Somogy vármegye egy vasárnap gabonát betakarító magyaregresi bérlő ellen a helyi presbitérium följelentésére intézkedett. A bérlő csak öt forint bírságra ítéltetett, ami messze az ünnepnapi munka haszna alatt maradt, így a büntetés célja kevéssé valósult meg.⁴⁵

⁴¹ Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve 1876. június 13. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunamelleki_1875_1879/?pg=0&layout=s (Letöltve: 2023. június 13); *PEIL* 1876. június 25. 818–821.

⁴² Alexandre Lombard (1810–1887) genfi bankár, a vasárnap megszenteléséért folytatott küzdelem egyik élharcosa. Baloghhal is levelezett. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Kézirattár R 1528/246

⁴³ KOVÁCS, Á. Die Antwort der Debrecener neuen Orthodoxie auf den theologischen Liberalismus im neunzehnten Jahrhundert in Ungarn. In *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte*. 21(2014/1), 51–71.

⁴⁴ Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve 1877. május 29. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunamelleki_1875_1879/?pg=0&layout=s (Letöltve: 2023. június 13.)

⁴⁵ A Dunántúli Helv. Hitv. Egyházkerület jegyzőkönyve 1879. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunantuli_1880/?pg=0&layout=s (Letöltve: 2023. június 13.)

3.3 A Tiszántúli Református Egyházkerület és a vasárnap ügye

A debreceni és a bihari egyházmegyék gyűléseik után a Tiszántúli Református Egyházkerületet arra kérték, hogy a hivatalos szervek útján országos törvényt hozasson a vasárnapok megünnepléséről. Tiltsák be a vasárnapi munkát, vásárokat, bálokat. Felmerült az is, hogy a visszaélések esetén az egyházmegyék forduljanak a hatóságokhoz. Révész Bálint püspök a már emlegetett debreceni húsvéti vásár kapcsán elmondta, hogy ő jelezte a problémát a hatóságoknak, de mivel váltólejárati időpont is volt a nagyvásár, így a közeli határidő miatt, már nem volt lehetőség a módosításra. Révész elmondása szerint egyébként az ünnep első napján semmi nyoma nem volt a vásárnak. A templomok ugyanúgy vagy még jobban telve voltak.

Ugyanekkor Kiss Áron esperes beszámolt arról, hogy a szatmári egyházmegyében is felmerült az a gondolat, hogy a hatóságot kellene igénybe venni a vasárnap védelme érdekében, de ott elvették ezt a megoldást, mivel úgy ítélték meg, hogy náluk ez nem számíthat sikerre. Azt mutatta volna, hogy nem képesek a vasárnap megtartására, de nem is tartották helyesnek, ha ezt az államnak kellene kikényszeríteni. Úgy látták, hogy minden lelkész és egyházközség tegyen meg mindent maga körében ennek érdekében, de legfőképpen mutasson példát. A példamutatás fontossága tehát igen gyakran előfordul a meggyőzés eszközei között.

A kocsák istentisztelet alatti bezárását kívánták elérni, mivel ezeket tartották a leginkább zavaró tényezőnek. Megfigyelhető volt, hogy azokon a helyeken, ahol gyárak vannak, gyakran nem tettek semmit a vasárnap érdekében, tehát az iparosodottság hatása ebben a tekintetben is negatívan megmutatkozott. Az egyházközségek állami hatóságoknál kívántak eljárni annak érdekében, hogy vasárnap önkormányzati gyűléseket ne tartsanak.

Az egyházkerület végül felhívta az esperesi és lelkészi kart, és a presbitériumokat, hogy tegyenek meg minden tőlük telhetőt a vasárnap megünnepléséért, és hozzanak létre társulatokat erre a célra. Ha azonban a kívánt eredményt nem sikerül elérni, akkor forduljanak a polgári hatóságokhoz a közérkölc védelme érdekében, ez azonban – mint az korábban is elhangzott –, vitatott lépés volt még egyháziak részéről is.⁴⁶ Az egyházkerületben elindult mozgalomról a vasárnapügyi mozgalom lapja, a svájci, francia nyelvű *Bulletin Dominical* is hírt adott.⁴⁷ Figyelemre méltó, hogy Balogh nemcsak a külföldi híreket közvetítette, hanem a hazai hírek külföldön való megjelentetésére is nagyon odafigyelt. Ilyen tudatos építkezésre, a nyugati egyházi és teológiai életbe való betagozódásra ritkán volt példa a magyar teológia- és kegyességtörténetben. Már Balogh ifjúkori szerepvállalása a skót ösztöndíjprogram⁴⁸ megszületésében is ebbe az irányba

⁴⁶ EPL Belföld. Vasárnap-ügy. 1878. május 17. 177–178.; TrREK I. 1. a. 28 k.

⁴⁷ EPK Külföld. Franciaország. 1878. november 17. 560. A *Bulletin Dominical* később *L'Ami du dimanche* végül *Le Dimanche* néven jelentek meg 1877 és 1957. Lásd: LATHION, V. *Un Dimanche pour Dieu ou pour l'homme? Une croisade philanthropique et religieuse pour la défense du dimanche chrétien. Modèles et pratiques aux XIXe et début du XXe siècles.* Université de Genève, 2007, 16.

⁴⁸ KOVÁCS, Á. Scottish Presbyterian desire to revive the Hungarian Reformed Church: The commencement of Hungarian-Bohemian Bursary Programme. In KOVÁCS, Á. (szerk.). *Reformed Churches Working unity in Diversity: Global historical, theological and ethical perspectives.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2016, 82–87; KOVÁCS, Á. Két kálvinista centrum egymásra

mutatott, amit tanárként mint programot végig is vitt a debreceni református teológia Hittanszaki Önképző Társulatán és a *Közöny* lapjain keresztül.⁴⁹

A tiszántúli egyházkerület később arról tudósít, hogy az egyetemes konvent a vasárnapkal kapcsolatos beadványára adandó belügyminisztériumi válaszra vár, és egy bizottságot hozott létre, amelynek Balogh Ferenc is tagja volt, a külföldi tapasztalatok megismerésére és javaslatok tételére.⁵⁰ Ez 1881-ben nyomtatásban el is készült *A vasárnapügy külföldön és hazánkban* címmel, és minden egyházközségnek elküldték. Külön kiemelték, hogy minden egyházkerület hozzon létre egy 5-7 tagú vasárnapügyi bizottságot 2-3 évre szóló megbízással. Egyben felhívták a figyelmet arra, hogy a presbitériumok tegyenek meg mindent a községi előjárósággal egyetértésben a vasárnap megünneplése érdekében.⁵¹ Ugyanis az egyházi rendszabályok szerint a presbitérium öröködi a vasárnap megünneplése felett, meghatározva az évszakok szerint az istentisztelet tartásának rendjét.⁵² Az iratokból az látszik, hogy végül a polgári hatóságok bevonása mellett állt ki az egyházkerület és a konvent is.

3.4 A református egyetemes konvent

A tiszántúli és a dunántúli kerületek felterjesztése a református egyetemes konvent 1879. szeptember 10-i ülésén tárgyalták a vasárnap megszentelésének ügyét. Egyrészt hangsúlyozták, hogy a törvényhozók a munkaszünet elrendelésével biztosították a vasárnap megünneplését, és a belügyminisztériumot arra kérték, hogy szerezzen ennek érvényt. Másrészt az egyházkerületeket arra szólították fel, hogy keressen arra eszközöket, hogy a vasárnap vallásos értelemben megszenteltesse. „*e célból ajánlatik, hogy az egyházi testületek s társulatok lépjenek összeköttetésbe a Vasárnap megszentelésére alakult külföldi társaságokkal, tanulmányozzák azok intézkedéseit, működését. E társulatok között figyelembe ajánlatik a genfi Federation internationale pour l'Observation du Dimanche.*”⁵³

Az tiszántúli egyházkerület 1881. május 2–7. között tartott ülésének jegyzőkönyve idézi a konvent 1879-es feliratára adott választ, melyben Tisza Kálmán miniszterelnök, – aki egyébként a Dunántúli Református Egyházkerület főgond-

találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása. In GAÁL, S. (szerk.). *En Christo: Tanulmányok a 85. éves Dr. Büttösi János tiszteletére*. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2004, 177–186.

⁴⁹ KOVÁCS, Á. A Debreceni Református Kollégium teológiai oktatásának története 1850–1912. A Teológiai Akadémia a kollégium oktatási rendszerében. In *Gerundium. Egyetemtörténeti közlemények*. 8(2017/4), 30–51.

⁵⁰ *A vasárnapügy külföldön és hazánkban. Jelentés és javaslat a Tiszántúli Reformált egyházkerülethez*. Debrecen: Nyomatott a város könyvnyomdájában, 1881.

⁵¹ TtREL I. 1. a. 28 k.

⁵² EPK Tóth Sámuel: *Lapszemle. A magyar reformált egyház szervezetére s megállapítandó rendszabályokra vonatkozó terv-javaslat*. 1878. április 7. 163–164.; PEIL Synodalia. *Az egyházalkotmány tervezetkészítésével megbízott konventi albizottság munkálata*. 1878. június 23. 784.

⁵³ A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve 1877–1887. 1881. március 8–14. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Konventi_1877_1887/?pg=0&layout=s (Letöltve: 2023. június 13.) Ezt ismerteteti a Dunamelleki Református Egyházkerület jegyzőkönyve is. 1880. május 22. és következő napjai https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunamelleki_1875_1879/?pg=0&layout=s (Letöltve: 2023. június 13)

noka is volt –, jelezte, hogy amennyiben az illetékes hatóságok nem teszik meg a szükséges intézkedéseket, úgy ezt jelezzék a felsőbb hatóságoknak, melyek érvényt fognak szerezni a törvénynek. A leiratban a konvent fontosnak tartotta, hogy a vasárnap ne csak munkaszünet, hanem vallásos értelemben ünnep legyen.⁵⁴

A 1883. szeptember 12–17. között tartott egyetemes konvent utasította a dunántúli, tiszántúli és erdélyi egyházkerületeket, hogy a dunamelléki és tiszamelléki egyházkerületekhez hasonlóan terjesszék be jelentéseiket a vasárnap megünneplése tárgyában.⁵⁵ Az ügyet a konvent 1884. március 19-én készült jegyzőkönyve szerint a konvent közigazgatási bizottsága is tárgyalta. A Dunamelléken vasárnap megszentelését előmozdító társaságot kívántak létrehozni, amit egy bizottságra bíznanak, valamint a lelkészi értekezleteket utasították, hogy foglalkozzanak ezzel a fontos kérdéssel. Egyben jelezték, hogy egyes gyülekezetekben öröndetes javulást tapasztaltak. A dunántúli egyházkerület azon véleményének adott hangot, hogy a vasárnap megünneplését elsősorban a lelkészek ige hirdetése és példaadása mozdítja elő, valamint nagyobb gondot kell fordítani az iskolásokra, népiskolai könyvtárakra, jó népies olvasmányok révén. Ezen túl a törvényhozás intézkedését is szükségesnek látták. A tiszáninneni egyházkerület polgári hatóság beavatkozását kérte az egyházmegyéktől, de több helyen az állami hatóságok nem nyújtottak ebben segítséget. Az erdélyi egyházkerület a dunántúlihoz hasonlóan azon a véleményen volt, hogy a konvent érje el, hogy a vasárnap törvényileg munkaszüneti nap legyen, a lelkészek képzésében a felügyelet nagyobb szerepet kapjon, az iskolák tanulói járjanak templomba, és a nagyobb templomban legyen fűtés [sic!]. A Tiszántúli Református Egyházkerület jelentette, hogy Balogh Ferenc írásában összegezte a vasárnapügy állását, és két egyházmegye már társulatot is szervezett, amely példát a többi egyházmegye is követni fogja. A kerület azonban nem várt sikert addig, míg állami intézkedést nem tesznek a vasárnap megünneplése kapcsán.

Ezekkel kapcsolatban megállapították, hogy 1. a vasárnapügyi mozgalom még az egyházon belül sem vált általánossá: a gyakorlati lépések sok helyen hiányoztak. 2. az állami hatóság nem tartatja be az általa hozott idevonatkozó törvényt. 3. az egyházkerületek nem érzik elégségesnek magukat az ügy sikeresebb előmozdítására. A konvent felszólította az egyházkerületeket, hogy tegyenek meg mindent a vasárnap megünneplése ügyében. Felkéri a kormányt az 1868-as törvény betartására: nemcsak a lelkészek panaszára, hanem hivatalból is intézkedjen, továbbá mielőtt az erkölcsök lazulását az állam is megérezné, törvényileg gondoskodjon a kérdés rendezéséről.⁵⁶

⁵⁴ A Tiszántúli Reformált Egyházkerület 1881. május 2–7. napjain Debreczenben tartott első gyűlésének jegyzőkönyve. Debreczen: Város Könyvnyomdájában. 1881. 29.; A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve 1877–1887. 1881. március 8–14. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Konventi_1877_1887/?pg=0&layout=s (Letöltve: 2023.06.13.)

⁵⁵ A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve 1877–1887. 1883. szeptember 12–17. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Konventi_1877_1887/?pg=0&layout=s (Letöltve: 2023. június 13.)

⁵⁶ A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve 1877–1887. 1884. március 19. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Konven

A rendezés nem valósult meg. A konvent. 1886. október 18–24. jegyzőkönyvi feljegyzése szerint a tiszántúli egyházkerület előterjesztése alapján arról tudósít, hogy több egyházközségben, sőt egész vidékeken a vasárnap megszentelése ügyében a világi hatóság a szükséges intézkedéseket nem teszi meg, mi több szándékosan gátat vet az ilyen irányú egyházi törekvéseknek. Emiatt a konvent újból kérte a kormányt a már korábban sürgetett, de meg nem tett szükséges lépések meghozatalára. Ezt aztán még az 1887. november 19–26-i gyűlés is újból sürgeti. A vasárnap ügyével a Presbiteri Világszövetség is foglalkozott. Szilágyi Dezső konventi tag jelentése szerint a vasárnap ügye szerepel az angol presbiteri szövetség céljai között is.

3.5 Az *Evangyéliumi Protestáns Lap* véleménye az egyházkerület döntéséről

Balogh Ferenc üdvözölte az *Evangyéliumi Protestáns Lap* hasábjain a tiszántúli egyházkerület előterjesztését, de hiányolta, hogy nem előzte meg előzetes egyeztetés a közgyűlési tárgyalást. Sürgette továbbá egy országos vasárnapügyi társaság létrehozását, amely működjön együtt az ilyen célú külföldi egyesületekkel és csatlakozzon a genfi székhelyű nemzetközi vasárnapügyi szövetséghez, amely a kontinens közvéleményét tájékoztatja és a következő nemzetközi vasárnapügyi konferenciát készíti elő. Új elem Balogh érvelésében a következő: „Szorítkozzunk csak a vasárnapra, a hetednap nyugnap, az úrnap az, a melynek megtartása joggal követelhető fenn, lenn egyaránt. Egyéb ünnepek kérdésébe nem kell bemenni. A vasárnap egyetlen keresztyén nap a mívelt világon, emberiségi nap, a többi ünnep már pártikulárizmusba taszítná le a főkérdést.”⁵⁷ Ez megállapítás különösen annak fényében érthető, hogy a katolikus egyház számos más ünnepel is bírt, így Balogh csak a közösen szentnek tartott vasárnapra szorított.

Balogh szoros genfi kapcsolatára utal, hogy éppen ekkor érkezett hozzá a svájci központi vasárnapügyi bizottságtól Karl Rohr *Der Sonntag, sein menschliches und göttliches Recht* című műve.⁵⁸ A professzor egyfajta tartalmi ismertetésként megadta az *EPL*-ben a könyv fejezetcímeit is: I. A vasárnap mint szükséglet és jótétemény az emberekre nézve. II. A vasárnap mint Istennek rendelése, s isteni joga. III. Milyennek kell lenni a vasárnapnak. IV. Milyen most a vasárnap. V. Az állam és a vasárnap. VI. Az egyén és a vasárnap. VII. A vasárnap és a társulás, vasárnapi egyletek. Balogh felajánlotta, hogy szívesen kölcsönözné a példányt az ügy támogatóinak azzal a céllal, hogy annak tartalmát lelkészértekezleteken vagy egyéb módon ismertessék.⁵⁹

A genfi központú vasárnapügyi mozgalomról Ballagi Aladár is beszámol, aki arról tudósít, hogy ebben a témában már számos kiadvány⁶⁰ jelent meg. Ezeknek

ti_1877_1887/?pg=0&layout=s (Letöltve: 2023. június 13.)

⁵⁷ *EPL Belföld. Vasárnap-ügy.* 1878. május 17. 177–178.

⁵⁸ ROHR, K. *Der Sonntag, sein menschliches und göttliches Recht.* Herausgegeben von Comité für Sonntagsheiligung in Bern. Schaffhausen: Verlag von Carl H. Mann, 1878.

⁵⁹ *EPL Belföld. Vasárnap-ügy.* 1878. május 17. 178.

⁶⁰ PEIL 1875. június 20. 809. *La Question du Dimanche et les employés des chemins de fer. Notes rédigées par le Comité Central de la Société Suisse pour le sanctification du Dimanche 1875.* — *Le Dimanche et la société au point de vue économique.* 1872, 3-ème Ed. — *Le Dimanche et les*

nemcsak a templomlátogatás volt a célja, hanem a pihenés előmozdítása is. Hírt ad arról a javaslatról is, hogy az emberek a halasztható munkákat vasárnapról más napra tegyék át.⁶¹

Az EPK 1877. október 25-én arról tudósít, hogy a Svájcba nősült Szilassy Gyula⁶² beszámolt a magyarországi helyzetről a genfi vasárnapügyi konferencián. Megjegyezendő hogy mind a Szilassy Aladár féle budapesti ébredési kör, mind pedig a lelki és hitvallásos megújulást képviselő Balogh vezette debreceni újortodoxia is szoros kapcsolatban állt az evanglikál-pietista hatásokat közvetítő budapesti Skót Misszióval. Szilassy elmondta, hogy Balogh Ferenc kezdeményezésére Budapesten és Debrecenben külön bizottságok alakultak erre a célra és *A vasárnap és a munkás osztályok* című genfi kiadványt magyarra fordították és 1300 példányt adtak ki belőle. Így a két szellemi és kegyességi kör a vasárnap megszentelésének ügyében hathatósan együtt tudott működni. Hatásukat az egyházi struktúrákban is érvényesíteni kívánták. A bihari és debreceni egyházmegyéknek a tiszántúli református egyházkerület gyűlésén tett indítványáról a svájci vasárnapot megszentelő társaság 1878. évi jegyzőkönyvében is szó van. Az EPL erről szóló cikkét a már említett Szilassy Gyula ismertette az elnökséggel, és azt az óhajt fogalmazták meg, hogy bárcsak alakulna „*egy magyar vasárnapi társaság*”, a nemzetközi szövetség tagjaként.⁶³ Ezek szerint magyar nemzeti szövetség nem jött létre.⁶⁴

3.6 A vasárnap kérdése az evanglikusok országos gyűlésén

A vasárnap kérdése a protestánsok között természetesen nemcsak a reformátusokat érintette. A vasárnap megszentelése ügyében az egyik evanglikus egyházkerület gyűlése magáévá tette azt az indítványt, hogy az egyetemes gyűlésen felszólaljon ez ügyben.⁶⁵

A vasárnap megszentelésének érdekében lényeges kérdés volt, hogy ennek megtartása érdekében kérjék az állam segítségét vagy sem. Az evanglikusok 1878. október 2–3-án tartott egyetemes gyűlése élénk vita után kimondta, hogy a kormányzat közbenjárását elveti, minden ilyen panasz az egyházi hatóság körébe tartozik.⁶⁶ Ez az álláspont megfelelt a német protestáns egyetemes gyűlésén elhangzott azon véleménynek, miszerint „*e tárgyban nem kell várakozni törvényre, hanem mindenki tegye meg azt, amit e tekintetben lelkiismerete, erkölcsi érzete és*

classes laborieuses. 1874. — La Suspension du travail le Dimanche sur les chemins de fer, pour le service des marchandises à petite vitesse. 1873. — L'État en face de la loi divine et du Dimanche, par Alexandre Lombard. 1875.

⁶¹ PEIL Ballagi Aladár: *Külföldi egyház és iskola. Genfi levél a svájci prot. egyházzól.* 1875. június 20. 809.

⁶² KOVÁCS, T. Svájci és magyar teológiai kapcsolatok. Magyar diákok a YMCA 1878-as genfi Világgyűlésén. In *Historia Ecclesiastica* 14(2023/2), 299. Lásd a Szilassy család történetét: WERTÁN, K. A Szilassy család. In *Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* Kósa László (szerk.). Budapest: Argumentum, 2006, 669–685.

⁶³ EPL Könyvészet. 1878. november 1. 369.

⁶⁴ EPK Külföld. Svájcz. (Nemzetközi vasárnapügyi conferentia.) 1877. október 25. 471.

⁶⁵ PEIL Belföld. Az ágostai hitv. evang. bányai egyházkerület közgyűlése. 1878. október 6. 1277.

⁶⁶ PEIL Az ág. hitv. ev. egyház egyetemes gyűlése. 1878. október 13. 1312.

*hite parancsol.*⁶⁷ Az evangélikusok közgyűlése kapcsán felmerült az, hogy lehetséges-e olyan megoldás, amely mindenkinek megfelel? Továbbá hangot adnak annak a véleménynek, hogy az a tény, hogy ha valaki nem dolgozik vasárnap, az még nem szenteli meg ezt a napot. A vasárnap megszentelésének megismertetésére a tanítók lennének a legalkalmasabbak az iskolások között, de ők ennek nem tudnak megfelelni.⁶⁸

A magyarországi evangélikusok országos gyűlése 1878 őszén tárgyalta a vasárnap megszentelésének fontos kérdését. Azonban ez a tárgypont nem volt megfelelően előkészítve, így ez inkább ártott, mint használt az ügynek. Balogh egyetértett azzal, hogy a tanítók, iskolák szerepe a nevelés révén kulcsfontosságú, de vitatta, hogy az állam igénybevétele mellőzendő. Az evangélikusoknál is felmerült az állam felelőssége, mely egyben kötelezze a vállalatokat az emberi szellemi jogok és szükségletek figyelembe vételére. Az egészségügyi szempontok fontosságát ők is hangsúlyozták.⁶⁹

3.7 Világi testületek a vasárnapért

A vasárnap megünneplése nemcsak szerte Európában és Amerikában, hanem hazánkban is fontos volt. Az egyháziak mellett még világi testület is foglalkozott a kérdéssel. A cél elérésében megosztó kérdésként merült fel, hogy vegyék-e igénybe az állami segítséget. A példamutatás fontossága azonban egyértelmű volt. A vasárnap kérdése hazánkban nemcsak egyházi belügy volt, hanem szerepelt egy világi testület napirendjén is. Fehér megye reformátusokból, evangélikusokból, római katolikusokból és izraelitákból álló közigazgatási bizottságához, – melyben képviselve volt az arisztokrácia, a köznemesség, papság, haszonbér-lők, kereskedők, és gazdák – egy különös indítványt nyújtottak be. A bizottság a kezdeményező református lelkészek javaslatára egyhangúan kimondta, hogy a megye területén lévő települések tanácsstermei ünnepnapokon és vasárnapokon zárva lesznek.⁷⁰

Nemcsak megyei szinten intézkedtek a vasárnap megszentelése érdekében. A Bihar megyei Pocsaj község olyan határozatot hozott, melyben a képviselőtestület felhatalmazta az elöljáróságot, hogy a vasárnap vagy ünnepnapon a munkát végzőket és a két istentisztelet befejeződése előtt zajosan mulatókat szigorúan fenytse meg.⁷¹

⁶⁷ *PEIL Külföldi egyház és iskola. A német protestáns egylet gyűlése.* 1878. október 27. 1383.

⁶⁸ *PEIL Bognár Endre: Utóhang az evangélikusok ez éven tartott egyetemes gyűléséről.* 1878. október 20. 1343–1344.

⁶⁹ *EPL Nagy Imre: Külföld. Szemle francia, német és orosz egyházi mozzanatok felett.* 1878. október 25. 362.; *PEIL Bognár Endre: Utóhang az evangélikusok ez éven tartott egyetemes gyűléséről.* 1878. október 20. 1341–1345.

⁷⁰ Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Balogh, hogy jó lenne, ha Debrecenben, mely iránt Genfben is igen érdeklődnek, mozgolódnának az illetékes körök vasárnapügyi bizottság alapítására. *EPL Vasárnapügy Fehérmegyében.* 1877. január 26. 32.; *PEIL Különfélék.* 1877. február 4. 154.

⁷¹ *PEIL Különfélék.* 1878. augusztus 4. 998.

4 Összegzés

A tanulmány rávilágított arra, hogy a megerősödő és az egyházaktól sokszor távolálló munkásosztály és a hitvalló keresztyénség Európa-szerte együtt tudott működni egy-egy társadalmi kérdésben. Mind a két fél az állami szerepvállalástól várta a helyzet jobbrafordulását. Ez hazánkban is így volt. Ebben az időszakban a magyarországi református egyházi testületek egyházmegyei, egyházkerületi és konventi szinten is többször foglalkoztak a vasárnap megszentelésének ügyével, amely annak fontosságát jelzi. Balogh az ezzel kapcsolatos hazai és nemzetközi eseményekről egyaránt tudósított. Az egész kérdést alapvetően nemzetközi összefüggésben értelmezte. A kérdés felekezetek feletti voltára egy példa a hazai országos evangélikus egyház vasárnap melletti kiállása. Az EPL egy megyei és egy községi példát is említ arra, hogy világi testületek is foglalkoztak a vasárnap kérdésével.

A vasárnap esetében nem új keletű problémáról volt szó. Azonban a gazdasági élet átalakulása mindinkább a felszínre hozta a kérdést. A leginkább helytelenített vasárnapi munkák a vasút, az ipar és a kereskedelem területéről kerültek ki.⁷² Érdekes módon mezőgazdaságot alig említik. Talán azt jobban el lehetett fogadni. A tiltott tevékenységek témakörben a kocsmázás, a szabadidős tevékenységek a szórakozás (zene, bál, multság) és hasonlók szerepelnek.

Az istentiszteletek, körmenetek idejét törvények védték, azzal is, hogy bizonyos tevékenységeket, – így például a vadászatot –, tiltották. Bár az államnak jó példával kellett volna elől járni, de ez nem mindig így történt, törvényhozás, adóbehajtás is előfordult a vizsgált államokban vasárnap.

A vasárnap megtartása a zsidók számára nem volt kötelező. Felekezeti különbségek is megfigyelhetők a csak a mise idejét ünneplő katolikusoknál és a hozzájuk hasonló felfogást követő evangélikusoknál és a vasárnap egészét tartó reformátusoknál. A példaként szolgáló angolszász országokban is megvoltak a regionális különbségek. A kocsmákat tartották a vasárnap legnagyobb ellenségének, ezek csak Skóciában voltak zárva, más angolszász országokban délután már kinyitottak és megteltek. A vasárnapi mulatozás következményei voltak a *lundi bleue*-k, azaz a korhelyhétfők, melyet a céhlegények pihenésre és mulatozásra fordítottak, melyet aztán a 19. század végéig néha a nagyiparban dolgozók is megtartottak.⁷³

Úloha štátnych a cirkevných inštitúcií v záležitosti nedele

Štúdia poukazuje na to, že stále viac sa posilňujúca a od cirkvi sa vzdalujúca pracujúca trieda a na strane druhej kresťanské spoločenstvá sa dokázu zjednotiť v niektorých spoločenských otázkach naprieč celou Európou. Každá strana očakávala od štátu lepšie vyriešenie otázky ohľadom slávenia nedele. Tak to bolo aj v Maďarsku. Aj v rámci rôznych úrovní reformovanej cirkevnej správy, na seniorát-ných, dištriktuálnych synodách, konventoch sa riešila otázka posvätenia nedele.

⁷² EPL Balogh Ferenc: *Vasárnap-ügy, genfi congressusra meghívó*. 1876. május 19. 155.

⁷³ *Magyar néprajzi lexikon*. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-741.html> (Letöltve: 2024. február 22.)

Reformovaný biskup Zoltán Balogh v súvislosti s touto otázkou často informoval o domácich a zahraničných udalostiach a celú otázku sa snažil vysvetliť v kontexte medzinárodných súvislostí. Táto otázka má nadkonfesionálny rámec. Téma nie je nová, ale s transformáciou hospodárskeho života sa otvárali ďalšie nové otázky. Názory odsudzujúce prácu v nedeľu vyšli z oblasti železničnej dopravy, priemyslu a obchodu. Zaujímavým spôsobom oveľa menej sa objavujú tieto názory zo sféry poľnohospodárstva. V okruhu zakázaných činností sa objavuje návšteva krčiem, rôzne voľnočasové aktivity (hudba, plesy, zábavy) a podobné aktivity. V niektorých obdobiach boli počas bohoslužieb, procesií zákonom zakázané niektoré činnosti, napr. poľovačky. Na strane druhej v niektorých skúmaných krajinách cirkev počas nedele tolerovala mnohé neprimerané aktivity, napr. zákonodarnú činnosť, vymáhanie platenia daní. Dodržiavanie nedele pre židov nebolo povinné. Rozdiely v slávení nedele sa ukázali aj medzi kresťanskými konfesiami. Kým v prípade katolíkov a podobne zmýšľajúcich evanjelikov sa svätosť nedele vzťahovala len na čas omše, reformovaní ju dodržiavali celý deň. Ukazovali sa však aj regionálne rozdiely, ako príklad možno uviesť anglosaské krajiny. Za najväčších nepriateľov nedele pokladali krčmy, avšak zatvorené boli len v Škótsku, v iných anglosaských krajinách boli už poobede otvorené a plné. Dôsledkom nedeľného popíjania sa stali známe lundi bleue, teda pijanské pondelky, ktoré pracovníci cechov využívali na oddych a zábavu. Táto forma zábavy sa do konca 19. storočia rozšírila aj u pracovníkov vo veľkopodnikoch.

EGY ELFELEDETT FŐPAPI MŰGYŰJTEMÉNY NYOMÁBAN Császka György érsek egykori gyűjteményének története

LAKATOS Adél

On the Trail of the Forgotten Prelate's Museum Collection The History of the Former Collection of Archbishop Georgius Császka

Georgius Császka has often been referred to as a „friend of art, supporter, and patron of culture“ due to his extensive collection of objects. This significant collection, however, is not mentioned in specialist literature and has yet to undergo art-historical or cultural-historical analysis. The primary reason for this is that, following the archbishop's death, his collection was auctioned off in 1905. While some pieces became part of domestic collections, with a portion still preserved in Kalocsa, a large part of the collection is scattered around the world. Despite these challenges, studying this collection remains important, as it represents an integral part of the history of the Archbishopric in Kalocsa. It is also worth noting that Császka's predecessors, Adam Patachich and Ludovicus Hajnald, were also collectors. Patachich had a library collection, while Hajnald amassed an extensive botanical collection. Like many prominent collectors, Császka was motivated by several factors: patriotism, educational activities, a love of beautiful art and culture, and, importantly, the desire to build his own self-presentation. In 1891, he was appointed as the new Archbishop of Kalocsa by the monarch, and in this position, he further intensified his collecting activities. An excellent opportunity for this activity was his commission to organize an exhibition during the millennium celebrations in 1896. The reconstruction of Georgius Császka's entire collection is supported by various sources of information, including archival sources, newspaper articles, lists of his collection items at exhibitions, and, for example, a diary in which a Debrecen goldsmith recorded a list of items purchased from the archbishop's collection. In addition to the reconstruction of the collection itself, the history of its gradual formation is equally fascinating. The collection included paintings, a goldsmithing collection, antiquities, textiles, a numismatic collection, as well as books and prints.

Keywords: *collection, Archbishop Császka, Kaloča, books, paintings, coins, goldsmithing.*

1 Bevezető

A „művészetek barátjaként, bőkezű mecénásaként” emlegetett Császka György kortársai által is méltatott, gazdag műgyűjteménnyel rendelkezett. Ez a gyűjtemény azonban napjainkban egyáltalán nem ismert. A szakirodalom nem említi, és nem került eddig a művészettörténeti-művelődéstörténeti kutatások fókuszába sem. Mindennek oka, hogy az érsek halála után, 1905-ben műgyűjteményét elárverezték. Néhány darabja hazai közgyűjteményekbe került, töredékét pedig Kalocsán őrzik jelenleg is. Nagyobb része azonban szétszóródott a nagyvilágban.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért is fontos egy olyan műgyűjteménnyel foglalkozni, mely napjainkban csak töredékében maradt fenn. Egyrészt azért, mert a Császka-gyűjtemény a kalocsai érsekség történetének egy érdekes színfoltját jelentette. A kalocsai érsekek sorában ugyan nem csak Császka volt ismert gyűjtőtevékenységéről, hanem pl. Patachich Ádám (1776–1784) és Haynald Lajos

(1816–1891) is. Patahcich jelentős könyvgyűjteménnyel érkezett korábbi állomáshelyéről, Nagyváradról Kalocsára. Könyvtárát egész életében gyarapította. Halálakor már 18.992 kötetet őriztek az érseki rezidencián.¹ Haynald többek között botanikai gyűjteményéről és szakkönyvtáráról volt ismert. Európa híres botanikusai és növénygyűjtői tekintették meg kalocsai herbáriumát. Látogatósaik emlékeként névjegyként is használt, dedikált kabinetfotóikat hagyták az érseki palotában.² Azonban az érsekek között Császka György volt az egyetlen, aki komplex és szerteágazó műgyűjteménnyel rendelkezett. A magyar művelődéstörténet szempontjából is jelentős műtárgyegyüttesnek kutatása számos, új és fontos adalékkal szolgálhat, pl. gazdagíthatja egy-egy hazai művész ouvre-jét, ill. segítheti a hazai közgyűjteményekben őrzött, szepesi provenienciájú darabok történetének feltárását. Császka ugyanis Kalocsára érkezése előtt a szepesi püspökség élén állt. Több, értékes darab beszerzése ehhez az időszakához köthető.

A Császka-gyűjteményt méltán említhetjük a hazai, ismert főpapi gyűjtemények sorában mind nagyságrendjét, mind összetettségét illetően. Simor János hercegprímáshoz (1813–1891), Ipolyi Arnold (1823–1886) besztercebányai, majd nagyváradai, ill. Bubits Zsigmond (1821–1907) kassai püspökökhöz hasonlóan Császkát gyűjteményének létrehozásában és gyarapításában devociós, ill. hazafias, nevelő és ízlésformáló szempontok egyaránt vezették, amellet, hogy kollekcója főpapi reprezentációjában is hangsúlyos szerepet kapott.

2 Császka György érsek életének rövid áttekintése

Császka György morva származású, építómester-ősei a cseh-morva határvidékről a munkalehetőségek reményében húzódtak a Felvidékre, elsősorban Nyitra (Nitra, Szlovákia), Trencsén (Trenčín, Szlovákia), Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Holics (Holíč, Szlovákia), környékére. A Császtka vezetéknev első említéseivel a 17. század közepén találkozhatunk először az anyakönyvekben.³

Császka György a Nyitra közelében fekvő Nyitraszerdahelyen (Nitrianska Streda, Szlovákia) született, 1826. december 4-én. Apja, Császtka Jakab építómester, anyja a nemesi származású Krchenyák Franciska volt. A későbbi érsek nevét anyai nagyapja, Krchenyák György után kapta.

Császtka György apja a Pozsony melletti Blumentalban született. Innen települt át a család ezen ága Nyitra környékére.⁴ Apai ági nagymamája, Fidin Katalin már Nyitrán halt meg 1833-ban. Császtka Jakab 1821-ben kötött házast

¹ TÓTH, T. *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása*. Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8. Budapest-Kalocsa, METEM, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2014.260.

² KFK Fotótár.

³ Császtka Anna 1659. február 6-án, Császtka Zsuzsanna 1693. december 21-én született Vágbesztercén.
<https://www.familysearch.org/search/record/results?count=20&q.anyPlace=%20Pova%C5%BEsk%C3%A1%20Bystrica&q.surname=C%C3%A1sztka%3F>
Az említett oldalak megtekintése: 2023. október 10.

⁴ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR74-9RJ5?i=165&cc=1554443&cat=1858325>
Az említett oldal megtekintése: 2022. október 5.

ságot Krchenyák Franciskával.⁵ Feltehetően a Krchenyák-ág örökségeként került a Császtka-család tulajdonába néhány kisebb, Nyitra- és Pozsony vármegyei birtok.⁶ A Császtka-család rokonságban állt Horváth Mihály történetíróval és Samassa József későbbi egri érsekkel. Császtka az 1870-es években hagyta el nevéből az addig használt „t” betűt.

Később a család Nyitrára költözött át, ahol Császtka Jakab apai ági rokonai, a tehető Császtka Mátyás és Ferenc építőmesterek éltek.⁷ Császtka Ferenc valószínűleg Császtka György apjának, Jakabnak a testvére lehetett. Közeli rokonságot erősíti az a tény, hogy Császtka György születésekor második keresztnévként a Ferencet kapta. A jómódú Ferenc rendszeresen támogatta Györgyöt, aki úgy tűnik, „bejáratos” volt a házába.⁸ Császtka György szülei Nyitrán haltak meg.⁹

Császtka György öt lánytestvére szintén Nyitraszerdahelyen született.¹⁰ Közülük Viktória, Mária, Vilma és Jozefa élték meg a felnőtt kort. A testvérek kapcsolata egész életükben szoros maradt. Császtka mindvégig támogatta hűgait és családjait, egyengette gyermekeik tanulmányait, majd segítette őket hivatali pályájuk során.¹¹

⁵ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GBTH-DWT?i=228&cc=1554443&cat=1369400>

Az említett oldal megtekintése: 2022. október 5.

⁶ *Hivatalos Értesítő. Melléklet a Budapesti Hírlap 270. számához.* (1857. november 25.) Császtka György és testvérei, Mária, Viktória és Jozefa számára a család alsóatraki birtoka után 237 forint kárpótlási tőkét állapított meg a pozsonyi földterhermentesítési bizottmány.

1828. évi országos összeírás. Pozsony vármegye. Császtka oppidum.

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/hwrvew/1828/6D3E0574610D45C7995C09AAE7E-F39CC/?search=Csasztka&AIconfidence=50>

Az említett oldal megtekintése: 2023. október 10.

⁷ *Religio* I/6 (1854.január 12.) 44-47. Palugyay Imre nyitrai püspök névnapjának tiszteletére díszbe öltözött városban Császtka Ferenc kőművesmester házának díszkivilágítását külön is méltatta a cikk írója. A házon a püspök címerét és egy német nyelvű feliratot helyezett el Császtka.

⁸ 1850-ben ugyanis Császtka Ferenc házában ismerkedett meg az újművész Császtka György Szoldatics Ferenc festőművésszel. BÍRÓ, B. *Szoldatics Ferenc (1820–1916)*. Gépelt kézirat. Év nélkül 7. Magyar Nemzeti Galéria Adattára.

⁹ Krchenyák Franciska 1849. december 8-án halt meg Nyitrán.

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-G11P-GL5?i=82&cc=1554443&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6NM8-J4ZX>

Császtka Jakab 1858. március 29-én halt meg Nyitrán.

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-G11P-GN7?i=188&cc=1554443&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6NM8-F4ZI>

Az említett oldalak megtekintése: 2022. október 5.

KFL.I.1.c. Császtka György személyes iratai. 1892. augusztus 12. Mayer Károly nyitrai építész levele Császtka Györgyhez. Levelében arról írt, hogy kereste a temetőben Császtka szüleinek sírját, de nem találta. Később azonban beszélt egy családdal, akiknek hozzátartozóit állítólag a Császtka-szülők közelében temették el. 1892. május 22. Mayer Károly levele Császtka Györgyhez. Már a sír rendbe tételével kapcsolatban jelentkezett.

¹⁰ Archivum Dioecesanum Nitriense, Archivum privatum Episcopi Nitriensis, Copiae matricularum, volumen n. 5.

¹¹ Császtka György Kalocsán őrzött pénztárnaplóiban rendszeresen találhatunk testvéreinek és azok családjainak a támogatásával kapcsolatos bejegyzéseket. Császtka hűgái időnként a kalocsai érseki rezidencia lakói is voltak, amikor pihenni jöttek ide.

KFL.I.1.c. Császtka György személyes iratai. 1881. február 2. Császtka Mária 10.000 forintot kapott Császtka György püspöktől.

Császka gimnáziumi tanulmányait a nyitrai és a tatái piarista gimnáziumban végezte. Tatára azért került, hogy a magyar nyelv ismeretében is gyarapodjon. Majd az esztergomi bencés gimnázium tanulója lett. Papnövendék korában a pozsonyi Emericanum lakója volt.¹² 1844-től a nagyszombati érseki líceumban filozófiát tanult.¹³ Majd 1846-tól a bécsi Pazmaneum növendékeként teológiai tanulmányokat folytatott a császárvárosban.¹⁴ Scitovszky János 1850. szeptember 21-én szentelte pappá Galgócon.¹⁵

Scitovszky János hercegrímás 1850-ben újjászervezte a nagyszombati (Trnava, Szlovákia) érseki líceum mellett egykor működő konviktot.¹⁶ Prefektusává pedig frissen szentelt papját, Császka Györgyöt nevezte ki. A hercegrímás az intézmény fejlesztésében is számított rá. 1851-ben a papi hivatásgondozásban fontos szerepet játszó gyermekszemináriumok tanulmányozásával bízta meg Császkát, aki ennek kapcsán beutazta az osztrák örökös tartományokat és Észak-Itáliát.¹⁷ Császka a líceumban matematikát is tanított. 1853-tól pedig a nagyszombati helynöki irodában dolgozott szentszéki jegyzőként, levéltárosként és könyvtárosként, majd 1856-tól érsekhelynöki titkárként. 1864-ben főpásztora, Scitovszky János az esztergomi érseki hivatal irodaigazgatójává nevezte ki. A primási udvar remek „iskola” volt Császka számára, ahol egész életére szóló tapasztalatokat szerzett az egyházigazgatás, társas érintkezés és nem utolsósorban az egyházi mecenatúra területén. Központi szolgálata idején nagy hasznát vette német, francia, olasz és szlovák nyelvismeretének. Ezekben a nyelveken nemcsak levelezett, hanem folyékonyan beszélt is. Ezt a tisztséget Simor János hercegrímás hivatali ideje alatt is betöltötte. 1870-ben az esztergomi káptalan mesterkanonokja lett.¹⁸

Az esztergomi érseki aula ambiciózus irodaigazgatóját kortársai esélyes püspökjelöltként tartották számon. Ez a pillanat 1874-ben érkezett el Császka életében, amikor unokatestvérének, Samassa Józsefnek egri érseki kinevezésével megüresedett a szepesi püspöki szék. Császka kiválasztásánál személye mellett komoly érvként szolgált szlovák nyelvtudása. Szepesi időszakában bőkezűen tá-

¹² *Juventus Gymnasii Tatensis apud Scholas Pias... anni 1840. Császka György. BH 24/223. (1904. augusztus 12.) 3. Juventus Regii M. Gymnasii Strigoniensis 1841. Humanitatis anno I. Juventus Regii M. Gymnasii Strigoniensis 1842. Humanitatis anno Secundo.*

¹³ KFL.I.1.c. Császka György perszonális iratai. Iskolai bizonyítványai. Nagyszombati Érseki Líceum. 1846. október 2.

¹⁴ LAKATOS, A. - HROMJÁK, L. - KLIEBER, R. XI-1-6. *Georg Császka. In Die Bischöfe der Donaumonarchie 1804 bis 1918. Ein amtsbiographisches Lexikon. I. Band. Die röm-kath. Kirchenprovinzen Gran, Kalocsa, Erlau im Königreich Ungarn.* Berlin: Duncker & Humblot, 2020, 328.

¹⁵ Primási Levéltár. Scitovszky Catalogus 7. 2146/1850. A pappá szenteléssel kapcsolatos feljegyzés alatt Scitovszky János sajátkezű aláírása olvasható: „*Joannes*”. Köszönet Hegedűs Andrásnak, az Esztergomi Primási Levéltár vezetőjének, hogy felhívta a figyelmemet erre az iratra. A szakirodalomban eddig ugyanis tévesen, bécsi felszentelése szerepelt.

¹⁶ *Nagyszombati érseki convictus. Religio* 69 (1853. június 14.) 545-546. és *Religio* 70 (1853. június 16.) 553-554.

¹⁷ *Az Újság. 2/223 (1904. augusztus 12.) 10.*

¹⁸ LAKATOS, A. - HROMJÁK, L. - KLIEBER, R. XI-1-6. *Georg Császka. In Die Bischöfe der Donaumonarchie 1804 bis 1918. Ein amtsbiographisches Lexikon. I. Band. Die röm-kath. Kirchenprovinzen Gran, Kalocsa, Erlau im Königreich Ungarn.* Berlin: Duncker & Humblot, 2020, 328-335, 328- 329.

mogatta egyházmegyéje gyakran középkori eredetű templomainak felújítását. A 19. század derekától rendszeressé váló hazai országos kiállításokon (1876. évi árvízkarosultak javára rendezett tárlat, 1884-es országos történeti ötvösmű kiállítás) megismerkedhetett a nagyközönség a szepesi püspökség egyházművészeti emlékeivel, melyek kölcsönzését nagyvonalúan pártfogolta. Császká elkötelezett támogatója volt az 1872-ben alapított Iparművészeti Múzeumnak. Mindezeknek köszönhetően hamarosan ismert lett művészetpártoló tevékenysége. Szepesi püspöksége idején műgyűjteménye különleges darabokkal gazdagodott és hamarosan országos hírnévre tett szert.¹⁹

1891-ben, Haynald Lajos halála után Császká Györgyöt kalocsai érsekké nevezte ki az uralkodó. Érseksége idején tovább folytatta műpártoló tevékenységét. Kiváló lehetőséget jelentett számára ezen a téren az 1896. évi országos millenniumi kiállítás előkészítése. Később az 1900. évi párizsi világkiállításra és az 1904. évi Mária Terézia korabeli liturgikus öltözeteket bemutató tárlatra is kölcsönzött egyházművészeti emlékeket. Kalocsai érseksége idején egyházmegyéjében jelentős anyagi források biztosításával több új templom építését is támogatta.²⁰

1904. augusztus 11-én, 78 éves korában hunyt el budapesti otthonában. 1904. augusztus 16-én ünnepélyes szertartás keretében helyezték örök nyugalomra a kalocsai főszékesegyház érseki kriptájában.²¹

3 A Császká-gyűjtemény történével kapcsolatos források

Mivel a Császká-gyűjtemény csak töredékeiben maradt fenn az utókorra és képtári részét (annak is szepesi korszakát) leszámítva leltárai egyelőre még nem kerültek elő, történetének rekonstruálásában nagy segítséget jelentenek a különféle levéltári források, nyomtatásban megjelent ismertetőik és sajtóhíradások.

Ilyen dokumentumok rejlenek a szepesi püspökség iratanyagát külön fondként kezelő Lőcsei Állami Levéltárban (Levoča, Szlovákia), a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban, valamint a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában és Fotótárában. Az 1876. évi, árvízkarosultak javára rendezett történeti és műipari-, az 1884. évi történeti ötvösmű- és az 1896. évi millenniumi kiállítás kapcsán megjelent katalógusok, ill. különféle ismertetőik szintén számos adalékkal szolgálnak a gyűjtemény történetére vonatkozóan. Császká ugyanis szívesen kölcsönözte ezekre az alkalmakra kollekciójának egy-egy darabját. Az 1900. évi párizsi világkiállításnak köszönhetően pedig a „nemzetközi porondon” is meg-

¹⁹ LAKATOS, A. Egy eltűnt főpapi gyűjtemény nyomában. Császká György „szepesi képtára”. In *Ecclesiae et historiae servus infatigabilis. Tanulmányok Somorjai Ádám 70. születésnapjára*. Szerk. ZOMBORI, I. Budapest: METEM, 2022, 126-141; LAKATOS, A. - HRMJÁK, L. - KLIEBER, R. XI-1-6. *Georg Császká*, 329, 332; TYROL, A. – OLEJNÍK, V. *Vznik Biskupstva, osobnosti a najnovšie udalosti*. Ružomberok: Verbum, 2021, 37. Elérhető elektronikusan: <https://ks.kapitula.sk/uploads/fck/file/IV.%20Vznik%20biskupstva%2C%20osobnosti%20a%20najnov%20ie%20udalosti-text.pdf>

²⁰ LAKATOS, A. - HRMJÁK, L. - KLIEBER, R. XI-1-6. *Georg Császká*, 333. LAKATOS, Ad. *Császká György „szepesi képtára”* 2022, 130. LAKATOS, Ad. Neogótikus templomépítészet a Bácskában levéltári dokumentumok tükrében. A szabadkai Szent Rókus-, Szent György és a kelebiai Szent Anna-templom. In *Istoricizam u Backoj–Historizmus a Bácskában*. Szerk. KAJDOCSI, LOVÁSZ, G. – NINKOV, K. O. – KORHECZ-PAPP, Zs. Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum, 2022, 197-206.

²¹ LAKATOS, A. - HRMJÁK, L. - KLIEBER, R. XI-1-6. *Georg Császká*, 334.

mutathatta néhány értékes műkincsét. A gyűjtemény történetének további fontos forrását jelentik a különféle sajtóhíradások.

Császka kalocsai érseki kinevezése után kollekcója egyes darabjai Szepeshelyen (Spišská Kapitula, Szlovákia) maradtak. Ezekkel a műtárgyakkal kapcsolatban Divald Kornél művészettörténész, műemléki topográfus és fényképész felmérési anyagából tájékozódhatunk. Divald 1903–1904-ben és 1907-ben vette számba a szepesi püspöki központ egyházművészeti emlékeit. Munkája során fotókat is készített. Műtárgyfelméréseinek eredményeit 1905–1907 között *Szepesvármegye művészeti emlékei* címmel három kötetben jelentette meg.²² Felméréseinek kéziratos anyagát a *Szentelek fuvarosa. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919* című, 1990-ben napvilágot látott kötetben összegezték.²³ A Császka halála után, 1905-ben elárverezett gyűjtemény aukciós katalógusának egyetlen fennmaradt példányát a Szépművészeti Múzeum Adattárában őrzik.²⁴

Értékes információkkal szolgál a kollekcó későbbi sorsára vonatkozóan Löfkovits Artúr debreceni ékszerész naplója, aki a Császka-gyűjtemény jelentős részét megvásárolta az érsek elhunytja után. Löfkovits a tulajdonába került darabokat az 1902-ben alapított debreceni Városi Múzeumnak ajándékozta a Császka-képtár kivételével. Ez utóbbit csak letétként bocsátotta az intézmény rendelkezésére. Löfkovits a múzeum igazgatói tisztét 1929-ig töltötte be. Az általa írt jelentések és leltárak később a jogutódként működő Déri Múzeum iratanyagával együtt a MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltárába kerültek.²⁵

A Császka-gyűjtemény sorsával kapcsolatban további fontos forrást jelentenek Kőszeghy Elemér műtárgyfelmérési jegyzékei. Kőszeghy az Iparművészeti Múzeum, majd a budapesti múzeumok átszervezése után a Magyar Történelmi Múzeum Iparművészeti Tárának igazgatója 1938–1945 között vette számba a magyar ingó műtárgy-állományt. Tevékenysége az 1938. évi bécsi döntést követően a Felvidékre, többek között a Szepességre is kiterjedt. Az általa összeállított ingó műtárgyleltár nyomtatásban ugyan nem jelent meg, de kéziratos anyaga megtalálható az Iparművészeti Múzeum Adattárában.

4 A Császka-gyűjtemény története

Császka György még esztergomi időszakában kezdett műgyűjtésbe, amikor 1864–1874 között a primási aulát vezette. A Simor János hercegprímás környezetében eltöltött évtized meghatározó volt a számára. Fontos tapasztalatokat szerzett többek között a gyűjteményszervezés területén. Császka esztergomi éveiben

²² DIVALD, K. *Szepesvármegye művészeti emlékei. Első rész: Építészeti emlékek*. Szerk. VAJDOVSZKY, J. Budapest: Szepesvármegyei Történelmi Társulat, 1905. DIVALD, K. *Szepesvármegye művészeti emlékei. Második rész: Szobrászat és festészet*. Szerk. VAJDOVSZKY, J. Budapest: Szepesvármegyei Történelmi Társulat, 1906. DIVALD, K. *Szepesvármegye művészeti emlékei. Harmadik rész: Iparművészeti emlékek*. Szerk. VAJDOVSZKY, J. Budapest: Szepesvármegyei Történelmi Társulat, 1907.

²³ „A szentelek fuvarosa”: *Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919*. Szerk. BARDOLY, I. - CS. PLANK, I. Forráskiadványok. Budapest : Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1999.

²⁴ SZM Adattára 1905. 413. sz. Császka-hagyaték árverési jegyzéke.

²⁵ HBML.IV.B.1405.b.V.18.1902. Löfkovits Artúr múzeumi alapítvány.

kezdte el kiépíteni széleskörű kapcsolatrendszerét, mely a későbbiekben nemcsak hivatali pályáján, hanem a műtárgybeszerzések kapcsán is nagy hasznára volt.

A Császska-gyűjtemény esztergomi időszakáról kevés adat áll rendelkezésünkre. Császska valószínűleg 1870. évi kanonoki kinevezése után engedhette meg magának a nagyobb volumenű műtárgyvásárlásokat. Ekkor került a tulajdonában pl. Csáki Miklós kalocsai érsek, majd esztergomi hercegprímás 1754-ben, Nagyszombatban kiadott egyházmegyei szertartáskönyve.²⁶ 1872-ben pedig Lippert József primási építész tervei alapján, a bécsi Anders-műhelyben készült megrendelésére az az aranyozott ezüst kehely, melyet később Császska a bazilika Bakócz-kápolnájának ajándékozott.²⁷

Császska György 1874. évi szepesi püspöki kinevezése után nem „üres kézzel” érkezett új állomáshelyére. Leltárak hiányában azonban Szepeshelyre költöztetett kollekciónak nagyságát nem lehet megállapítani. Császska Szepességben töltött évei alatt gyűjteménye gyarodásának legintenzívebb fázisa következett. Császska műtárgyait a szepeshelyi püspöki palotában, valamint a nyári rezidenciaként használt savnikai (Spišský Štiavni, Szlovákia) várkastélyban helyezte el. A *Vasárnapi Újság*ban 1891-ben Dolencz József a következőképp írt erről: „Szepeshelyi nagyszerű berendezésű palotájának termei valóságos múzeumok. Kiváló műtárgyakkal és kitűnő választékossággal vannak berendezve és díszítve”.²⁸ Császska a savnikai épületet egy szárny hozzátoldásával bővítette.²⁹

Császska műtárgyait részben a műkereskedelem hagyományos csatornáin keresztül szerezte be. Bécsi és római utazásai, ill. budapesti tartózkodása idején sikerült egy-egy becses darabra szert tennie.³⁰ 1891 januárjában Eugène Nollet párizsi zeneszerző, zongora- és hárfaművész kollekciónak bécsi árverésén vásárolt.³¹ Az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában található az az aukciós katalógus, melyet a jeles eseményen Császska György használt.³² Benne a püspök saját kezű, ceruzás megjegyzései olvashatóak az egyes tételeknél. Császska rendszere-

²⁶ KFK. G. 3062. Ordo officii divini in usum Dioecesis. Nagyszombat, 1754.

²⁷ A kehely jelenleg az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár kiállításán látható. Talpán barokk keretelésű medallionban Szűz Mária a gyermek Jézussal relief látható. Köszönet Koncsek Ildikónak, az esztergomi Keresztény Múzeum igazgatónőjének, hogy megnézhettem a Császska-kelyhet.

²⁸ DOLENCZ, J. *Császska György kalocsai érsek*. VÚ 38. évf. 45. sz. 1891. november 8, 733-734.

²⁹ KFK. Ms. 571. „1889. augusztus 18. 1239 Ft 31 fillér. Savnikvár és gazdasági épületek javítása.” „1889. szeptember 24. Savnikon egy szoba kifestéséért, egy kályha felállításáért 50 Ft.”. 1889. szeptember 26. Wolf kárpitos savnikai várkastély 720 Ft”.

³⁰ KFK. G 2954. *Egger-katalógus. Beilage zum Correspondentz-Blatt für jeden kath. Clerus Österreichs*. Budapest, 1888. Császska szepesi püspöki ex librise. A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött Egger-katalógust Császska valószínűleg egyik budapesti látogatása során szerezte be.

³¹ HORVÁTH, H. *Gróf Pálffy János műgyűjteménye*. Művészettörténeti füzetek 29. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 27.

³² *Auctions-Katalog* 1891. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött példány egykor Császska György tulajdona volt. Az árverési katalógus 39. oldalától Császska ceruzás feljegyzéseivel találkozhatunk. Felírta, melyik tételt, ki és mennyiért vásárolt meg. Azoknál a tételeknél, melyeket ő vett meg az „En” megjegyzés ill. a vásárlásért kiadott összeg szerepelt.

sen vásárolt a különféle budapesti kiállításokon is, mint pl. a Múcsarnokban vagy az Iparművészeti Múzeumban rendezett szezonális és ünnepi tárlatokon.³³

A Császka-gyűjtemény gyarodásának fontos forrása volt a középkori emlékekben gazdag szepesi egyházmegye. Császka püspöksége idején több, középkori eredetű templom felújítása kezdődött meg. A munkálatok tervezésénél, kivitelezésénél az ország más egyházi restaurálásainál is tevékenykedő, neves építésszek működtek közre, mint pl. Friedrich von Schmidt, id. Stornó Ferenc, Schulek Frigyes és Lippert József. A munkálatok változó mértékben érintették a szepesi templomokat. A neogótikus szellemben végzett felújítások jelentős mértékben átfomálták több középkori szepesi templom külső és belső megjelenését. Volt, ahol teljes körű renoválást végeztek. Így történt ez pl.: a szepeshelyi Szent Márton székesegyház, a szepesolaszi (Spišské Vlasy, Szlovákia) Keresztelő Szent János-, a szepesváraljai (Spišské Podhradie, Szlovákia) Kisboldogasszony-, az iglói (Spišská Nová Ves, Szlovákia) Szűz Mária Mennybevétele-templom esetében. Más helyeken a belső teret és a berendezést újították meg. Ilyen jellegű munkálatok folytak pl.: a mátyásfalvi (Matiašovce, Szlovákia) Szent Péter és Pál-, a mateóci (Matejovce, Szlovákia) Szent István-, a korompai (Krompachy, Szlovákia) Szent János- és a komjáti (Komjatice, Szlovákia) Szent Erzsébet templomban. Arra is volt példa, hogy csak a falképeket restaurálták. Így kerültek elő a mézsrétegek alól és váltak láthatóvá pl.: a löcsei Szent Jakab- és a poprádi (Poprad, Szlovákia) Szent Egyed templom falfestményei. A szepesi templomfelújítások következtében számos középkori berendezés (oltárok, szobrok, liturgikus tárgyak és öltözetek) került ki az épületekből. Császka rendeletére ezeknek egy részét Szepeshelyre szállították és a püspöki palota, valamint a székesegyház lomtáraiban, ill. az ún. püspöki graniáriumban raktározták el őket. A püspök elképzelése szerint ezek az egyházművészeti emlékek a később felállítandó Szepesi Keresztény Múzeumba kerültek volna. Ennek megalapítására azonban Császka idejében nem került sor.³⁴ Valószínűleg belátta a püspök, hogy a tervezett intézményt nem tudná

³³ GÁBOR, E. A Múcsarnok épülete. In *Múcsarnok*. Budapest: Múcsarnok, 1996, 5-41. Az Iparművészeti Múzeum 1877–1896 között a Képzőművészeti Társulat Andrássy úti régi Múcsarnokában működött. Itt rendezték kiállításait. SISA, J. A Városliget átalakulása az ezredéves kiállítás idején. In *Ars Hungarica*. 24. évf. 1. sz. 1996, 57-77. 72. A Képzőművészeti Társulat 1896-tól a Városligetben felépült Múcsarnokban szervezte meg tárlatait. KFL.I.I.c. Császka György. 1887. december 19. Szalay Imre levele Császka György püspökhöz. Szalay Imre tájékoztatta Császkát arról, hogy Radisics Jenővel milyen tárgyakat vásároltak meg a számára az Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállításán: Uhl Sándor tervei alapján, Herpka Károly által készített bronz gyertyatartópárt és Jaiser Gyula bőrrel bevont íróasztal-székét. *Karácsonyi kiállítás. PH 10/352* (1888. december 22.) 5.

³⁴ A löcsei Állami Levéltár 1875. évi püspöki iktatókönyvében a múzeumi célokra felajánlott, műtárgyakkal kapcsolatos dokumentumokat még külön tárgyszó alá, *Museum Christianum Scepasianum* jelöléssel iktatták. A későbbi években ez a „címke” elmaradt, és egyre kevesebb lett a műkincsek (képek, textíliák, ötvöstárgyak és egyebek) adományozásáról szóló irat is. *A szlovák egyház mártírjai. Új Ember* 54/29 (1998. július 19.) 29. sz. 5. HALKO, J. *A csehszlovák szakadár katolikus akció. Kommunista kísérlet a katolikus egyház nemzeti egyházzá formálására Csehszlovákiában*. Budapest: Szent István Társulat, 2022, 25-32., 41-42., 85-88., 175-173. Végül csak 1933-ban került sor a Szepesi Egyházmegyei Múzeum megalapítására a püspökség intézményeinek szellemi és kulturális megújítását szorgalmazó Jan Vojtaššák püspöknek köszönhetően. A püspökség egyházi központjának épületeit 1949-ben államosították. A Szent Márton székesegyház közelében álló szeminárium helyiségeit a felsőfokú rendőrképzés céljaira adták át. A múzeum anyaga ekkor szétszóródott ill. megsemmisült.

olyan mértékben bekapcsolni az ország kulturális vérkeringésébe, mint ahogy azt szeretne volna. Múzeumi mecenatúrájának fókuszába ennek köszönhetően fokozatosan az Iparművészeti Múzeum került.³⁵ A szepesi püspöki központ raktáraiban és a magtár épületében felhalmozott műtárgyak pedig elég méltatlan körülmények között várták sorsuk jobbra fordulását. Az itt uralkodó állapotokról Divald felmérési fotói és beszámolóí alapján tájékozódhatunk.³⁶

A Szepeshelyre került egyházművészeti emlékek közül néhány Császká által kiválasztott darab a rezidencia reprezentatív tereit, kápolnáit és folyosóit díszítette. A behozott liturgikus darabok (miseruhák, ötvöstárgyak) egy részét a püspök használatba is vette. Ilyen egyházi öltözeteket írhatott össze Divald Kornél a püspöki palota kápolnájában.³⁷ A püspöki palotába bekerülő és a főpásztor által használt tárgyak egy része idővel keveredett magángyűjteményének darabjaival.

Császká György 1891. évi kalocsai érseki kinevezése után gyűjteményének jelentős részét Kalocsára költöztette. Néhány darabja azonban ott maradt a Szepességben. Ilyen volt pl. a *Krisztus az Olajfák hegyén* táblakép, melyet az 1930-as években Csánky Dénes, a Szépművészeti Múzeum igazgatója fedezett fel a savnik kastélyban. A megtalált szárnykép egy olyan oltárnak volt a része, melynek öt darabja már korábban, Párvy Sándor szepesi püspök adományaként a budapesti Nemzeti Múzeum, majd a Szépművészeti Múzeum, ill. később a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményébe került. Valószínűleg a Párvy által átadott öt kép is még Császká püspöksége idején érkezett Szepeshelyre.³⁸

A *Fővárosi Lapok* 1891. decemberében már arról adott hírt, hogy a szepesi püspöki rezidenciában elkezdtek összezsomagolni Császká műkincseit és bútoreit.³⁹ A gyűjtemény a kalocsai érseki palota első emeleti érseki lakosztályában és reprezentatív tereiben kapott helyet. Elrendezésével kapcsolatban értékes információkat olvashatunk az *Építészeti Szemle* egyik, 1893. évi számában. Az itt megjelent cikk Császká érseki könyvtár bővítésével kapcsolatos tervei ismertetése mellett részletes leírást is közölt a főpapi rezidencia reprezentatív termeiről: „A nagyteremtől [ti. díszteremtől, más néven nagyebédlőtől] balra⁴⁰ eső kisebb

³⁵ *Az iparművészeti múzeum. Nemzet 1840* (1887. október 14.). *Az iparművészeti múzeum. FL 1885. 291. sz. 1947.* HORVÁTH, H. *Iparművészeti kincsek Magyarországon.* Budapest: Athenaeum 2000 Kiadó, 2000. 2. sz. Miseruha leírása. 70. Miseruha ismertetése. Ltsz. 7399. Kávés-kanna. Ltsz. 6956.

Köszönet az Iparművészeti Múzeum munkatársainak, Horváth Hilda, Semsey Réka és Terdik Szilveszter művészettörténészeknek, hogy értékes információkkal segítették kutatásaimat a Császká György által a múzeumnak adományozott darabokkal kapcsolatban.

³⁶ DIVALD, K. Művészeti emlékeink veszedelme. In *Művészet.* 2. évf. 6. sz. 1903. 413-418.

³⁷ BARDOLY, I. - CS. PLANK, I., 378-380.

³⁸ CSÁNKY, D. Szepeshelyi táblaképfestészet a XV-XVI. században. (Szepesi festő két táblája a boroszlói Szépművészeti Múzeumban. In *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei.* 8. kötet. 1935-1936. Budapest: Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, 1937, 7-128. 65-66. A hatodik kép felfedezésével lehetővé vált annak a szárnyas oltárnak a rekonstrukciója, melyet a szepesszombati főoltár mestere legkorábbi műveként tartanak számon.

³⁹ *Költöződő érsek. FL 28/342* (1891. december 13.) 2560.

⁴⁰ *A kalocsai érsekségi könyvtárépület. ÉPsz 2/11* (1893. november 30.) 336. Elírás, mert ez a terem sor jobbra esett. A nagyterem másik oldalán található helyiséget is balra helyezte el a szerző írásában, abban az esetben helyesen.

termek egyikében 10 nagyértékű olajfestmény függ (egyháznagyok életnagyságú arcképei), másikában [ti. az ún. királyszobában] az uralkodó-ház tagjainak olajfestésű képei és Ő felsége Ferenc József apostoli királyunk carrarai márvány mellszobra, melyet Császkai érsek legújabb hazánk híres műszobrása, Strobl által készíttette, majd ismét egy nagyobb terem [ti. az ún. vörös szalon] zománc művű feszületekkel, vázakkal, a főpásztor márvány mellszobrával, mely szintén Strobl alkotása, továbbá 20, köztük nagy értékű olajképpel. Maga a főpásztor dolgozószobája a legnagyobb műizléssel berendezett kis muzeumát képezi a kézműipar különleges remek apróságainak, egyszerű hálószobájában pedig nagyértékű sz. [ti. szent] képek függnek”.⁴¹ A nagyebédlőtől balra található szobákban a cikkben említett „egyháznagyok” portréi mellett Szoldatits-festmények és „régii, fadomborművű képek” voltak láthatóak. Az érseki palota nyugati szárnyának végében lévő lakosztályban, ahol annak idején a Császkai érsek hívására Kalocsára érkező László főherceg is időzött, többek között gótikus térdeplő, *Máriát a kis Jézussal* ábrázoló olajfestmény, *Eötvös József*, *Trefort Ágoston* és *Csáky Albin* miniszterek portréi kaptak helyet.⁴² Az ún. Régiségek Tárát (pl. régészeti darabok, természettudományos anyag és hangszerritkaságok) az első emeleti díszterem előtti folyosó tíz, feketére fényezett, üvegajtóval ellátott szekrényében helyezték el. A numizmatikai anyagot a nagyebédlő négy, faragott, üvegezett tetejű tölgy-szekrényében állították ki.⁴³

A Császkai-gyűjtemény kalocsai állapotának és elrendezésének egyedülálló, vizuális forrását jelenti az a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Fotótárában őrzött, Erdélyi Mór fényképész által készített fotósorozat, mely a főpapi rezidencia reprezentatív tereiről készült az érsek megrendelésére. A felvételek 1893-ban, vagy azután készülhettek. A királyszoba fotóján látható ugyanis Ferenc József mellszobra, melyet Strobl Alajos készített Császkai megbízásából. A szobrot 1893. augusztus 18-án leplezték le Strobl jelenlétében Kalocsán. Azt nem lehet tudni, hogy eredetileg hány darabból állt az Erdélyi-féle fotósorozat. Jelenleg a Fotótárban az érseki palota, az első emeleti nagyebédlő, királyszoba, vörösszalon és a később (László főherceg említett látogatása után) hercegi lakosztálynak nevezett rész egyik szobájának, valamint a könyvtár két termének felvételeit találhatjuk meg.⁴⁴ Az is elképzelhető, hogy Erdélyi csak ezeket a tereket örökölte meg. Császkai érsek ugyanis fokozatosan tudta használatba venni az érseki palota első emeletét. Lakószobái mellett ekkoriban még lepecsételve állt az az öt terem, melyben a Haynald-herbáriumot őrizték. Ezt ugyan Haynald végrendeletében a Nemzeti Múzeum Növénytani Osztályának ajándékozta szakkönyvtárával

⁴¹ *A kalocsai érsekségi könyvtárépület. ÉPSZ* 2/11 (1893. november 30.) 336. KFL.III.9.b. Érseki székékváltáskor készült leltárak. Császkai-Városh. 1905. Az érseki rezidencia leltárában jól nyomon követhető a cikkben említett szobák elhelyezkedése és megnevezése.

⁴² László főherceg 1893-ban járt Kalocsán. *László főherceg Kalocsán. PH* 15/151 (1893. június 3.) 7. *A kalocsai érsekségi könyvtárépület. ÉPsz* 2/11 (1893. november 30.) 336.

⁴³ *A kalocsai érsekségi könyvtárépület. ÉPsz* 2/11 (1893. november 30.) 336.

⁴⁴ KFK FT. 870. Érseki Palota nagyebédlője. 871. Királyszoba. 872. Vörösszalon. 873. Hercegi lakosztály egy szobája. 1394. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kollonich-terme. 1395. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Patachich-terme. 1396. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Patachich-terme. 1397. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Haynald-könyvtára. Ld. Képjegyzék 1-4.

együtt, de átadása és elszállítása lassan zajlott. Leltára csak 1898-ra készült el és még több évig tartott, mire a Nemzeti Múzeum a Haynald-herbárium budapesti elhelyezését meg tudta oldani.⁴⁵ Így a Kalocsára érkező Császska a nyugati szárny végében található, belső kertre néző szobákat foglalhatta el és még sokáig kellett arra várnia, hogy a Haynald-gyűjtemény helyiségeit is birtokába vehesse. Így az Erdélyi által megörökített, későbbi hercegi lakosztály egyik szobája Császska közvetlen lakóköznyezetét jelentette. Az *Építészeti Szemle* idézett cikkének leírása és az Erdélyi-féle fotók tulajdonképpen a gyűjteménynek ezt az átmeneti elhelyezését mutatják a számunkra. Későbbi elrendezését pedig a Császska érsek halála után összeállított inventárium tükrözi, amikor a Haynald-herbárium már nem volt Kalocsán.

Császska Györgynek egyházmegyéje kormányzása mellett egyre több országos megbízásnak is eleget kellett tennie. Mindez azzal járt, hogy az év nagy részét gyakorlatilag Budapesten töltötte és csak a nagyobb ünnepek alkalmával látogatta meg érseki székvárosát. 1892. májusától a budai Várban, a Tárnok utcában bérelt lakást. Majd 1898-ban megvásárolta a Tárnok utca 5. sz. alatti, ún. Cartier-palotát. 1901-ben ezen az épületen túladott. A prímási palota közelében pedig kibérelte az Uri utca 60. sz. alatti házat, Zichy Géza gróftól.⁴⁶ Gyűjteményének néhány különleges darabját, mint pl. a kedvelt, különleges kivitelű feszületeinek egy részét itt őrizte.⁴⁷ A Bachruch Károly ezüstműves mester által készített Szent István ereklyetartó mellszobor is idekerült, miután az érsek 1897-ban megvásárolta.⁴⁸

5 A gyűjteménygyarapítás pénzügyi háttere

Császska György műgyűjtő tevékenységének kezdete esztergomi éveire tehető, ahogy fentebb már írtunk róla. Itteni hivatali megbízatása, majd 1870. évi kánonoki kinevezése minden bizonnyal olyan jövedelmekhez juttatta, melyek megfelelő háttérrel biztosították a számára gyűjteménye megalapozásához. Anyagi helyzete olyan kedvezővé válhatott, mint amelyről Ipolyi Arnold püspök életrajzában olvashatunk. Ipolyi egri kánonoki kinevezése után kezdhetett nagyobb volumenű műtárgyvásárlásokba.⁴⁹

⁴⁵ LAKATOS, An. Tudomány és művészet Haynald Lajos (1816-1891) bíboros, kalocsai érsek életében. In *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 2018. 30. évf. 3-4. sz. 5-34.

⁴⁶ *Személyi hírek*. *Nemzet* 11/3499 (1892. május 25.). *Császska érsek palotája*. *PH*. 23/295 (1901. október 25.) 9. *Császska érsek halála*. *Magyar Nemzet* 23/194 (1904. augusztus 13.) 3. CZA-GÁNY, 1968. 103-104.

⁴⁷ KFL.III.9.b. Érseki székváltáskor készült leltárak. Császska-Városov. 1905. VI. Egyházi öltönyök, szerelvények és ékszerek leltára. Császska érsek budai lakásában talált és a kalocsai érseki palota kápolnáinak átadott tárgyak. Két gyöngyházzal kirakott feszület, keresztalakú ereklyetartó és faragott feszületek kerültek Budáról Kalocsára.

⁴⁸ KFL.I.1.a. Millennium. Bachruch Károly műleírása. 1898. november 15. *Az Országos Pázmány Egyesület*. *Religio* 49 (1898. december 17.) 391. *Pázmány-Egyesület*. BN 3/346 (1898. december 16.) 6. Az Országos Pázmány Egyesület tagjait a budai Várban lévő palotájában fogadta Császska, ahol többek között megmutatta nekik Szent István hermáját.

⁴⁹ CSÉFALVAY, P. Ipolyi Arnold, a műgyűjtő. In *Ipolyi Arnold emlékkönyv. Halálának századik évfordulója alkalmából az esztergomi Keresztény Múzeumban 1986. december 12-én rendezett emlékülés anyaga*. Budapest: Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1989, 93-116. 94. KFL.I.1.a. Di-versa. 7341. sz. 1904. január 17. Révay Tibor fogalmazványa.

Császka 1874-ben szepesi püspöki kinevezést kapott. Ezzel ugyan anyagi körülményei még kedvezőbbé váltak, de jövedelmének növekedése meg sem közelítette azt a mértéket, melyben a kalocsai érseki székhelyre kerülve részesült. A szepesi egyházmegye ugyanis a szerényebb bevételekkel bíró hazai, egyházi javadalmak közé tartozott. Császka különféle uradalmi (regale-, bérleti-, termény-, állatteladási- és erdészeti-bevételek) jövedelmek címén évi 70-100.000 forinttal gazdálkodhatott. A püspökség fontos bevételi forrását képezte a szepesi erdőkben folyó fakitermelés. Császkának azonban ezen a területen akadtak nehézségei. Püspökelődje, Samassa József idején ugyanis túlzott mértékű fakitermelés folyt. Ennek következtében Császka erdők utáni bevételei kissé megcsappantak.⁵⁰ Jövedelmeinek egy nagyobb hányada származott a püspökség területén folytatott állattenyésztésből. A savniki vár környékén pl. Császkának nagyobb birkanyájai voltak. Ezenkívül jelentősebb szarvasmarha állomány felett is rendelkeztek a szepesi püspökök. Császka püspöki bevételeinek részletesebb összegzéséhez egyelőre azonban kevés forrás áll a rendelkezésünkre. Császka *Kiadások és bevételek* címmel vezetett pénztári naplója pont szepesi korszakára vonatkozóan nagyon töredékes. A Lőcsei Állami Levéltár püspökséggel kapcsolatos fondjában ill. a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár *Uradalmi* tárgyszó alatt iktatott egyház-kormányzati anyagában találhatunk néhány, a szepesi gazdálkodással kapcsolatos iratot. Kalocsán az *Uradalmi* címszón belül *Szepesi uradalmi* megnevezéssel helyezték el a vonatkozó dokumentumokat. Császka érseki megbízatása után a szepesi püspöki javadalom az új főpásztor, Szmrecsányi Pál kezelésébe került. Szmrecsányi még 1891-ben megkapta szepesi püspöki kinevezését, amikor még Császka is élvezte a szepesi javadalmat. Így részarányosan meg kellett osztozniuk az éves bevételen. A Kalocsán őrzött iratokból kiderül, hogy ez korántsem zajlott zökkenőmentesen. A szepesi praecisio (közös jövedelmek felosztása) valójában csak 1903-ban zárult le. Ennek értelmében Császkának 11.500 Ft-ot kellett volna a Vallásalap felé rendeznie. Szmrecsányit ugyanis időközben nagyváradi püspökké nevezték ki. A tartozás azonban soha nem lett kiegyenlítve.⁵¹

Császka György 1891. évi kinevezésével a magyar katolikus egyházi hierarchiában második helyet elfoglaló kalocsai érsekség élére került. A kalocsai érseki javadalom tekintélyes bevételt jelentett újonnan beiktatott kezelője számára. Ennek alapját az érsekség mintegy 100 ezer holdas birtokállománya képezte. Császka korábbi, szepesi püspökként élvezett jövedelmeihez képest annak mintegy háromszorosával gazdálkodhatott. A kalocsai érseki birtok esetében a művelési ágak között az erdőgazdálkodás volt a legjelentősebb és egyben a legjövedelmezőbb is. Az erdőségek a birtokállomány 30%-át foglalták el. Nagy területet

⁵⁰ Samassa József. *BH 3/318* (1883. november 18.) 2. KFK. Ms. 571.=KFK. Ms. 571. *Kiadások-bevételek naplója*. 1. kötet. 1880. január 29-április 25., 1889. január 29-1895. december 31. KFK. Ms. 562.=KFK. Ms. 562. *Kiadások-bevételek naplója*. 2. kötet. 1896. január 1.-1903. április 26.

⁵¹ LAKATOS, An. Katolikus egyházi gazdálkodás a 18-20. századi Magyarországon. In *Tudományos Mozaik* 22. 2023. Megjelenés alatt. KFL.III.9.b. Érseki székváltáskor készült leltárak. Császka-Városey. 1905. június 9. XIV. *Kimutatás a szepesi püspökségi javadalomnak 1891. évben történt átadásából folyólag néhai Császka György kalocsai érsek, volt szepesi püspök hagyatéki tömege terhére megállapított összegekről*. KFL.I.1.a. Uradalmi. Szepesi Uradalmi. 1892. április 14. Szmrecsányi Pál szepesi püspök levele Császka György kalocsai érsekhez. 1892. április 18. Császka György válaszfoglalmazványa.

jelentettek a puszták is, melyeket rendszerint bérlők kezelésébe adtak. Császkai érseksége idején a különféle bérletekből származó jövedelmek az uradalmi bevételek felét tették ki. Az érseki birtokállományon belül a szántók arányát lassan sikerült növelni, elsősorban a vizek elvezetésével ill. a puszták hasznosításával. A saját gazdasági tevékenységből származó bevételek legjelentősebb része az erdőgazdálkodásból származott. Ez éves szinten mintegy 100 ezer forintot hozott. Az erdőkből származó bevételek tízszeres eredményt jelentettek (10 ezer forintos ráfordítással értek el 100 ezres bevételt). A növénytermesztésből évi 20-40 ezer, az állattenyésztésből évi 10-20 ezer forint körüli jövedelme volt az érsekségnek. A két említett ágazaton belül a bevételek azonban alig haladták meg a kiadások szintjét.⁵² Az egyházi javadalomból származó bevételeket már Császkai elődei is gyakran különféle államkötvényekbe fektették. Ezeknek éves kamatait szintén a javadalomba beiktatott főpásztor élvezhette.⁵³

Császkai György az egyházi hierarchiában emelkedve egyre jelentősebb jövedelmek felett rendelkezett. Bevételeinek tekintélyes részét széleskörű mecénási tevékenységének finanszírozására fordította.

6 A Császkai-gyűjtemény bemutatása

Leltárak hiányában a Császkai-gyűjtemény tagolódásával kapcsolatban Erdélyi Mór fentebb már említett fotósorozatára, az *Építészeti Szemle* korábban idézett cikkére és az érsek inventáriumára támaszkodva tehetünk megállapításokat. A korabeli, ismertebb egyházi gyűjtemények, mint amilyen pl. Simor János hercegprímás, Bubits Zsigmond ill. Ipolyi Arnold püspökök birtokában volt, szintén segítenek szerkezetének rekonstruálásában.

A 19. század második felében a hazai egyházi gyűjtőkre nagy hatással volt a *Museum Christianum* Európában terjedő eszméje. Az első európai *Museum Christianumot* 1853-ben Kölnben alapították. Felállításának háttérében ott állt az igény, hogy a templomokból kikerülő, funkciójukat veszített liturgikus tárgyak fennmaradását intézményes keretek között tudják biztosítani. Ehhez persze szükség volt a közízlés változására is, hogy a korábban kevésbé méltatott középkori egyházművészeti emlékekre felfigyeljen a nagyközönség. A nagy francia forradalom pusztításainak hírére az európai országokban egyre inkább előtérbe került az egyház kulturális javai megőrzésének és összegyűjtésének kérdése. A „folyamat” elindulásában, a keresztény művészet rehabilitálásában nagy szerepe volt Chateaubriand 1802-ben megjelent *Génie du christianisme, ou Beautés de la religion chrétienne* című művének ill. az Angliából induló, egész Európában elterjedő „gothic revival”-nek. Ez utóbbi hatására hatalmas lett az érdeklődés a középkor világa iránt. A *Museum Christianumok* megálmodói azt szerették volna, ha a kallódó, középkori műkincsek olyan intézmények falai közé kerülnek,

⁵² A kalocsai érseki uradalom erdőinek kezelési utasítása a 18. század végén. Forráskiadvány. Szerk. LAKATOS, An. A Kalocsai Főegyházmezei Gyűjtemények kiadványai 14. Kalocsa: Kalocsai Főegyházmezei Levéltár, 2017. 9-10.

⁵³ KFL.I.1.a. Uradalmi. 3060. sz. 1892. november 2. Császkai György utasítása.

melyek az oktatás, nevelés és az egyházművészet megújítása terén is tevékenyek lesznek.⁵⁴

Simor János hercegprímás 1875-ben nyitotta meg képtári anyagot, régészeti és iparművészeti emlékeket, metszeteket, valamint könyvritkaságokat magában foglaló gyűjteményét a nagyközönség előtt. A szobrászati anyag viszont a műtárgyegyüttes elenyésző részét alkotta. Érdekes színfoltot jelentettek benne Caspar Bernhard Hardy kölni kanonok viasszobrai.⁵⁵ 1882-ben a Simor-gyűjtemény az esztergomi Prímási Palotában nyert végleges elhelyezést. Az épület második emeletén kapott helyet a képtár, valamint itt tekinthették meg az érdeklődők Simor régészeti, iparművészeti darabjait, metszeteit és könyvritkaságait. Simor gyűjteménye mellett tervszerűen gyarapított művészettörténeti szakkönyvtárat is létre hozott.⁵⁶ A „tudástárként” működő gyűjtemény szervezésében a hercegprímás *Museum Christianum* alapításával kapcsolatos elképzelései fedezhetőek fel. 1887-ben Simor „*kizárólagos és elidegeníthetetlen*” tulajdonul műkincseit az esztergomi Főszékesegyháznak adta, gondozásával pedig a Főkáptalant bízta meg. A napjainkig Magyarország leggazdagabb egyházi műgyűjteményét őrző intézmény ekkor kapta a Keresztény Múzeum nevet.⁵⁷

Ipolyi Arnold gyűjteményének felépítését fennmaradt leltárai alapján rekonstruálhatjuk. Ugyanis ez a műtárgyegyüttes csak töredékeiben maradt fenn. A püspök halála után a gyűjtemény egyben tartását nehezítette, hogy még Besztercebányán készített végrendeletét az uralkodó nem hagyta jóvá. Pedig főpapok esetében ezt előírta a törvény. Ipolyi nagyváradai püspöki kinevezése után költöztette műkincseit új székhelyére. 1886 decemberében azonban váratlanul meghalt. Ipolyi végrendeletét mind vérszerinti örökösei, mind az öröklési jog-

⁵⁴ CHATEAUBRIAND, 1802. VELICS. *Első közlemény*. 1894. 34, 36, 40, 42, 46-48. Egyházi emlékeket több múzeum is gyűjtött, pl. a párizsi Louvre-ban külön „Musée chrétien” elnevezésű csoport volt. A párizsi Musée de Cluny-ben is jelentős egyházművészetet reprezentáló anyagot gyűjtöttek össze. Egyházi fenntartású gyűjtemények közül először a kölni alapították. A német terület jelentősebb egyházi intézményei között tartották számon a münsteri, trieri, padeborni és a hildesheimi Keresztény Múzeumot. 1886-ban jött létre a müncheni Központi Szeminárium Keresztény Múzeuma. 1887-ben jött létre a római Campo Santo dei Tedeschi német alapítványi vendégház régészeti múzeuma, melyet egy német papi egylet tartott fenn. Franciaországban is működtek egyházmegyei múzeumok, melyek a 19. század második felében jöttek létre. pl: Angers, Saint-Pierre-de Montiers, Aire-sur-l'Adour, Auch. Az utrechti Érseki Múzeumot 1870-ben alapították. Ausztriában a bécsi Keresztény Múzeumot 1892-ben alapították. Sankt Pöltenben 1888-tól kezdve működött az Egyházmegyei Múzeum. Az észak-csehországi Egyházmegyei Múzeumot Leitmeritzben (Ma Litoměřice, Csehország) 1884-ben állították fel.

⁵⁵ MASZLAGHY, F. *Hardy Bernát, Gáspár viasszművei az Esztergomi Érseki Képtárban*. Esztergom: Horák Egyed, 1876. MOJZER, M. *Tanulmányok az Keresztény Múzeumban I*. In *Művészettörténeti Értesítő*. 13 évf. 3. sz. 1964. 214-226. 216.

⁵⁶ GENTHON, I. *Esztergom műemlékei. I. rész. Múzeumok, Kincstár, Könyvtár*. Magyarország műemléki topográfiája. I. kötet. A könyvtári részt T. BERKOVITS, I. írta. Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága, 1948, 9-10.

⁵⁷ KÖHALMI-KLIMSTEIN, J. *Simor János bíbornok, érsek, Magyarország Herczeg-prímásának élete és működése. Felsőzados papi jubileuma alkalmából*. Pozsony-Budapest, 1886. KÖRÖSY, L. *Esztergom és környéke*. In *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország IV. kötet*. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1896, 507-528. MASZLAGHY, F. *Az esztergomi Herczegprímási Képtárban lévő művek jegyzéke*. Esztergom: Buzárovits Gusztáv, 1878; MASZLAGHY, F. *Az esztergomi Herczegprímási Képtárban lévő művek jegyzéke. 2., bővített kiadás*. Esztergom: Buzárovits Gusztáv, 1891.

gal rendelkező királyi kincstár megtámadta. Az utód, Schlauch Lőrinc püspök az örökösödési per lezárultáig becsomagoltatta az Ipolyi-gyűjteményt, így biztosítva annak érinthetetlenségét. Legközelebb csak 1896-ban tekinthette meg a nagyközönség a kollekciónak egyes részeit a Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Múzeumában. 1918 decemberében a román hadsereg betörése idején, az Ipolyi-gyűjtemény egyes részeit Budapestre, a Nemzeti Múzeumba menekítették. Innen csak 1920-ban vitték tovább az esztergomi Keresztény Múzeumba, ahol Ipolyi eredeti szándéka szerint nyert végleges elhelyezést gyűjteményének Magyarországra áthozott része. Az egykor mintegy 1700 darabot számláló gyűjtemény 2/5-e került a Keresztény Múzeum tulajdonába, 3/5-e pedig Nagyváradon maradt. Ez utóbbi darabok nagyrésze megsemmisült, vagy szétszóródott. Néhányat pedig a nagyváradi Körösvidéki Múzeumban őriznek.⁵⁸ Fennmaradt leltárai alapján rekonstruálhatjuk a gyűjtemény szerkezetét. Az Ipolyi-gyűjtemény tehát festészeti, grafikai és szobrászati csoportból, textíliák tárából (gobelinek, keleti szőnyegek, hímzések, liturgikus öltözetek), bútorgyűjteményből, az ún. „Régiségek, műipari tárgy és utánezatok” tárából (ötvösmunkák és másolataik, régészeti anyag), valamint kerámia- és üveggyűjteményből állt.⁵⁹

Az Ipolyi-gyűjteményhez hasonló, gazdag műtárgyegyüttes volt Bubics Zsigmond kassai püspök tulajdonában. Ez a főpapi kollekciónak sem maradt fenn a maga teljességében. Egy része hazai és külföldi múzeumokba került. A legnagyobb, egyben maradt csoportja, a fajanszkollekciónak jelenleg az Iparművészeti Múzeumban található. Ezt még 1891-ben ajándékozta oda Bubics.⁶⁰ A Bubics-gyűjtemény a püspök életének utolsó éveiben vagyonával együtt zárgondnokság alá került, mivel Bubics tetemes adósságot halmozott fel. Majd halála után, 1907-ben elárverezték. A Bubics-kollekciónak kapcsolatban fennmaradt töredékes források

⁵⁸ BONCZ, F. *A katolikus főpapi hagyatékok körüli eljárás és erre vonatkozó főbb rendeletek*. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1878, 21. A magyar főpapok végrendelezési jogát az ún. Conventio Kollonichiana szabályozta, melyet 1715-ben fogadtak el Kollonich Lipót esztergomi érsek javaslatára (1855-ig volt érvényben). Eszerint az érsek/ püspök halála után vagyonából elkülönítették a Cassa Parochorum és a várak fenntartási alapjába fizetendő adót, a temetés költségeit és a különféle érseki alkalmazottak bérét. A fennmaradó érseki vagyont három részre osztották. Először leválasztották róla a könyvgyűjteményt és az egyházi felszereléseket, melyeket az egyházmegye örökölt. A második harmadról rendelkezhetett szabadon a főpapság, ezt örökölhette a rokonság. A főpapoknak végrendeleteiket jóvá kellett hagyatniuk az uralkodóval. Enélkül végrendeletük nem emelkedett jogerőre. A leválasztott vagyoni rész harmadik harmada volt a törzsvagyon, mely az uralkodó tulajdonát képezte, aki a főkegyúri jog alapján annak használatát átengedte az egyházi javadalomba hivatalosan beiktatott főpap számára. Erről nem lehetett szabadon végrendekezni, az érsek/püspök halála után szigorúan összeírták és az elkészült leltárak alapján vehette át a törzsvagyont az újonnan kinevezett főpap.

PROKOPPNÉ, S. M. *Az Esztergomi Keresztény Múzeum története*. Esztergom: Esztergomi Keresztény Múzeum, 1977, 10-13. LAKATOS-BALLA, A. *Ipolyi Arnold püspök hagyatéka Nagyváradon. Miscellanea Historica Varadinensia* III. Nagyvárad: Nagyváradi Római Katolikus Püspökség, Varadium Script, 2012, 33, 37-43. Az Ipolyi gyűjtemény helyzetét akkor lehetett rendezni, amikor Széchényi Miklós nagyváradi püspök hivatalosan is lemondott a gyűjteményről Esztergom javára. Erre ugyanis a román állam is igényt formált. A párizsi Jóváételi Bizottság 1926-ban a már Esztergomban lévő darabokat a Keresztény Múzeumnak ítélte oda.

⁵⁹ LAKATOS-BALLA 2012. 47-50.

⁶⁰ KISS, Á. A Bubics Zsigmond gyűjtemény. In *Az Iparművészeti és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum évkönyve*. VI. Budapest: Képzőművészet Alap Kiadóvállalata, 1963, 75-92. 82. HORVÁTH, H. *Bubics-gyűjtemény*. In *Hitel*. 1992. 11. szám., 55.

alapján elmondhatjuk, hogy összetétele az Ipolyi-gyűjteményhez nagyon hasonló volt. Festészeti, grafikai, iparművészeti és régészeti anyagot, valamint textíliákat egyaránt magában foglalt az előbb már említett fajansztárgyak mellett.⁶¹

Császka műgyűjtő tevékenysége mögött nem rejtett olyan tudományos meg-alapozottság, ill. mélyebb művészeti ismeretek, mint az előbb említett főpapok esetében. Gyűjtői preferenciáira ízlésvilága, vallásos elköteleződése és hazafias, hazai ipart pártoló attitűdje mellett a kortársak is hatással voltak. Gyűjteményével kapcsolatos elképzeléseivel leveleiben és egyes sajtóhíradásokban találkozhatunk. 1875-ben pl. ezt írta Kárpáti András lőcsei professzornak, aki éremtárát adományozta a tervezett szepesi múzeum számára: „*Megkaptam azon képecskét is, melyen 1689-ki esztendő olvasható. Az általam felállítandó Museumban csakis régiebb, különösen egyházi tárgyakat gyűjteni kívánok. Ezek közt azonban az éremgyűjtemény is – nummophilaceum- diszes helyet foglalhat [...]*”⁶² A *Religio* egyik cikkében arról tudósított, hogy Császka az alapítandó szepesi múzeum mellett a püspöki és káptalani könyvtárolmány egyesítésével szakkönyvtárat kívánt létesíteni: *Ezen igen hasznos intézmény megszerezte osztatlan helyesléssel fogadtatott, mert csak a ki vidéken, távol nagyobb könyvtáraktól tudományos búvárlattal foglalkozik, az képes azon nagy áldást s hasznot kellőleg méltányolni, mely ilyen intézményben rejlik, mely a tudományosan törekvőnek a szükséges kutforrásokat így könnyen s közeli kézből szolgáltatja*”. A *Religio* tudósítása szerint tehát a püspök egyfajta tudományos műhelyként képzelte el a szepesi múzeum működését.⁶³ Ebben minden bizonnyal befolyásolta Császkát az esztergomi példa. A Császka-gyűjtemény tagolódásában követte a kortárs egyházi kollekciókat. Ezt mutatja annak szepesi, majd kalocsai elrendezése. A Császka-gyűjtemény tehát képtári részt, ötvösanyagot, régiségek tárá, textíliákat, könyvritkaságokat és okleveleket foglalt magába. A következőkben ezeket a csoportokat tekintjük át részletesebben.

a) A Képtár

A Császka-gyűjtemény legjobban rekonstruálható része a képtár. Több fontos dokumentuma is fennmaradt. Az egyik a Haynald-inventárium végén található „*A Nagyméltóságú és Főtisztelendő Császka György Kegyelemes Urunk által a Szepességből-Kalocsára szállított bútorok, képek és tárgyak jegyzéke*” címmel (ld. továbbiakban: Szepesi-jegyzék). Összeállítására azért volt szükség, hogy a Császka magántulajdonát képező darabokat elkülönítsék az érseki palo-

⁶¹ GENTHON, 1948, 115. A Bubits-képtár néhány darabja az esztergomi Keresztény Múzeum gyűjteményébe került. PIGLER, A. *Katalog der Galerie alter Meister. Museum der Bildenden Künste*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. A Bubits-képgyűjteményből a Szépművészeti Múzeum Régi Képtára is őriz néhány darabot. 23. 1477, 97. 7048, 176. 58.21, 189. 58.16, 248. 58.11, 302. 58.10, 314. 61.4, 318. 58.17, 321. 58.18, 474. 2055, 522. 9820, 580. 58.5, 598. 59.11, 674. 58.13. tételek. VARGA, Á. *Szakavatott műtörténész, fáradhatatlan gyűjtő*. *Bubits Zsigmond kassai püspök egykori gyűjteményéről és műpártoló tevékenységéről*. Az előadás a PPKE Művészettörténeti Tanszéke által, 2018. május 26-án, „Rekonstrukció” címmel szervezett konferencián hangzott el.

⁶² Ša Levoča, fond Spišské biskupstvo. Numizmatika. 725. sz. 1875. április 20. Császka György válasza Kárpáti András professzor részére.

⁶³ *A szepesi megyéből. Religio* 47 (1875.) 375.

ta egyéb műtárgyaitól, melyek a törzsvagyton elidegeníthetetlen részét képezték. Míg az előbbiről az érsek az uralkodó jóváhagyásával a későbbiekben szabadon rendelkezhetett, tovább is örökíthette a végrendeletében megjelölt örökösöknek. A Szepesi-jegyzék összesen 289 tételt tartalmaz. A bútorok esetében nem beszélhetünk külön gyűjteményről. Ezeket Császkai kalocsai és budapesti rezidenciáin használta. A képtári anyag felsorolása a 113-289. számok között található. Festmények mellett különféle grafikai lapokat, fényképeket, reprodukciós technikával sokszorosított darabokat és néhány faragványt is magában foglalt. Egy-egy tétel alatt időnként több, összetartozó munkát jegyeztek fel. Így került egy szám alá pl. az Albrecht Dürer *Krisztus Urunk kinszenvedése* fametszet-sorozatáról készült 12 másolat.

A Képtár másik fontos jegyzéke a gyűjtemény 1905. évi árverésekor készült. Igaz ugyan, hogy csak 40 tételt foglal magába, viszont olyan információkat találhatunk meg benne, melyek máshol nem szerepelnek. Ez a lista ugyanis méreteket és becserítéket is tartalmaz az egyes darabokkal kapcsolatban.

A már említett Erdélyi-féle felvételeken, az 1876. évi árvízkárosultak javára rendezett történelmi és műipari kiállítás, Császkai által kölcsönzött darabjainak fényképein és a debreceni Városi Múzeum 1905. évi enteriőr fotóján további olyan képeket fedezhetünk fel, melyek nem szerepelnek az említett jegyzékekben. A debreceni fényképen egy felirat is látható: „Ezen festmények legnagyobb része néhai Császkai György kalocsai érsek képtárából való”. (Ld. Képjegyzék 5.)⁶⁴ A Löfkovits Artúr által megvásárolt, és a múzeumnak letétként átadott képtári anyag összeírása megtalálható a múzeum leltárkönyvében.⁶⁵

A képtár óvatos becslések szerint a kalocsai korszak végén mintegy 260 festményből állt. Az idetartozó metszetek, grafikai lapok, fényképek és egyéb nyomatok számát viszont pontosan nem lehet megállapítani. Ezeket sok esetben nem is egyesével kezelték. A Császkai érsek halála után készült inventárium könyvtári anyagát összeíró füzetében olyan megjegyzéseket olvashatunk velük kapcsolatban, mint pl. „Fényképek tokban” „Különféle aczélmetszetek tekercsben 100 db”, vagy „Aczélmetszet-gyűjtemény 51 db”.

A Császkai-képtár festményei között két nagyobb csoport körvonalazható. Az ún. régi képtári anyaghoz 15-17. századi művek tartoztak. Ebből 34 darab régi táblakép volt. A Szepesi-jegyzék szerint Császkai 22 táblaképet Szepeshelyről hozott magával. A régi képtár több darabja azonban a püspöki központban maradt. Divald felmérési anyagában több ilyennel is találkozhatunk. Jól felismerhetőek arról az arany- ill. fekete alapon futó, leveles-virágos növényi indákkal, vagy csak levelekkel díszített jellegzetes keretekről, melyeket Császkai idejében kaptak. Időnként püspöki címere is felfedezhető rajtuk. Ilyen rájárában látható jelenleg is a szepeshelyi Szent Márton székesegyház szentélyéből nyíló, kőkeretes sekrestyebejárat felett a *Szent István királyt* ábrázoló táblakép. Ez a darab szerepelt a fentebb említett, 1876. évi budapesti tárlaton. Az ekkor készült fotóján még keret nélkül látható. A feltételezések szerint Luxemburgi Zsigmond egyik

⁶⁴ HBML. VIII. 700. A Déri Múzeum iratai.

⁶⁵ HBML. VIII. 700. A Déri Múzeum iratai. *Löfkovits Arthur úr által 1905. november havában letétül helyezett képek és iparművészeti tárgyak kimutatása*. Városi Múzeum leltárkönyve.

portréja alapján készült kép egykor a székesegyházban álló, Szent István és Szent László királyokat, valamint Szent Imre herceget ábrázoló oltár egyik szárnyképe lehetett. Jellegzetes Császka-keretét 1889-ben, restaurálása során kapta és ekkor került jelenlegi helyére.⁶⁶ Napjainkban a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében őriznek több olyan táblaképet, melyek Császka püspök-utódjának, Párvy Sándornak az ajándékként érkeztek, akkor még a Magyar Nemzeti Múzeumba. Később a hazai múzeumi intézményrendszer fejlődésével ezek a képek előbb a Szépművészeti Múzeumba, majd az 1957-ben alapított Magyar Nemzeti Galériába kerültek. Feltételezhető, hogy a Párvy által adományozott darabokat még Császka püspöksége idején gyűjtötték be Szepeshelyre. Ezek közül kettő, a *Kálvária* és a *Mária halála*, Divald szepesi, felmérési fotóin még Császka-keretben látható. Később azonban, talán Budapestre kerülésük után, újrakeretették őket.⁶⁷ A Szépművészeti Múzeum jogelődje, az Országos Képtár 1905-ben vásárolta meg a Császka-gyűjtemény aukcióján a *Szent Júdás Tádé apostol vértanúságát* ábrázoló táblaképet. Ez a mű szerepel a Szepesi-jegyzékben. Beszerzése tehát még a szepesi időszakban történt. Akkor készítőjeként tévesen Michael Wolgemuthot tüntették fel. A jelenlegi kutatások szerint a bécsújhelyi Winkler Epitáfium mestere festette az 1480-as években.⁶⁸ Ismeretlen helyen lappang az a *Piétát* ábrázoló táblakép, mely látható az 1876. évi kiállítás alkalmával készült fotósorozat egyik felvételén. (Ld. Képjegyzék 6.) Említésével találkozhatunk a Szepesi-jegyzékben is. Császka tehát ezt a művet is szepesi időszakában szerezte be, majd magával hozta Kalocsára. Később az érsek hagyatékának árverésén több más képpel együtt a *Piéta* is Löfkovits Artúr tulajdonába került. Látható a debreceni Városi Múzeum 1905. évi enteriőr fotóján. Majd, miután 1948-ban Löfkovits lánya, Déri Emilné (szül. Löfkovits Józsa) visszakapta az intézménytől a letétbe helyezett képeket, nyoma veszett.⁶⁹ Császka már kalocsai érsekként vásárolt egy *Ecce Homo* ábrázolást. Ő még nem tudta, hogy milyen unikális darab birtokosa lett. A kutatások jelenlegi állása szerint korábban az *Ecce Homo* a kasztíliai, Burgos közelében álló, egykori Miraflores kartauzi kolostor Keresztelő Szent János oltárának volt az egyik szárnyképe. A kolostort 1442-ben alapította II. János kasztíliai király. Az uralkodócsalád életében fontos szerepet játszott Keresztelő Szent János tisztelete. A Keresztelő Szent János oltár képeit a kolostori jegyzék szerint Juan de Flandes festette 1496-1499 között. Később ezt az oltárt

⁶⁶ *A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten Gr. Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett műipari és történelmi emlék-kiállítás tárgyainak lajstroma.* Készítették: HENSZLMANN, I. - BUBICS, Zs. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1876, 22. KFK FT. 574/b. *Terra Scepusiensis - Terra Christiana 1209 – 2009.* Szerk. NOVOTNÁ, M. Lőcse: Slovenské Národne Múzeum - Spišské Múzeum, 2009, 136., 140; JANOVSZKÁ, M. – OLEJNÍK, V. 2017. 296. A főoltár egyik festője művének tulajdonítja a szlovák szakirodalom.

⁶⁷ BARDOLY – CS. PLANK, 1999. 379. Jelenlegi jelzetük: *Kálvária* ltsz.: 53.375. *Mária halála* ltsz.: 53.377.

⁶⁸ SZM Adattára 1905. 413. sz. Császka-hagyaték árverési jegyzéke: 20. tétel. ltsz.: 4149. A Szépművészeti Múzeum több párdarabját is őrzi. Így pl. itt található az idősebb és ifjabb Szent Jakab, valamint Szent Bertalan apostolok mártíromságát ábrázoló táblakép.

⁶⁹ KFK. FT 572.c. SZM RK Archív Fotótára. 47.559, 47.560. HBML. VIII. 700. A Déri Múzeum iratai. 30124. sz. 1940. február 28. Kölcsey Sándor polgármester határozata a Löfkovits-hagyaték kiadásáról. A letéti anyag kiadására csak 1948-ban került sor.

elbontották. Darabjai pedig szétszóródtak a nagyvilágban, Clevelandtól Kalocsáig. Az *Ecce Homo* képet Császká nagy becsben tartotta és az érseki rezidencia első emeleti magánkápolnájában helyezte el. A Császka-gyűjtemény eladása során ez a darab is Debrecenbe került, felfedezhették a Városi Múzeum 1905. évi enteriőrfotóján. A hagyaték kiadása előtt készült róla egy fekete-fehér felvétel, melyet a Szépművészeti Múzeum Archívumában találhatunk. Csánky Dénes, a múzeum igazgatója valószínűleg fontolgathatta a megvásárlását és vizsgálat céljából bekérte a képet. Az „üzlet” azonban nem kötött meg és 1948-ban az *Ecce Homo* is Déri Emilnéhez került. Majd sokáig úgy tűnt, hogy nyoma veszett. 2003-ban a CODART (International Council for Curators of Dutch and Flemish Art) által szervezett, németalföldi és flamand festéssel foglalkozó, antwerpeni konferencián a belgrádi Nemzeti Múzeum egyik munkatársa, Tatjana Bošnjak művészettörténész előadásában többek között ezt a képet is bemutatta. Az *Ecce Homo* tehát jelenleg a belgrádi Nemzeti Múzeumban található. Az intézmény 1963-ban vásárolta egy olasz diplomatától.⁷⁰ A régi képtári anyagnak mindössze egyetlen képe maradt Kalocsán. A Kálvária-jelenetet ábrázoló darab *Krisztus Urunk a keresztfán alatta Szűz Mária és az apostolok* címmel szerepelt a Szepesi-jegyzékben. Jelenleg a kalocsai érseki palota első emeleti magánkápolnája melletti, sekrestyeként használt helyiség falán függ.⁷¹

Az új képtári rész kortárs művészek munkáit foglalta magába. Császka több képet is vásárolt a későnazarénusok szellemiségében alkotó Szoldatits Ferentől.⁷² Mednyászký László *A mosónő* című festménye 1888-ban, a Képzőművészeti Társulat Múcsarnokban rendezett őszi tárlaton került Császka tulajdonába. Már kalocsai érsekként szerezte be Mednyászký *A bükkös erdő* című művét.⁷³ A képtárhoz tartozó Jakobey Károly festette, *Pázmány Péter* képet jelenleg is Kalocsán őrzik.⁷⁴ A gyűjtemény Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi minisztert ábrázoló festményét Vastagh Györgytől rendelte meg a püspök.⁷⁵ 1875-ben Rákosi Nándor készítette a *Szepeshelyi püspöki rezidencia látképe háttérben a szepesi várral* és a püspöki nyaralókastélyt ábrázoló, *Savnik vedútája* című ké-

⁷⁰ KFL.III.9.b. Császka-Városey. 1905. VI. Egyházi öltönyök, szerelvények és ékszerek leltára. HBML. VIII. 700. A Déri Múzeum iratai. 30124. sz. 1940. február 28. Kölcsey Sándor polgármester határozata a Löfkovits-hagyaték kiadásáról. A letéti anyag kiadására csak 1948-ban került sor. URBACH, Zs. „Nyombiztosítás”: egy korai németalföldi kép egykor magyar magángyűjteményben. In *Művészettörténeti Értesítő*. 50. évf. 1-2. sz. 2001. 1-13. URBACH, Zs. Utóirat. „Nyombiztosítás”. Egy korai németalföldi kép egykor magyar magángyűjteményben. In *Művészettörténeti Értesítő*. 52. évf. 3-4. sz. 2003, 319.

⁷¹ Szepesi-jegyzék 144. Jelzete: 1952.4.1.F. Készítési ideje: 1580-1590.

⁷² *Soldatits Ferenc*. FL.28/ 222 (1891. augusztus 14.) 1649. *Alkotmány* 9/178. 1904. július 26.) 1. MNG Adattár. 14192/1961/1-50. Szoldatits művei. Bíró Béla jegyzéke 70. tétel. A következő képek voltak Császka tulajdonában: *Annuntiation, Feltámadt Krisztus, Jézus és Mária Szent Szíve, Szent Tamás apostol, Szent György, Assissi Szent Ferenc, Aquinói Szent Tamás, Xavéri Szent Ferenc és Szent Ágoston*

⁷³ *Az őszi kiállításon*. BH 8/332 (1888. december 1.) 4. TÍMÁR, Á. Mednyászký László élete és munkássága az egykorú magyar sajtóban. In *Ars Hungarica*. 32. évf. 2. sz. 2004, 379-404. 404. 106. lábjegyzet. SZM Adattára 1905. 413. sz. Császka-hagyaték árverési jegyzéke: 40. tétel.

⁷⁴ . Szepesi-jegyzék 123. Jelzete: F.73.23.1.

⁷⁵ . Szepesi-jegyzék 124. Jelenleg a kalocsai érseki palotában őrzik. Jelzete: F. 2002.115.1.

peket Császka számára.⁷⁶ 1876-ban pedig két csendéletet festett a püspök kérésére.⁷⁷ Deák Ébner Lajos 1876-ban, Párizsban készült *Fifine* című festményét Császka a Képzőművészeti Társulat 1889-es jótékonysági sorsolásán nyerte.⁷⁸ Császka két festőt is foglalkoztatott rendszeresen szepesi püspöki udvarában, akiket „*udvari*” *festészeinek*” nevezett. Felice Daberto és Hanula József a festészeti feladatokon kívül a szepesi templomfelújítások során is több megbízatást kapott.⁷⁹ A Szepesi-jegyzékben Daberto a következő művekkel szerepelt: *Éneklő Tyroliak*, *Dolomiten Panorama*. és *XIII. Leó pápa*. Ez utóbbit jelenleg a kalocsai érseki palotában őrzik.⁸⁰ Hanula több képe is helyet kapott a képtárban, pl. *XIII. Leó*, *Brigido Mihály* szepesi püspök és *Császka* portréi.⁸¹

Tematikáját tekintve meglehetősen vegyes volt a képtár anyaga. A vallásos tárgyú, magánáhitatot szolgáló képektől kezdve, a különféle portrékon (főleg egyházi személyeké), csendéleteken, táj- és állatábrázolásokon át a zsánerképekig sokféle darab tartozott ide. Több másolat is helyet kapott a képtárban. Ez korántsem volt szokatlan ebben a korszakban. A kedvelt műveket gyakran sokszorosították különféle reprodukciós technikákkal. A tehetősebbek festőművészeket kértek fel erre a feladatra. Császka rendszerint Dabertot és Hanulát bízta meg ezzel. Hanula József másolta le az érsek számára pl. a Munkácsy Mihály által festett *Hajnald Lajos* portrét, mielőtt azt Császka a MTA-nak ajándékozta volna. A Hanula-féle reprodukció napjainkban is Kalocsán található.⁸² Balló Ede festőművész 1894-ben a firenzei Santa Maria Maddalena dei Pazzi kolostor Perugino-triptionját másolta le Császka számára.⁸³ Ismeretlen festő 19. századi kópiája volt a jelenleg is Kalocsán található *Szent Család Szent Péterrel és a kis Keresztelő Szent János-*

⁷⁶ Szepesi-jegyzék 131. A két darab egy szám alatt szerepel.

⁷⁷ Szepesi-jegyzék 136-137. A két darabot jelenleg is a kalocsai érseki rezidencián őrzik. Jelzeteik: 2002.119.1.F. és 2002.120.1.F.

⁷⁸ KFK. Ms. 571. 1889. március 10. „*Fifine kép, melyet nyertem, hordár*”. Jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria 19-20. századi Festészeti Gyűjteményében őrzik. Ltsz. 5246. Köszönet Radványi Orsolya művészettörténésznek, a Szépművészeti Múzeum munkatársának, hogy utána nézett a kép jelenlegi őrzési helyének.

⁷⁹ LAKATOS, Ad. „*Á la daberto*”. 2019 = LAKATOS ADÉL: „*Á la daberto*”. *Adalékok az egykori zombori vármegyeháza érsekportréit festő Daberto Félix (1829 körül-?) életéhez és működéséhez*. In: *Ars Hungarica*. 45. évf. 4. sz. 2019. 463-482; LAKATOS, A. Hanula József: Tomori Pál a mohácsi csatamezőn. Császka György kalocsai érsek műgyűjteményének az 1896. évi országos ezredéves kiállításra készült darabja. In *Historia Ecclesiastica. Közép-Európai egyház- és vallástörténeti folyóirat*. Eperjes, 10. évf. 2019. 2. sz., 87-106.

⁸⁰ *Éneklő Tyroliak*: Szepesi-jegyzék 164. *Dolomiten Panorama*: Szepesi-jegyzék 186. *XIII. Leó pápa*: Szepesi-jegyzék 113. Kalocsai jelzete: 73.28.1.F.

⁸¹ KFL.I.1.c. Császka György. 1890. október 12. Lippert József levele Császka György püspökhöz. Lippert és felesége Duinóban, a Thurn und Taxis hercegi család vendégei voltak. Lippert köszönte Császkának Hanula József Brigido Mihály szepesi püspököt ábrázoló portréját, mellyel a hercegi családot ajándékozta meg. Brigido Mihály püspök másik portréja a szepeshelyi püspöki palotában található, eredeti Császka-keretben. Festője feltehetően szintén Hanula József volt. XIII. Leó portréja: Szepesi-jegyzék 114. Az itt olvasható bejegyzés szerint Budapestre szállították. Császka ottani lakhelyére került. Később a Császka-hagyaték árverése után nyoma veszett.

⁸² *Munkácsy-kép az Akadémiában*. *Magyar Szemle* 5/43 (1893. október 22.) 516. LAKATOS, Ad. *Hanula József*. 2020. 129. és 9. lábjegyzet. Jelzete: 1973.8.1.F

⁸³

sal című táblakép, mellyel kapcsolatban az árverési katalógus megemlítette, hogy „*velencei modorban*” készült.⁸⁴ Szintén ismeretlen művész 19. századi másolata a *Krisztus családfáját* ábrázoló táblakép, mely egy 16. századi mű kópiájaként készült. Jellegzetes Császkakeretben függ az érseki rezidencia első emeleti magánkápolnája melletti, sekrestyeként használt helyiségében.⁸⁵

A képtár nehezebben körvonalazható csoportját jelentették a különféle metszetek. A Császkainventáriumban 151 darabot vettek számba, melyek az érseki palota első emeleti tereit díszítették. Megnevezésük sok esetben nagyon általános volt. Így nehéz összevetni és beazonosítani a jelenleg is Kalocsán őrzött darabokkal. Az inventáriumhoz tartozó, könyvtári anyag jegyzékét tartalmazó füzetben szintén találkozhatunk 154 metszettel. Itt azonban csak a darabszámot tüntették fel, pontosabb megnevezés csak egy-két esetben olvasható. A kalocsai érseki palotában több metszet is látható a falakon, melyeknél felmerülhet, hogy egykor Császka gyűjteményéhez tartoztak. Beazonosításuknál az okoz gondot, hogy míg a festmények esetében a többségüket beütött „CS”-betűvel látták el, vagy felismerhetőek jellegzetes Császkakeretükről, addig a metszetekre általában semmiféle egyedi azonosító nem került. Ez alól képez kivételt a datálása szerint 1674-ben készült *Golgota* című rézmetszet, melynek hátul a keretébe beütötték a „CS”-betűt.⁸⁶ Valószínűleg Császka-gyűjteményhez tartoztak a francia életképeket ábrázoló, 18. századi munkák is. Az inventárium 27, ilyen jellegű darabjából napjainkban 4-t őriznek az érseki palotában.⁸⁷

Császka György a képtár rossz állapotban lévő darabjait időnként restauráltatta. Az érsek Moretti Rezső festőművészt több festménye „felújításával” is megbízta.⁸⁸

b) Az Ötvös-gyűjtemény

Az ötvös-gyűjtemény leltárai egyelőre nem ismertek. Rekonstrukciójában segítséget jelentenek azok a kiadványok és sajtóhíradások, melyek az 1876. évi műipari és történelmi, az 1884. évi magyar történelmi ötvösmű-, ill. az 1896. évi millenniumi kiállításokkal kapcsolatban láttak napvilágot. Ezenkívül Császka Kalocsán őrzött pénztárnaplói rejtenek magukban értékes információkat többek között ezzel a gyűjteményi egységgel kapcsolatban. A rendelkezésre álló adatok alapján ennek a műtárgycsoportnak a nagyságát nem tudjuk megállapítani. Egy-egy jellegzetes darabjának bemutatásával szeretnénk érzékeltetni, milyen gazdag volt egykor ez a gyűjteményi egység.

Császka ötvös-gyűjteményéhez liturgikus rendeltetésű darabok tartoztak. Az 1876. évi tárlaton 19 szeptesi ötvöstárgy⁸⁹, az 1884. évin 24⁹⁰ szerepelt. Az 1896.

⁸⁴

⁸⁵ Jelzete: 1973.37.1.F.

⁸⁶

⁸⁷

⁸⁸ KFK.Ms.562. 1901. április 10.

⁸⁹ HENSZLMANN-BUBICS 1876.

⁹⁰ HORVÁTH, V. *A szeptesi műtárgyak lajstroma. Egyházművészeti Lapok*. 5. évf, 1884. Az országos ötvösmű-kiállításról. II. Közlemény, 169-175.

évi kiállításra Császka négy ötvösmunkát kölcsönzött.⁹¹ Az említett tárlatokon bemutatott daraboknak csak egy része tartozott Császka magángyűjteményéhez. Azonban, ahogy az alábbiakban látni fogjuk, nagyon is képlékeny volt az a határ, mely közötté és a szepesi plébániák liturgikus felszerelése között húzódtott. Az említett kiállítások kapcsán a szepeshelyi püspöki központba bekért darabok a tárlatok bezárása után ide kerültek vissza és gyakran itt is maradtak. A szepesi templomfelújítások során, ill. Császka tervezett múzeuma számára szintén szállítottak be ötvöstárgyakat Szepeshelyre. Az itt őrzött darabok idővel keveredtek a püspök magángyűjteményével, majd egy részük beolvadt abba. Erre a folyamatra mutat rá a toporci és a maldúri ötvöstárgyak története. 1908-ban a toporci hívek azzal a kéréssel fordultak Párvy Sándor szepesi püspökhöz, hogy szolgáltatassa vissza nekik monstranciájukat, cibóriumukat és ereklyetartójukat. Az előbbieket még Vajdovszky János vitte be a szepeshelyi szemináriumba, ahol a keresztény műarcheológia oktatásához használta szemléltető tárgyként őket. A rossz állapotú Szent Kereszt ereklyetartót egy lőcsei ötvössel restauráltatta, majd az a késmárki plébániára került, ahonnan 1907-ben ellopták. A monstranciával és a cibóriummal kapcsolatban pedig ezt írta Párvy válaszában: „*A mi a követelt műkincseket illeti, ezek a visszazárt levélből következőleg is az akkori püspök urnak [ti. Császka Györgynek] magángyűjteményébe adattak át. Azok ugyanis sem a püspökség, sem a káptalan leltárában nem szerepelnek s legfeljebb nevezett püspök elődöm hagyatékából volnának visszakövetelendők. A püspökség kápolnájában csak a malduri cibórium s egy régebbi szentségtartó van elhelyezve. Erre nézve nincs kizárva, hogy a topporci templom tulajdona lehetett*”.⁹² A 14. századi maldúri cibórium szerepelt az 1884. évi, országos történeti ötvösmű kiállításon. Majd annak bezárása után a püspöki központba került és itt is maradt.⁹³

Császka szepesi püspökként restauráltatta azt az 1500 körül készült kelyhet, melyet napjainkban Kalocsán őriznek. Az aranyozott réz, hatkarélyos talpú kehely talpperemén a következő felirat látható: „*restaurari curavit Georgius Császka episcopus Scepus 1880*”.⁹⁴ Ennek a kehelynek a szárgyűrűi megegyeznek a szepeshelyi Szent Márton székesegyház déli sekrestyéjében található kehelyével. Annyi a különbség, hogy a szepeshelyi darabon a „*Mariah*” feliratú szárgyűrű került felülre, és a „*Ihesus*” feliratú alulra. Míg a Kalocsán lévő kelyhen ez pont fordítva látható. Mindkét darabon megfigyelhetjük azt a restaurálási gyakorlatot, mely több Császka környezetében őrzött műtárgyon is megfigyelhető. A korszak jellemző módszere volt, hogy a régi elemek felhasználásával és az esztétikum, ill. a praktikum szempontjait (pl. szerkezeti stabilitás) követő kiegészítések alkalmazásával „restaurálták” az egyes darabokat. Így megmentették a régít, a folyamat

⁹¹ Az 1896. évi kiállításon a következő darabok szerepeltek: 1737-ben készült, zománcképekkel díszített kehely, egy 18. századi filigrán díszes sormutató, Nepomuki Szent János életéből vett jelenetekkel díszített szelence és egy áttört csontdíszítménnyel borított szenteltvíztartó.

⁹² GÖRGEY, A. *A topporci és görgői Görgey nemzetség és a svábóci és tótfalvi Sváby nemzetség történetéből*. Igló: Szepesi Lapok Nyomda, 1909, 211-213.

⁹³ HORVÁTH, V., 1884. 69. tétel.

⁹⁴ *Kalocsai kincsestár. Válogatás a Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények egyházművészeti anyagából*. Szerk. LAKATOS, Ad. Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények, Érseki Kincstár, 2015, 21-23.

végén pedig valójában egy új alkotás született. A szepeshelyi kehely esetében pl. hatkarélyos, magas, áttört mintázattal és vésett motívumokkal díszített talpazata és a szárgyűrűk feltehetően 1500 körül készült, míg kuppája, kuppakosara és annak pártázata, valamint nóduzsa viszont már a 19. század derekán végzett restaurálás időszakából származik.⁹⁵ A szepeshelyihez képest a kalocsai kehely kevesebb kiegészítést tartalmaz.

Császka György 1874-ben Simor János kíséretében utazott Rómába, aki a bíborosi kalapot ekkor vette át IX. Piusztól. Császkát az említett látogatás idején, az egyik bíborosi konzisztóriumon praekonizálta a pápa. A hercegprímás tituláris templomának a San Bartholomei in Insula templomot választotta, ahol Szent Adalbert karereklyéjét őrizték. Simor a templom meglátogatása során kapott a becses relikviából és belőle egy partikulát továbbadott Császkának.⁹⁶ Császka a kapott ereklyét a Lippert József által tervezett kézereklyetartóban őrizte. A jellegzetes historizáló darab Szent Adalbert áldást osztó jobbját formázza.⁹⁷

Császka György két, középkori mintákat utánzó mellkeresztje szerepelt az 1876-os kiállítás egyik lajstromában. A jegyzéket az *Egyházművészeti Lapok* közölte le, összeállítója pedig Horváth Viktor szepesi kanonok, szemináriumi tanár volt. Végül ezeket nem mutatták be a tárlaton. Az egyiknél a jegyzékben az olvasható, hogy 1881-ben készült, Lippert József tervei alapján. Mai őrzési helyük ismeretlen.⁹⁸ 1890-ben Lippert egy kelyhet is tervezett Császka megrendelésére, mely a bécsi Anders-cég műhelyében készült.⁹⁹

Császka György ötvösgyűjteményének kétségkívül egyik legjelentősebb gyarapodását jelentette az országos ezredéves kiállításon bemutatott Szent István mellszobor megvásárlása. Ezt az ötvösremeket Bachruch Károly készítette 1893 szeptembere és 1896 áprilisa között. A herma már a kiállítás idején a nagyközönség érdeklődésének középpontjában állt. A Szent István ereklyetartó mellszobor a 19. századi historizmus jellegzetes alkotása volt. Minden bizonnyal az érsek kedvelt darabjai közé tartozott. A millenniumi kiállítás bezárása után ugyanis a herma Császka budai, Tárnok utca 5. sz alatti lakhelyére került. Kalocsára pedig valószínűleg csak az 1900. évi, párizsi világkiállítás befejeződése után érkezett, ahol többek között ezt a becses darabot is bemutatták. Császka Szent István ereklyéjét szerette volna a mellszoborban elhelyezni. Ereklyeszerzési kísérletei azonban rendre kudarcba fulladtak. Ez ügyben megkereste Steiner Fülöp székesfehérvári püspököt. Itt őrizték ugyanis Szent István koponyaereklyéjét. Majd a raguzai (Dubrovnik, Horvátország) domonkosokhoz fordult a kéréssel, hogy az

⁹⁵ Kőszeghy Elemér ingóságjelentő. IMM Adattár. Szepeshely. Székesegyház. *Terra Scepusiensis* 2009, 143-144.

⁹⁶ *Simor János hercegprímás római útinaplója 1874*. Budapest, 1874. Bevezetéssel ellátta és magyarra fordította HAICZL, K. Itt érhető el: <http://regnumportal.hu/regnum2/node/586> 1874. június 15. Simor János személyes kötődése Szent Adalberthez érthető, hiszen az esztergomi bazilika védőszentje is Szent Adalbert. *Püspökszentelés. Magyarország és a Nagyvilág* 10/30 (1874. július 26.) 375.

⁹⁷ Jelenleg Kalocsán őrzik. Jelzete: 2002.34.1. Simor János megbízásából Lippert József tervezte az ereklyetartót. Császka is megrendelte ugyanezt a maga számára.

⁹⁸

⁹⁹

itteni koponyaereklyéből kaphasson egy partikulát. Feltehetően erre ígéretet is kapott. A sajtó mindenesetre már szinte kész tényként kezelte, hogy Császkának sikerült Raguzából Szent István ereklyét hozatnia. Valójában erre mégsem került sor.¹⁰⁰

c) *Régiségek Tára*

Az érseki palota első emeletén, az érseki lakosztályok és a díszterem előtt üvegezett ajtajú, feketére fényezett szekrényekben kapott helyet a Császka-gyűjtemény legvegyesebb része, a Régiségek Tára.¹⁰¹ Az *Építészeti Szemle* fentebb már idézett száma arról tudósította az olvasókat, hogy „Az I. emeleti folyosón [ti. a kalocsai érseki palotában] 10 szekrényben a kőületek és bronz korszaki leletek gyűjteménye van kiállítva”.¹⁰²

Arra a kérdésre, hogy milyen egyéb darabokat őriztek még ebben a gyűjteményi egységben a debreceni Városi Múzeum dokumentumai adnak választ. A Császka-képtárat megvásárló Löfkovits birtokába került ugyanis a Régiségek Tárának nagyrésze. Ezzel kapcsolatban így fogalmazott a múzeum 1905. második félévi gyarapodás jegyzékében „Ez a gyűjtemény maga pár száz darabból áll”.¹⁰³ Az itt olvasható felsorolás diluviális korból származó állatmaradványokat, különféle csontokat, egy óriási mamutfejhez tartozó csontot, kőületeket, balatoni kecskekörmöt, csigákat, Afrikában elejtett ragadozó csontjait, őskori és későbbi¹⁰⁴ bronz- és vasfegyvereket, szerszámokat, valamint egzotikus népek hangszereit említette. A Városi Múzeum leltárkönyve vitrinenként vette számba a Császka-hagyatékából származó darabokat.¹⁰⁵ Néhány tárgy esetében az 1905. évi Löfkovits-jelentéshez képest több, új információval is találkozhatunk benne. Ez alapján „fény derül” arra, hogy pl. milyen állati csontok lehettek Császka birtokában. Az egyik vitrinben egy „afrikai négerék” által, a Zambézi mellett megölt tigrisfejet, egy oroszlán alsó állkapcsát, egy vízilószemfogat, szarvakat (feltehetően agyarakról lehet itt szó) és egyéb csontokat őriztek. Az Afrikából,

¹⁰⁰ A *Szent István-ereklyék Kalocsán*. BH 16/ 341 (1896. december 11.) 7. *Szent István ereklyéje*. Pécsi Figyelő 25/56 (1897. március 10.) 6. *Az Országos Pázmány Egyesület*. Religio 49 (1898. december 17.) 391. *Pázmány-Egyesület*. BN 3/346 (1898. december 16.) 6. KFL.I.1.a. *Cultus Sanctorum*. 2613. sz. 1899. május 12. Császka György érsek fogalmazványa (Wiederkehr József kézírása) Steiner Fülöp székesfehérvári püspöknek. SÍPTÁR Dániel: *Válogatott források Szent István ereklyéjéről*. In: István a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Székesfehérvár, Spányi Antal, székesfehérvári megyei püspök, 2013. 259-289. 287-288.

¹⁰¹ KFL.III.9.b. Érseki székváltáskor készült leltárak. Császka-Városov. 1905. IV. a kalocsai érsekségi javadalom ingyenes házi felszerelési alapjához tartozó tárgyak. Itt találkozhatunk a következő tétellel: „feketére fényezett gyűjteményi szekrény üveges ajtókkal”. A hagyaték 1905. évi árverése után a 10 szekrényből mindössze 1 maradt Kalocsán.

¹⁰² *A kalocsai érsekségi könyvtárépület*. ÉPSZ 2/11 (1893. november 30.) 336.

¹⁰³ HBML. VIII. 700. A Déri Múzeum iratai. 18. sz. 1906. febr. 9. Nyilvános kimutatás a városi múzeumnak a Löfkovits igazgató úr által tett 1905. második félévi gyarapodásáról.

¹⁰⁴ *A Szepesmegyei Történelmi Társulat*. FL 22/225 (1885. szeptember 22.) 1456. *Vidéki társulatok. Századok* 3/9 (1885.) 684-685. Császka népvándorláskori kardját és sarkantyúját említette a cikk a bronzkori tárgyain túl, a löcsei Városházán rendezett kiállítással kapcsolatban.

¹⁰⁵ „Löfkovits Arthur úr további ajándéka néhai Császka György kalocsai érsek hagyatékából”. Városi Múzeum leltárkönyve. *Ld. továbbiakban: Löfkovits-jegyzék* 2. 60.

a Zambezi folyó környékéről származó állati maradványokat valószínűleg az ott misszionáriusként tevékenykedő Czimmermann István jezsuita szerzetes küldte hálája jeléül Császkának, aki rendszeresen támogatta boromai missziós munkáját. Az egzotikus népek hangszerei megnevezéssel szereplő tételnél szintén felmerül a gyanú, hogy esetleg ezek is Afrikából érkeztek. Császka egyébként még a Szepességből ismerte Czimmermann, aki a szepes megyei Szomolnokhután (Smolnícka Huta, Szlovákia) született.¹⁰⁶

A gyarapodási jegyzékben említett mamutmaradvány a múzeumi leltár szerint „megkövesedett mamuth fej és lábcson” volt. A régészeti darabok közül a következőket említette a leltár: „1 vas zabola, 1 bronz kupá, 1 bronz fokos, 1 bronz dárda, 3 db. bronz balta, 2 vas sarkantyú, 1 vas koppantó, 1 bronz pecsétnyomó, 2 bronz gyűrű, 1 megkövesedett fadarab”.¹⁰⁷ A Császka-gyűjtemény állati maradványainak és régészeti leleteinek egy része a Poprád közelében lévő, gánóci-filici mészkődombból származott. A domb az 1870-es évektől meginduló fokozott bányaművelés következtében szép lassan eltűnt. Az 1870-es évek végén a kőfejtés már a domb középmagasságánál tarott. Ezekből a rétegekből gazdag, a földtörténet negyedidőszakából származó (ennek szinonimájaként régebben gyakran használták a diluvium megnevezést) leletek kerültek elő, mint pl. orrszarvú-, mamut- és barlangi oroszláncsonatok, tűzhely nyomát őrző, megkövesedett, elszenesedett fadarabok.¹⁰⁸ Két üvegszekrényben őrizték Császka üveglapra préselt növénygyűjteményét és nummulitesz-maradványait.¹⁰⁹ A Zoltai Lajos múzeumőr által készített 1905. évi jelentésben preparált zuzmó- és mohagyűjteménnyel is találkozhatunk, mely feltehetően azonos lehetett a múzeumi leltárban szereplő préselt növénygyűjteménnyel.¹¹⁰ Egy másik vitrinbe különféle ásványok és kőzetek kerültek.¹¹¹

A Régiségek Tárához tartozott egy feszületgyűjtemény is, mely értékes munkákat foglalt magába. Némelyik darabja ereklyetartóként is használatos volt. Különleges, gyöngyházberakásos keresztből több is volt Császka tulajdonában.

¹⁰⁶ *Löfkovits-jegyzék 2. 60. Hazatért hittérítő FL 22/242 (1889. szeptember 4.) 1790. VELICS, L. Magyar jezsuiták a XIX. században. Kalksburg: Kalksburgi Jezsuita Kollégium, 1902. 43-60. Élte-e tigrisek az ókori Afrikában? Nimród 112/12 (1992. december) 29. A tigrisfej elírás valószínűleg, mert Afrikában ez a ragadozó nem él. Itt feltehetően leopárdról lehetett szó. A Kalocsán tanító Czimmermann 1885 őszén érkezett az afrikai Boromában felállított missziós állomásra. Boroma a Zambezi folyó közelében található. Császka később is támogatta a jezsuita szerzetest. 1889-ben Czimmermann visszatért Magyarországra, hogy az afrikai misszió javára gyűjtsön. Ekkor előadást is tarott Budapesten, melyen Császka személyesen vett részt.*

¹⁰⁷ *Löfkovits-jegyzék 2. 60.*

¹⁰⁸ DÉNES, F. A művészet és művelődés lelhelyei Szepesmegyében. 4. In *A löcsei Kir. Kath Főgymnasium 1899-1900. évi értesítője*. 3-68. A Szepességben egyébként több, a gánóci-filicei dombhoz hasonló tufalelőhely volt, melyek a földtörténeti őskorban itt húzódó lápos területnek köszönhették születésüket. Ezekről a helyekről már korábban is rendszeresen kerültek elő különféle leletek. Pl.: Görgey István földbirtokos tulajdonában mamutfog és lábszárcsont volt, melyeket 1865-ben a budapesti evangélikus Gimnáziumnak ajándékozott *A Pesti Ág. Hítv. Gimnázium értesítője 1865-1866*. Pest, 1866. 49.

¹⁰⁹ *Löfkovits-jegyzék 2. 60.*

¹¹⁰ *Löfkovits-jegyzék 2. 60. HBML. VIII. 700. A Déri Múzeum iratai. 28. sz. 1906. február 17. Jelentés a debreczeni városi múzeum 1905 évi állapotáról. Fogalmazvány a múzeumi levéltár részére. Összeállította Zoltai Lajos s. levéltáros. 13.*

¹¹¹ *Löfkovits-jegyzék 2. 60.*

Ebből Szepeshelyen és Kalocsán egyaránt maradt egy-egy darab.¹¹² Az érseki székhelyen őrzött feszületet az érsek halála után szállították ide budai lakhelyéről egy párdarabjával együtt. A leltár szerint ugyanis kettőt őriztek belőle budai lakásán.¹¹³ A gyöngyházás keresztjek jellegzetes szentföldi emléktárgyak voltak, melyeket a zarándokok hoztak haza magukkal. Készítőik Betlehemben és Jeruzsálemben élő, latin rítusú, keresztény palesztin mesterek voltak, akik a 16. század végétől kezdtek el a ferencesek biztatására szuvenirkészítéssel foglalkozni.¹¹⁴

A feszületgyűjteményhez tartozott egy athoszi kereszt is. A mindkét oldalán megmunkált darab valamelyik Athosz-hegyi monostorban készülhetett. Ezt a különleges darabot Császka kölcsönözte az 1896. évi ezredéves kiállításra. Az ekkor megjelent katalógus a következő leírást közölte vele kapcsolatban: *“Kereszt, athosi faragvány, filigránnal, zománccokkal s kövekkel”*. Az ismertető megemlíti a készítés évét, 1743-t és a talpázatán olvasható szerb feliratot is.¹¹⁵ Kőszeghy Elemér 1938-1945 között készült műtárgyfelmérési kartonja szerint az athoszi keresztet a kalocsai Mária Mennybevétele székesegyházban őrizték.¹¹⁶ Terdik Szilveszter művészettörténész kutatásai alapján tudjuk, hogy a veszprémi Egyházmegyei Múzeum gyűjteményében található egy szintén 1743-ban készített athoszi kereszt. Ennek talpázatán azonban görög nyelvű felirat olvasható. Ez azonban nem zárja ki, hogy egy és ugyanazon darabról van szó. Gyakori hiba volt ugyanis, hogy a görög feliratot a nyelvet nem ismerők cirill szöveggé azonosították.¹¹⁷

Löfkovits Artúr a naplójában említette, hogy vásárolt egy kristálykeresztet is a Császka-hagyatékából. Ennek további sorsára vonatkozóan azonban nincs adatunk.¹¹⁸

A Császka-hagyaték árverési katalógusában szerepelt egy 18. század végére datált, Rafael Mengs modorában festett szárnyas oltárka is. Itteni leírása szerint a következő ábrázolások voltak láthatóak rajta: *„középen Szent György, a jobb szárnyon szent Mihály arkangyal, fölötte két angyalfej, a bal szárnyon szent Ágoston, fölötte három angyalfej. A felső közép-lunettában az Atya Isten. Az oltár vörös-barna fából. A közép keretnek belső része ötvös munka”*.¹¹⁹ Az oltár árverés utáni sorsa nem ismert.

¹¹² TERDIK, Sz. *Altar crosses with Mother-Of-Pearl covering from the Holyland. Some examples related to Hungary*. In *Ars Decorativa*. 36 (2022), 47-67. 51-52., 60-61.

¹¹³ KFL.III.9.b. Érseki székváltáskor készült leltárak. Császka-Városh. 1906. E. Egyházi öltönyök, szerelvények és ékszerek leltára. A két gyöngyházás feszület Császka halála után a kalocsai érseki palota földszinti, Szent Sebestyén kápolnájába került.

¹¹⁴ *Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon*. Szerk. TERDIK, Sz. Debrecen: Magyarországi Sajtójogi Metropolitai Egyház, 2020. A tárgyleírások szerzője: TERDIK, Sz. 47-50; TERDIK, Sz. 2022, 47-50.

¹¹⁵ *Magyarország műemlékei 2. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Szerk. GERECZE, P. Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága, 1906, 625.

¹¹⁶ KŐSZEGHY Elemér ingóságileltára. IMM Adattár.

¹¹⁷ TERDIK, Sz. Egy áthoszi kereszt Veszprémben. In *Görögkatolikus Szemle*. 2021, 16.

¹¹⁸ Déri Múzeum Archivuma. I.1955.82.1. Löfkovits Artúr naplója és emlékezései.

¹¹⁹ SZM Adattára 1905. 413. sz. Császka-hagyaték árverési jegyzéke. 2. tétel.

d) *Textiltár*

A Textiltár anyaga zömmel liturgikus öltözetekből állt, de volt benne néhány hímzés- és csipkekülönlegesség is. Ebben a gyűjteményi egységben találkozhatunk leltározás nyomaival. Czobor Béla pap-művészettörténész, az 1896. évi kiállítás előkészítése során járt Kalocsán és a kalocsai érseki gyűjteményben összeírásokat készített. Czobor ugyanis a kiállítás történelmi főcsoportjának egyik főszervezője volt. A történelmi tárlat, s ezen belül az egyházi csoport programját ő állította össze. Császkával még annak szepesi püspöksége idején épített ki jó kapcsolatot. Czobor egyébként Ipolyi Arnold tanítványa volt. Tevékenyen részt vett az Ipolyi-gyűjtemény Nagyváradra költöztetésében Ipolyi püspöki kinevezése után. Majd Ipolyi váratlan halála után ő készítette a gyűjtemény első leltárát. Czobor segítette Simor János hercegprímás műtárgyvásárlásait, és valószínűleg időnként Császka figyelmét is felhívta egy-egy, műkereskedelemben megjelenő, fontosabb darabra. A Czobor szerkesztésében megjelenő *Egyházművészeti Lapokban* pedig rendszeresen hírt adott a szepesi egyházmegyében folyó templomi felújításokról.¹²⁰

A textiltár Czobor-féle leltárjai ugyan eddig még nem kerültek elő, a felmérés eredményei azonban láthatóak a Czobor által kiválasztott kalocsai kiállítási anyag bejelentési ívein. Itt összesen 16 miseruha szerepelt. Ebből a millenáris tárlaton végül 9 kalocsai miseruhát mutattak be.¹²¹ A Czobor-féle leltározás emlékei a Kalocsán őrzött miseruhákon található, kis vászondarabkák, melyeken egy szám és a „*Császka György kalocsai érsek*” felirat olvasható. A Czobor által kitöltött bejelentési íveken szereplő miseruhák tételszámai megegyeznek a miseruhák vászoncímkéin szereplő számokkal. A liturgikus öltözetek legrégebbi darabjait Császka még szepesi püspökként gyűjtötte össze. A „*Szepesvármegye művészeti emlékei*” harmadik, iparművészeti emlékekről szóló kötetében Divald megjegyezte: „*Jóval régiebb, de már szintén a XV. századból való miseruhákkal a szepeshelyi püspöki kápolna ruhatárában találkozunk. Ezeket Császka György püspöksége idejében az egyházmegye különböző templomaiból küldték be ide*”¹²²

A Szepeshelyre érkező liturgikus textilek egy része már Császka püspöksége idején a műtárgykereskedelem különféle csatornáin keresztül elhagyta a Szepességet. 1875-ben Császka György közvetítésével jutottak el a leibnici templom egyes liturgikus textiljei Kottal Lajos bécsi textilkereskedőhöz. Ezeket Landiger Antal leibnici plébános küldte be a püspöki központba.¹²³ Grünvalszky Ágoston

¹²⁰ SCHMIDT, J. A kiállítás szervezete és berendezése. In *Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye: a kiállítás szervezete és berendezése. Bosnyákország és Hercegovina kiállítása. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye.* 3. kötet. Szerk. MATLEKOVITS, S. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1897, 1-426, 5-11; SZINNYEI, J. *Magyar írók élete és munkái.* 14 kötet. Budapest: Hornyásky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1891-1914. 2. kötet, 540-542; LAKATOS-BALLA 2012, 28; *Keresztény Múzeum Esztergomban. Egyházművészeti Lapok* 5 (1884), 361-364; MOJZER 1964. 215-216; KOVÁCS, K. A kölni Schnütgen-gyűjtemény román kori köveinek magyarországi sorsa. In *Műemlékvédelmi Szemle.* 1. sz. 2002, 81-93, 84.

¹²¹ KFL.I.1.a. Főszékesegyház. 3370. sz. Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás bejelentési ívei.

¹²² DIVALD, K. *Iparművészeti emlékek* 1907. 65-68.

¹²³ ŠA Levoča, fond Spišské biskupstvo. 1972. sz. 1875. november 19. Kottal Lajos bécsi textilke-

mühlenbachi plébános Szalay Imre miniszteri tanácsos, a Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója kérésére, nyilvánvalóan Császka hathatós közbenjárásával, átengedte a budai Mátyás templomnak a felsőerdőfalvi templom két fáklavivőjét és zászlórúdját ill. „*összes toldozott, nyomtatott vászon terítőjét és használhatatlan miseruháit*”.¹²⁴ Ez utóbbiak között több értékes, középkori darab is lehetett. A felsőerdőfalvi textilek további sorsát nem ismerjük. Viszont más szepesi darabok fellelhetők a hazai múzeumi gyűjteményekben. Így pl. az 1876. évi kiállításra kölcsönzött két leibici, ill. felsőlapsi miseruhát jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum Textiltárában őrzik. Az 1876. évi kiállításon bemutatott textíliákat láthatjuk a tárlat kapcsán készült fotósorozaton. A jeles alkalomra többek között a leibici-, krígi- (Vojňany, Szlovákia) és felső-lapsi templomokból kölcsönöztek miseruhát. Majd a kiállítás bezárása után a kazulák a szepeshelyi püspöki palota házi kápolnájába kerültek vissza. Innen érkeztek 1917-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba, amikor Párvy Sándor püspök több más darabbal együtt 5 miseruhát is eladott az intézménynek.¹²⁵ Ebből a fentebb már említett három miseruha az 1876. évi kiállítás szepesi mükincseit megőrkítő fotósorozat alapján beazonosítható a múzeum Textiltárában.¹²⁶ Az 1917-ben vásárolt darabok között továbbá szerepel egy olyan is, mely nagy hasonlóságot mutat a jelenleg a pozsonyi Historické Múzeumban őrzött krígi miseruhával.¹²⁷

Császka szepesi liturgikus textiljei közül csupán négyet vitt tovább magával Kalocsára. Ezek a következők voltak: 1450 és 1480 körül készült, átszőtt, nyírott, vörös bársony miseruhák¹²⁸, egy 19. századi, historizáló, rózsákkal és virágcsokrokkal átszőtt alapszövetű, Esterházy Pál és Orsolya címerével díszített kazula¹²⁹, valamint egy 18. századi darab. Ez utóbbit felirata szerint Esterházy-Lazensky Angelika grófnő restaurálta.¹³⁰

Császka a gyűjtemény egy-egy darabját fel is újította. Hasonlóan ahhoz a szellemiséghez, ahogy ötvöstárgyait restauráltatta, a textilek esetében is több olyan példával találkozhatunk, amikor a régi hímzések és szövetek megmentésétől vezérelve azokat összeillesztették, vagy új alapra helyezték. Ez történt a fentebb

reskedő átvett két dalmatikát, egy albát és egy vélumot. Ezeket Landiger Antal leibniczi plébános küldte. Az ügyben Császka György püspök közvetített.

¹²⁴ KFL.I.1.c. Császka György személyes iratai. 1887. aug. 25. Szalay Imre miniszteri tanácsos levele Császka György érsekhez. *Mátyás-templom* 2015. 325. Kat. 7100. A körmeneti gyertyatartókról Schulek Frigyes tervei alapján másolat készült. Az eredeti darabok Divald Kornél szerint a felsőerdőfalvi templom kiűritése után a mühlenbachi templomba kerültek.

¹²⁵ MNM Adattára. 224/1917. A szepeshelyi liturgikus textíliák megvásárlásának aktája.

¹²⁶ KFK FT 571/d. 23. Leibici kazula. MNM. Leltári száma: T.1917.42.4. Másik leibici kazula: KFK FT 571/d. MNM. Leltári száma: T.1917.42. 2. Felső-lapsi kazula: KFK FT 570/c. 26. MNM. Leltári száma: T.1917.42.5.

¹²⁷ Krígi kazula: KFK FT 570/c. 27. Jelenleg a lőcsei Szepesi Múzeum gyűjteményében őrzik. *Katalóg Vystavy* 2015. Címlap, 72-74. Leltári száma: SM-1205. Eredetileg a Szepesvármegyei Történelmi Társulat gyűjteményéhez tartozott. 1945 után került a Szepesi Múzeumba.

¹²⁸ LAKATOS, Ad. 2015, 78-79.

¹²⁹ LAKATOS, Ad. 2015, 80.

¹³⁰ *1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás: Történelmi Főcsoport hivatalos katalógusa. Budapest, Történelmi Főcsoport Igazgatósága, 1896.270. 5227. tétel. GERECSÉ 1906. 625. Jelzete: 2002.29.1.T.*

már említett, Esterházy Pál és Orsolya címerével díszített miseruha esetében is. A *Hon* című napilap arról tudósított, hogy Császká egy Mária Terézia korabeli miseruha gazdag, de az idők során megkopott hímzését a budapesti Zambach és Gavora-cég műhelyében új alapra helyeztette. Az elkészült miseruhát egy hétig megtekinthette a nagyközönség a cég boltjában.¹³¹

Több hazai lap beszámolt az 1881 nyarán Késmárkon rendezett, nagyszabású vászon- és len-kiállításról ill. vásárról. A magyar kormány szepesi vászonipart felélesztő törekvéseinek „gyümölcseit” tekinthette meg itt a nagyközönség. Késmárkon ugyanis a hazai ipart pártoló gazdaságpolitika részeként szövőiskolát állítottak fel, és ehhez kapcsolódóan fel kívánták éleszteni a szepesi lenvászon és damasztzövetkészítés hagyományát. Tervben volt egy lenfehérítő gyár építése is. A késmárki kiállításon többek között Császká György brabanti csipkéit és hímzéseit is bemutatták.¹³² Ezekről a darabokról azonban a sajtóemléteken túl nem sokat tudunk.

e) Éremtár

A numizmatikai gyűjtemény leltárait nem ismerjük, viszont darabszámáról a Numizmatikai Közönyben találhatunk információt. A lap ugyanis beszámolt arról, hogy a Császká-hagyaték 1905. évi árverésén a 2000 darabot számláló éremtárat Daróczy Zoltán paksi földbirtokos vásárolta meg. Daróczy tulajdonába kerültek azok az éremtároló szekrények is, melyekben Szepeshelyen, majd Kaloocsán őrizték a gyűjtemény darabjait.¹³³ A Szepesi-jegyzékben ezzel az említéssel találhatjuk ezeket a bútorokat: „18. *Tölgyfa szekrények üveg felső résszel. Régi pénzek számára*”.¹³⁴ A négy darab éremszekrényt Daróczy később a paksi Állami Polgári Fiúiskolában működő Szelle-múzeumnak ajándékozta.¹³⁵

Császká numizmatikai gyűjteményének gyarapodásáról azokból az iratokból kaphatunk információkat, melyekben a létesítendő Szepesi Keresztény Múzeum számára felajánlott tárgyakról olvashatunk. Fentebb már idéztünk Kárpáti András professzor leveléből, aki 372 darabból (126 római és 246 vegyes) álló éremtárat ajándékozta a nemes célra. Így írt erről a püspöknek: „*Midőn a mult napokban szerencsés voltam, hogy Méltóságod legalázatosabb tiszteletemet és hódolatomat elfogadni és irányomban megbecsülhetetlen leereszkedést tanúsítani kegyeske-*

¹³¹ *Misemondó ruha. A Hon* 19/199 (1881. július 21. Reggeli kiadás). További javítások a Zambach-cégnél: ŠA Levoča, fond Spišské biskupstvo. 364. sz. 1882. január 2. A Zambach megbízottjának át lett adva javításra két infula, egy miseruha és egy palást.

¹³² *Késmárki vászonkiállítás és lenvásár. Magyar Ipar* 2/14 (1881. július 25.) 216-217. *A késmárki orsz. len- és vászon-kiállítás. Gazdasági Mérnök* 5/29 (1881. július 21.) 317-320. *Késmárki vászonkiállítás és lenvásár. Magyar Ipar* 2/14 (1881. július 25.) 216-217.

¹³³ *Gazdát cserélt éremgyűjtemények. Numizmatikai Közöny* 17/3-4 (1918) 116. GOSZTONYI, 1999, 12.

¹³⁴ KFL.III.9.b. Érseki székváltáskor készült leltárak. Haynald-Császká. 1891-1892.

¹³⁵ *Magyar Királyi Állami Polgári Fiúiskola XXII. évi értesítője az 1914-1915. tanévről.* Paks, 1915. 14. „Híres földváriak”. *Szelle Zsigmond. Dunaföldvári Part-oldalak.* 15/5 (2011. május 1.) 5. A Szelle-múzeum nevét Szelle Zsigmond járásbíróról kapta, aki amatőr régész volt. Archeológiai, geológiai, könyv- és numizmatikai gyűjteményét 1894-ben a paksi polgári fiúiskolának adományozta. Az iskolában egy külön teremben helyezték el. 1944-ben az itt őrzött anyag nagy része megsemmisült, amikor az iskolában munkaszolgálatosokat, majd hadifoglyokat és szovjet katonákat szállásoltak el.

dett, egy, Méltóságod által felállítandó muzeumról is méltóztatott említést tenni. - Nekem is volt egy kis muzeumom, melyet azonban, mivel ide-oda költözködésem alkalmával magammal nem hordhattam, - részben elajándékoztam, részben iskolákban hagytam. Azon kis részt, melyet megtartottam, a 372 darabból, (melyek közül 126 db római, 246 db vegyes) álló éremgyűjtemény képezi.”¹³⁶ A numizmatikai gyűjtemény vásárlással is gyarapodott. Erről Császka pénztárnaplójában olvashatunk.¹³⁷ Az éremtár Kalocsán az érseki palota nagyebédlőjében kapott helyet. Tároló szekrényeit az egyik Erdélyi-féle fotón láthatjuk.¹³⁸

Arról, hogy milyen érmeik ill. régi pénzek tartoztak az éremtárhoz, szintén a *Numizmatikai Közönyben* olvashatunk. 1907-ben Daróczy a *Numizmatikai Közönyben* gyűjteménye II. Rákóczi Ferenc korából származó pénzeit méltatta, megjegyezve, hogy „a példányok nagy része néhai Császka György kalocsai érsek gyűjteményéből jutott” a birtokába.¹³⁹ Daróczy 1918-ban éremgyűjteményét eladta Walla bécsi régiségkereskedőnek. Az eseményről hírt adó cikk méltatta a gyűjtemény értékesebb darabjait. Megemlített néhányat azok közül, melyek egykor Császka érsek tulajdonában voltak. „Értékesebb darabjai voltak a Császka-gyűjteménynek Bocskay Istvánnak 1606. évben vert tizaranyos pénze, egy hollandi mintára vert olasz városi tallér, továbbá Mátyás, Zsigmond és Ullászló királyok aranyainak mintegy 25 változata” — olvashatjuk a cikkben.¹⁴⁰

f) Könyv- és oklevélgyűjtemény

A Császka György halála után összeállított inventárium V. füzetében írták össze a budapesti lakásából Kalocsára szállított ill. a kalocsai rezidenciáról a Főszékesegyházi Könyvtárnak átadott köteteit (mint, pl. könyveit, kéziratait, albumait, újságjait, fényképeit, metszeteit, okleveleit és egyéb idesorolt darabokat). A jegyzékben szereplő könyvtári anyag zömmel egyházi, lelki és egyháztörténeti munkákból állt. Több szótárat, nyelvkönyvet és úti könyvet is találhatunk benne.¹⁴¹ Császka a szepesi püspöksége idején vásárolt köteteit gyakran ún. püspöki kis pecsétjével ill. körpecsétjével látta el.

A Császka-könyvtár több unikális darabot is magában foglalt. Ezeket zömében még szepesi püspökként vásárolta Császka. Több kötet is a tulajdonába került a Görgey-család könyvtárából. Egy részükben az 1807-ben elhunyt Görgey Már-

¹³⁶ ŠA Levoča, fond Spišské biskupstvo. 725. sz. Kárpáti András levele Császka György püspökhöz. 1875. április 5. Kárpáti levelében egy 1689-es képről is írt, melyet szintén az alapítandó múzeumnak adományozott. KFL.III.9.b. Érseki székváltáskor készült leltárak. Haynald-Császka. 1891–1892. V. kötet. Egyéb dolgok. 17. tétel. „A három király imádása 1689-ből. Egy pergamentre nyomtatott befestett acélmetszet”. Feltehetően ez az a kép, melyet Kárpáti András Császka Györgynek adományozott. Kárpáti András 1885–1889 között képezdei tanár volt Lőcsén.

¹³⁷ KFK. Ms. 571. 1889. szeptember 19. 12 db aranyéremért 72 Ft. KFK. Ms. 571. 1892. január 20. 20 Ft két darab régi aranyéremért.

¹³⁸ KFK FT. 870. Érseki Palota nagyebédlője.

¹³⁹ II. Rákóczi Ferenc pénzeinek változatai. *Numizmatikai Közöny* 6/4 (1907), 135-137.

¹⁴⁰ *Gazdát cserélt éremgyűjtemények*. *Numizmatikai Közöny* 17/3-4 (1918), 116.

¹⁴¹ KFL.III.9.b. Császka-Városh. 1905. V. füzet. Császka György magánkönyvtárában talált s az érseki könyvtár részére átvett könyvekről.

ton esztergomi kanonok, pécsi püspök exlibrisét találhatjuk.¹⁴² A possesor-bejegyzések között Görgey László, Zsigmond és Géza nevével is találkozhatunk, valamint a Görgeyekkel rokonságban álló Okolicsányi- és Mattyasovszky-család egy-egy tagjának említésével. Császká az 1880-as évek elején tett szert a Görgey-bibliotékához tartozó könyvekre. Az 1487-ben kiadott *Gesta Romanorum* bejegyzése szerint ez az ősnymtatvány 1880-ban került Császká tulajdonába. A Toporcon élő Görgey Gézától vette meg a kötetet. Görgey Géza neve több olyan mű elején is feltűnik, melyeket jelenleg a Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtárban őriznek és régebben a Császká-könyvtárhoz tartoztak. A Császká-könyvtár az érsek halála után a könyvtár egyik raktárában (ún. G-terem) kapott helyet. Egy-két kötetét leszámítva zömében napjainkban is itt található¹⁴³ Görgey Artúr tábornok dédapjának, Görgey Lászlónak az exlibrisét láthatjuk Éder Ferenc jezsuita misszionárius *Descriptio provinciae Moxitarum in regno Peruano* című, 1791-ben megjelent könyvében. László felesége egyébként Okolicsányi Mária volt.¹⁴⁴ A *Delitiae Galliae* című munka a possesor-bejegyzés szerint 1759-ben Okolicsányi Antal tulajdonában volt, aki ekkor a nagyszombati jezsuita gimnázium retorikai osztályát látogatta. 1864-ben pedig már Tholdt József, Liptó-vármegye bírójának könyvtárához tartozott. Ez a mű tehát a Tholdt-bibliotékából került Császkához. Szintén innen vásárolta meg 1881-ben 140 Ft-ért James Beverell 1707-ben megjelent, *Les délices de la Grande Bretagne et l'Ireland* c. művét. Ezenkívül Tholdt volt a tulajdonosa Epictetus *Enchiridion* című, 1633-ban megjelent munkájának is, mielőtt az a püspökhöz került.¹⁴⁵ Jacobus de Voragine 1486-ban, *Legenda Aurea Sanctorum* címmel kiadott művéhez szintén szepesi időszakában jutott Császká. A borítón olvasható feljegyzés szerint ez az ősnymtatvány 1760-ban a liptószentmiklósi jezsuita misszió tulajdonában volt.¹⁴⁶ A Császká-könyvtárban több olyan munkát is kezünkbe vehetünk, melyek valamilyen módon a jezsuita rendhez köthetőek. Néhányukat korábban jezsuita intézmények könyvtáraiban őrizték. A sasvári jezsuita kollégium könyvtárához tartozott 1760-ban pl. a *Quotidiana pietatis exercitia sacerdotis catholici* című, ájtatossági gyakorlatokról szóló könyv.¹⁴⁷ Szép számmal találkozhatunk Kalocsán olyanokkal is, melyek a nagyszombati Akadémiai Nyomdában készültek. A jezsuita provenienciájú kötetekben sokszor láthatjuk Görgey Márton exlibrisét. Akadnak azonban olyanok is, melyekben nincs possesor-bejegyzés. Ezeket Császká szepesi püspöksége idején szerezhette be, vagy a Szepességben, vagy egyéb antikváriumi forrásból. Találkozhatunk egy olyan kötetrel is a könyvgyűjteményében, melynek a bejegyzés szerint 1840-ben egyik rokona, Császká Rudolf volt a használó-

¹⁴² Görgey Márton ex librise több, Császká által vásárolt kötetben is megtalálható. VARJÚ, E. Magyar könyvgyűjtők exlibrisei. 197. In *Magyar Könyvszemle* (3/1) 1895. 193-204.

¹⁴³ KFK In. 35.

¹⁴⁴ Görgey Lászlót a vármegye bölcsének is nevezték. Görgey Artúr tábornok dédapja volt. GÖRGEY, A. *A Görgeyek és a reformáció. A reformáció 400 éves évfordulójára*. Igló, 1916, 46. NAGY, I. *Magyarország családai*. 4. kötet. Pest, 1858, Ráth Mór. Görgei és toporczy Görgey-család. 441. V. tábla.

¹⁴⁵ KFK G 3053.

¹⁴⁶ KFK In 12.

¹⁴⁷ KFK G 2933.

ja gimnáziumi tanulmányai során. Az említett darab, a *Primaе lineae historiae universalis in usum juventutis Claudiopolitanae* ugyanis egy világtörténelmet összegző tankönyv volt.¹⁴⁸ Császka Rudolf és családja Trencsénben éltek. Azt egyelőre nem tudni, hogy milyen rokonságban álltak Császka Györggyel, mint ahogy arról sincs információ, hogyan és mikor került ez a könyv később Császka-hoz. Rudolf a trencsényi piarista gimnázium diákjaként használta. Később fűszer- és vegyeskereskedő lett Trencsénben.¹⁴⁹ Scitovszky János, a későbbi esztergomi érsek használta a possesor-bejegyzés szerint a *Methodus infirmos providendi* című munkát, melyet 1818-ban adtak ki Egerben. Valószínűleg még rozsnyói szemináriumi előjáróként tett rá szert. Benne található néhány teológiai vonatkozású jegyzete.¹⁵⁰

A hagyatéki leltár V. füzetében „*Hártyaokmányok*” megnevezés alatt 13. zömében szepesi provenienciájú oklevelet sorol fel. Témája szerint mindösszesen három foglalkozik más területtel. Ebből kettő az esztergomi egyházmegyéhez tartozó, garamszentbenedeki Szent Egyed templomnak jutott bűcsús kiváltságokat tárgyalta. Többségük azonban Podolin város privilégiumairól szól. A Császka-jegyzékben szereplő oklevelek közül 6 jelenleg a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár Oklevéltárában található.¹⁵¹

A Császka-gyűjtemény sorsa az érsek halála után

Császka György 1904. augusztus 11-i halála után az új főpásztor kinevezéséig Majorossy János c. püspök, nagyprépost kormányozta az egyházmegyét. Az érseki javadalmat az új érsek beiktatásáig és a javadalom hivatalos átadásáig Valihora Ágoston kanonok felügyelte. A Császka-hagyaték tömeggondnoka Zundl Péter

¹⁴⁸ KFK G 738. Császka szepesi püspöki körpecsétje is látható a kötet elején.

¹⁴⁹ IV. grammatikai osztály, Eminentes 4. *Juventus Regii Gymnasii apud Scholas Pias ex annua studiorum progressionē... M.D.CCC.XXXV.* Nagyszombat, 1835. Piarista Központi Könyvtár, Piarista iskolai értesítők gyűjteménye. Köszönet Koltai Andrásnak, a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára vezetőjének, hogy rendelkezésemre bocsátotta az értesítő digitalizált változatát.

¹⁵⁰ KFK G 3084. A mű szerzője: Eszterházy László rozsnyói püspök.

¹⁵¹ A következő oklevelek voltak Császka György tulajdonában: 1. VIII. Bonifác az esztergomi megyei S. Egyed, plébániatemplomnak in insula teutonica bűcsút engedélyezett. 1295. 2. V. Kelemen pápa az esztergomi megyei (garamszentbenedeki) Szent Egyed templomnak bűcsút engedélyezett. 1311. 3. A szepesi káptalan kiadványa Podolin város privilégiumairól függő pecséttel. 1361. 4. Cnol Miklós és családjának privilegialeja. Kiváltságai megerősítése Podolinban lévő erdeikről. Szepesi káptalan kiadványa. 1391. Jelenleg Kalocsán. 5. A szepesi káptalan kiadványa. A káptalan két podolini pereskedőnek egy fennálló adóság miatt új terminust adott 1394. 6. A szepesi káptalan kiadványa. Két podolini polgár peres ügyében bizonyítja, hogy Kroner János adóságát kifizette. 1394. 7. Zsigmond magyar király privilegialeja a Podolin városának átengedett városokról. 1409. Jelenleg Kalocsán. 8. Kázmér lengyel király szabadságlevele Podolin város részére 1455. Jelenleg Kalocsán. 9. Mátyás király Kuncsevics Márton malomjogában Lyche helységben vizsgálatot rendelt el 1459. 10. Privilegiale. Zsigmond lengyel király megerősítette Podolin város kiváltságait, melyeket 1292-ben Vencel cseh királytól kapott. 1559. Jelenleg Kalocsán. 11. Zsigmond lengyel király privilegialis a Podolin város részére a vámot illetően. Papírpecséttel. 1559. Jelenleg Kalocsán. 12. István lengyel király megerősítette a szepesi káptalannak 1407-ben kiadott privilegialisát Kromlov birtokaival kapcsolatban. De Quarta parta. Pecséttel. 1578. 13. István lengyel király megerősítette a podoliniak vámszabaddalmát. Papírpecséttel. 1578. Jelenleg Kalocsán. A jelenleg is Kalocsán őrzött darabok jelzete: KFL.VIII.1. Oklevéltár. 1.a. Középkori és koraiújkorai oklevelek.

bácsi főesperes lett. A magyar kormány a javadalom átvételére, leltározására és átadására Tonhazy Gyula miniszteri biztost kérte fel.¹⁵²

Császka György egyetlen végrendeletet hagyott maga után, melyet a kalocsai érseki rezidencia páncélszekrényében találtak meg.¹⁵³ Az érvényben lévő szabályozás szerint a főpapok csupán magánvagyonuk harmadáról rendelkezhettek szabadon. Gyűjteményével kapcsolatban Császka így rendelkezett végrendeletében: *„Képeim, gyűjteményeim az érsekség tulajdonába menjenek által, kivéven a budai lakásomon lévő és Balló Ede által festett Pieta-féle képet [...]”*.¹⁵⁴ Ez utóbbit József főhercegnek ajándékozta még tervezett, 1894. évi Lourdes-i útja előtt. Átadására a zarándoklat után került sor. Az örökhagyó érsek másik kérése azonban nem teljesült. Császka ugyanis kalocsai érsekként tetemes adósságot halmozott fel. Mindjárt érseksége elején a kormányzat engedélyével nagyobb összegű kölcsönt vett fel egyházmegyéje építési költségeinek fedezésére. Ennek visszafizetése megoldható lett volna a nagy bevételt hozó kalocsai érseki javadalom segítségével. Azonban ez nem így történt, a visszatérítés határidejét többször módosítani kellett. Majd végül nem is került rá sor. A bajt tetézte, hogy Császkánál a nagyobb jövedelem nem járt együtt számviteli fegyvellemmel. Pénztárnaplójában azt láthatjuk, hogy a bevételeit meglehetősen hanyagul tartotta nyilván, míg minden egyes kiadott forintot feljegyzett. Ez a fajta magatartás odavezetett, hogy egy idő után a kiadások messze túlszárnyalták a bevételeket. Ezzel magyarázható, hogy halála után 800.682 koronás adósság terhelte az érseki javadalmat.

A kormányzat úgy gondolta a hiány kiegyenlítésére árverésre bocsátja az érsek műgyűjteményét. Tonhazy Gyula a műtárgyak értékbecsléséhez a Nemzeti Múzeum igazgatójától, Szalay Imrétől kért segítséget. A Császka-hagyaték árverését 1905. májusában hirdették meg az országos és a kalocsai sajtóban.¹⁵⁵ A hirdetés a következőt tartalmazta: *„néhai Császka György volt kalocsai érsek után maradt és természetben át nem vett ingóságok, és pedig bútorok és egyéb ingók folyó évi június hó 5-kén, a képek 6-ikán, és az arany- és ezüstneműek (ezek között egy ezüsből készített Szent István herma) egy érem gyűjtemény és palackozott borok 7-ikén mindenkor délelőtt 9 órakor kezdődően Kalocsán, az érseki székház telepén önkéntes árverésen készpénzfizetés mellett elfognak adatni”*.¹⁵⁶ Majd június elején javítani kellett a hirdetés szövegét, ugyanis a főkáptalan jelezte, hogy a megboldogult érsek a Szent István hermát még életében a kalocsai főszékesegyháznak ajándékozta. Tonhazy Gyula elrendelte átadását a káptalan számára.¹⁵⁷

A Császka-hagyaték nyilvános árverésére 1905. június 5-7. között került sor. Az eseményel kapcsolatban érdekes adalékokat tudhatunk meg Charles Adrian

¹⁵² *A kalocsai káptalani helynök. Religio* 63/19 (1904. szeptember 3.) 152.

¹⁵³ KFL.III.9.b. Érseki székváltáskor készült leltárak. Császka-Városov. 1905. Császka György érsek végrendeletének másolata.

¹⁵⁴ KFL.III.9.b. Érseki székváltáskor készült leltárak. Császka-Városov. 1905. Császka György érsek végrendeletének másolata.

¹⁵⁵ *Császka érsek hagyatéka. Alkotmány* 10/129 (1905. május 30.) 11. A cikk negyven tételt említett. Ez egyezett az árverés egyetlen ismert, nyomtatott jegyzékének tételszámával. SZM Adattára 1905. 413. sz. Császka-hagyaték árverési jegyzéke.

¹⁵⁶ *KN* 28/22 (1905. május 28.) 6.

¹⁵⁷ *KN* 28/23 (1905. június 4.) 4.

Scott Stokes angol tájképfestő¹⁵⁸ magyarországi utazásairól írt művében. Stokes és felesége 1905. június elején érkeztek Kalocsára, ahol Boromissza Tibor kanonok vendégei voltak.¹⁵⁹ Stokes így írt a Császka-hagyaték árveréséről: „A kalocsai érsek [ti. Császka György] nem sokkal látogatásunk előtt meghalt, utóda még nem volt kinevezve. A kastélyban kiárúsítást rendeztek, amire a prelátussal [ti. Boromissza Tiborral] mi is elmentünk. A legérdekesebb tárgyak legtöbbször budapesti kereskedők már felvásárolták, de mégis örültünk, hogy megismerkedhettünk számos magasabb méltóságú pappal, akik eljöttek, a kedvelt, modern festő Soldatich [ti. Szoldatits Ferenc] vallásos tárgyú képeinek árverésére”.¹⁶⁰ A Szépművészeti Múzeumban őrzött árverési katalógus mindösszesen 40 festményt és szobrot tartalmazott. Tehát a képtárnak csupán töredékét bocsátották nyilvános aukcióra. A képtár fentebbi ismertetésénél láthattuk, hogy nagysága ennek a többszöröse volt. Valószínűleg nagyobb bevételt reméltek a Kalocsára érkező régiségkereskedőktől, gyűjtőktől, akik az árverésen kívül egyezkedtek az illetékesekkel.

Divald Kornél a Császka-hagyaték tervezett árverésével kapcsolatban Koronghi Lippich Elek miniszteri osztálytanácsost kérte: „Tegnapelőtt olvastam, hogy Császka kalocsai érsek hátrahagyott ingóságait el fogják árverezni. A Szepességben sok helyütt informáltak arról, hogy az elhunyt ottani püspök korában, papjaitól sok régiséget kapott ajándékba, melyek egy részét magával vitte Kalocsára. Azt hiszem, érdemes volna a dolgokat a Szepesvármegyében majdan alakítandó múzeum számára megmenteni. Mint hogy jobb fórumot nem ösmerek, láttam helyesnek, hogy Nagyságodat erre figyelmeztessem [...]”¹⁶¹ Nem tudni, végül Divald fáradozásait siker koronázta-e.

A kalocsai nyilvános árverésen az Országos Képtár képviselőjében megjelent Beer József Konstantin képkonzervátor három műtárgy megvásárlására jelentette be a múzeum igényét. A kiválasztott darabok a következők voltak: *Nepomuki Szent János* faszobra¹⁶², Balló Ede *Perugino-másolata*¹⁶³ és az akkor még Wohlge-muth iskolájának tulajdonított *Iffabb Szent Jakab apostol vértanúsága* festmény. A valójában Júdás Tádé apostol mártíromságát ábrázoló képpel kapcsolatban a képtár ismertetésénél már részletesebben írtunk.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Charles Adrian Scott Stokes (1854–1935) angol tájképfestő, az angol Királyi Művészeti Akadémia tagja. <https://www.tate.org.uk/art/artists/adrian-stokes-527>.

¹⁵⁹ Boromissza Tibor unokaöccse, Boromissza Tibor (1880–1960) festőművész volt. Római, párizsi és müncheni tanulmányai után a nagybányai művésztelephez csatlakozott. A Stokes-házaspár feltehetően rajta keresztül került kapcsolatba Boromissza Tibor kalocsai kanonokkal. *Művészeti Lexikon*. 2. kötet. Budapest, Győző Andor, 1935. 1. kötet. 130.

¹⁶⁰ STOKES, A. *Hungary: painted by Adrian and Marianne Stokes*. London, Book on Demand Ltd., 1909.34. Köszönet Bikfalvi Géznak, hogy felhívta figyelmemet Stokes útibeszámolójára.

¹⁶¹ OSZK Kézirattára. Levelestár. Divald Kornél levele Koronghi Lippich Elek miniszteri osztálytanácsoshoz. Budapest, 1904. november 11.

¹⁶² SZM Adattára. 1905.június 7. 413. sz. Szalay Imrének, a Nemzeti Múzeum igazgatójának levele Tönházy Gyula miniszteri biztosnak.

¹⁶³ SZM Adattára. 1905.június 7. 413. sz. Szalay Imrének, a Nemzeti Múzeum igazgatójának levele Tönházy Gyula miniszteri biztosnak.

¹⁶⁴ SZM Adattára. 1905.június 7. 413. sz. Szalay Imrének, a Nemzeti Múzeum igazgatójának levele Tönházy Gyula miniszteri biztosnak.

A Császkai tulajdonát képező Szoldatits Ferenc által készített festmények közül néhányat az egyházmegye papjai vásároltak meg. Ezeknek a festményeknek útját egészen sokáig tudjuk követni köszönhetően Horváth Győző püspök Magyar Nemzeti Galéria Adattárában őrzött feljegyzéseinek.¹⁶⁵ A *Szent Tamás apostol az Üdvözítővel* című képét ma is Mélykúton őrzik.¹⁶⁶ A Szoldatits által Császkának készített házi oltárka jelenleg az esztergomi Keresztény Múzeum gyűjteményében található.¹⁶⁷

A Császkai-hagyaték árverése nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az eladott műtárgyakból és palackozott borokból csupán 69.810 korona folyt be. Ez az összeg csekély mértékben csökkentette a kalocsai egyházi javadalmat terhelő adósságot. A hiány rendezésére az utódként kinevezett Városey Gyula érsek számára engedélyezte az uralkodó 40 év alatt törlesztendő javadalmi kölcsön felvételét. Városey a Császkai-gyűjtemény el nem kelt darabjait a Tönházy Gyula által megállapított 25.983 korona kifizetése után vehette át.¹⁶⁸

Joggal merül fel a kérdés, hogy szükség volt-e a Császkai-gyűjtemény eladására. A Nemzeti Múzeumból érkező szakemberek értékbecslése alapján már előre lehetett látni, hogy a Császkai-féle tartozáshoz képest jelentéktelen lesz az az összeg, amely befolyik majd az árverésen. Az aukciót elrendelő Tönházy Gyulának ezzel tisztában kellett lennie éppúgy, mint a kalocsai illetékeseknek, a káptalan tagjainak. Mégsem emelt senki szót a gyűjtemény megmentése érdekében. Ebben a tudatlanság és a nemtörődomség egyaránt szerepet játszott. A Császkai-gyűjtemény szétszóródása nagy veszteséget jelentett a kalocsai egyházmegye és tágabban véve a magyar művelődéstörténet számára.

¹⁶⁵ MNG Adattár. 1419/61/8. Horváth Győző feljegyzései Bíró Béla művészettörténész számára.

¹⁶⁶ MNG Adattár. 1419/61/8. Horváth Győző feljegyzései.

¹⁶⁷ Köszönet Kontsek Ildikó művészettörténésznek, az esztergomi Keresztény Múzeum igazgatójának, hogy megtekinthettem az említett oltárt.

¹⁶⁸ KFL.III.9.b. Érseki székváltáskor készült leltárak. 1906. október 16. Császkai-Városey. Apponyi Albert kultuszminiszter levele Városey Gyula kalocsai érsekhez az érseki javadalom átadásával kapcsolatban. 25.

Képjegyzék

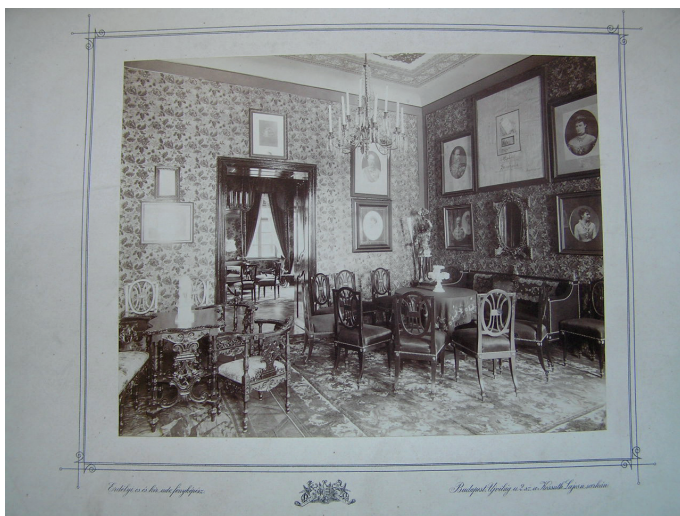
1. A kalocsai érseki palota nagyebédlője. Erdélyi Mór, 1893 után.
KFK Fotótár 871.

2. A kalocsai érseki palota királysobája. Erdélyi Mór, 1893 után.
KFK Fotótár 872.

3. A kalocsai érseki palota vörös szalonja. Erdélyi Mór, 1893 után.
KFK Fotótár 873.

4. A kalocsai érseki palota hercegi lakosztályának egyik szobája.
Erdélyi Mór, 1893 után. KFK Fotótár 1394.

5.A debreceni Városi Múzeum kiállításának 1905. évi enteriőr-fotója.
HBML. VIII. 700. A Déri Múzeum iratai.

6. Piéta. KFK. Fotótár 572.c.
Felirat a kép hátulján:
*„A ml. szepesi püspök birtoká-
ban lévő kép”*

7. Kehely.
Szepeshely, Szent Márton
székesegyház.
1500 körül, 19. századi
kiegészítésekkel

8. Gyöngyházás feszület.
18. század vége.
Szepeshely, Szent Márton
székesegyház

9. Athoszi kereszt. 1743.
Veszprém, Boldog Gizella
Főegyházmegyei gyűjtemény.
Fotó: Pfitzner Zoltán

***Na stope jednej zabudnutej prelátskej muzeálnej zbierky
História bývalej zbierky arcibiskupa Juraja Császku***

Juraj Császka bol kvôli svojej početnej zbierke predmetov často nazývaný ako „priateľ umenia, podporovateľ a mecenáš kultúry“. Odborná literatúra túto rozsiahlu zbierku nespomína a doteraz nebola podrobená umelecko-historickej a kultúrno-historickej analýze. Príčinou tohto stavu je fakt, že po smrti arcibiskupa bola jeho zbierka roku 1905 vydražená. Niektoré kusy zbierky sa stali súčasťou domácich zbierok, zlomok z nej sa dodnes uchováva v Kaloči. Veľká časť zbierky sa roztrúsila po celom svete. Napriek tejto skutočnosti je potrebné sa touto zbierkou zaoberať, nakoľko je súčasťou histórie Kaločského arcibiskupstva. Pravdou je aj to, že zberateľskej činnosti sa venoval nielen Császka, ale aj jeho predchodcovia, Adam Patachich a Ludovít Hajnald. Prvý disponoval knižničnou zbierkou, druhý zozbieral rozsiahlu botanickú zbierku. Podobne ako mnohí významní zberatelia, aj Császka bol vedený viacerými motívmi: vlastenectvo, vzdelávacia činnosť, záľuba v krásnom umení a kultúre, ale bola to aj súčasť budovania vlastnej seba-reprezentácie. V roku 1891 bol panovníkom vymenovaný za nového kaločského arcibiskupa a na tomto poste ešte viac zintenzívnil svoju dovtedajšiu zberateľskú činnosť. Vynikajúcou príležitosťou pre túto činnosť bolo jeho poverenie organizáciou výstavy počas miléniových osláv roku 1896. Pri rekonštrukcii celej zbierky Juraja Császku slúžia rôzne informačné zdroje od archívnych prameňov, novinových článkov, zoznamov jeho zbierkových predmetov pri výstavách alebo napríklad aj denník, do ktorého si istý debrecínsky zlatník zaznamenal zoznam zakúpených

vecí z arcibiskupovej zbierky. Okrem rekonštrukcie samotnej zbierky je nemenej zaujímavou aj história jej postupného vzniku. Zbierka pozostávala zo zbierky obrazov, zlatníckej zbierky, starožitností, zbierky textílií, numizmatickej zbierky, zbierky kníh a tlačí.

A SZLOVÁKIAI REFORMÁTUS KERESZTYÉN EGYHÁZ LITURGIKUS EMLÉKANYAGÁNAK KUTATÁSA 2002–2024

P. SZALAY Emőke¹

Survey of the Liturgical Memorabilia of the Reformed Christian Church in Slovakia 2002–2024

Reformed congregations preserve numerous previously unknown art treasures from the 16th to 18th centuries, including goldsmiths' work, pewterware, copperware, pottery, and textiles. The complete exploration of the memorabilia of Hungarian Reformed parishes in Slovakia was carried out by our research team between 2006 and 2015, with the support of Hungary's National Scientific Research Fund (OTKA). The inventory of objects surveyed in 268 congregations was published in 15 volumes as part of the series Repository of the Assets of the Hungarian Reformed Church.

Keywords: *research on Hungarian Reformed liturgical objects in Slovakia, church history, churches, goldsmithing, tinsmithing, pottery, textiles, bells, documents.*

Csikesz Sándor a Debreceni Egyetem teológiai professzor 1934-ben megszervezte az első országos református kiállítást. A korábbi értizedekben a református egyházművészet egyáltalán nem volt ismert, sőt az elterjedt vélekedés szerint református egyházművészetéről nem lehet beszélni. A kiállítás nagy visszhangot váltott ki, a figyelem kezdett a református egyházművészeti emlékekre irányulni.² A lendületet vett kutatásoknak azonban a 2. világháború véget vetett. 1945 után a kommunizmus uralta Kelet-Közép Európában megjelenő egyházellenesség mindenütt korlátozta vagy megszüntette a kutatások terebélyesedését.

A református egyházművészet jelentősége

Az egyházak tulajdonába évszázadok során számtalan műkincs került, ez a felbecsülhetetlen értékű és jelentős számú anyag kulturális múltunk emlékei, a magyar műkincsállomány kiemelkedően fontos és jelentős részét képezi. A képzőművészet és iparművészet minden ágát méltó emlékek képviselik, az egész magyar művészet nyomon követhető ezeken a tárgyakon.

Az egyházművészet fogalmának meghatározására Dávid Katalint idézzük. Szerinte az egyházművészet eredetileg tematikus osztályozást jelent, amely a mű tárgyára utal, ami nem célja az alkotásnak, csak eszköz a művész kezében egy gondolat megfogalmazására. Ha a katolikus oltárfelszerelést vagy a református úrasztali felszerelési tárgyakat nézzük, tematika alapján nem köthetők a valláshoz. Ezt bizonyítja az, hogy kiemelve a templomból sértetlenül elbírják a profán

¹ Habil. kandidátus, etnográfus-muzeológus, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei, Debrecen.

² Nem vállalkozunk a református egyházművészeti kutatások alaposabb áttekintésére, csupán az első kiemelkedő kutatókat említjük, lásd a textilművészetben Palotay Gertrúd, ötvösmunkák terén Mihalik József munkásságát.

világot. „Mégis joggal kötődnek a valláshoz, sőt legtiszteltebb művészi alkotásai a templomnak: ...A tanítás új értelmet adott a mindennapi tárgyaknak, szakrális jelentéssel ruházta fel őket, ezzel elkötelezte a templomnak. A szakralitás tehát az, ami meghatározza a mű igazi értelmét, egyúttal megjelöli a funkcióját, amit a dolgok megszentelésének neveznek.“³

A református egyház liturgikus felszereléséről az 1563–1567 között tartott Debrecen–Egervölgyi Zsinat a következőket fogalmazta meg: „Az Írás ívó esz-
közről vagy pohárról emlékezik. Tehát mindennémű edényeket, akár üveg, akár fa
vagy arany, ezüst és cserép legyenek vagy rézből vagy bármiféle ércből készültek el-
fogadjuk, csak a visszaélés, fényűzés, babona és botrány legyenek eltávoztatva.“⁴

Mivel nincsenek előírások, mindennapi használati tárgyak kerültek be a templomi felszerelések közé, ezért a református templomokban évszázados kincsek rejtőznek napjainkban is. A hívek olyan felszerelési tárgyakkal tisztelték meg egyházukat, templomukat, amelyeket szépnek, értékesnek és méltónak véltek. Így a kor szokásos abroszai, terítői díszítették az úr asztalát, díszes asztal-
műként használt poharakból, tányérokról szolgálták ki az úrvacsorát.

Legtöbb esetben nem különleges tárgyakról van szó, hanem olyanokról, amelyek készítésük idején saját koruk termékeiként magukon viselik az adott idő-
szak uralkodó művészeti stílusának nyomait. Így nem csupán liturgikus tárgyak, hanem mint az egyetemes műkincsállomány emlékanyagának meghatározó mennyiségű és minőségű alkotásai az iparművészeti és népművészeti kutatások szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel bírnak.

A gyülekezetek a szent edényeket, terítőket évszázadokon át, sok viszontag-
ság, háborús dúlások, pusztítások közepette megőrizték, és napjainkban is ra-
gaszkodnak hozzájuk, többnyire még egyházi múzeumoknak sem adják át szíve-
sen, feltárásuk tudományos szempontból kiemelkedően fontos.⁵

A felmérés elindulása

1991-ben széthullott a Szovjetunió, ez lehetővé tette a Magyar Református
Egyház számára, hogy segítségadási szándékkal forduljon az ott élő hittestvé-
reink felé. Megindult a segítségnyújtás lehetőségeinek keresése. Balassa Iván
néprajztudós és Benda Kálmán történettudós – mindketten az egyházi világi
tiszttségviselői voltak – azt javasolták, hogy szervezzen a Zsinat egy tudományost
kutatást megfelelő szakemberek bevonásával annak feltérképezésére, hogyan vé-
szelték át az ott élő református gyülekezetek a állam és rendszerváltozásokat. Az
1995-ben megkezdett kárpátaljai kutatásokat 1997-ben fejeztük be. Már ekkor
elhatároztuk, hogy folytatjuk a kutatást más határon túli területen, így 1998–
2001-ben a délvidéki református egyházak felmérése következett.

³ DÁVID, K. *Magyar egyházi gyűjtemények kincsei*. Budapest: Corvina, 1981, pp. 10–11.

⁴ KISS, Á. *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest: Magyaror-
szági Protestáns Egylet, 1881, pp. 152.

⁵ Szlovákiában Toranova, Eva számos református egyházi emléket ismertetett fontos munkái-
ban. Lásd: ónművességről *Cinárstvo na Slovensku*. Bratislava: Tatran, 1980. Ötvösmunkákat
lásd uő. *Zlatníctvo na Slovensku*. Bratislava: Tatran, 1983; úríhímzéseket uő. *Výšivky minulých
storočí*. Bratislava: Tatran, 1984.

A szlovákiai magyar reformátusok kutatása

2002-ben kezdtük meg a szlovákiai, felföldi református gyülekezetek emlékanyagának felmérését. Mivel Kárpátalja emlékanyagát már feltártuk, adódott, hogy ahhoz kapcsolódva keleten kezdjük a munkát a történelmileg kettévágott Ungi Egyházmegyében. Ekkor már kutatásunkat az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram alapkutatásnak minősítve szinte folyamatosan támogatásban részesítette.

OTKA kutatási támogatások

Felmérésünkhöz OTKA pályázati támogatást kaptunk, ez tette lehetővé a folyamatos munkát, melyek a következők voltak:

OTKA 37. 347.

Szlovákiai magyar református gyülekezetek tárgyi emlékeinek felmérése
2002–2006
Ungi és Zempléni Egyházmegye

OTKA 78. 247.

Szlovákiai magyar református gyülekezetek tárgyi emlékeinek felmérése
2008–2013
Abaúj–Tornai és Gömöri Egyházmegye

OTKA 109. 852.

Egyházi emlékek felmérése a Kárpát medencében 2014–2018
Barsi, Komáromi és Pozsonyi Egyházmegye

2007-ben Erdélyi Géza püspök úrhoz fordultunk, hogy szeretnénk folytatni a kutatást, mivel abban az évben nem volt OTKA pályázatunk. Így az egyház támogatásával végezhattük felmérő munkánkat.

Kutatásunk során 268 egyházközséget kerestünk fel, a gyülekezetek edényanyagát, felszerelési tárgyait, textilis emlékeit, iratanyagát leírtuk, lefényképeztük. A kutatócsoport tagjai Felhősné Csiszár Sarolta, Hegedűs Gyöngyi, Balla Terézia, P. Szalay Emőke néprajzkutatók, Sápy Szilvia egyházzenész, Szaszák Malvin református lelkész és Winter Erzsébet fényképész voltak.

A MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZAK JAVAINAK TÁRA

Szlovákiai Református Keresztyén Egyház

Már 1997-ben a kárpátaljai felmérés alapján kitűnt, hogy mind számban, mind minőségben kiemelkedő emlékanyagot sikerült megörökítenünk. Az eredményt látva Tenke Sándorral együtt gondolkozva 1998-ban megszületett az elhatározásunk, hogy kísérletet teszünk a felmérés teljességének megjelentetésére. A Magyar Református Egyházak Javainak Tára megindulásával 1999–2006 között hat kötetben közreadtuk a Kárpátaljai Református Egyház 105 egyházközségének emlékeit.⁶ Majd ezt követte egy kötetben a horvátországi – drávaszögi,

⁶ Magyar Református Egyház Javainak Tára I–V. KÁRPÁTALJAI REFORMÁTUS EGYHÁZ.

szlovéniai – muramelléki és a burgenlandi – felsőöri magyar református gyülekezetek emlékanyagának kiadása. Két kötetben közzétük az akkor még Szerbia–Montenegrói Református Keresztyén Egyház Bácskai és Bánáti Egyházmegyéinek klenódiúmain. ⁷

Természetes volt, hogy folytatni szerettük volna felméréseink bemutatását, amely 2006-ban kezdődött a Szlovákiai Ungi Egyházmegye közzétételével, majd 2015-ig 15 kötet megjelenése után vált teljessé.

A kötetek tartalmi sorrendje a következő:

Minden egyházmegye történetének ismertetés után abc sorrendben következnek az egyházközségek. Leírásuk rövid gyülekezettörténettel kezdődik. Az Ungi Egyházmegye történeti részének leírója Kiss Endre József könyvtáros után csatlakozott hozzánk B. Kovács István történész, régész, az Egyházművészeti Múzeum későbbi létrehozója. Szaszák Malvin és P. Szalay Emőke templom bemutatása után P. Szalay Emőke közölte az úrasztali edényeket és egyéb templomi felszereléseket. Felhősné Csizsár Sarolta feladata volt az úrasztali terítők és egyéb templomi textíliák leírása. A harangokat Hegedűs Gyöngyi ismertette. A könyvtár és iratanyag nyilvántartásba vételét Balla Terézia végezte. A tárgyak leírása a muzeológiai előírásoknak megfelelően történt. Kutatásunk során 16.000 a fénykép készült, amelyeket folyamatosan leltároztuk.

Megjelent kötetek:

IX. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház I. Ungi Egyházmegye (Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2006.

X. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház II. Zempléni Egyházmegye I. (Szerk.:P. Szalay Emőke) Debrecen 2007.

XI. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház III. Zempléni Egyházmegye II. Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2007.

XVIII. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház IV. Abaúj–Tornai Egyházmegye I. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2010.

XIX. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház V. Abaúj–Tornai Egyházmegye II. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2011.

XX. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház VI. Abaúj–Tornai Egyházmegye III. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Komárom 2012.

XXI. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház VII. Gömöri Egyházmegye I. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Komárom 2013.

XXII. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház VIII. Gömöri Egyházmegye II. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Komárom 2013.

XXIII. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház IX. Gömöri Református Egyházmegye III. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2013.

Budapest: Magyar Református Egyház Gyűjteményi Tanács, 1999–2004; VI. P. SZALAY, E. *Ónedények a kárpátaljai református gyülekezetekben*. Budapest: Magyar Református Egyház Gyűjteményi Tanács, 2004.

⁷ Magyar Református Egyház Javainak Tára VII. *Református Keresztyén Egyház. Szerbia–Montenegro*. Budapest: Magyar Református Egyház Gyűjteményi Tanács, 2005; VIII. *Horvátországi, Szlovéniai, Burgenlandi Egyház*. Budapest: Magyar Református Egyház Gyűjteményi Tanács, 2007; XII. P. SZALAY E. *Iparművészeti emlékek a drávaszegi, vajdasági, muramelléki és felső-őrségi magyar református gyülekezetekben*. Debrecen: Országos Református Gyűjteményi Tanács, 2007.

XXVII. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház X. Barsi Egyházmegye I. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2014.

XXVIII. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház XI. Barsi Egyházmegye II. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2015.

XXIX. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház XII. Komáromi Egyházmegye I. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2015.

XXX. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház XIII. Komáromi Egyházmegye II. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2015.

XXXI. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház XIV. Pozsonyi Egyházmegye I. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2015.

XXXII. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház XV. Pozsonyi Egyházmegye II. (Szerk.: P. Szalay Emőke) Debrecen 2015.

A kötetek megjelentetését a Magyar Református Egyház Zsinatának Gyűjtéményi Tanácsa mellett a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Bethlen Gábor Alap és a Szlovák Köztársaság Kormányhivatalának támogatása tette lehetővé.

Tudományos feldolgozás

A felmérések eredményének katalógusként történő közreadása mellett P. Szalay Emőke az ötvösség vonatkozásában megkezdte a tudományos feldolgozást is. Kiseb dolgozatok után⁸ a református egyházművészet áttekintése során említ számos felvidéki felszerelési tárgyat.⁹ Közlésre kerültek az egyházi használatban lévő cserépedények is.¹⁰

2017–2024 között a feltárt több mint 1000 gyülekezetben ismertté vált 15–17. századi ötvösművek formai típusok szerinti ismertetésébe belefoglalta a felföldi református gyülekezetekben feltárt összes magyarországi készítésű ezüst edényt is, számuk minden kötetnél külön kiemelésre került.

XXXVII. P. Szalay Emőke *„Az Írás ivóeszköztől beszél...” I. XV–XVII. századi gótikus és gótizáló kelyhek.* Debrecen 2017. 72 edényből 27 kehely
XXXVIII. P. Szalay Emőke: *„Az Írás ivóeszköztől beszél...” II. XVI–XVII. századi tölcséres poharak.* Debrecen 2018. 84 pohárból 10 db

XLII. P. Szalay Emőke: *„Az Írás ivóeszköztől beszél... III.” XVI–XVII. századi sima, cápás, gyapjas és talpaspoharak.* Debrecen 107 edényből 10 db

XLIII. P. Szalay Emőke: *„Vevé a kenyeret...” XV–XVIII. századi kenyérsztó tálak.* Debrecen 2019. 151 tálból 39 db

⁸ P. SZALAY, E. Egyházművészeti emlékek a Zempléni Református Egyházmegyében különös tekintettel a XVI–XVIII. századi ötvösmunkákra. In *Collegium Doctorum* VI. évf. pp. 230–240. uő. Adalékok a belapátfalvi gyár történetéhez a gömöri református úrasztali korszók tükrében. *Gömörország* 2010. december, Murányi edények a gömöri református templomokban. *Gömörország* 2011. nyár, pp. 50–52.

⁹ P. SZALAY, E. *Református egyházművészet.* Magyar Református Egyház Javainak Tára. XLV. Budapest: Magyar Református Egyház Gyűjtéményi Tanácsa, 2012. Szószékek, Mózesszékek, úrasztalák, keresztelő medencék, úrvacsorai állványok, templomajtó, perselyek, egyházládák, úrvacsorai és keresztelőedények passim.

¹⁰ P. SZALAY, E. *„...mindennemű edényeket, akár...cserép legyenek... elfogadjuk.”* Magyar Református Egyház Javainak Tára. XLV. Debrecen: Magyar Református Egyház Gyűjtéményi Tanácsa, 2019.

XLV. P. Szalay Emőke: *Úrvacsorai ezüst boroskannák. XVI–XIX. század.* Debrecen 2020. 57 kannából 11 db

XLVI. P. Szalay Emőke: *A keresztség sákramentuma. XVI–XX. századi keresztelődények.* Debrecen 2020. 75 edényből 33 db keresztelő tál és kancsó

XLVII. P. Szalay Emőke: „*Az Írás ivóeszközökről beszél..*”. IV. XVI–XVII. századi kelyhek. Debrecen 2024. 100 edényből 14 db

A bemutatás során nagyobb számú emlékanyagot kíséreltünk meg a komáromi ötvösökhöz kapcsolni. Ugyancsak több kassai ötvösmű mesterét sikerült meghatározni. Az emlékanyag számszerű jelentősége mellett minőségileg is kiemelkedő műkincseket találtunk. A kassai gyülekezetben I. Rákóczi György fejedelem adománya két ezüst kanna és egy tál. Szomotoron őrzik Kecskeméti Ötvös Péter egyik kenyérszító tálját, a gyülekezet szőlőfő serlegét pedig Sárospatakon.

Az ismertté vált emlékanyag alapján kitűnt, hogy az Abaúj–Tornai Református Egyházmegye templomai őriznek legnagyobb számban jelentős művészettörténeti értékkel bíró ezüstművet, 144 kelyhet, poharat, tálát, kannát és keresztelőkészletet, melyek néhány 18. századi tálát és 19–20. századi bortartó kannát és keresztelődényt kivéve 16–17. századi emlékek.

Különös figyelmet érdemel az ónedényállomány, hiszen a Kassán és Eperjesen működő ónkannagyártó céhek mesterei látták el az alföldi gyülekezeteket a 17–18. században úrvacsorai boroskannákkal. A kárpátaljai emlékanyag ismertetése során az ott feltárt ónedény állományban 87 felföldi kannát és tálát sikerült beazonosítani készítőhely szempontjából, e szám a

közel 200 kanna és tál csaknem felét teszi ki.

Jelen ismertetésünkben nem foglalkozunk a liturgikus textiliákkal, a templomi berendezésekkel, egyéb felszerelési tárgyakkal.

Fényképkiallítások

Kárpátaljai megrendítő élményeink hatására készültek 1997–1998-ban az első fényképkiallításaink, amelyeket figyelemfelhívónak szántunk. Ezen kiállításokból született meg az az elképzelésünk, hogy a Magyar Református Egyház Doktorai Kollégiuma évente megtartott konferenciáinak tiszteletére – mintegy munkánkat is bemutatva – kiállításokkal jelenjünk meg. Ezek a fotókiállítások később folyamatosan helyet kaptak múzeumokban, kiállítóhelyeken, templomokban, számos külső helyszínen, így széles körben felhívták az érdeklődők, látogatók figyelmét templomaink szépségeire. Kiallításaink elkészítését legtöbbször a Doktorok Kollégiuma támogatása tette lehetővé.

Winter Erzsébet fotóiból:

2002 – Ungi templomok

2003 – Bodrogszentés temploma

2008 – Gömöri festett mennyezetkazetták

2010 – Gömöri templomok.

Sajnálatos módon szomorú emlékeink a Gömöri Egyházmegyéből is vannak. Itt láttunk először megsemmisült vagy eltűnés előtt álló templomokat, aminek nem háborús pusztítás volt az oka, mint a Délvidéken, Drávaszögben a délszláv háború következményeként, hanem a gyülekezet elnéptelenedése.

„Múltunkban van a jövő gyökere ... jogunk van tehát ismerni és kötelességünk ismertetni ennek a múltnak emlékeit.”

Posta Béla

Výskum liturgických pamäťových materiálov slovenskej kresťanskej reformovanej cirkvi v rokoch 2002–2024

Vďaka kalvínskym cirkevným zborom sa zachovalo viacero dodnes neznámych artefaktov zo 16. –18. storočia, ako napríklad zlatnícke práce, cínové a medené nádoby, keramika a textilie. Výskum artefaktov kalvínskych cirkevných zborov na Slovensku bol realizovaný v rámci maďarského projektu Celoštátny výskumný program (OTKA Országos Tudományos Kutatási Alapprogram) v období rokov 2002–2015. Naša výskumná skupina navštívila 268 cirkevných zborov a spracované artefakty boli opísané v pätnástich zväzkoch edície Inventár kultúrnych hodnôt Maďarskej reformovanej cirkvi (Magyar Református Egyház Javainak Tára).

**Recenzie, anotácie – Review – Kritik – Könyvszemle –
Reconzje i omówienia**

TĚŠÍNSKA LOMIČKOVÁ, Radka.
Mluvit mlčky. Znaková řeč ve středověkých kláštorech. Praha : Karolinum,
2023. 244 s.

ISBN 978-80-246-5728-8.

Znaková řeč sa v stredovekých kláštoroch používala už od 10. storočia a rehoľníci ju zaviedli nie preto, aby úplne nahradili řeč, ale aby si ňou umožnili komunikáciu na miestach, kde bolo nutné zachovávať ticho. Znakry sa teda vyvinuli z potreby ticha, keďže súčasťou samotného mníšskeho života bolo tzv. silencium. Už od najranejších nariadení mníšskeho života zo 4. storočia sa zachovali pokyny na zachovávanie mlčania vonkajšieho, teda mlčania na konkrétnych miestach, či v konkrétnych časoch. Požiadavky mlčania sa však vzhľadom na potrebu komunikácie postupne ukázali ako kontraproduktívne. A tak sa na prelome 9. a 10. storočia začali vyvíjať znakry, ktoré mali umožniť predávanie jednoduchých správ, aby vnútorné ticho mníchov nebolo narúšané nejakým zvukovým prejavom.

Samotná publikácia je rozdelená do piatich hlavných kapitol. Prvá z nich sa zaoberá mlčaním v mníšskej tradícii. Predstavuje nám formy vnútorného a vonkajšieho mlčania v živote jednotlivých kláštorov. Druhá kapitola je najobsiahlejšou a zaoberá sa dejinami znakovkej řeči. Opisuje gestá a znakry mimo mníšskeho sveta a zároveň aj viditeľné znakry u prvých mníchov. Okrem toho prináša informácie o šírení znakov u čiernych mníchov v 11. – 15. storočí. Následne sa v kapitole dočítame o šírení týchto znakov u cistercitov a aj u rehoľných kanonikov, ďalej u gilbertínov a kartuziánov.

Tretia kapitola prináša katalógy znakov, ktoré sa zachovali a boli prezentované novicom, ktorí sa rozhodli vstúpiť do kláštora. Zo zachovaných katalógov sú prezentované benediktínske, cistercitské a následne katalógy ostatných rehoľných rádov. Aj štvrtá z kapitol sa zaoberá katalógmi, resp. ich jednotlivými znakmi – znakmi pre jedlo, pre Božiu službu, pre osoby, pre odev a pracovné veci. Posledná z kapitol predstavuje spôsob tvorenia jednotlivých znakov, ich druhy a ich syntax.

Samotná monografia je veľmi zaujímavou publikáciou. Vykresľuje dejiny znakovkej řeči od 10. do 15. storočia, ktorá patrí k fenoménu dejín mníšskeho života. Pre pochopenie niektorých stredovekých súvislostí autorka hľadala paralely aj u súčasných trapistov, u ktorých sa znaková řeč používa, ale po druhom vatikánskom koncile už nie je vyžadovaná.

Monika Bizoňová

MIHALIK, Béla Vilmos. *The Ever-Reviving Phoenix: Jesuits in Hungary.*
Leiden/Boston : Brill Academic Pub,
2024. 140 p.

ISBN 978-90-04-46279-3.

Viac ako 450 rokov boli jezuiti v Uhorsku nútení opakovane obnoviť svoju činnosť v dôsledku vojen, povstaní a iných politických konfliktov. Spoločnosť Ježišova sa prvýkrát usadila v Uhorsku v roku 1561. Napriek rôznym ťažkostiam bola v rámci Rakúskej provincie v Uhorsku vytvorená sieť jezuitských kolégií a misii a možno tvrdiť, že obdobie 18. storočia sa dá považovať za obdobie ich kultúrneho a vedeckého rozkvetu. Ich zrušenie v roku 1773 prerušil

lo tento sľubný vývin na osemdesiat rokov. Po ich návrate do Uhorska v roku 1853 hľadali jezuiti nové spôsoby apoštolskej práce. Samostatná jezuitská provincia vznikla v roku 1909 a počas obdobia totality bola nútená rozdeliť sa na dve časti, teda na jezuitov v exile a na tých, ktorí ostali v Maďarsku. Situácia sa zmenila v roku 1990, keď sa obe časti jezuitov spojili.

Samotná publikácia je zaujímavým dielom, nakoľko nám predstavuje pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Uhorsku od ich počiatku od roku 1561. Rozdelená je do ôsmich hlavných kapitol, z ktorých prvou je úvod do danej problematiky. Následne v druhej kapitole *Difficult Beginning (1561-1607)* sa autor venuje zložitému obdobiu ich pôsobenia v Uhorsku v danom období, samotnému Mikulášovi Oláhovi a ich fundáciám v Kláštore pod Znievom a v Šali. Tretia kapitola s názvom *The Age of Heroes (1607-1683)* predstavuje ich pôsobenie v tomto časovom úseku, Petrovi Pázmányovi, pôsobeniu na uhorsko-osmanskom území a tiež v Sedmohradsku. Následná, štvrtá kapitola nesie názov *A Century of Growth (1683-1773)* a popisuje ich rozšírenie do celého Uhorska, rôzne vedecké a školské aktivity a taktiež aj rôzne misie uhorských jezuitov v Latinskej Amerike.

Piata kapitola s názvom *Return to Hungary (1853-1909)* predstavuje pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Uhorsku, jej misie a systém školstva a taktiež naplnenie veľkého sna jezuitov, a to vytvorenia ich vlastnej provincie. Následne sa šiesta kapitola s názvom *The Independent Province (1909-1950)* venuje vzniku samostatnej provincie a jej fungovaniu počas svetových vojen a tiež maďarským jezuitom, ktorí pôsobili v Číne. Posledná kapitola *Together in Dispersion (1950-1990)* predstavuje obdobie perzekúcie jezuitov v Maďarsku, ich rozdelenie na dve časti, teda tých, ktorí pôsobili v zahraničí a tých, ktorí ostali v Maďarsku a tiež ich následné spojenie.

Autor tejto publikácie tak predstavil svoj niekoľkoročný výskum k pôsobeniu je-

zuitov na vybranom území a vo vybranom období. Vychádzal z množstva archívnych prameňov domácej, ale aj zahraničnej proveniencie. Samotnú publikáciu môžeme hodnotiť ako skvelý počín k lepšiemu poznaniu pôsobenia Spoločnosti Ježišovej v strednej Európe.

Monika Bizoňová

BERNÁT, Libor (ed.). *Katalóg členov Spoločnosti Ježišovej v Trenčíne v rokoch 1645 – 1773 I. Bratislava : Varínska tlačiareň, 2022.*

ISBN 978-80-570-4371-3.

BERNÁT, Libor (ed.). *Katalóg členov Spoločnosti Ježišovej v Trenčíne v rokoch 1645 – 1773 II. Bratislava : Varínska tlačiareň, 2022.*

ISBN 978-80-570-4372-0.

Libor Bernát sa dlhodobo zaoberá cirkevnými, politickými dejinami, dejinami školstva a pedagogiky, pričom sa bližšie orientuje na obdobie 16. a 17. storočia. Autor publikácií *Jezuitské gymnázium v Trenčíne a jeho žiaci, Noviciát frátrov Spoločnosti Ježišovej v Trenčíne v rokoch 1655 – 1773* či *Životopisný slovník pedagógov jezuitského gymnázia v Trenčíne v rokoch 1649 – 1773* sa v súčasnosti snaží o podrobné zmapovanie biografí jezuitov v trenčianskom rehoľnom dome, čo dokazuje aj vydaním v poradí štvrtej monografie, venujúcej sa danej problematike, a to *Katalógom členov Spoločnosti Ježišovej v Trenčíne v rokoch 1645 – 1773* v dvoch častiach.

Trenčín sa stal významným centrom náboženského, vzdelanostného a kultúrneho života, ktoré ovplyvnili rôzne historické okolnosti. Ako jediné slobodné kráľovské mesto v regióne zohrával dôležitú úlohu v rámci reformácie, pričom bol baštou luteranizmu v Uhorsku. Mesto hostilo významných superintendentov a jeho luteránska škola vynikala kvalitnými pedagógmi. Trenčín tiež poskytol útočisko českým a moravským exulantom po

vydaní Obnoveného krajinského zriadenia, čím sa stal miestom šírenia náboženského i kultúrneho dedičstva. Popri luteránoch tu žili aj anabaptisti, ktorých komunity v okolí Trenčína chránili miestni zemepáni. Mesto sa stalo domovom aj pre židovskú menšinu, ktorá sa posilnila po príchode utečencov z Moravy. Trenčín bol tak miestom, kde vedľa seba koexistovali rôzne náboženské skupiny, každá so svojimi špecifikami a prínosom.

Po tridentskom koncile sa katolícka cirkev, podporovaná Habsburgovcami, snažila obnoviť svoje postavenie. Významnú úlohu v tomto procese zohrávali jezuiti, ktorí v Trenčíne založili rehoľný dom a podieľali sa na náboženskej rekatolizácii. „Do Uhorska sa dostali jezuiti až v roku 1561 na pozvanie arcibiskupa M. Oláha do Trnavy a začali s výstavbou kolégia.“ (s. 21). Ich pôsobenie zahŕňalo vzdelávaciu, pastoračnú a misijnú činnosť, čím prispeli k formovaniu miestnej spoločnosti. Hoci jezuiti čelili početným výzvam, ich práca mala dlhodobý vplyv na obnovu katolíckeho života v regióne. Táto stručná rekapitulácia dejín ukazuje rozmanitosť a dynamiku náboženského života v Trenčíne, ktorý ovplyvnili nielen reformácia a protireformácia, ale aj súžitie a interakcia rôznych vierovyznaní.

Autor v publikácii predstavil misiu jezuitov v Uhorsku, jej povýšenie na rezidenciu v roku 1649, gymnázium, následne kolégium v rokoch 1653 – 1714, pričom sa bližšie zameril na budovu kolégia, noviciát, Mariánsku kongregáciu, reštaurovanie a prebudovanie kolégia a jeho ďalší vývoj. Na prvú logicky nadväzuje druhá kapitola *Kolégium v rokoch 1714 – 1773*, kde je už podrobnejšie opísaná vnútromisijná činnosť a potlačanie luteránskych zborov, záporné misie, knižnica kolégia a jeho ďalší vývoj, Skalka, ale aj kalvária. V závere autor zhodnotil činnosť Spoločnosti Ježišovej v Trenčíne, kde nezabudol vyzdvihnúť jej popredných predstaviteľov.

Pred prepisom samotného prameňa – *Katalógu členov Spoločnosti Ježišovej v Trenčíne v rokoch 1645 – 1773* sa na-

chádza kapitola venovaná poznámkam ku transkripcii, ale aj k štruktúre biografickej glosy.

Prameň je v závere doplnený o súhrnný počet jezuitov v Trenčíne v jednotlivých rokoch, slovník použitých termínov a zoznam rehoľných domov Spoločnosti Ježišovej, kde pôsobili uvedení jezuiti. Pri písaní boli využité pramene, ako rukopisy a matriky. Monografia je obohatená obrázkami, grafmi a tabuľkami, ktorých zoznam sa netradične uvádza už pred úvodom.

Kludia Sokolová

KÓNYOVÁ, Annamária (ed.). *Zlomové udalosti v dejinách strednej Európy v ranom novoveku*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2023. ISBN 978-80-555-3249-3.

Dňa 21. novembra 2023 sa na pôde Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove konala pod záštitou Inštitútu histórie vedecká konferencia „Významné medzníky v dejinách strednej Európy v ranom novoveku“. Prezentované boli príspevky z vojenských, politických, spoločenských i kultúrnych dejín. Sumárom odprezentovaných referátov je zostavený zborník *Zlomové udalosti v dejinách strednej Európy v ranom novoveku*. Editorkou publikácie je riaditeľka Inštitútu histórie FF PU v Prešove Annamária Kónyová, recenzentmi sú Jozef Badurik z FF Univerzity Komenského v Bratislave a Klára Papp z Univerzity v Debrecíne.

Ako spomína editorka v úvode, jednotlivé štúdie zborníka poukazujú na historické udalosti, ktoré viac alebo menej zásadným spôsobom ovplyvnili dejinný vývin stredoeurópskeho priestoru v ranom novoveku, ale venujú sa aj osobnostiam, ktoré za nimi stáli, či už ide o panovníkov, mysliteľov, vojenských veliteľov či obyčajných ľudí – práve tí menili chod dejín.

Štúdie sú rozdelené do troch hlavných tematických okruhov, a sice *Významné vojenské a politické udalosti, Náboženský*

vývin strednej Európy a Osobnosti a ich vplyv na dejiny strednej Európy v ranom novoveku.

Prvý blok otvoril tradíciu bitky pri Moháči podľa humanistickej historiografie Imrich Nagy, v zborníku nasleduje štúdia Buraka Akina z Miškolca, pôvodom z Turecka, ktorý sa v štúdiu *Az Oszmán források narrációja a Mohácsi csatáról* taktiež pozrel na bitku pri Moháči, avšak podľa zachovaných osmanských prameňov. Judit Balogh sa venovala Sedmohradskému kniežatstvu v ranom novoveku v Európe, Petr Vorel sa zameril na to, čo nám Vilém Slavata zatajil vo svojich pamätiach, alebo na iné súvislosti pražskej defenestrácie v roku 1618. Problematike protihabsburských povstaní v Uhorsku sa Peter Kónya venuje nielen štúdiu v zborníku, ale aj vo svojom dlhoročnom výskume.

Referáty týkajúce sa náboženského vývinu strednej Európy sú obsiahnuté v druhom tematickom okruhu zborníka. Sekcia obsahuje štúdie *Fenomén druhej reformácie v strednej Európe v 16. – 17. storočí – komparácia Annamárie Kónyovej, Tridentný koncil a jeho odraz v strednej Európe* Moniky Bizoňovej, *Mukačevský biskup Juraj Gabriel Blažovský (1705 – 1742) a jeho miesto v dejinách mukačevskej eparchie Petra Šturáka, Tolerančný patent vo svetle zápisníckych vizitácií Lucii Šteflovej a Vplyv uhorských palatínov v procese reformácie a rekatolizácie* Klaudii Sokolovej.

Posledný blok je tvorený príspevkami o osobnostiach a ich vplyve na dejiny strednej Európy v ranom novoveku. Okruh otvára Andrea Ferencová rolou poľskej princeznej Izabely Jagelovskej počas uhorsko-osmanských bojov. Osvietenským absolutizmom a jeho dôsledkom na spoločenský, národnostný a kultúrny vývin v Uhorsku sa zaoberal Ivan Mrva, Jánovi Amosovi Komenskému a jeho podnetom pre rozvoj školstva a pedagogiky v ranom novoveku a vybraným príkladom z dnešného územia Slovenska sa venoval Eduard Lukáč. Zborník uzatvára štúdiu

Martin Javor, ktorý opísal *Slobodomurársky patent Jozefa II. z roku 1785 a jeho vplyv na dejiny hnutia v 18. storočí.*

Štrnástimi príspevkami autori predstavili obdobie raného novoveku ako významný predel medzi „starým stredovekým svetom temnoty a obdobím nastupujúcej moderny“, ako uvádza v úvode Annamária Kónyová, editorka zborníka. Striedanie vojen, epidémií, hladomorov, ale aj nových reformačných učení či myšlienkových hnutí, zavádzanie technológií, zmena v spôsoboch hospodárenia a výroby, nahrádzanie stredovekej stavovskej monarchie absolutistickými monarchiami až osvieteným absolutizmom a výtoky buržoázných revolúcií tvorili ústrednú tému celého zborníka.

Klaudia Sokolová

HALAMA, Ota (eds.). František M. Bartoš Amedeo Molnár Rozvaha mužů středu korespondence 1944 – 1972.

**Praha : Kalich, 2023. 253 s.
ISBN 978-80-7017-322-0.**

Český cirkevný historik, vysokoškolský pedagóg na katedre cirkevných dejín Evanjelickej teologickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe spracoval korespondenciu svojich predchodcov profesorov Františka Michálka Bartoša a takmer o 35 rokov mladšieho jeho nástupcu Amedeo Molnára.

Stručný úvod napísal František Šmahel, ktorý už v prvej vete ocenil význam korespondencie, ktorú dnes nahrádzajú stručné e-maily s odkazmi, otázkami či prosbami.

Ide o mnohoročnú korespondenciu dvoch učencov, profesorov cirkevných dejín, historikov, učiteľa a žiaka. Molnár nadväzoval na Bartošove texty a využíval ich vo svojej tvorbe. Recenzoval tiež Bartošove diela ako v domácich, tak i zahraničných vedeckých časopisoch. Spolu podnikli bádateľskú cestu do archívu v Herrnhute. Bartoš udržiaval priateľské styky s tamoj-

ším riaditeľom Josephom Theodorom Müllerom (*1854 – †1954). V korešpondencii však o ich bádateľskej ceste nie sú zmienky. Ide o výrazné, špecifické, ale v niektorých oblastiach odlišné osoby.

František Michálek Bartoš (*1889 – †1972) študoval zemepis a históriu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Prahe, kde patril k najmladšej generácii žiakov Jaroslava Golla. K jeho profesorom patrili tiež Kamil Krofta a najmä Václav Novotný. V štúdiách pokračoval vo Freiburgu im Breisgau u profesora Heinricha Finkeho. Neúspešne sa dvakrát snažil habilitovať na svojej alma mater, kde jeho docentúre zabránil najmä profsor Josef Pekař. František Michálek Bartoš ešte v roku 1918 konvertoval z rímskokatolíckej viery a počiatkom roku 1919 bol prijatý do Českobratrskej cirkvi evanjelickej. V roku 1922 sa habilitoval na Husovu československú evanjelickú teologickú fakultu, kde bol od roku 1931 mimoriadnym a od roku 1937 riadnym profesorom. Pôsobil tu až do odchodu do dôchodku v roku 1960. Medzitým ešte v roku 1948 ovplyvnený myšlienkami sociálnej demokracie vstúpil do Komunistickej strany Československa, z ktorej vystúpil v roku 1950. V roku 1956 mu Československá akadémia vied udelila titul doktora historických vied.

Amedeo Molnár (*1923 – †1990) po maturite absolvoval v rokoch 1942 – 1945 teologický kurz organizovaný synodnou radou Českobratrskej cirkvi evanjelickej. Potom nastúpil na dráhu duchovného Jednoty bratskej. V roku 1945 študoval na Husovej československej evanjelickej teologickej fakulte a súčasne študoval na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe. V roku 1948 obhájil doktorskú prácu na svojej alma mater a v tom istom roku získal tiež doktorát na teologickej fakulte v Štrasburgu. O rok neskôr sa už habilitoval na odbor cirkevných dejín. V rokoch 1957 – 1961 pôsobil ako tajomník komisie pre vydávanie Husových spisov pri Ústave pre českú literatúru pri Československej akadémii vied. Po odchode

Františka Michálka Bartoša zaujal miesto profesora cirkevných dejín a dejín dogmatiky až do smrti 31. januára 1990. Súčasne prednášal tiež na Facoltà Valdese di Teologia v Ríme.

Po monografii českého cirkevného historika Jaroslava Hrdličku *Historik František Michálek Bartoš* (Praha: L. Marek pro Univerzitu Karlovu v Prahe – Husitskou teologickou fakultu, 2023) vychádza ďalšia práca o F. M. Bartošovi a A. Molnárovi vo svetle ich vzájomnej korešpondencie. Už v spomenutej Hrdličkovej práci bola použitá časť korešpondencie.

Korešpondencia sa zachovala na dvoch miestach. Bartošove listy sú uložené v Knížnici F. M. Bartoša pri katedre cirkevných dejín Evanjelickej teologickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe a listy A. Molnára sú vo fonde F. M. Bartoš v Archíve Národného múzea v Prahe (škafka č. 7, inv. č. 594). Nevieme ale, či je korešpondencia kompletná, resp. koľko listov sa nezachovalo.

Autor začal s edíciou asi pred 20 rokmi, keď prepísal Bartošove listy a venoval ich profesorke Neomi Rejchrtovej. Potom pokračoval prepisom Molnárových listov a vytvoril tak tento súbor.

List začína dátumom, po ktorom nasleduje prepis listu. Korešpondencia je spracovaná chronologicky a rozdelená po dekádoch.

Korešpondencia začína 40. rokmi, resp. listom Amedea Molnára Františkovi Michálkovi Bartošovi zo 6. októbra 1944. Molnár mu odovzdal knihu *Beneficio* a súčasne ho žiadal o radu. Z listu vyplýva, že ho Bartoš povzbudzoval v bádateľskej práci. Aj v neskorších listoch (3. 7. 1697) žiada Molnár podnety k bádaniu.

Bartoš oslovoval Molnára „Vážený pane kolego“, „Milý pane kolego“, „Milý bratře a kolego“ a od konca 60. rokov „Drahý Amedeo“, „Milý Amedeo“, „Milý přítel“, ale vykal mu. Podpisoval sa F. M. Bartoš alebo FMB.

Naopak Molnár oslovoval Bartoša vždy veľmi úctivo „Vážený bratře profesore“,

„Vážení a milý bratře profesore“, „Vážení a drahý bratře profesore“, „Milý pane profesore“, „Drahý pane profesore“ atď. Podpisoval sa ako Amedeo Molnár alebo Amedeo M. Niektoré listy podpisovala tiež manželka Amedea Molnára, rodená Harantová (*1927 – †2018), teologička Marie Molnárová, podpisujúca sa ako M. M., Marie Molnárová alebo M. a A. Molnárovi.

Jeden list (z 18. 3. 1966) adresoval Bartoš Molnárovej manželke Marii, keď sa Molnár liečil a ponúkal jej výpomoc a utešoval ju. Oslovil ju „vážená pani vikárko“. Bartoš bol prítomný tiež na ich sobášii v kostole u Michala v Jirchářích 7. októbra 1950.

O dcére Molnárovcov „Marienke“ (*1964) sú zmienky v listoch obidvoch osobností, z ktorých vyplýva, že Bartoš si ju obľúbil. V liste z 16. 11. 1968 mu dokonca Molnár poslal jej fotografiu. Len v niektorých listoch sú pripísaní tiež iné osobnosti, ako napr. teológ, redaktor a asistent na fakulte Dušan Čapek (list z 6. 5. 1961).

Väčšina korešpondencie, ktorú posielal F. M. Bartoš, bola posielaná z Prahy. Bartoš opúšťal Prahu zriedkavo, napr. keď cestoval za manželkou kvôli liečbe do Mariánskych Lázní alebo na konvokáciu do Tábora.

Naproti tomu A. Molnár posielal svoju korešpondenciu z rôznych miest v Čechách, napr. Albrechtice v Jizerských horách, Bílý Potok (pri Liberci), sanatórium v Dobříšii, Hronov, kde sa liečil, Litoměřice, ale tiež v zahraničí Bad Tabarz (Durýnsko), Paríž, z Francúzska Paríž, Štrasburg, najmä však z Talianska Rím, Turín a z Torre Pellice, kde žila jeho milovaná matka Anita Selli, atď. Zriedkavo sa stávalo, že mu Bartošovi odpovedal neskôr, po príchode z cudziny, ospravedlňujúc sa „nemohl jsme Vám poslat ani pozdravný lístek: nebylo peněz na známku“ (list zo 17. 8. 1963).

V korešpondencii sa objavujú tiež mnohí zahraniční historici zvučných mien ako napr. kanadský profesor v Torone Pe-

ter Brock, Američania Frederick Gotthold Heymann, Howard Kaminsky, Matthew Spinka a ďalší. Ale tiež sú tu spomenutí historici ako východonemeckí historik Ernes Werner, či poľská mediavelistička Eva Maleczyńska, prezívaná „poľský Macek“.

Pomerne veľa miesta je venovaná belgickému benediktínovi, cirkevnému historikovi a husitológovi Paulovi De Vooght (*1900 – †1983) a jeho dielu o Jánovi Husovi.¹

De Vooght pôsobil ako novicmajster v Břevnovskom kláštore, osvojil si český jazyk a zaoberal sa osobou reformátora Jána Husa. Osobne sa s Bartošom spoznali už v roku 1964 a viedli polemiku o Husovi.

De Vooght poslal exemplár svojho diela F. M. Bartošovi, ktorý to komentoval slovami „mile mě překvapil“ (list 2. 12. 1969). Ich ďalšie kontakty boli obmedzované štátnou mocou, keď napr. De Vooghtovi nebol povolený v roku 1970 vstup do krajiny na IV. Symposium Hussian Pragense. Molnár v spore o Husa stál na pozíciách Bartoša a v liste z 26. 1. 1966 mu napísal: „Máte pravdu ve všem, co se Husa týká, ano i v tom, co vytykáte de Vooghtovi ...“

Samozrejme často sa v korešpondencii objavovali českí historici ako Jiří Kejř, Jana Nechutová, Pavel Spunar, Anežka Schmidtová-Vidmanová, Josef Tříška, František Šmahel atď.

V niektorých listoch sa dozvedáme o Československej historickej spoločnosti, jej zasadnutiach. A. Molnár napr. kriticky reflektuje zasadnutie vedené akademikom Mackom ako formálne, úradnícke, s dopredu stanovenou kandidátkou (list z 24. 1. 1961). Taktiež sa nevyhli ani kontroverznej osobe ministra a historika Zdeňka Nejedlého, Bartošov „učenecky a politický antipod“ (F. Šmahel Úvod, s. 15). Pritom je zaujímavé, že v korešpondencii sa o ňom vyjadruje decentnejšie ako už v spomenutom diele *Vzpomínky husitského pracovníka*.

Časté zmienky sú o kolegoch z fakulty „kryptoliberalovi“ systematickému teo-

¹ Porovnaj tiež BARTOŠ, F. M. *Vzpomínky husitského pracovníka*. Praha: Kalich, 1972, s. 118 a nasl.

lógovi Luďkovi Brožovi, systematickému a sociálnemu teológovi Františkovi Mrázkovi Dobiášovi, starozákonníkovi Janovi Hellerovi, dekanovi fakulty a systematickému teológovi Josefovi Luklovi Hromádkovi, bultmanovcovi Štěpánovi Milanovi Pavlincovi, cirkevnému historikovi Rudolfovi Řičanovi atď.

Z korešpondencie sa dozvedáme tiež o priam enormnej snahe Bartoša získať Molnára na fakultu, aby zaujal miesto po ňom. Narážalo to na problémy s ministerstvom kultúry, pod ktoré fakulta patrila. Nakoniec ale Bartošova snaha slávila úspech a A. Molnár mu ďakoval slovami: „Od dnešného dne jsem znovu řádným členem fakulty a vděčně přitom vzpomínám všeho, co jste pro tento můj přechod ve své laskavosti vykonal. V Ústavu literatury se se mnou pěkně rozloučil Mukařovský ...“ (list z 1. 2. 1961).

V korešpondencii sa objavujú tiež hodnotiace súdy o odbornej literatúre. Tak hodnotí napr. knihu Branislava Varsika *Husitské revolučné hnutie a Slovenko* ako „dost důkladnou práci ... soustředěnou hlavně na vylíčení husitských posádek ve slovenských městech a na hradě Likavě a Lednici“ (list 7. 2. 1966).

Molnár sa v listoch obracal na Bartoša s prosbou o radu, vyjadrenie k odborným otázkam. Napr. keď rozpracovával koncepciu „prvej“ a „druhej“ reformácie (list z 19. 11. 1963), pri vyhľadávaní literatúry atď. Molnár mu píše o svojej odbornej práci, pripravovaných článkoch, publikáciách, prednáškach.

Zaujímavé podrobnosti sa z korešpondencie dozvedáme o spomienkovej knihe F. M. Bartoša *Vzpomínky husitského pracovníka*, ktoré vyšli dva roky pred jeho smrťou. Je to autobiografia jeho života a badania. Bartoš za obetavú prácu pre vydanie

a spracovanie registra Molnárovi v doslove poďakoval. Hoci ich korešpondencia je rozsiahla, v spomienkach sa okrem už uvedenej poznámky o Molnárovi vôbec nezmieňuje.

Časť korešpondencie sa venuje redakčnej činnosti Molnára a príspevkom Bartoša v periodikách ako *Communio viatorum*, *Kostnické Jiskry*, *Náboženská revue* a iné. S Bartošom konzultoval kontroverzný článok systematického teológa Zdeňka Trtíka (*1914 – †1983) Československej cirkvi v *Kostnických jiskrách*. Trtík v ňom zastával iné postoje ako bolo oficiálne stanovisko patriarchu Miroslava Nováka (1960 – 1991) a vedenia cirkvi, predovšetkým biskupov.

Ostatné názory boli umlčované. Molnár sa obával ostrej polemiky. Bartoš to označoval za „trtikovštinu“ a samotného Trtíka za „človíčka“,² kriticky zdôrazňujúc: „Jen ať si pochováva svou církev. Věřím v ni více než on. Zhlédl se v Hromádkovi a sní o tom, že bude ve své církvi něčím podobným“ (list z 23. 1. 1970). Trtíkova snaha orientovať cirkev biblicko-teologickým smerom,³ tiež k husitizmu, sa však ukázala jako životoschopnejšia a cirkev použila oficiálne označenie „Československa církev husitská“.

V poslednej fáze korešpondencie sa častejšie objavujú už zmienky privátneho charakteru. Bartoš sa zdôveroval Molnárovi s problémami so zdravotným stavom manželky, ktorý ťažko niesol a o pokusoch ju upokojiť pri veľkom rozrušení (list 27. 12. 1968). Podrobne mu opisoval, ako ním otriasla jej smrť. Súčasne s tým naliehal na neho, aby dodržiaval životosprávu a vzdal sa návštev v zahraničí (list 28. 2. 1968). V ich vzájomnej korešpondencii je zdravotná otázka dosť frekventovaná.

Naopak sa vyhýbali komentovaniu politických udalostí v roku 1968, takmer ich

² Bartošovi bol milejší konzervatívny prúd, ktorého reprezentantom bol profesor pre vierouku a etiku Alois Spisar (*1874 – †1955), ktorého osobne poznal počas pedagogického pôsobenia na fakulte.

³ Počiatok normalizačného obdobia a stretu týchto dvoch koncepcií pozri HRDLIČKA, J. *Patriarcha dr. Miroslav Novák: život mezi svastikou a rudou hvězdou*. Brno: L. Marek, 2010, s. 212 – 213.

nereflektovali. Koncentrovali svoju pozornosť na odborné otázky a vydanie Bartošovho diela *Vzpomínky husitského pracovníka*.

Posledný list je od Molnára z 3. marca 1972, pred Molnárovým odchodom do Ríma. Bartoš do posledných chvíľ vedecky pracoval a pripravoval štúdiu pre *Jihočeský sborník historický*. Krátkom na to 12. mája 1972 Bartoš zomrel. Molnár bol Bartošovi do posledných chvíľ duchovnou oporou.

K publikácii je pripojený menný, miestny register a register časopisov. Ako vyplýva z diela a korešpondencie obidvoch osobností, išlo o mimoriadne erudovaných a pracovitých cirkevných historikov, presahujúcich svojou odbornou úrovňou hranice Československa. Mnoho diskrétnych informácií však zostalo v osobných rozhovoroch, ako sa vyjadril Bartoš „Pluracoram“ (viac ústne).

Celkom si obidve osobnosti vymenili viac ako 203 listov, 110 ich smeroval Bartoš Molnárovi a naopak smeroval 93 listov. Zásahy editora do textu sú minimálne, maximálne prekladá názvy diel, príp. niektoré skratky rozpisuje v hranatých zátvorkách, podobne ako spracováva doplnenie pri krstných menách, priezvisk apod.

Česká historiografia vychádza v súčasnosti v editovaní korešpondencie z práce Ivana Štovička a kolektívu *Ediční teorie a metodika* (Praha: 2008). Z jej koncepcie vychádza napríklad vydávanie už niekoľkých veľmi kvalitne spracovaných dielov písomného styku Tomáša Gariqqua Masaryka z archívu T. G. Masaryka v Prahe. Škoda, že editor zvolil publikovanie listov bez komentovania textu a hlbšieho vysvetlenia súvislostí. Čo je škoda, pre dnešného čitateľa by si mnohé zmienky vyžiadali širšie vysvetlenie, komentár, ak nie rešerš.

Práca je obohatená obrazovou prílohou. Tvoria ju portréty obidvoch osobností, ich korešpondencie a interiérov pracovni.

Dielo je venované nástupkyňi obidvoch profesorov na katedre cirkevných dejín – profesorke Noemi Rejchrtovej. Dúfajme, že budú vydávané aj ďalšie korešpondencie

významných osobností z radov Evanjelickej teologickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe.

Libor Bernát

OLEXÁK, Peter – ZÁHRADNÍKOVÁ, Zuzana. Žaškovskí. Hudba jedného rodu. Ružomberok : Society for Human Studies, 2024.

ISBN 978-80-974339-1-8.

Predstavovaná publikácia sa zaoberá rodom Žaškovských a ich bohatou hudobnou tvorbou, ktorá zaujíma významné postavenie v slovenskom či maďarskom cirkevnom hudobnom prostredí. Cieľom publikácie je predstaviť ich životné osudy, samotnú hudobnú tvorbu a taktiež aj ich pôsobenie v hudobno-pedagogickej oblasti. V rámci výskumu dvoch autorov tejto monografie sa podarilo zrekonštruovať činnosť štyroch generácií tohto rodu, ktorý pochádzal z dolnooravskej obce Žaškov.

Ako v úvode spomínajú autori monografie, vychádzali zo staršej práce vydannej rodinou Žaškovských v roku 1911 pri príležitosti odhalenia ich pamätnej tabule v Námestove. Avšak vďaka archívnemu výskumu, ktorý autori previedli sa podarilo opraviť mnohé omyly, ktoré sa objavovali v starších publikáciách.

Samotný výskum prebehol vo viacerých zahraničných a domácich archívoch a v rôznych vedeckých inštitúciách, nakoľko nebolo potrebné získať iba informácie o jednotlivých členoch rodiny, ale zároveň aj hlbšie poznať samotnú situáciu v jednotlivých mestách, či regiónoch v 19. storočí, teda k lepšiemu poznaniu politickej, hospodárskej, kultúrnej a náboženskej problematiky.

Monografia v sebe obsahuje dve hlavné štúdie. Prvá z nich je venovaná historicko-genealogickému výskumu rodu Žaškovských a druhá z nich prináša analýzu ich hudobnej pozostalosti v Jágri, kde pôsobili najdlhšie ako učitelia, skladatelia a predstavitelia cirkevnej hudby. Ďalšou súčasťou publikácie je preklad spomínanej

brožúry z roku 1911 a jej kritická edícia. Poslednou časťou monografie je zvykový nosič o forme CD so zvukovým záznamom výberu z tvorby Žaškovských.

Samotnú monografiu môžeme hodnotiť ako výborný príklad spojenia výskumu historickej a hudobnej vedy. Prináša množ-

stvo nových zistení o rode Žaškovských a jej jednotlivých členoch, ktorí neobmedzili svoju činnosť iba na región Oravy, ale ich tvorba je známa v oblasti strednej Európy.

Monika Bizoňová

Kronika – Chronicle – Chronic – Krónika – Kronika

IN MEMORIAM PROF. HERMANN PITTERS (1932-2023)

Ein „Kirchenhistoriker mit großem Herzen“ wurde er genannt, der emeritierte Kirchenhistoriker am Theologischen Institut in Hermannstadt/Sibiu/Nagyszeben in Siebenbürgen Prof. Hermann Pitters. In der Nacht zum 23. Dezember 2023 hat es zu schlagen aufgehört, ist er friedlich eingeschlafen. Er war für uns ein ganz wichtiger Gesprächspartner, ob es nun um Fragen der Siebenbürgischen Kirchengeschichte ging oder den orthodox-lutherischen Dialog, die aktuelle politische Situation in Rumänien und das Engagement des Demokratischen Forums.

Hermann Pitters ist am 25. Jänner 1932 in Schässburg/Sighișoara/Segesvár als Pfarrersohn geboren, wuchs aber in Hermannstadt auf, absolvierte das pädagogische Lehrerseminar in Schässburg und anschließend 1951-1955 das Studium der Theologie in Klausenburg/Cluj-Napoca/Kolozsvár. Nach pastoraler Tätigkeit in der Kirchengemeinde Zied im Kirchenbezirk Hermannstadt wurde er schon 1960 am Lehrstuhl für Praktische Theologie und nach erfolgter Promotion 1969 als Dozent und später Professor für Kirchengeschichte tätig. Er war ein begnadeter Lehrer, dem die Vermittlung theologischer Inhalte am Herzen lag. Als Dekan leitete er das Theologische Institut von 1986 bis zu seiner Emeritierung 1998 – in einer vom politischen Umbruch gezeichneten Ära, in der er an der Gründung des Demokratischen Forums beteiligt war. Er blieb auch nach seiner Emeritierung dem Professorenkollegium erhalten und supplierte weiterhin kirchengeschichtliche, praktisch-theologische oder ökumenische Lehrveranstaltungen. Wissenschaftlich tätig blieb er bis zuletzt. In den wissenschaftlichen Diskurs brachte er sich mit Nachdruck ein, als es galt Brücken zwischen der Orthodoxie und dem Protestantismus zu bauen. In den orthodox-lutherischen Lehrgesprächen war er von allem Anfang an dabei, da konnte man sein theologisches Herz klopfen hören. Mit der Übersetzung der dreibändigen Orthodoxen Dogmatik von Dumitru Stăniloae (1903-1993) ins Deutsche (1985-1995) hat er diesen Dialog befruchtet und zahlreiche Studierende nach Hermannstadt gelockt, um sich solchen dogmatischen und ökumenischen Themen zu widmen. Sie fanden in Hermann Pitters einen anregenden Mentor und Dolmetscher der orthodoxen Theologie. Die Theologische Fakultät in Bukarest verlieh ihm ehrenhalber ihren Professorengrad und am Abend seines Lebens wurde er für sein ökumenisches Wirken mit dem theologischen Ehrendoktorat der Ovidius-Universität Konstanza ausgezeichnet.

Im Rahmen der von ihm mitgegründeten Evangelischen Akademie Siebenbürgen hat er im Bernd-von-Haefen-Haus in Neppendorf/Turnișor/Kistorony hat er bis zuletzt das Wort genommen, am Symposium zum 100. Geburtstag von Paul Philippi (1923-2018) am 21.11.2023 hielt er das zentrale Referat über dessen

theologische Prägung. Am Südostmitteleuropäischen Fakultätentag für evangelische Theologie (SOMEF) hat er seit dessen Gründung 1996 Anteil genommen und das Institut für Kirchengeschichte des Donau- und Karpatenraumes in Pressburg/Bratislava in seiner Tätigkeit begleitet. Ganz besonders berührt hat mich, dass er, als er kurz vor seinem Sterben die Namen niederschrieb, mit denen er freundschaftlich verbunden war, ausdrücklich seine Verbundenheit mit Wien hervorhob.

In großer Dankbarkeit verbeugen wir uns vor diesem lebenswürdigen, gütigen und zutiefst bescheidenen Lehrer. Ihm gilt unser stetes und treues Gedenken.

R.I.P.

Karl W. Schwarz

Jahrestagung der Johannes-Mathesius-Gesellschaft
Ústí nad Labem/Aussig an der Elbe
16. – 18. April 2024

Die diesjährige Tagung der Mathesius-Gesellschaft wurde von dem Geographen **Jiří Riezner**, Assistenzprofessor an der Jan-Evangelista-Purkyně-Universität in Ústí nad Labem, vorbildlich vorbereitet und in einem Seminarraum dieser Universität durchgeführt. Ein erster Schwerpunkt lag in dem Besuch des Collegium Bohemicum – Muzeum města Ústí nad Labem mit der ausgewogenen Ausstellung „*Naši Němci*“ (Unsere Deutschen), die von der Kuratorin **Kristina Kaiserová** präsentiert wurde.

Frau Kaiserová hat sich 2003 mit dem Werk „*Konfesní myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*“ (Das konfessionelle Denken der Deutschböhmen im 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts) habilitiert und verfügt zweifellos über beste Kenntnisse der konfessionspolitischen Entwicklung dieser Zeit. Der Schwerpunkt liegt der konfessionellen Schichtung der Deutschböhmen entsprechend auf der katholischen Kirche, wobei sie mit „böhmisch-katholisch“ eine Religionsform benennt, die weniger normativ als vielmehr als „ethisch“ zu bestimmen ist und in einem mehr oder weniger formalisierten Glauben aufgeht. Dem bekannten Gustav-Adolf-Werk stellt sie den 1849 gegründeten *Bonifatiusverein* gegenüber - mit einer vergleichbaren Zielsetzung als Diaspora-Hilfsverein für die katholische Diaspora, der sich vielfach als Bollwerk gegen die Los-von-Rom-Bewegung verstand. Diese Bewegung, die um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert von der Sprachenverordnung **Kasimir Badenis** ausgehend über **Georg von Schönerer** (1842-1921) die Alldeutschen zum Austritt aus der Katholischen Kirche motivierte, versuchte der Evangelische Bund zur reformatorischen Kirche **Martin Luthers** zu lenken und in einem protestantischen Sinn zu inkulturieren. Dabei spielte **Otto von Bismarck** (1815-1898) eine nicht unerhebliche Rolle. Der noch zu dessen Lebzeiten verbreitete Kult fand im *Bismarckturm* auf dem Grünen Berg über Eger/Cheb ein „Muster großdeutscher Ikonographie“ (S. 141). Ein Abschnitt ist auch Kaiser **Joseph II.** (1741-1790) gewidmet, dem anlässlich des

100-Jahr-Jubiläums des Toleranzpatents ein Denkmal in Aussig errichtet und am 25.10.1885 enthüllt wurde.

Neben der Los-von-Rom-Bewegung und dem gesteigerten Antisemitismus rückt auch die israelitische Religionsgesellschaft, die 1880 in Aussig eine Synagoge errichtete, und die Altkatholische Kirche mit ihrem Zentrum in Warnsdorf/Varnsdorf ins Bild.

Frau Kaiserová, deren Buch noch eingehender vorgestellt zu werden verdient, war auch maßgeblich am Katalog beteiligt: „*Naši Němci. Stálá výstava k dějinám německy mluvících obyvatel českých zemí*“ / Unsere Deutschen. Dauerausstellung zur Geschichte der deutschsprachigen Bevölkerung in den böhmischen Ländern. Er soll demnächst in deutscher Sprache vorliegen.

Im Rahmen der anschließenden Mitgliederversammlung wurde

- der Vorstand in seiner Funktion bestätigt und Ort und Datum der nächstjährigen Tagung: *Wittenberg* 27.2.-1.3.2025 beschlossen, wo eine Gedenktafel für **Johannes Mathesius** (1504-1565) an der Leucoorea enthüllt werden soll. Als Begründung wurde dazu angeführt:

*Zur zweiten Generation der Reformatoren wird Johannes Mathesius, Rektor in Joachimsthal (heute Jáchymov) gezählt. Geboren am 24. Juni 1504 in der Bergstadt Rochlitz kam er nach Gymnasialstudien in Nürnberg und einem Theologiestudium in Ingolstadt als Privatlehrer auf Schloss Odelzhausen im Landkreis Dachau durch die Lutherschrift „Sermon von den guten Werken“ mit der Reformation in Berührung. Er beschloss daraufhin, direkt in Wittenberg die Theologie der Reformatoren zu studieren und verbrachte von 1529 bis 1530 in der Lutherstadt. Er besuchte Lehrveranstaltungen von Martin Luther (Auslegung des Propheten Jesaja), Philipp Melancthon (Dialektik- und Rhetorik-Vorlesung, Auslegung des Römerbriefes), Johannes Bugenhagen (Korintherbrief) und Justus Jonas (Psalmen). 1532 wurde er Rektor an der Schule von Joachimsthal in Nordböhmen. Am 23. September 1540 zum Magister promoviert, wurde er 1541 Diakon, 1545 schließlich zum Pfarrer in dieser nach Prag zweitgrößten Stadt in Böhmen gewählt. Diese war durch das seit 1516 aufblühende Bergwerkswesen wohlhabend geworden, hatte sich durch die Patronatsinhaber aus der Familie Schlick schon in den 20er-Jahren des 16. Jahrhunderts der Reformation angeschlossen. Mathesius wirkte dort als Multiplikator der Wittenberger Theologie. Ehe er zum Pfarrer in seiner Gemeinde aufrückte, beschloss er, sich nochmals in den Hörsaal zu setzen. Er wohnte im Haus Luthers und zeichnete zwischen 1540 und 1542 die Tischreden des Reformators auf. Er galt als einer der wichtigsten Tradenten der Tischreden (Georg Loesche, *Analecta Lutherana et Melanthoniana. Tischreden Luthers und Aussprüche Melancthons, hauptsächlich nach Aufzeichnungen des Johannes Mathesius*, Gotha 1892) und leistete damit einen wichtigen Beitrag zur Lutherinterpretation. Darin liegt die erste Begründung für die Aufstellung einer Gedenktafel für Mathesius in der Lutherstadt Wittenberg: Er war ein wichtiger Schüler Luthers und einer der Tradenten der Tischreden.*

Die zweite Begründung liegt in seiner Biographie des Reformators in Form von

Predigten, die er zwischen 1562 und 1565 in Joachimsthal gehalten hat. Mathesius wurde dadurch zum ersten Biographen Luthers: „Historien / Von des Ehrwürdigen in Gott Seligen thewren Manns Gottes / Doctoris Martini Luthers / anfang / lehr / leben und sterben ...“ Nürnberg 1566. Mathesius gilt als einer der bedeutendsten Prediger der Reformationszeit. Mehr als 1.500 Predigten von ihm sind im Druck erschienen.

Mathesius blieb auch in seiner lebenslangen Tätigkeit in Joachimsthal (gestorben 7. Oktober 1865) mit Wittenberg verbunden, führte mit Melanchthon einen regen Briefwechsel, der ihn auch wiederholt besuchte – und ihn auch für theologische Professuren in Leipzig (1539, 1546), Wittenberg (1553) und Königsberg in Preußen (1555) vorschlug.

Ein wichtiger Grund für die Berücksichtigung des Nordböhmischen Reformators Mathesius an der Leucorea in Wittenberg liegt auch darin, dass die renommierte Frühjahrstagung zur Geschichte der Wittenberger Reformation, die vom Institut für Kirchengeschichte der Universität Leipzig und dem Leibniz-Institut für Europäische Geschichte in Mainz an der Leucorea veranstaltet wird, zweimal Mathesius gewidmet war: 2004 und 2014 – veröffentlicht 2017: Johannes Mathesius (1504 – 1565). Rezeption und Verbreitung der Wittenberger Reformation durch Predigt und Exegese. Herausgegeben von Armin Kohnle und Irene Dingel (= Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie Bd. 30), Leipzig (Ev. Verlagsanstalt) 2017.

Die Johannes-Mathesius-Gesellschaft hat sich bei ihrer Gründung auf den Luther- und Melanchthonschüler Johannes Mathesius berufen, weil durch ihn die Reformation in Nordböhmen organisatorisch gefestigt und durch seine Kirchen-, Spital- und Schulordnung 1551 (gedruckt 1566) stabilisiert werden konnte. Die Mathesiusgesellschaft hatte sich das Ziel gesetzt, Erbe und Auftrag der Reformation in den böhmischen Ländern zu erforschen, darzustellen und in jährlichen Tagungen zu diskutieren.

Diese Zeilen mögen das Anliegen der Johannes-Mathesius-Gesellschaft ausreichend begründen und zeigen, warum es angemessen wäre, in der Lutherstadt Wittenberg eine Gedenktafel für den Reformator der zweiten Generation Johannes Mathesius anzubringen.

- Eine Tagungsteilnehmerin **Klára Zelinková** berichtete über den erfolgreichen Abschluss ihrer Bachelorarbeit zum Thema: „*Johannes Mathesius Gesellschaft a její místo v česko-německých vztazích (s důrazem na aktivitu v 90. letech)*“ = Die Johannes-Mathesius-Gesellschaft und ihr Platz in den deutsch-tschechisch Beziehungen (mit Schwerpunkt auf den Aktivitäten in den 1990er Jahren). Praha UK 2024.

Zur weiteren Programmfolge: Nach einer allgemeinen Einführung in den Ort der Tagung durch **Jiří Riezner**, der die Geschichte der Stadt und der Region vorstellte, bildete die Kirchengeschichte von Aussig und Umgebung den zweiten Schwerpunkt. Er wurde vom Archivar **Václav Zeman** gestaltet, der die Gemeinden Tetschen-Bodenbach/Děčín-Podmokly, Rosendorf, Rumburg/Rumburk und

Warnsdorf/Varnsdorf vorstellte. Daran schloss sich eine Vorstellung der Kirchengemeinde Aussig/Ústí mit ihrer 1905 errichteten und unter Denkmalschutz stehenden Pauluskirche („*Rote Kirche*“) durch den Historiker **Martin Zubík** an. Der Schatzmeister der Mathesiusgesellschaft **Helmut Süß** präsentierte schließlich seine auf Archivstudien im Nürnberger Kirchenarchiv fußenden Forschungsergebnisse über die Los-von-Rom-Gemeinde Karbitz/Chabařovice bei Aussig/Ústí.

Der dritte Schwerpunkt lag im angrenzenden Schlesien/Slezsko/Śląsk mit Referaten über die evangelische Gemeinde Hillersdorf/Holčovice bei Jägerndorf/Krnov (**Jiří Riezner**) und den in Teschen/Těšín/Cieszyn wirkenden Superintendenten **Theodor Haase** (1834-1909), der mit seiner philosemitischen Haltung im österreichischen Parlament auffiel und deshalb von dem alldeutschen Abgeordneten **Schönerer** heftig angegriffen wurde (**Karl W. Schwarz** – mit Hinweis auf den Artikel „Über ‚die so seltsame Spezialjudenliebe‘ des Superintendenten Theodor Karl Haase in Teschen“, in: Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 127/128 [2011/12] 133 ff.).

Eine Andacht in der Pauluskirche (**Oskar Sakrausky**) und kunstgeschichtliche Erläuterungen durch den Ortspfarrer **Tomáš Jun** und den Kurator **Martin Zubík** sowie ein Stadtrundgang, der zu einer Agape im Pfarrhaus der Evangelischen Kirche der Böhmisches Brüder (Pfarrer **Tomáš Jun**) führte, bildeten den Abschluss der Tagung.

Karl W. Schwarz

ZOZNAM AUTOROV 1/2024

Prof. PhDr. ThDr. Amantius Akimjak, PhD.

Teologická fakulta, Katolícka univerzita v Ružomberku

Bak Ágnes

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Teológia és Zeneművészeti Kar

Balla Eszter

Ungvári Nemzeti Egyetem Történelem és Régészet

Mgr. Eva Benková, PhD.

Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave

Doc. Mgr. Monika Bizoňová, PhD.

Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

Csatáry György, PhD.

Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász

Dr. Csűrös András Jakab

Pedagógia Kar, Károli Gáspár Egyetem, Budapest

Dancs György

Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász

PhDr. Ján Džujko, PhD.

Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

Hegedűs Gyöngyi

Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei

Doc. ThDr. Ľubomír Hlad, PhD.

Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Kész Barnabás, PhD.

Történelem és Társadalomtudományi Tanszék, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász
Debreceni Református Kollégium Múzeuma

Kész Margit, PhD.

Filológiai Tanszékének, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász

Dr. habil. Lukács Olga

Babeş-Bolyai University, Cluj Napoca, Faculty of Reformed Theology and Music

Dr.h.c. Prof. PhDr. Peter Kónya, PhD.

Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

Doc. Mgr. Annamária Kónyová, PhD.

Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

Kovács Teofil, PhD.

Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára

Doc. PhDr. Peter Kovaľ, PhD.

Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

Prof. ThDr. PaedDr. Roman Králik, PhD.

Teologická fakulta, Katolícka univerzita v Ružomberku

Russian language department RUDN University, Moscow Russia Federation

Prof. ThDr. Jozef Krupa, PhD.

Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave

Mgr. Lakatos Adél

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár

Prof. ThDr. Patrik Maturkanič, PhD.

Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave

Dr. Molnár D. Erzsébet, PhD.

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász

PhDr. Jakub Palko, PhD.

Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave

P. Szalay Emőke

Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei, Debrecen

ThDr. Marie Roubalová, Th.D.

Husitská teologická fakulta, Univerzita Karlova v Praze

Szamorovszkyné dr. Nagy Ibolya, PhD.

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász

Mons. prof. ThDr. Peter Šturák, PhD.

Katedra historických vied, Gréckokatolícka teologická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

Prof. ThDr. Marian Šuráb, PhD.

Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave

Mgr. František Tömösközi, PhD.

Történelmi Tudományok Tanszéke, Református Teológiai Kar, Selye János Egyetem Komárom

Dr. Zubánics László, CSc.

Ungvári Nemzeti Egyetem Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet

Informácia pre prispievateľov do časopisu *Historia Ecclesiastica*

Prosíme autorov, aby dodržiavali nasledovné spôsoby popisu dokumentov:

Príklady popisu dokumentov citácií podľa ISO 690 a ISO 690-2

1. Knihy / Monografie. Prvky popisu:

Autor. Názov : *podnázov (nepovinný)*. Poradie vydania. Miesto vydania : Vydavateľ, rok vydania. Rozsah strán.

Ak sú traja autori oddeľujú sa pomlčkou. Ak je viac autorov ako traja uvedie sa prvý autor a skratka a kol. alebo et al. ak je to zahraničné dielo. Prvé vydanie sa v citačnom popise nemusí uvádzať.

Príklad:

TIMKO, J. – SIEKEL, P. – TURŇA, J. *História nášho rodu*. Bratislava : Veda, 2004. 104 s.

2. Článok v časopise Prvky popisu:

Autor. Názov. In *Názov zdrojového dokumentu (noviny, časopisy)*. ISSN, rok, ročník, číslo zväzku, Rozsah strán (strana od – do).

Príklad:

STEINEROVÁ, J. Princípy formovania vzdelania v informačnej vede. In *Pedagogická revue*. ISSN 1335-1982, 2000, roč. 2, č. 3, s. 8 – 16.

3. Článok zo zborníka a monografie. Prvky popisu:

Autor. Názov článku. In *Názov zborníka*. Zostavovateľ. Miesto vydania : Vydavateľ, rok vydania, Rozsah strán (strana od – do).

Príklad:

ZEMÁNEK, P. The machines for "green works" in vineyards and their economical evaluation. In *9th International Conference : proceedings. Vol. 2. Fruit Growing and viticulture*. Pavel Zedníček. Lednice: Mendel University of Agriculture and Forestry, 2001, p. 262 – 268.

4. Elektronické dokumenty – monografie. Prvky popisu:

Autor. Názov [Druh nosiča]. Vydanie. Miesto vydania : Vydavateľ, dátum vydania. Dátum aktualizácie. [Dátum citovania]. Dostupnosť a prístup.

Príklad:

SPEIGHT, J. G. *Lange's Handbook of Chemistry* [online]. London : McGraw-Hill, 2005. 1572 p. [cit. 2009.06.10.] Dostupné na internete: <http://www.knovel.com/web/portal/basic_search/display?_EXT_

5. Články v elektronických časopisoch a iné príspevky. Prvky popisu:

Autor. Názov. In *Názov časopisu*. [Druh nosiča]. rok vydania, ročník, číslo [dátum citovania]. Dostupnosť a prístup. ISSN.

Príklad:

HOGGAN, D. Challenges, Strategies, and Tools for Research Scientists. In *Electronic Journal of Academic and Special Librarianship* [online]. 2002, vol. 3, no. 3 [cit. 2003-01-10]. Dostupné na internete: <http://southernlibrarianship.icaap.org/content/v03n03/Hoggan_d01.htm>. ISSN 1525-321X.

6. Príspevok v zborníku na CD-ROM. Prvky popisu:

Autor. Názov. In *Názov zborníka* [Druh nosiča]. Zostavovateľ. Miesto vydania : Vydavateľ, rok vydania, Rozsah strán (strana od – do).

Príklad:

ZEMÁNEK, P. The machines for "green works" in vineyards and their economical evaluation. In *9th International Conference : proceedings. Vol. 2. Fruit Growing and viticulture* [CD-ROM]. Peter Mulčák. Lednice : Mendel University of Agriculture and Forestry, 2001, p. 262 – 268.

7. Vedecko-kvalifikačné práce. Prvky popisu:

Autor. Názov práce : označenie druhu práce (dizertačná, doktorandská). Miesto vydania : Názov vysokej školy, rok vydania. Rozsah strán.

Príklad:

MIKULÁŠIKOVÁ, M. *Didaktické pomôcka pre praktickú výučbu na hodinách výtvarnej výchovy pre 2. stupeň základných škôl* : diplomová práca. Nitra : UKF, 1999. 62 s.

8. Príklad na heslo zo slovníka (Encyklopédie)

Slovenský biografický slovník. II. zväzok E-J. Zodp. red. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1987. Heslo Krajňák Michal, s. 228 – 229.

9. Odkaz na archívny dokument. Prvky popisu:

Archív (zaužívaná skratka), názov fondu, signatúra (príp. inventárne číslo, krabica, č. mikrofilmu a pod.), špecifikácia dokumentu

Príklad:

SNA Bratislava, Národný súd, II. A 880-881, osobný spis G. Fritza. BA rch Berlin, R 70 Slowakei / 216, správa z 15. decembra 1940. AACass Košice, Apoštolská administratúra Prešov, č. 3406/1939, list K. Körper Čárskemu z 29. 9. 1939.

Adresa redakcie: Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrohistorického výskumu
Prešovskej univerzity v Prešove, Ul. 17. novembra 1, 080 01 Prešov,
e-mail: martin.javor@unipo.sk

Historia Ecclesiastica je vedecké periodikum, ktoré vydáva Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrohistorického výskumu Prešovskej univerzity Prešove vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity v Prešove.

Historia Ecclesiastica publikuje zásadne len vedecké práce (štúdie) z dejín cirkví a náboženstiev na území Slovenska a ostatných krajín strednej Európy, materiály, resp. pramene k tej istej problematike, ďalej recenzie vedeckej literatúry a informácie o vedeckých podujatiach s problematikou dejín cirkví a náboženstiev. Vedecké práce, materiály a stále rubriky (recenzie, anotácie, správy) sa uverejňujú v slovenčine, resp. vo svetovom, príp. českom, maďarskom a poľskom jazyku.

Historia Ecclesiastica vychádza dvakrát ročne.

Historia Ecclesiastica is a scientific periodical by University of Prešov Centre of excellence for socio-historical and culture-historical research published by University of Prešov.

Historia Ecclesiastica publishes solely academic papers (studies) dealing with the history of churches and religions in the territory of Slovakia and other central European countries; materials or sources related to such topics, scientific literature reviews and information on scientific events relevant to the field of church and religion history. Scientific works, materials and regular columns (literature reviews, annotations, reports) are published in Slovak, world language, alternatively in Czech, Hungarian or Polish languages.

Historia Ecclesiastica is published on a bi-yearly basis.

ISSN 1338-4341

9 771338 434003